

Ձ Ո Ն

Նվիրվում է

Քրիստոնյա Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների
մարդասիրության ու գթասիրության խորհրդանիշը դարձած
և հայ ժողովրդի կյանքում հոգևոր, կրթամշակութային,
սոցիալ-քաղաքական ու խնամակալական
անմնացորդ նպաստը բերած երախտաշատ
*Արտաքին Առաքելությունների Համամիսիոներական
Ամերիկյան Խորհրդի (1819 թ.)*

և

Մերձավոր Արևելքի Նպաստամատույցի (1919 թ.)
180-ամյա և 80-ամյա
հիշարժան տարելիցներին:

Մեր խորին երախտագիտությունն ենք հայտնում
Ամերիկայի Հայ Ավետարանչական Ընկերակցության
գործադիր տնօրեն,
Հայ Ավետարանական Համաշխարհային Խորհրդի քարտուղար
Վերապատվելի Մովսես Ծանապազյանին,
քանզի, իր բարեշնորհ հովանավորությամբ հրատարակելով
ԱՄՆ-ի հայ գաղութի ձևավորման ու զարգացման պատմությունը,
նոր շունչ հաղորդեց ամերիկյան այդ էթնիկ խմբի
ինքնաճանաչմանն ու ինքնապահպանմանը:

Ք. Ա.

9(47.925)

Նհ-ԿԿ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՎԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՔՆԱՐԻԿ ԱՎԱԳՅԱՆ

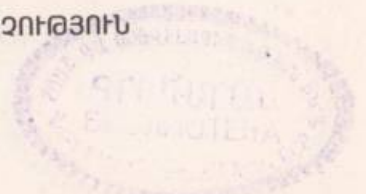

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԻԱՑՅԱԼ ՆԱՅԱՆԳՆԵՐԻ
ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ
(Ակզբնավորումից մինչև 1924 թ.)

ԿԿԿԿ

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱՎՉՈՒԹՅՈՒՆ

Ե Ր Ե Վ Ա Ն - 2000

DEDICATION

This work is dedicated
to the 180th and the 80th
memorable anniversaries
of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (1819)
and
of the Near East Relief (1919),
symbolizing the philanthropy and compassion
of the Christian United States of America,
which have given spiritual, educational-cultural,
social-political and tutorial assistance to the Armenian people.

We express our deep gratitude to the Executive Director of the
Armenian Missionary Association of America,
Secretary of the Armenian Evangelical World Council
Reverend Movses B. Janbazian
for taking under his benevolent patronage
the publication of the history of formation and development
of the Armenian Community of the USA
and for giving a new breath to the self-cognition and self-preservation
of that American ethnic group.

K. A.

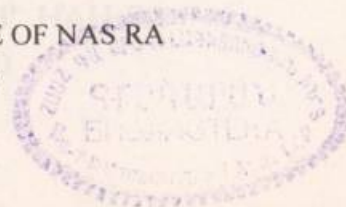
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF ARMENIA INSTITUTE OF HISTORY

KNARIK AVAKIAN

THE HISTORY OF THE ARMENIAN COMMUNITY OF THE UNITED STATES OF AMERICA (From the Beginning to 1924)

“GITUTIUN” PUBLISHING HOUSE OF NAS RA

Y E R E V A N — 2000

ПОСВЯЩЕНИЕ

Посвящается

180-й и 80-й

памятным годовщинам

Всемирно-миссионерского Американского Совета по Внешним Миссиям (1819 г.)

и

Комитета Помощи Ближнему Востоку (1919 г.),

ставшими символом гуманности и сострадания

Христианской Соединенных Штатов Америки

и принесшими духовную, образовательно-культурную,

социально-политическую, попечительскую помощь армянскому народу.

Выражаем глубокую благодарность

Исполнительному директору

Армянской Евангелистской Ассоциации Америки,

Секретарю Армянского Евангельского Всемирного Совета Америки

Преподобному Мовсесу Джанбазяну,

поскольку, взяв под свое покровительство издание

истории формирования и развития армянской колонии США,

дал новое дыхание самопознанию и самосохранению

этой американской этнической группы.

К. А.

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

КНАРИК АВАКЯН

ИСТОРИЯ АРМЯНСКОЙ КОЛОНИИ СОЕДИНЁННЫХ ШТАТОВ АМЕРИКИ

(от начала до 1924 г.)

ИЗДАТЕЛЬСТВО "ГИТУТЮН" НАН РА
ЕРЕВАН — 2000

ՂՅԴ 941 (479.25)
ՊՄԴ 63.3 (23) 52
Ա 770

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի

գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագիր՝ ակադեմիկոս **Վ.Ա.Միքայելյան**

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել գրախոսները՝

պատմական գիտությունների դոկտոր **Վ.Ա.Խաչատրյանը,**

պատմական գիտությունների թեկնածու **Յ.Յ.Մարտիրոսյանը**

ԱՎԱԳՅԱՆ Ք.Ո.

Ա 770 Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հայ գաղութի պատմությունը
(Սկզբնավորումից մինչև 1924 թ.) / Խմբ.՝ Վ. Միքայելյան: ՀՀ ԳԱԱ
Պատմության ինս-տ. - Եր.: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2000,
240 էջ:

Հայ ժողովրդի պատմության բաղկացուցիչ մասը կազմող սփյուռքահայ գաղթ-
օջախների, ինչպես նաև ամերիկյան էթնիկ խմբերի պատմության ողջ շրջայի հետա-
զոտման և ամբողջացման անհրաժեշտությունից ելնելով, առավել քան արդիական ու
առաջնահերթ է հայկական ամենից մեծաթիվ ու կազմակերպված Ամերիկայի Միացյալ
Նահանգների հայ գաղութի սկզբնավորման ու զարգացման պատմության համակող-
մանի ուսումնասիրումը:

Ուսումնասիրությունն առանձնապես շահել է քանի որ առաջին անգամ գի-
տական շրջանառության մեջ են դրվել ինչպես Հայաստանի պատմական արխիվների,
այնպես էլ, առավել ևս, Թուրքիո Հայոց Պատրիարքարանի Դիվանի բացառիկ արժեք
ներկայացնող փաստաթղթերը:

Աշխատությունը բաղկացած է ներածությունից, չորս գլուխներից, վերջաբա-
նից, ունի հավելված բաժին, օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկ,
անգլերեն և ռուսերեն ամփոփումներ, բազմաթիվ համադրական աղյուսակներ:

Ա 0503020913 2000
703(02) - 00

ՊՄԴ 63.3 (23) 52

ISBN 5 - 8080 - 0405 - 5

© Ք.ԱՎԱԳՅԱՆ, 2000

Ն Ե Ր Վ Ծ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Դարերի ընթացքում հայ ժողովուրդը պատմական ճակատագրի բերումով
հարկադրված է եղել հեռանալ իր բնօրրանից և գաղթել աշխարհի տարբեր երկրներ՝
հիմնելով մեծ ու փոքր գաղթավայրեր, որոնք ժամանակի ընթացքում կամ սրվարացել,
բարգավաճել ու հզորացել են՝ պահպանելով իրենց գոյությունը մինչև օրս, կամ՝ նու-
րացել, թուլացել ու ընդհանրապես անհետացել:

Այս իմաստով կարևորվում է Գրքի նախապես, քաղաքական, մշակութային, կրո-
նական, ինչպես նաև անձնական հանգամանքների բերումով աշխարհով մեկ սփռված
հայ ժողովրդի մի գերակշիռ հատվածի՝ գաղթականության ու նրա հիմնած գաղթա-
վայրերի պատմության ուսումնասիրումը, առանց որի թերի կլիներ հայոց պատմու-
թյան ամբողջական յուսարանումը:

Անդրադառնալով հայ ժողովրդի պատմության հատկապես նոր շրջանի մաս
կազմող հայկական գաղութների պատմությանը՝ հայ մեծանուն պատմաբան Լևոն Գրեկ
է. «Հայոց ժամանակակից պատմության ամենախոշոր, ամեն ինչ վճռող և բացառող
հատկությունն այն է, որ նա կազմվում է հայ գաղութների հզոր ազդեցության փակ,
համարյա նրանց ձեռքով միայն»: ¹ Իսկ եգիպտահայ գաղութի բազմավաստակ պատ-
մաբան Արշակ Ալպոյաճյանը եզրակացրել է. «Եթե գաղութները գոյություն չունենային,
Հայերը գուցե մինչև այսօր մնացած պիտի ըլլային ... ասիական խառնուրդ մեջ, ան-
շարժ, լճացած, մտավորական պաշար է գուրկ ժողովուրդ մը...»: ² «Մա մի իրողություն
է, որի գիտակցումը անխուսափելիորեն հանգեցնում է այն եզրակացության, թե հայ
ժողովրդի պատմությունը իր մի որոշ մասով նաև գաղութահայության պատմություն
է», - իրավացիորեն նշում է ակադեմիկոս Վարդգես Միքայելյանը Դրմի հայ գաղութի
պատմությանը նվիրված իր սրվարածավալ ու արժեքավոր աշխատության ներա-
ծականում և ավելացնում, որ գաղթաշխարհի պատմության վերաբերյալ ուսումնա-
սիրությունները լիարժեք չեն լինի այնքան ժամանակ, «...քանի դեռ անմշակ է մնում
իրենց նշանակությամբ մեծ ու կարևոր հայկական առանձին գաղթօջախների պատ-
մությունը»: ³

XIX դ. վերջից հայության սրվարացող հոսքի հերևանքով աստիճանաբար
բարգավաճել ու հզորացել է Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հայ գաղութը: Այն
այսօր էլ հարավում է՝ կարևոր ու առանցքային դեր կատարելով հայկական սփյուռքի
գաղութների շարքում:

Ներկայումս ԱՄՆ-ի նկատմամբ մեզանում աճող հեղափոխության, ինչպես
նաև դեպի այնտեղ հայության շարունակվող հոսքի պայմաններում, և, մասնավորա-
պես, ելնելով գաղութահայ պատմության ողջ շրջայի հետազոտման և ամբողջաց-
ման անհրաժեշտությունից, առավել քան արդիական, հրապարակ ու առաջնահերթ է հայ-

կական ամենից մեծաթիվ և կազմակերպված ամերիկահայ գաղութի սկզբնավորման ու զարգացման պատմության համակողմանի ուսումնասիրումը, որն իր նպատակը կրերի հայոց նոր պատմության հեղափոխական լուսարանմանն ընդհանրապես:

Թեմայի արդիականությունը կարևորվում է նաև նրանով, որ, չնայած անցյալում մասամբ մեզանում և հիմնականում Սփյուռքում առկա անուրանալի ձեռքբերումների, ցարդ բացակայում էր ԱՄՆ-ի հայ գաղութի պատմության հիշյալ ժամանակաշրջանի վերաբերյալ ամբողջական ուսումնասիրությունը:

Սույն աշխատանքի հիմնական նպատակն է եղել հանգամանալից ու բազմակողմանի ուսումնասիրել և առարկայորեն ներկայացնել Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հայ գաղութի պատմության մի կարևոր ու սրվար ժամանակահատվածի համալիր պատկերը՝ սկսած 1618 թ. Նոր Երկիր առաջին հայի՝ Ջոն Մարտին Նայի ոտնադրումից մինչև 1924 թ.՝ ամերիկյան Կոնգրեսի կողմից ԱՄՆ մեկնող փարբեր ազգի, այդ թվում նաև հայ գաղթականների նկատմամբ դրված թվային սահմանափակումը՝ մասնաբաժինը (Quota):

Ուսումնասիրության առարկան ընդգրկում է հայոց պատմության նշանակալից իրադարձություններով հարուստ մի կարևոր ժամանակահատված, որի ընթացքում սկզբնավորվել ու զարգացել է ԱՄՆ-ի հայ գաղութը:

Այդ նպատակի իրականացման համար անդրադարձել ենք հետևյալ առանցքային խնդիրներին՝

I. ՆԱՅԵՐԻ ՆՈՍՔԸ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԻԱՅՅԱԼ ՆԱՏԱՆԳՆԵՐ ԵՎ ԱՄԵՐԻԿԱՆԱՅ ԳԱՂԱՒԹԻ ԿԱԶՄԱԿՈՐՈՒՄԸ.

ա. Նայերը գաղութային ժամանակաշրջանի Ամերիկայում (XVII դ. սկիզբ - XVIII դ. առաջին կես),

բ. Նայերի պանդխտությունը և գաղթը ԱՄՆ (1834 - 1924 թթ.):

II. ՆԱՅԵՐԻ ՏԵՂԱԲԱՇԽՈՒՄԸ ԵՎ ՍՈՅԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ԱՄՆ-ՈՒՄ.

ա. Նայերի տեղաբաշխումը,

բ. Նայերի գրադմունքները,

գ. Ամերիկահայերի կենսամակարդակը,

դ. Ամերիկահայ ընտանիքը. կենցաղն ու բարքերը:

III. ՆԱՄԱՐԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՆԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.

ա. Ամերիկահայ միություններ, կազմակերպություններ, կուսակցություններ, ընկերություններ և ակումբներ,

բ. Ամերիկահայերի կապը բնօրրանի հետ:

IV. ԱՄԵՐԻԿԱՆԱՅ ՆՈՒՑՎՈՐ-ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԸ.

ա. Եկեղեցին,

բ. Պարբերական մամուլն ու փարսանները,

գ. Կրթական - մասնագիտական զարգացումը,

դ. Գրականությունը,

ե. Դերասանական արվեստը (յապրոն, շարժանկար),

զ. Երգարվեստը (երգիչներ, նվագիչներ, երգահաններ, երգչախմբեր),

է. Կերպարվեստը (լուսանկարչություն, նկարչություն, քանդակագործություն):

Ամերիկահայ գաղութի պատմության վերաբերյալ առկա աղբյուրներն ու գրականությունը հետևյալ բնույթի են. ամերիկահայ, հայկական, իսկ լեզվական առումով՝ անգլերեն, հայերեն (արևմտահայ, արևելահայ):

Ելնելով թեմայի առանձնահատկությունից՝ մեզանում ի սպառ բացակայում են աղբյուրագիտական հիմք հանդիսացող համապատասխան փաստաթղթերը, որոնք բացառապես կենտրոնացած են ԱՄՆ-ի պատմական արխիվներում: Ուստի ընձեռված սուղ հնարավորությունները թույլ են տվել ծանոթանալ սուս արխիվային բացառիկ այն փաստաթղթերի որոշ մասի հետ, որոնք լույս են տեսել գերագանցապես անգլիալեզու հրատարակություններում: Դրանցից են ԱՄՆ-ի հայ գաղութի պատմության առանձին ժամանակահատվածներին ու առանցքային հարցերին նվիրված Վ.Մ.Մելքոնի և Ռ.Միրաբի արժեքավոր ուսումնասիրությունները, ինչպես նաև մի շարք այլ հեղինակների գործերը:¹

Թեմայի առանձին հարցերի շուրջ հեղափոխությունը ու հանգամանալից անդրադարձումներ կան նաև Սփյուռքում, մասնավորապես ԱՄՆ-ում լույս տեսած ինչպես փարբեր հեղինակների հայերեն աշխատանքներում, այնպես էլ ընդհանուր բնույթի փարեցույցներում, որոշ պարբերականների հոբելյանական ժողովածուներում:² ԱՄՆ-ի հայ գաղութի պատմության վերաբերյալ մեզանում հրատարակված առաջին հեղափոխություններից հիշարժան են Ա.Գ.Արբահամյանի, Գ.Վ.Նակոբյանի, ինչպես նաև ամերիկահայ Ն.Լ.Մանկունու աշխատանքները:³

Ուսումնասիրության համար արժեքավոր փյույաներ ենք հայտնաբերել ԱՄՆ-ի առանձին համայնքների պատմությանը, ամերիկահայ քաղաքական կուսակցությունների, հայրենակցական, քարտեիրական, կրթասիրաց, մարմնակրթական և այլ միությունների, ընկերությունների, կազմակերպությունների ազգապահպան ու հայրենախոսությունների, ընկերությունների, կազմակերպությունների ազգապահպան ու հայրենախոսություններից հիշարժան են Ա.Գ.Արբահամյանի, Գ.Վ.Նակոբյանի, ինչպես նաև ամերիկահայ Ն.Լ.Մանկունու աշխատանքները:⁴

Ներագործվող թեման առանձնապես հարստացել է շնորհիվ արվասահմանում և հայրենիքում լույս տեսած մի շարք հրատարակախոսական բնույթի աշխատությունների, վավերագրական ժողովածուների, պարբերական մամուլի (հայերեն, անգլերեն), ինչպես նաև Թ-ուրքիո Նայոց պարբերաբարանի դիվանից (ավելի մանրամասն փնս սույն աշխատությանը կից Նավելված բաժինը) և Նայասփանի Նանրապետության Պատմության պետական կենտրոնական արխիվից քաղված բացառիկ արժեք ներկայացնող փաստաթղթերի (ավելի մանրամասն փնս սույն աշխատությանը կից Օգրագործված աղբյուրների և գրականության ցանկ բաժնում): Վերջիններս մեզանում հրատարակվում են առաջին անգամ:

Վերոհիշյալ բազմաթիվ ու բազմաբնույթ աղբյուրներն ու գրականությունը, թեպետ հաճախ գերծ չեն թերությունից, անկախաբարությունից ու անճշտությունից, սակայն, իրենց ընդհանրության մեջ, հաղորդած փաստերն ու փեղեկությունները հազվագյուտ են ու բացառիկ, որոնց հանգամանորեն հավաքագրումով, վերլուծումով, համադրումով և ի մի բերումով հնարավոր է դարձել ամբողջացնել ԱՄՆ-ի հայ գաղութի մի կարևոր ժամանակահատվածի (սկզբնավորումից մինչև 1924 թ.) ընդգրկուն պատմությունը:

Սույն ուսումնասիրությունը գիտական նորույթ է, քանի որ՝

1. Թե՛ մեզանում և թե՛ արտերկրում ԱՄՆ-ի հայ գաղութի պատմության հիշյալ փարոզունակ ժամանակաշրջանի վերաբերյալ հանգամանալից ու համակողմանի հետազոտությունն ի սպառ բացակայել է:

2. Առաջին անգամ գիտական ամբողջական քննության առարկա դարձած հիշյալ թեմայի նորույթը նաև նրա ընդգրկած լայնածավալ ժամանակաշրջանն է (XVII դ. սկիզբ - 1924 թ.):

3. Աշխատանքի գիտական նորույթը նաև հետազոտվող թեմայի համակողմանի խորությամբ առաջադրված խնդիրների բազմազանությունն է:

4. Առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ են դրվել ԱՄՆ-ում, Թուրքիայում և մասամբ Ղազախստանում հրապարակված և անփոփոխ բազմաթիվ հայերեն ու անգլերեն սկզբնաղբյուրներ և գրականություն՝ մեծապես նպաստելով ինչպես ողջ թեմայի, այնպես էլ նրա առանձին կողմերի նորովի ուսումնասիրմանն ու եզրահանգումներին:

5. Առկա փաստագրական փյույաների հիման վրա նորովի հավաքագրվել, խրմբավորվել, այրբենական ու քանակական կարգով դասակարգվել և կազմվել են ինչպես ուսումնասիրության հիմնական խնդիրներին (պանդխտություն, գաղթ, փեղաբաշխում, գրադմունքներ, կուսակցություններ, միություններ, եկեղեցի, կրթություն), այնպես էլ առանձին հարցերին (աշխատանք, աշխատավարձ, եկամուտ, կենսամակարդակ, գրագիտություն, ապրելակերպ, բարեգործություն, ընտանիք, ծնելիություն, արտագաղթ) առնչվող բազմաթիվ ու բազմաբնույթ համադրական աղյուսակներ՝ առավել փեսանելի դարձնելով հետազոտվող նյութը:

Ուսումնասիրությունն ունի ոչ միայն պատմագիտական ու մշակութաբանական արժեք, այլ նաև գործնական կարևոր նշանակություն, քանի որ փաստագրական նյութերի հիման վրա առարկայորեն ներկայացված են ներկայումս դեպի ԱՄՆ շարունակվող արտագաղթի պատմական ակունքներն ու պարճառները, ինչպես նաև ներգաղութային սոցիալ - փոփոխական, հասարակական, քաղաքական, հոգևոր ու մշակութային կյանքը:

ՀԱՅԵՐԻ ՀՈՍՔԸ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԻԱՑՅԱԼ ՆԱՀԱՆՔՆԵՐ
ԵՎ ԱՄԵՐԻԿԱՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ

ա. ՀԱՅԵՐԸ ԳԱՂՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԻ ԱՄԵՐԻԿԱՅՈՒՄ
(XVII դ. սկիզբ - XVIII դ. առաջին կես)

Դեռևս XVII դ. սկզբից Եվրոպայից դեպի Հյուսիսային Ամերիկա ուղևորված վերաբնակիչների թվում էին նաև առաջին սակավաթիվ հայերը: Բրիտանական գաղութատիրության այդ ժամանակաշրջանում Ամերիկա մեկնած հայերի մասին պահպանվել են շատ քիչ, հաճախ նաև պատմական հավաստման կարոտ կցկտուր տեղեկություններ: Այսպես, ըստ ամերիկացի պատմաբան Լ.Ադամիքի, 1607 թ. Լոնդոնի Վիրջինիա Ընկերության կողմից Ամերիկայի հյուսիսում Ջեյմսթաունում, հիմնված Վիրջինիայի գաղութը նույն թվականին բնակեցվել է Լեհ, գերմանացի և հայ աշխատավորներով, որոնք եկել էին գաղութի «պատվար ու փրկիչ» հանդիսացող քսանյոթամյա կապիտան Ջոն Սմիթի հետ՝ նրա հրամանատարության տակ չորս տարի Հունգարիայում թուրքերի դեմ կռվելուց հետո:¹ «Լեհերը, գերմանացիները և հայերը գաղութի աշխատավորներն ու արհեստավորներն էին և, ի տարբերություն գաղութատերերի, որոնք խորշում էին աշխատանքից, սրանք սովոր էին ծանր ու երկարատև աշխատանքի»:² «Կոպիտ շարժումներ» ունեցող այդ մարդիկ հմտացել էին ձյութի, կուպրի, օճառի փոշու, ապակյա համրիչների և էժան գարդերի արտադրության մեջ, որոնցով առևտուր էր կատարվում հնդկացիների հետ, ինչպես նաև մասնակցել են նրանց դեմ գաղութատերերի մղած կռիվներին՝ նպաստելով նորաստեղծ Վիրջինիայի գաղութի թե՛ տնտեսական և թե՛ քաղաքական առաջընթացին:³

Չնայած վերոհիշյալ իրողությանը, տասներկու տարի շարունակ հայերն ու նրանց հետ ժամանած մյուս աշխատավորները գտնվել են ստրկանման վիճակում և անգլիացիների աչքում դիտվել իբրև «ստորակարգ օտարականներ»՝ զուրկ քաղաքացիական, տնտեսական ու քաղաքական որևէ իրավունքներից:⁴ Ահա թե ինչու, 1619 թ. Ջեյմսթաունում հայերը Լեհ, գերմանացի և իռլանդացի աշխատավորների հետ միասին մասնակցել են «Ամերիկայում հասարակ մարդկանց իրավունքների ընդարձակմանն ուղղված քաղաքական գիտակցված առաջին ընդհատությանը», որը միաժամանակ

հանդիսացել է Նոր Աշխարհում մարդկային իրավունքների ունեւորման դեմ մղվող պայքարում տարբեր ազգերի ներկայացուցիչների միասնականության դրսևորման փայլուն օրինակ:⁵ Հայտնի է, որ ապստամբությունն ունեցել է «բարեհաջող ավարտ», քանի որ նույն թվին Ամերիկայում ստեղծված առաջին ներկայացուցչական ժողովը Ջեյմսթաունի Քաղաքացիների Տունը, որոշել է, որ «նրանք (ապստամբած աշխատավորները - Ք.Ա.) պետք է ազատ արձակվեն և լինեն ազատ այնպես, ինչպես այդտեղի ցանկացած բնակիչ»:⁶

Ուշագրավ է նաև այն փաստը, որ, որոշ աղբյուրների համաձայն, Վիրջինիայի գաղութի 1620 թ. ննջեցյալների ցանկում պահպանվել են Ջորոբաբել (հավանաբար՝ Ջոհրապ Աբել⁷) և Ստեփան անունները,⁸ ինչպես նաև Ջեյմսթաուն քաղաքի գերեզմանատանը՝ օտար, հավանաբար հայերեն գրերով գրված մի տապանաքար,⁹ սակայն դրանց հայկական ծագումը ենթադրական է:

Հետագա տարիներին ամերիկյան այդ շրջան ոտք դրած հաջորդ հայի մասին տեղեկանում ենք Անգլիայի Ջեյմս I թագավորի կողմից գաղութային Ամերիկայի հարավային մասում տնտեսական, քաղաքական և առևտրական նպատակներով վերաբնակելի տարածք հռչակված Լոնդոնի Վիրջինիա Ընկերության մեզ հասած որոշ փաստաթղթերից, որոնցում մի քանի անգամ հիշատակվում են «Մարտին Հայ» կամ «Ջոն Մարտին Պարսիկ» անունները¹⁰ (հավանաբար նկատի է առնվել XVII դ. սկզբին Շահ Աբասի օրոք նրա ստացած պարսկահպատակությունը):

Դեպի Նոր Աշխարհ Ջոն Մարտինի ուղևորության դրդապատճառների մասին բավարար տեղեկություններ չկան: Պահպանված կցկտուր տվյալները թույլ են տալիս եզրակացնել, որ Մարտին Հայն Ամերիկա էր եկել 1618 կամ 1619 թվականներին՝ որպես արմատական բարեփոխումներ իրականացնելու ծրագրով Ջեյմսթաուն ժամանած Վիրջինիայի կառավարիչ Ջորջ Յարոլլի սպասավոր,¹¹ քանի որ գաղութային ժամանակաշրջանի Ամերիկայում «ոչ մի գնով հմուտ ձեռքեր չկային»,¹² բացի այդ, Նոր Երկրի հարստություններն իրացնելու նպատակով ամեն կերպ խրախուսվում էր աշխատավոր ուժի մուտքն այդտեղ: Հետևաբար, կարելի է ենթադրել, որ Ջոն Մարտինը Ջ.Յարոլլի վստահությունը վայելող համեմատաբար հին սպասավորներից էր, որը Եվրոպա էր գաղթել հավանաբար 1610-1612 թթ.:¹³

Շատ չանցած 1619 թ., Ջոն Մարտինը հազարից ավելի բնակիչ ունեցող Վիրջինիայում ստանում է բրիտանական հպատակություն դառնալով գաղութային ժամանակաշրջանի «առաջին բնականացված (naturalized - Ք.Ա.) մարդն ամերիկյան մայրցամաքում»:¹⁴ Նա, որպես ազատ մարդ, դառնում է 95 ակր (1 ակրը = 4.060 մ²) հողի տեր և զբաղվում Վիրջինիայում տարածված ծխախոտի մշակությամբ:¹⁵

Կարելի է եզրակացնել, որ ազատ գործելու արտոնությունները, որոնցից օգտվել է նաև Ջոն Մարտինը, հնարավոր էին դարձել շնորհիվ նույն 1619 թ. Ջեյմսթաունում մի խումբ օտար աշխատավորների կողմից իրականացված ըմբոստելույթի, որի հետևանքով ձեռք էին բերվել որոշակի տնտեսական ու քաղաքական իրավունքներ:

Ջոն Մարտինը, Ամերիկայում շուրջ չորս տարի զբաղվելով ծխախոտագործությամբ, 1622 թ. իր աճեցրած «ծխախոտի ծանրոցով» վերադարձել է Անգլիա, որտեղ մաքսատանը նրանից, որպես օտարերկրացու, կրկնակի հարկ է պահանջվել: Այդ

կապակցությամբ Ջոն Մարտինը դիմել է Վիրջինիա Ընկերության դատարանին: Պահպանվել է վերահարկավորման մասին դատարան նրա ներկայացրած 1622 թ. մայիսի 8-ի թվակիր խնդրագիրը, որից մեջբերում ենք մի հատված. «Ջոն Մարտին Պարսիկը համեստ խնդրագիր է ներկայացնում Ընկերության բարեհաճությանը դիմելով մաքսատուրքի իր ընկեր հողագործներին՝ իրեն ազատելու կրկնակի հարկ վճարելուց, ինչը նրանք իրենից պահանջում էին որպես օտարականի, չնայած նա դարձել էր ազատ մարդ Վիրջինիայում այն ժամանակվա կառավարիչ Սըր Ջորջ Յարոլլի կողմից՝ գաղութի կնիքը կողո վկայականով»:¹⁶

Ջոն Մարտինին հաջողվում է շահել դատը. նրան թույլատրվում է Անգլիայի քաղաքացիների վրա դրվող սովորական հարկով իր ծխախոտի բաժինը ներմուծել Մայր Երկիր: Այսպիսով, Ջոն Մարտինի գործով անգլիական դատարանը, առաջին անգամ լինելով, հստակեցրել է Մայր Երկրի և «օտար» գաղութաբնակների միջև տրոստեսական հարաբերություններն ընդհանրապես խթանելով առևտրի հետագա զարգացումը:

Ջոն Մարտինը, կրկին վավերացվելով որպես բրիտանական քաղաքացի, ունեցել է դիրքի հետագա առաջընթաց. նա դարձել է Լոնդոնի Վիրջինիա Ընկերության Մշտական Կոմիտեի անդամ և քվեարկելու իրավունքով մասնակցել նրա բազմաթիվ կարևոր նիստերին:¹⁷ Այսպես, 1623 թ. հոկտեմբերի 20-ին և նոյեմբերի 12-ին, 1624 թ. հունվարի 14-ին տեղի ունեցած «արտակարգ» և կարևոր հանդիպումների արձանագրություններում նա հիշատակվում է որպես «Մարտին Հայ»: Հայտնի է նաև, որ նա մի ոմն Լորդ Արգայի և յոթ այլոց հետ քվեարկել է Ընկերության խնդրագիրը թագավորին հանձնելու հարցի օգտին: Ալ.Բրաունը իր «Առաջին հանրապետությունն Ամերիկայում» գրքում գրում է, որ Ջոն Մարտինի իրական անունը հայկական հնչողությամբ Հովհաննես Մարթյան պիտի եղած լինի:¹⁸ Կարծում ենք հնարավոր է նաև Հովհաննես Մարտիրոսյան տարբերակը:

1624 թ. Ջեյմս I թագավորի կողմից Լոնդոնի Վիրջինիա Ընկերության լուծարումից հետո¹⁹ դադարել են նաև Ջոն Մարտինի մասին տեղեկությունները:

Հետագայում, 1653 թ. Ամերիկա են գալիս երկու շերամաբույծ հայեր՝ վերականգնելու ժամանակաշրջանի համար պետական ու առևտրական կարևոր նշանակություն ունեցող, սակայն անհաջողության մատնված, Վիրջինիայի գաղութի շերամաբուծությունը և իրենց հմտությունները հաղորդելու տեղաբնիկներին: Այդ երկու հայերը, որոնք իրենց հմտության ու փորձի համար հայրենի երկրում մեծ հեղինակություն էին վայելում, Ամերիկա էին բերվել օսմանյան Թուրքիայից (հավանաբար Ջմյուռնիայից) Վիրջինիայի գաղութի երևելի ղեկավար Էդուարդ Դիգգեսի անձնական ջանքերով ու նյութական միջոցներով:²⁰ Նա, զբաղվելով մետաքսի առևտրով, շերամաբուծության ասպարեզում հայերի ունեցած հաջողությունների մասին տեղեկացել էր ժամանակին Ռուսաստանում Մեծ Բրիտանիայի դեսպանի պաշտոն վարած իր հորից:²¹ Հայտնի է, որ շերամի հունդը Ռուսաստան էր մուտք գործում մեծ մասամբ Փոքր Ասիայի հայերի կողմից:²² Այդ երկու հայերը խնամքով հետևել են Էդ.Դիգգեսի շերամաբուծական տարածքում Դենբիգի, Բելֆորդի (այժմ Ուլիմսբերգ) և Ջեյմս գետի շրջակայքում, բոժոժների հասունացման համար անհրաժեշտ թեմիների աճին:²³

Հայերից մեկի «Ջորջ Հայի» մասին տեղեկանում ենք 1656 թ. դեկտեմբերին Վիրջինիայի խորհրդի կայացրած որոշումից, որտեղ ասված է. «...Ջորջ Հայը, մետաքսի արհեստում իր ցուցաբերած աջակցության և նույնը շարունակելու նպատակով երկրում մնալու համար, խորհրդի կողմից պարգևատրվել է չորս հազար ֆունտ ծխախոտով»:²⁴ Նշենք, որ, հակառակ գործադրած ջանքերի, սկզբնական շրջանում զգալի արդյունքների չհասած հուսահատված հայերը նույնիսկ ցանկացել են հետ վերադառնալ:²⁵

Սակայն շուտով շերամապահական գործն այնքան ապշեցուցիչ հաջողության է հասել, որ դրան «փութաբան նպաստող» անգլիացի շերամապահ Ջոն Ֆերրարը 173 տողերից բաղկացած երկարաշունչ մի ներքող է հյուսել:²⁶ «Ամենաազնիվ Դիզգեսին Թուրքիայից Վիրջինիա նրա երկու հայերի ժամանման կապակցությամբ» վերնագրով: Ահա մի հատված.

*Սակայն ազնիվ Դիզգեսը Հաղթանակ տարավ,
Նրա երկու հայերը Թուրքիայից բերված
Այժմ իր քաջ ծեռնարկով են մեծապես զբաղված,
Եվ ունի նա բավական պաշար հաջորդ տարվան.
Տաս հազար ֆունտ Մետաքս այնժամ ի հայտ կգա,
Եվ երկինք կբարձրանա նրա գործն արժանավայել:²⁷*

Շերամաբուծության զարգացումը մեծ կարևորություն է ներկայացրել բրիտանական իշխանությունների համար: «Վիրջինիան մատակարարեց Չարլզ Ա-ի թագադրության պատմուճանը: Իսկ Չարլզ Բ-ի մետաքսազգեստը անտարակույս իր Վիրջինիայի տիրապետության մեջ մշակված խոզակներեն պատրաստված էին: Տիկս անունով պարոն մը հայեր բերել տվավ Վիրջինիայի իր խոզակի արտադրության համար», - գրել է Էդ. Էզզլեսթոնն անցյալ դարի վերջին:²⁸

Այսպիսով, Վիրջինիայում «Հայ միտքն ու ճարտարութիւնը կրցած է սատարել իր կազմութեան խանձարուրքին մէջ եղող Ամերիկեան մետաքսագործական ճարտարութեան» դառնալով Նոր Աշխարհում շերամաբուծության ու մետաքսագործության առաջնեկներ:²⁹

Հետագա տարիներին Ամերիկա եկած հայերի մասին պահպանվել են շատ սակավ, հաճախ ենթադրական տեղեկություններ: XVII-XVIII դդ. ընդգրկող այդ ժամանակաշրջանում հայերը հիմնականում եկել են Մեծ Բրիտանիայի հետ առևտրական առավել գործուն հարաբերություններ ունեցող եվրոպական որոշ երկրներից (հատկապես՝ Ղուլանդիայից), ինչպես նաև Հնդկաստանից,³⁰ և վերաբնակվել ամերիկյան նորաստեղծ տարբեր գաղութներում. Վիրջինիայից բացի, նաև Մասսաչուսեթսում (1682 թ. ծագումով հունգարահայ գիտնական Ստեփան Ջադորին, հավանաբար՝ հայկական Ջադուրյան, Ասատուրյան կամ Աստվածատուրյան ազգանունների տարբերակը),³¹ Հարավային Կարոլինայում (1719 թ. քարոզիչ արժանապատիվ Փիթր Թուսթայանը, հավանաբար Պետրոս Դուստրյան, և նրա թեմի անդամ Ջեքք Սադուրը, հավանաբար Հակոբ Սադուրյան, Ասատուրյան կամ Աստվածատուրյան)³² և Ջորջիայում (1738 թ. հողագործ Ստեփան Թարրյանը, կամ Թերյեն, Թարրյեն, հավանաբար Տերյան):³³

Բրիտանական գաղութատիրության տվյալ ժամանակահատվածում Ամերիկա մուտք գործած հայերի ստույգ թիվը դժվար է որոշել, քանի որ ընդհուպ մինչև 1820 թ. նորեկների, այդ թվում նաև հայերի, գրանցման վերաբերյալ փաստաթղթեր չեն պահպանվել:

Սակայն պատմական տվյալ ժամանակաշրջանում Ամերիկա մուտք գործած վերոհիշյալ առաջին հայերով չի պայմանավորվել հետագա տարիներին հայկական տարբեր տարածքներից դեպի ԱՄՆ նպատակաուղղված տեղաշարժը. նրանք սոսկ գաղթականության հիմնական հոսքից դուրս գտնվող անհատներ էին:

Ի մի բերելով բրիտանական գաղութատիրության շրջանում Ամերիկա մեկնած առաջին սակավաթիվ անհատ հայերի մասին մեզ հասած կցկտուր տեղեկությունները, կարելի է եզրակացնել, որ նրանց մեծ մասը տնտեսական ու պատմական հանգամանքների բերումով եվրոպական տարբեր երկրներում ցրված հայեր էին կամ նրանց օտարացած սերունդները, որոնք, առևտրական և այլ հանգամանքների բերումով առնչվելով Մեծ Բրիտանիայի հետ, միմյանցից տարբեր, հիմնականում անհատական դրդապատճառներով անցել էին նոր վերաբնակվող գաղութ և ներգրավվել նրա տնտեսական ու հոգևոր կյանքի տարբեր բնագավառներում: Ահա թե ինչու, նրանք մեծ մասամբ կրել են օտարացած անուններ, ինչպես նաև պատկանել քրիստոնեական հավատի այլ դավանանքների: Այսուհանդերձ, ամերիկյան գաղութային պաշտոնական փաստաթղթերում նրանց հայկական ծագման մասին երբեմն հանդիպող ակնարկները հավաստիացնում են այդ ժամանակաշրջանում Նոր Երկրում օտար վերաբնակիչների ազգային պատկանելիության նկատմամբ եղած մեծ հետաքրքրությունը՝ դրանով իսկ ձեռք բերելով ազգային ու պատմական որոշակի արժեք:

Ք. ՀԱՅԵՐԻ ՊԱՆԴԻՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԳԱՂԹԸ ԱՄՆ
(1834-1924 թթ.)

XIX դ. առաջին կեսից սկսվել է հայերի բուն հոսքը դեպի ԱՄՆ՝ ի հետևանս ամերիկյան բողոքական քարոզիչների օսմանյան Թուրքիայում ծավալած լուսավորական գործունեության: 1810 թ. Բոստոնում ստեղծված Արտաքին Առաքելությունների Համամիսիոներական Ամերիկյան խորհուրդը (American Board of Commissioners for Foreign Missions), որի նպատակն էր «Աւետարանը տարածել ի սփիւռս աշխարհի», 1820 թ. իր առաջին քարոզիչներին է ուղարկել օսմանյան կայսրություն՝ «քննելու և հետազոտելու» Փոքր Ասիան, Հայաստանը, Միջագետքը, Պաղեստինը, Պարսկաստանը և այլն:³⁴ Սակայն, մահմեդականների շրջանում քրիստոնեական քարոզներ իրականացնելիս հանդիպելով թուրքական կառավարության արգելքներին, արդյունքում «Միսիոնարները ամբողջ Թուրքիոյ մէջ ո՛չ մէկ թուրք յաջողած են քրիստոնեացնել. մէկ հատ միայն, ան ալ կառավարութիւնը կախաղան հանած է»:³⁵ Օսմանյան պետությունում ավետարանական քարոզներն ամենից շատ ընկալվել են հայերի կողմից:

Այդ մասին է վկայում քարոզիչների Բոստոն ուղարկած տեղեկագիրը, ինչպես նաև նրանց հայտարարությունը, թե «ամբողջ թուրքիոյ մէջ միայն Հայերն էին որ պատրաստ էին օգտուելու Աւետարանական ուսուցումներէն: Եմերիքըն Պօրտը սկիզբէն բնաւ մտքէն չէր անցըներ այս պարագան, երբ միսիոնարական գործը սկսաւ Տաճկաստանի մէջ»:՝³⁶ Այսպես, թուրքիայի հայերի համար Կ.Պոլսի Բերքի թաղամասում 1831 թ. հիմնվել է Ամերիկյան Խորհրդի Հայկական Առաքելությունը, որտեղ գործել են Ու.Գուդելը, որը հայատառ թուրքերենի էր թարգմանել Աստվածաշնչի Հին և Նոր Կտակարանները, Գ.Դուայթը, որն իր քարոզները հայերեն էր կարդում, Է.Սմիթը, Ու.Շաուֆլերը, Է.Ռիգգսը, Ս.Հեմլինը, Ջ.Ուուդը, Բ.Շնայդերը, Ջ.Դանմորը և այլոք:՝³⁷

1846 թ. հուլիսի 1-ին օսմանյան կայսրությունում Հայաստանյայց ավետարանական եկեղեցու հիմնադրումից և 1847 թ. ավետարանական համայնքի ձևավորումից հետո ընդհուպ մինչև Առաջին աշխարհամարտի ավարտը ամերիկացի քարոզիչների ջանքերով ստեղծվել են ավետարանական եկեղեցիներ, դպրոցներ, կոլեջներ, որտեղ եվրոպական և ամերիկյան կրթական մակարդակի դասընթացներ են իրականացվել: Հիշատակման են արժանի Ռոբերտ կոլեջը (1862 թ., Կ.Պոլիս), Ամերիկյան համալսարանը (1864 թ., Բեյրութ), Կ.Պոլսի աղջկանց կոլեջը (1873 թ., Կ.Պոլիս), Կենտրոնական թուրքիայի կոլեջը (1876 թ., Այնթապ), Եփրատ կոլեջը (1878 թ., Խարբերդ), Կենտրոնական թուրքիայի աղջկանց կոլեջը (1882 թ., Մարաշ), Անատոլիա կոլեջը (1886 թ., Մարզվան), Սբ.Պողոսի հաստատությունը (1888 թ., Տարսոն) և այլն:՝³⁸ Ամերիկյան գաղափարների «խաղաղ թափանցումին կերպը» հանդիսացող այդ հաստատությունները նաև մեծապես նպաստել են հայ ուսանողների արևմտամետ աշխարհայացքի ձևավորմանը:՝³⁹ Միաժամանակ, անժխտելի է ամերիկյան բողոքական քարոզիչների ծավալած լուսավորական գործունեության նշանակությունը օսմանյան կայսրության դարավոր հետամնացության և նահապետական բարքերի գերիշխանության պայմաններում խարխափող հայության ազգային հոգեգիտակցական զարթոնքի գործում:

Հայ բնակչության շրջանում հիմնականում դրական ընդունելություն գտած ամերիկյան այդ քարոզիչների իրականացրած ավետարանական քարոզներն ու հաղորդած գիտելիքները, ինչպես նաև Նոր Աշխարհի վերաբերյալ ոգեշնչող զրույցները չէին կարող անտարբեր թողնել հոգևոր արթնացում ապրող ուսումնաստենչ հայ երիտասարդությանը, որը հաճախելով ամերիկյան դպրոցներ ու կոլեջներ, աստիճանաբար իր հայացքը հառել է դեպի օվկիանոսից այն կողմում գտնվող ազատության և լայն հնարավորությունների երկիրը՝ տեղի բարձրագույն կրթարաններում ժամանակակից մասնագիտություններ (հիմնականում աստվածաբանություն, բժշկություն, տեխնիկա) ուսանելու և վերադառնալով, իր գիտելիքներն ի նպաստ ազգին ծառայեցնելու համար:

Ամերիկյան քարոզիչների ազդեցությամբ 1834 թ. դեպի ԱՄՆ հայ ուսանողների շարժման սկզբնավորողը Կ.Պոլսի միսիոնարական դպրոցի սան տասնվեցամյա Խաչատուր Ոսկանյանն էր, որը, ավարտելով Նյու Յորքի համալսարանը, դարձել էր ճանաչված լրագրող ամերիկյան և հայ մամուլում: Նա, լինելով առաջին հայ մտավորականն ԱՄՆ-ում և ծավալելով ազգանպաստ գործունեություն, անգլերեն հրատարակել է «Սուլթանն ու իր ժողովուրդը» գիրքը, ամերիկյան հասարակությանը ծանոթացնելով հայոց պատմությանն ու մշակույթին, նաև՝ զբաղեցրել բազմաթիվ պաշտոններ

ամերիկյան տարբեր հաստատություններում (Նյու Յորքի մաքսատան գրագիր, Կոլումբիայի համալսարանի իրավագիտության գրադարանի վարիչ, Նյու Յորքի Մամուլի Ակումբի անդամ, ապա՝ նախագահ, Նյու Յորքում օսմանյան թուրքիայի հյուպատոս):՝⁴⁰

Հետագա տարիներին գլխավորապես ուսանելու նպատակով ԱՄՆ են սկսել մեկնել մի խումբ հայեր: Այսպես, 1837 թ. Ամերիկա է եկել Կ.Պոլսի ավետարանական դպրոցի սան Սենեքերիմ Տեր-Մինասյանը, որը, երկու տարի Փրինսթոնի համալսարանում հետևելով աստվածաբանության ճյուղին, ապա ուսանելով բժշկություն, վերադարձել է հայրենի երկիր՝ գործնականում կիրառելու բժշկության նորագույն ձեռքբերումները:՝⁴¹

Տվյալ ժամանակաշրջանում հայերն ԱՄՆ են մեկնել նաև որպես բողոքական քարոզիչների սպասավորներ: Նրանցից էր, օրինակ, 1841 թ. քարոզիչ Գ.Դուայթի սպասավոր Թադևոսյանը, որը հետագայում սկսել է զբաղվել ռաիաթ լոխումի արտադրությամբ՝ այն նորովի կոչելով «թզի հալվա»:՝⁴² Նույն թվականին ԱՄՆ է եկել և Միության Աստվածաբանական դպրոց հաճախել հետագայում Կ.Պոլսում և Երուսաղեմում հայրապետի պաշտոններ ստանձնած Հարություն Վեհապետյանը:՝⁴³ 1842 թ. այդ նույն դպրոցում, ապա Յելի և Ենդվերի համալսարաններում է ուսանել օսմանյան թուրքիայում ամերիկյան քարոզիչների ազդեցությամբ բողոքականություն ընդունած առաջին հայը՝ Հովհաննես Տեր-Սահակյանը, որը նույնպես վերադարձել է Կ.Պոլիս և վարել բողոքական քարոզչի պաշտոն:՝⁴⁴

1843 թ. եկած և քիմիայի, բժշկության, դեղագործության և այլ բնագավառներում մասնագիտացած Քրիստափոր Տեր-Սերոբյանը հանդիսացել է ամերիկահայ առաջին գյուտարարը և կարևոր ծառայություն մատուցել ամերիկյան պետությանը՝ հայտնագործելով երկրի թղթադրամի (դոլար) դրամանենգման չենթարկվող և մինչև օրս գործածվող յուրահատուկ սև և կանաչ ներկերը: Ք.Տեր-Սերոբյանի գյուտն ամերիկյան կառավարության կողմից գնահատվել է որպես «Աստվածային պարգև», քանի որ այն վերջ տվեց խոշոր չափերի հասած դրամանենգությանը, իսկ հայտնագործության հեղինակը պարգևատրվել է 6.000 դոլարով: Ք.Տեր-Սերոբյանը հետագայում վերադարձել է թուրքիա և մինչև կյանքի վերջ պաշտոնավարել սուլթանական գանձարանում:՝⁴⁵

Ամերիկա մուտք գործած առաջին հայերից է նաև Վենետիկի Մխիթարյան Միաբանության հայր Ղևոնդ Ալիշանի եղբայրը՝ Սերոբ Ալիշանը, որը 1845 թվականից որոշ ժամանակ բնակվել է Ուաշինգտոնում, ապա՝ Բոստոնում:՝⁴⁶ Դեպի Ամերիկա եղբոր կատարած ճամբորդության առիթով Ղ.Ալիշանը երկարաշունչ մի բանաստեղծություն է ձոնել նրան՝ «Առ հարազատն իմ. Ծովաջուրելով յԱմերիկա» վերնագրով, որն սկսվում է հետևյալ տողերով.

*Միրով Սերոբիդ սիրտըս ծայն առած
Լուռ միայնութեան ճրագիկըն վառած
Գիշերէ գիշեր յանժանօթ ճամբայ
Մինչև յԱմերիկ քո հետ կը թրթոայ,
Որ թողած սրտիդ հատորն աղուական
Հազար փարախով կերթաս բացական...:՝⁴⁷*

1848-1850 թթ. ԱՄՆ է հասել և Բոստոնում ատամնաբուժություն ուսանել պոլսեցի Սարգիս Խաչատուրյանը, որը, հետագայում վերադառնալով իր ծննդավայրը, Կ.Պոլսի Բերայի թաղամասում հիմնել է «Ս.Խաչատուրյան և Որդի» անունով ատամնաբուժարանը:⁴⁸

Քանի որ ամերիկյան քարոզիչների սկզբնական գործունեությունը սահմանափակված էր Կ.Պոլսով և շրջակա տարածքներով, հետևաբար շուրջ քսան տարիների ընթացքում ԱՄՆ ժամանած մեկ տասնյակից ավելի վերոհիշյալ առաջին հայ ուսանողները պոլսեցիներ էին, որոնք հիմնականում մասնագիտացել էին աստվածաբանության ու բժշկության, ինչպես նաև գիտության տարբեր ճյուղերում: Նրանց համար ԱՄՆ-ը «կենցիկ հանգրուան մը միայն եղած է, աշակերտութեան շրջան մը», որից հետո շատերը հիմնականում վերադարձել են հայրենի երկիր:⁴⁹

Ամերիկյան քարոզիչներն օսմանյան թուրքիայի հայության կրթական համակարգը ժամանակակից նոր հիմքերի վրա դնելուց բացի պակաս ջանք չեն գործադրել նաև արհեստավորների հմտությունները զարգացնելու և կատարելագործելու ուղղությամբ՝ հիմնական նպատակ ունենալով բարենպաստ աշխատանքային պայմաններ ստեղծելու միջոցով արգելակել երկրից հայերի աստիճանաբար աճող արտահոսքը: Այդ խնդրում մեծ ու անգնահատելի դեր է կատարել հանրահայտ քարոզիչ, Ռոբերտ կոլեջի հիմնադիր Սիրուս Յեմլինը՝ դպրոցներին կից բացելով ժամանակակից արտադրության մեթոդներն ուսուցանող տարբեր արհեստանոցներ: Նա գտնում էր, որ «այս աշխատասեր ժողովուրդը իր երկրին մեջ պահելու միակ միջոցը արհեստ ուսանելն է, հետևաբար ուսման հետ արհեստն ալ սովորեցընելու է անոր»:⁵⁰

Այդուհանդերձ, հայերի հոսքն Ամերիկա չի դադարել: Տնտեսական բարեկեցության հասնելու հեռանկարները, ինչպես նաև նոր երկրում իրենց հայրենակիցների հուսադրող վիճակը ոգևորել են ոչ միայն հայ ուսանողներին, այլ, սկսած XIX դ. 50-ական թվականներից, նաև արհեստավորներին ու վաճառականներին: Նրանց մեծ մասը շուտով վերադարձել է իր ծննդավայրը, իսկ ոմանք, հանդիպելով բարենպաստ տնտեսական պայմանների, հաստատվել են այնտեղ և, չիսզելով կապը հայրենի երկրի հետ, երբեմն առևտրական հարաբերություններ հաստատել, նյութական ու բարոյական օժանդակություն ցուցաբերել հայրենակիցներին, ինչպես նաև նպաստել իրենց բնօրրանների եկեղեցական, կրթական ու մշակութային կյանքի բարեկարգմանը: Այդպիսին էին խասգյուղցի վաճառական, ամերիկահայ առաջին բարեգործ Սարգիս Մինասյանը, ավելի ուշ՝ տիգրանակերտցի մեծահարուստ Ասլան Սահակյանը և այլոք: Հակոբ Մաթևոսյանը Կ.Պոլիս էր ներմուծել նորոգույն սարքավորումներով հագեցած թուրքիայում ամենախոշոր տպարանը, իսկ Մինաս Կարապետյանը կահույքագործության ժամանակակից մեթոդները:⁵¹

Նոր երկրում կրթություն ստացած և ապահովություն գտած առաջին սակավաթիվ հայերն իրենց մասնակցությունն են բերել նաև ԱՄՆ-ի միավորման համար մղված Քաղաքացիական պատերազմին (1861-1865 թթ.) տրամադրելով Գյուսիսային Բանակում մարտնչող 30 կամավորներ և զորակոչված մեկ շարքային զինվոր: Իսկ Ֆիլադելֆիայի հիվանդանոցներում անձնվիրաբար իրենց ծառայությունն են մատուցել շտապ օգնության վիրաբույժներ Սիմոն Մինասյանը, Կարապետ Գալուստյանը, Պարոնիկ

Մաթևոսյանը: Երկրի միավորման ու խաղաղության համար մարտնչող երևելի ու ազդեցիկ հռետորներից էր ամերիկյան հնագույն տոհմից սերված, ծագումով հունգարահայ փաստաբան ու քարոզիչ թոմաս Քորվինը՝ Օհայոյի նահանգից, որը վարել է պետական բարձր պաշտոններ (ԱՄՆ-ի Պետական գանձարանի քարտուղար, Օհայոյի նահանգապետ, երկար ժամանակ նույն նահանգի ներկայացուցիչը Կոնգրեսում, 1861 թ. Սեքսիկայում ԱՄՆ-ի դեսպան):⁵²

Այս շրջանում կրթություն ստանալու նպատակով Ամերիկա են մուտք գործել նաև կանացի սեռի առաջին ներկայացուցիչները:⁵³

XIX դ. երկրորդ կեսին, հատկապես Քաղաքացիական պատերազմից հետո, ամերիկյան տնտեսական, հասարակական ու քաղաքական կյանքում սկսված վերածնունդը նպաստել է այնտեղ ուղևորվող հայերի թվի աճին: Այսպես, եթե 1850-1870 թթ. ԱՄՆ-ում կար ավելի քան 55 հայ,⁵⁴ ապա 1870-ական թվականների սկզբին նրանց թիվը հասել էր 70-ի:⁵⁵

1876 թ. օսմանյան թուրքիայում սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի գահակալությամբ և 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի հետևանքով հայերի նկատմամբ սկսված հալածանքներն ու տնտեսական կյանքի անկումը, ինչպես նաև հայաբնակ խոշոր կենտրոններում ամերիկյան քարոզիչների հոգևոր ու տնտեսական գործունեության ծավալումը խթանել են հայերի հետագա արտահոսքը երկրի գրեթե բոլոր շրջաններից՝ ընդգրկելով ոչ միայն ուսանողների, արհեստավորների ու վաճառականների, այլև՝ ծանր հարկերի տակ կքած գյուղացիների և ունեզրկված գործավորների: Նրանց մեծ մասը, մտադրություն չունենալով հաստատվել այնտեղ, ձգտել է ժամանակավորապես աշխատելու և որոշ գումար ձեռք բերելուց հետո վերադառնալ հայրենի բնակավայրեր՝ բարելավելու իրենց ընտանիքների նյութական վիճակը: Սակայն այս նոր պանդուխտների առջև բացված աշխատանքային բարենպաստ պայմանները, երբ մեկ օրում վաստակում էին այնքան, որքան օսմանյան կայսրությունում՝ մեկ ամսում կամ մեկ տարում, պատճառ են հանդիսացել, որ նրանցից շատերը նույնպես հաստատվեին այդտեղ:⁵⁶

Եթե մինչ այդ հայությունն իր կյանքի պայմանները բարելավելու հույսով աշխատանք էր փնտրում հիմնականում Իզմիրում, Կ.Պոլսում, Ադանայում, ինչպես նաև թուրքիայի մերձակա երկրներում, ապա այժմ նա իր հայացքն ուղղել էր օվկիանոսից այն կողմ գտնվող հեռավոր ափեր, ուր «Ամերիկյան խոստանում էր ամեն ինչ ... Առասպելական պատմություններն այստեղ կապակցված էին արագընթացության հետ, որի շնորհիվ հարստություն է ձեռք բերվում այնտեղ»:⁵⁷

Հետևապես տվյալ ժամանակաշրջանում դեպի ԱՄՆ հայերի հոսքը պայմանավորված էր ոչ այնքան քաղաքական իրավիճակով, որքան տնտեսական ծանր կացությամբ:

XIX դ. 80-ական թվականներին դեպի Ամերիկա հայերի նոր և զգալի տեղաշարժը հիմնականում արդյունք էր նաև ամերիկյան քրոզիչների կողմից օսմանյան թուրքիայի հայաբնակ բոլոր խոշոր կենտրոններում ավետարանական գործունեության ծավալման, եկեղեցիների, նախնական ու բարձրագույն դպրոցների, կոլեջների և մշակութային այլ օջախների բացման: Այդտեղ կրթված բազմաթիվ երիտասարդներ մեկնում էին «մեծ պատեհությունների երկիր», ներգրավվում գործարար աշխատանք-

ներում: Ընդ որում, մինչ տվյալ ժամանակաշրջանում եվրոպական շուկաներում արդեն իսկ իրենց գործունեությունը ծավալած հայ հարուստ վաճառականները ձեռնպահ էին մնում ԱՄՆ ներթափանցելուց, «միջին կարգի» գործարարները հաջողությամբ իրենց գործերը բացում էին Նոր Երկրում: Օրինակ Դիարբեքիից Փուլշմանների ընտանիքը Չիկագոյում, Հակոբ Իսկյանն ու Սեմուել Դոնչյանը՝ Նյու Յորքում և ուրիշներ հիմնել էին արևելյան գորգի մեծ գործեր և այլն:⁵⁸

Ազատ աշխատանք որոնողների այս նոր հոսքը սկզբնավորել են խարբերոցիները: Հետագա տարիներին նրանց թիվն ԱՄՆ-ում, այլ շրջանների հայերի թվի համեմատ, առավել մեծ չափերի է հասել, քանի որ խարբերոցի հարթավայրը, որն օսմանյան Թուրքիայում «ամենից հարուստ երկիրն էր և ամենից գրավիչ ու խոստումնալից քարոզչական տարածքը», 1852 թվականից սկսած դարձել էր արևելյան Թուրքիայում ամերիկյան քարոզիչների գործունեության կենտրոնատեղի, միաժամանակ այդտեղ էր գտնվում նաև 1878 թ. հիմնված հանրահայտ Եփրատ կոլեջը, որը «լուսաւորութեան մեծ հաստատութիւն մը եղաւ տասնեակ տարիներով»:⁵⁹ Այնպես որ, «...ամերիկեան միսիոնարներուն մուտքը խարբերոցի մէջ եւ անոնց հիմնած կրթական հաստատութիւնները մեծ դեր կատարեցին որ գաղթը, ժժ դարերու կէսէն սկսեալ խարբերոցէն սկսի եւ հետզհետէ տարածուի միւս հայկական բնագաւառները»:⁶⁰ Ժամանակի ընթացքում «...խարբերոցի արտագաղթը աւելի տեւական եւ զանգուածային դարձաւ եւ ամենամեծ թիւով գաղթականներ յանձնեց աշխարհի չորս ծովերուն, գլխաւորապէս Միացեալ Նահանգներու հանրապետութեան»:⁶¹

Միաժամանակ, դեպի Նոր Երկիր խարբերոցի հայերի հոսքն ուներ նաև տնտեսական նախապայմաններ, քանի որ նրանք «քիչ թէ շատ բարեկեցիկ ըլլալով Ամերիկա գաղթելու անմիջական հարկադրութեան տակ չէին»:⁶² Հետևաբար, «որքան ատեն որ կեանքը իր բնականոն հունին մէջ էր, խարբերոցի հայութիւնը գաղթելու մասին չէր մտածեր, բայց երբ բնակչութեան աճման հետևանքով ապրուստի պայմաններն ալ դժուարացան, այն ատեն երիտասարդ թէ անուսնացած մարդիկ՝ ամերիկեան միսիոնարներու դրախտային նկարագրութիւններէն հրապուրուած՝ թողուցին իրենց ծնողքին ու ընտանիքը եւ ամէն վտանգ աչքի առած ուղղուեցան Ամերիկա»:⁶³

Շուտով խարբերոցում «ամերիկյան տենդն» այնքան է ուժեղանում, որ 1888 թ. վերջին Եփրատ կոլեջի նախագահ Ջ. Բարտոնն Ամերիկյան առաքելությանը տեղեկացնում է, թե քաղաքից «...ներկայումս 105 մարդ կամ՝ ճանապարհին, կամ ԱՄՆ-ում են» արդեն, Բեսրիկից շուրջ 100 տղամարդ պատրաստ է մեկնել, որոնց թիվը հաջորդ տարի կրկնապատկվելու է, իսկ Հուսեյնիկից արդեն 200 հայ ԱՄՆ-ում է: Ըստ նրա հաղորդումների, խարբերոցի հարթավայրի գրեթե բոլոր 100 գյուղերից արդեն հեռացել էին մինչև երկու տասնյակ ու ավելի հայեր, շատերն էլ պատրաստվում էին հեռանալ:⁶⁴

Հայերը հեռանում էին ամերիկյան քարոզիչների ազդեցությանը ենթակա հայաբնակ այլ շրջաններից ևս, ինչպես օրինակ՝ Մուշից ու Բիթլիսից, որտեղից, 1864 թ. ավետարանական առաքելություններ հիմնվելուց արդեն երեք տարի անց զգալի թվով հայեր էին մեկնել Ամերիկա:⁶⁵

Քարոզիչները, մտահոգված 1880-ական թվականներին հեռացող հայերի աճող հոսքից, որոնցում քիչ թիվ չէր կազմում կրթված խավը, դառնությամբ նշում էին, որ

հայ ուսանողներն ու քարոզիչները «աղմկահույզ ընթացքով հեռանում էին դեպի ԱՄՆ-ի տարբեր շրջաններ, հատկապես Հարավային Կալիֆոռնիա, իրենց աշխատանքի դիմաց բարձր վարձատրվում, կարճ ժամանակ անց կարողության տեր դառնում և իրենց լավատեսական հաղորդումներով ոգևորում երիտասարդների նորանոր խմբերի՝ հետևելու իրենց օրինակին, որոնց անգլերենի իմացությունը միայն նպաստում էր այդ «անհաջող շարժմանը»:⁶⁶ Այդ կապակցությամբ, աջակցելով ամերիկյան բարձրագույն հաստատություններում հայ ուսումնատենչ երիտասարդության կրթական մակարդակի բարձրացմանը, բողոքական քարոզիչներից շատերը միաժամանակ նաև շահագրգռված ու մտահոգ էին նրանց որպես օսմանյան կայսրության հայաբնակ տարածքներում նորանոր սերունդներ լուսավորելու իրենց հետևորդների, հայրենի երկիր վերադարձով: Այդ է պատճառը, որ երբեմն քարոզիչներն իրենք էին խոչընդոտել այս կամ այն երիտասարդի Ամերիկա մեկնելը: Օրինակ՝ քարոզիչ Ջ. Քնափն ընդհանրապես դեմ է եղել Միացյալ Նահանգների կրթարաններում մասն երիտասարդության ուսանելուն, քանի որ 40-ից միայն մեկն էր վերադառնում: Իսկ XIX դ. երկրորդ կեսին եղել է մի պահ, երբ նույնիսկ որոշ քարոզիչներ հրաժարվել են իրենց ուսանողներին անգլերեն սովորեցնել՝ կանխելու համար նրանց հոսքն Ամերիկա:⁶⁷

Այսուհանդերձ, թեև Նյու Յորքի, Փրինսթոնի, Յեյի, Էնդովերի, Բոստոնի, Թրոյի, Էմերսոնի, Քլեյբի, Ուիսկոնսինի և առաջնակարգ այլ համալսարաններում փայլուն հեռանկարներ խոստացող ժամանակակից բարձրագույն կրթություն ստացած և ազատական գաղափարներն իրենց սեփականությունը դարձրած երիտասարդության համար դժվար էր վերստին հարմարվել ու գործել պահպանողական, հետադիմական բարքերի պայմաններում, այնուամենայնիվ, մասնագիտություն ձեռք բերած հայերի մեծ մասը վերադառնում էր՝ իր գիտելիքներն ու կարողություններն ի սպաս դնելու հայրենի երկրին:

1880-ական թվականների վերջից ԱՄՆ-ը դարձել էր նաև քաղաքական ապաստան և գործունեության ազատ դաշտ հայ հեղափոխական և նորաստեղծ ազգային-քաղաքական կուսակցական (Հնչակյան, Դաշնակցական) գործիչների համար, որոնք այդտեղ բնականացվելով որպես ամերիկյան քաղաքացիներ, անարգել մուտք են գործել Թուրքիա և հեղափոխական գործունեություն ծավալել հայերի շրջանում և կամ ամերիկյան ազատության նպաստավոր պայմաններում շարունակել իրենց ազգային ու հեղափոխական գործունեությունը: Ահա թե ինչու թուրքական պետությունը, որը մինչ այդ որոշակի ընդգծված քաղաքականություն չուներ ԱՄՆ մեկնող հայերի նկատմամբ, շուտով, դրսից ներթափանցող հեղափոխական վտանգից խուսափելու նպատակով, պարբերաբար սահմանափակումներ է մտցրել, իսկ երբեմն էլ՝ ընդհանրապես արգելել հայերի գաղթն Ամերիկա:

Մինչև 1908 թ. օսմանյան կայսրությունը պաշտոնապես չէր ճանաչում իր հպատակների գաղթելու իրավունքը, ուստի խոչընդոտներ էր հարուցում ոչ միայն անհատ հայ գաղթականների, այլ՝ հետագայում նաև նրանց ընտանիքների դեպի ԱՄՆ ազատ ելքի նկատմամբ: 1900 թ. սուլթանական Թուրքիան, ամերիկյան կառավարության ճնշման տակ, հարկադրված էր ընդունել, իրականում սակայն՝ ձևականորեն, բնականացված ամերիկյան քաղաքացիներ դարձած իր նախկին հպատակների հարազատ-

ների կանանց, երեխաների և այլոց, առանց արգելքի ԱՄՆ արտագաղթելու իրավունքը: Այդ համաձայնությունը երեք տարի շարունակ թուրքական պաշտոնյաների կողմից անտեսվելուց հետո, կիրառության մեջ է մտել 1903 թվականից, երբ, ամերիկյան բարձրաստիճան ներկայացուցիչների կարգադրությամբ, մի խումբ օգնության կարոտ հայ ընտանիքներ, ստանալով թուրքիայում ամերիկյան հյուպատոսարանի հովանավորությունը, փկնապահների առաջնորդությամբ փոխադրվել են ԱՄՆ: Սրանով գործնականում վերացվել են հայրենիքում մնացած ամերիկահայերի ընտանիքների արտագաղթելու նկատմամբ բոլոր սահմանափակումները, թեև դժվարությունները պահպանվել են:⁶⁶

Այսպիսով, XIX դ. 80-ական թվականներից մեծ չափերի է հասնում հայերի արտահոսքը դեպի ԱՄՆ՝ օսմանյան թուրքիայի գրեթե ողջ տարածքից՝ ընդգրկելով բազմաթիվ առևտրականների, արհեստավորների, գյուղացիների և ազատ աշխատանք որոնողների, ինչպես նաև ուսանողների ու քաղաքական փախստականների: Ընդ որում, «ամերիկյան տենդը» տարածվել էր գլխավորապես (95%⁶⁶) ամուրի երիտասարդության շրջանում, որն, իր հարազատներին ու ողջ կարողությունը թողնելով հայրենիքում, մեկնում էր օտար ափեր՝ հաջողություն, հարստություն և ազատություն ձեռք բերելու հույսով, որպեսզի, 1-2 տարուց վերադառնալով հայրենի օջախներ, վճարեր պարտքերը, տուն, հող, անասուններ գներ ու մարդավայել կյանքով ապրեր:

ԱՄՆ մեկնած հայերի մեջ քիչ չէին նաև այնպիսիները, որոնք, արտադրության և այլ բնագավառներում հասնելով հաջողությունների, հայրենի բնակավայրեր վերադառնալիս իրենց հետ բերում էին ժամանակակից հաստոցներ, գործարաններ և այլ սարքավորումներ տեղի հետամնաց տնտեսությունը զարգացնելու նպատակով:⁷⁰

Միաժամանակ, այս նոր պանդուխտներից շատերն ԱՄՆ-ում հանդիպելով տնտեսական, քաղաքական, մշակութային և կրոնական ազատության ու բարեկեցության, հաստատվել են Նոր երկրում՝ նվազեցնելով հայրենիք վերադարձողների թիվը, ինչպես նաև իրենց հայրենակիցներին ուղարկած ոգևորիչ նամակներով և դրամական օգնությամբ նպաստել դեպի Ամերիկա նորանոր հայերի տեղաշարժին: «...Առաջին հայը Ամերիկայէն երբ յիսուն ոսկիի չէք մը դրկեց իր տունը, զայն տեսնող եւ լսող հայերուն սիրտերը թունդ ելան ... ու այնուհետեւ ամեն հայ փափաքեցաւ Ամերիկա գալ, իր քայքայուած տնտեսութիւնը վերականգնելու համար: Եւ, ահա այսպէս, երկրէն սկսեց արտագաղթը դէպի Ամերիկա: Այս օրերուն ամեն հայու բերնին ծամոց էր եղած ըսելու...»

Տերտեր կայ նը մեղքն ի՞նչ է.

Ամերիկա կայ նը պարտքն ի՞նչ է ...

Եւ հետզհետէ երկրէն Ամերիկա եկողներուն համակրանքը աճեցան բազմացաւ, որ Կ.Պոլսոյ Յայոց Պատրիարքարանը և Բ.Դուռը տեսնելով զանոնք սարսափեցա՞ն...»:⁷¹

Անցյալ դարավերջին «բախտ որոնելու եկած» պանդուխտ հայերը, մշտական բնակություն հաստատելով ԱՄՆ-ում, աստիճանաբար երկրի հյուսիս-արևելյան նահանգներից տարածվել են դեպի միջին և արևմտյան նահանգներ, արդեն XX դ.

առաջին տասնամյակներին հայաբնակ դարձնելով լայնածավալ երկրի գրեթե յուրաքանչյուր տարածք: Ամերիկյան կյանքին ընտելացած հաջողակ, կրթված ու գործարար հայերը պայմաններ են նախապատրաստել հետագա տասնամյակներին պատմական ստիպողական հանգամանքների բերումով գաղթի դիմած հազարավոր հայրենակիցներին նյութական ու բարոյական աջակցություն ցույց տալու, ինչպես նաև համախմբվելու և որպես համայնք կազմակերպվելու ուղղությամբ:

Մինչև 1899 թ. ԱՄՆ մեկնած հայերի ստույգ թիվը դժվար է որոշել, քանի որ 1820 թվականից մինչև 1898 թ. ԱՄՆ մուտք գործած բոլոր գաղթականները համապատասխան գրասենյակի կողմից գրանցվել են ոչ թե ըստ ազգային պատկանելության, այլ ըստ աշխարհագրական ծագման բնակավայրերի, այսինքն՝ համաձայն իրենց գաղթած երկրների: Ընդ որում, օսմանյան թուրքիայից գաղթածները մինչև 1868 թ. գրանցվել են որպես «Եվրոպական թուրքիայից», իսկ 1869 թվականից նաև «Ասիական թուրքիայից» և «Հայաստանից» եկածներ: Յետևաբար, տվյալ ժամանակահատվածում Ամերիկա մուտք գործած հայերի թիվը խիստ հարաբերական է: Միայն 1899 թվականից է, որ գաղթականները սկսել են գրանցվել ըստ իրենց ազգային պատկանելության, դրանով իսկ որոշակի դարձնելով ԱՄՆ գաղթած հայերի թիվը:⁷²

Ընդհանուր առմամբ, եթե 1880-ական թվականների սկզբին ԱՄՆ-ում կար շուրջ 500 հայ, ապա նույն տասնամյակի վերջին նրանց թիվը հասել էր շուրջ 1.500-ի (ընդ որում, 971-ը՝ «Հայաստանից», իսկ 450-ը՝ «Ասիական թուրքիայից» և «Եվրոպական թուրքիայից» մեկնածներն էին, որոնք կազմում էին կայսրությունից ժամանած 4.242 գաղթականների ընդհանուր թվի զգալի մասը): Միաժամանակ, ամերիկյան վիճակագրական տվյալների համաձայն, եկողները հիմնականում տղամարդիկ էին («Հայաստանից» 92%, «Ասիական թուրքիայից» 85%):⁷³

Հայերի հոսքն Ամերիկա առավել մեծ չափերի է հասել XIX դ. 90-ական թվականներից սկսած: Ի հետևանս օսմանյան թուրքիայում հայերի նկատմամբ գործադրված բռնությունների ու կոտորածների՝ նախկինում դեպի ԱՄՆ հայերի իրականացրած անհատական արտահոսքը վեր է ածվել զանգվածային գաղթի: Ֆիզիկական բնաջնջման վտանգից խուսափող հայերի այդ տեղաշարժը, որում մեծ թիվ են կազմել հողամշակները, քաղաքների ու ավանների արհեստավորներն ու բանվորները, ներառել է կայսրության ողջ հայաբնակ շրջանները՝ Խարբերդ, Սվազ, Էրզրում, Տրապիզոն, Բիթլիս, Կիլիկիա և այլն: Նախորդ տարիների համեմատությամբ կրկին մեծ չափերի էր հասել խարբերդցիների հոսքը՝ կազմելով ամբողջ հայ գաղթականության մոտավորապես 40%-ը:⁷⁴ «1884-էն 1895 ժամանակաշրջանին Խարբերդի գաւառէն մոտաւորապէս ամէն տուն դարիպ մը ունէր Ամերիկայի մէջ»:⁷⁵ Բողոքական քարոզիչների հիշատակությամբ 1891 թ. «ոչ մի տեղ դեպի Ամերիկա հայկական գաղթն ավելի արտահայտված չէ, որքան այս (Խարբերդ - Բ.Ա.) կայանից», ապա՝ ավելի ուշ նշվել է, որ «վերջին մի քանի տարիների ընթացքում մեծ թվով հայեր են գաղթել Խարբերդի տարածքից»:⁷⁶ Քարոզիչների հիշատակություններում նաև ասվում էր. «...Փայլուն և ամենից խոստումնալից երիտասարդ տղամարդիկ ու կանայք և հատկապես դպրոցների լավագույն ուսուցիչները գաղթել են: Օրինակ՝ մի տարի Խարբերդում եկեղեցին ուներ 3.107 անդամ, և 2.413 հաջորդ: ... Բիթլիսում քարոզչական (ավետարանական

– Բ.Ա.) եկեղեցու համայնքի մեկ չորրորդը նույնպես գաղթել է խմբով...: Թուրքիայի համար ավելի լավ կլիներ, եթե այս մարդիկ մնային տանը և իրենց ձեռք բերած գիտելիքներն ու հիմունքները կիրառեին իրենց երկրի վերածննդի համար. սակայն անհնար է ժխտել, որ նրանք Միացյալ Նահանգներ գնացող բոլոր օտարականներից ամենից արժեքավոր գաղթականների շարքում էին»:⁷⁷

1891 թ. ԱՄՆ էր մեկել շուրջ 800, իսկ 1892 թ. 1.000 հայ՝ երկու տարում շեշտակորեն գերազանցելով ամբողջ քառորդ դարի ընթացքում տեղ գտած հայերի անհատական հոսքին:⁷⁸

Կարող, աշխատասեր ու բազմաշնորհի հայերից զրկվելու սպառնալիքից դժգոհված թուրքական կառավարությունը 1892 թ. խոչընդոտներ է հարուցել դեպի ԱՄՆ ընդհանրապես հայերի, և հատկապես խարբերողիների տեղաշարժը դադարեցնելու նպատակով: Այսպես օրինակ՝ Սև ծովից մինչև Կ.Պոլիս փոխադրությունները թույլատրվում էին միայն թուրքական նավերով՝ դրանով իսկ նվազեցնելով հայերի ապահով տեղափոխությունը և մեծացնելով կողոպուտի հնարավորությունները: Հայերն այլևս ի վիճակի չէին «Եւրոպական նաւ մը նետել ինքզինքնին և Ամերիկայի ծամբան ձեռք առնել», քանի որ օտար նավերի դիմողները ձերբակալվում և հալածվում էին:⁷⁹ Հակառակ օսմանյան պետության հարուցած արգելքների, «մարդիկ ստոյգ մահը աչքերնին առած՝ դժոխքէն կը փախէին»:⁸⁰ Շուտով, 1894-1896 թթ. սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի կողմից հայերի նկատմամբ իրականացված զանգվածային ջարդերի տարիներին, ընդհանրապես արգելվում է գաղթել երկրից, թեև շատերը կարողանում էին տարբեր ծանապարհներով դուրս պրծնել ու փրկվել: Սակայն հիմնականում հայերի գաղթն առժամանակ նվազել է:

Այսպիսով, 1834-1894 թթ. ԱՄՆ են մեկնել շուրջ 4.000 հայեր, որոնք կազմել են տվյալ ժամանակահատվածում օսմանյան Թուրքիայից Ամերիկա մուտք գործած գաղթականների ընդհանուր թվի (9.472 մարդ) կեսից ավելին:⁸¹ Նշված թվից հանելով այդ ընթացքում հայրենի բնակավայրեր վերադարձած մոտավորապես 1.000 հայերին, կստացվի, որ 1894 թ. ԱՄՆ-ում կար շուրջ 3.000 հայ:⁸² Իսկ 1891-1895 թթ. ընկած ժամանակահատվածում օսմանյան Թուրքիայից ԱՄՆ էր գաղթել 5.500 հայ, ընդ որում, 2.909-ը՝ «Հայաստանից», 2.668-ը՝ «Ասիական Թուրքիայից»: Սա կազմում էր այդ երկրից մեկնած ամբողջ 11.000 գաղթականների ընդհանուր թվի 40%-ը:⁸³

Ամերիկյան Գաղթականական հանձնախմբի վիճակագրական տվյալների համաձայն, եթե մինչև 1894 թ. «Ասիական Թուրքիայից» եկածների թիվը խիստ նվազել էր, ապա 1895-1898 թթ. այն կտրուկ կերպով աճել էր՝ կազմելով շուրջ 15.913 մարդ: Միաժամանակ, կասկածից վեր է, որ տվյալ ժամանակահատվածում նշված տարածքից մեկնած գաղթականների գերակշիռ մասը՝ ավելի քան 10.000 մարդ, համիդյան ջարդերից ճողոպրած հայերն էին:⁸⁴ Իսկ արդեն 1900 թ. ԱՄՆ-ում կար 15.000-20.000 հայ,⁸⁵ որոշ տվյալների համաձայն՝ նույնիսկ 25.000 հայ:⁸⁶ Եթե սրան ավելացնենք նաև XIX դ. 90-ական թվականների կոտորածների հետևանքով Սև և Միջերկրական ծովերով Ամերիկա գաղթող հայրենի բնակավայրեր վերադառնալու հնարավորությունից զրկված ու Բալկաններում (Հունաստան, Բուլղարիա), Եգիպտոսում, ինչպես նաև Կովկասում, Ղրիմում և այլուր ապաստանած տասնյակ հազարավոր արևմտահայ փախստական-

ների, ապա մոտավոր հաշվարկներով 1902 թ. աշնանն ԱՄՆ-ում բնակվում էր շուրջ 45.000 հայ:⁸⁷

Օսմանյան Թուրքիայում հայության նկատմամբ կազմակերպված զանգվածային կոտորածների հետևանքով սովարացած գաղթը, երբ ամեն տարի ամերիկյան դպրոցների աշակերտների թիվը նվազում էր 25-30%-ով,⁸⁸ մտահոգել է այդտեղ գործող ամերիկյան քարոզիչներին ու պաշտոնյաներին: Այսպես՝ Այնթապի Կենտրոնական Թուրքիայի կուլեջի նախագահ Ա.Ֆուլերը խոստովանել է. «Մեր երիտասարդության մեծ մասը հոսում է Ամերիկա: Ո՞վ է զարմանում»:⁸⁹ Իսկ արևմտահայերի տառապանքներին ակնատես մեկ այլ միսիոներ գրել է. «Ընդամին Դիարբեքիի ողջ բնակչությունը կզաղթի, եթե հնարավորություն ստեղծվի, քանի որ հակառակ դեպքում նրանք հաջորդ ձմեռ կմահանան հյուծվածությունից»:⁹⁰ Ուստի նա դիմում էր ամերիկյան «երկաթուղիների բազավորին», որպեսզի Ձմյուռնիայից հազարավոր փախստականներ վերցվեին և բնակեցվեին ԱՄՆ-ի արևմուտքում:⁹¹

Թեև ամերիկացի, եվրոպացի և հայ բարերարները միջազգային Կարմիր խաչի հետ միասին Թուրքիայի հայաբնակ շրջաններում մեծ չափերի հասնող նպաստամատույց գործունեություն էին ծավալել ջարդերի հետևանքով անտուն ու անօգնական մնացած հայերի նկատմամբ, այդուհանդերձ, շարունակվում էր մեծ թվով հայերի արտահոսքը երկրից՝ քաղաքական, տնտեսական ազատությունների բացակայության, ինչպես նաև նոր կոտորածների սպառնալիքից դրդված:⁹² «Նրանք, ովքեր մնացին, աղքատ էին և պակաս ձեռներեց»:⁹³

Համիդյան ջարդերից ճողոպրած և ԱՄՆ-ում ապաստանած հայերը նույնպես արժանանում էին ամերիկյան հասարակության համակրանքին ու կարեկցանքին. եկեղեցական, բարեգործական և այլ հաստատությունների միջոցով ամեն տեսակի օգնություն էր տրամադրվում անտերության մատնված գաղթականներին՝ նրանց համար հայթայթելով սնունդ, հագուստ, բնակարան, աշխատանք և այլն:⁹⁴

Ամերիկյան ժողովրդի վեհանձնությունն ու Նոր երկրի «հրաշքների» մասին նկարագրվել են իրենց վիճակը բարվոքած հայերի հարազատ բնակավայրեր ուղարկած նամակներում խթանելով հայության հետագա գաղթը «ոսկու և մեղրի» երկիր:⁹⁵ Վեր. Ջոզեֆ Գաֆաֆյան Թոմսոնը, օսմանյան կառավարության իրականացրած ջարդերի հետևանքով դեպի ԱՄՆ շարժվող հայ գաղթականներին համեմատելով ամերիկյան առաջին վերաբնակիչների հետ, գրել է. «Բառիս ճշմարիտ իմաստով, հայերը գաղթականներ չեն, այլ, 1620 թ. ուխտավորների նման, նրանք Ամերիկա եկան կրոնական ազատությունների համար»:⁹⁶

Դարասկզբին դեպի ԱՄՆ հայ գաղթականությունը վերստին աճել է: Առանձնապես մեծ թվով հայեր են գաղթել Այնթապից, Մարաշից, ամերիկյան պաշտոնական տվյալների համաձայն, այդ նոր գաղթականության 4/5-ը խարբերոյի ու Դիարբեքիի գավառներից էր:⁹⁷ Օսմանյան Թուրքիայում ԱՄՆ-ի հյուպատոս Թ.Նորթոնի վկայությամբ, 1901 թ. սկզբին մարդկանց խմբեր ոտքով խարբերոյից շարժվում էին դեպի Սամսուն նավահանգիստ՝ «ավետյաց երկիր» մեկնելու համար: Նա կառավարությանը տեղեկացրել էր, որ հաջորդ տարի սպասվում է գաղթականության հսկայական աճ՝ ի հետևանս ֆիզիկական հալածանքների ու տնտեսական շահագործման սաստկացման,

երբ հայերը նույնիսկ հարկադրված էին ռազմական հարկ վերկազմման վարձ («բերել» - թուրք.) վճարել Ամերիկայում գտնվող արական սեռի իրենց հարազատների համար:⁹⁶ Արդեն ԱՄՆ էին մեկնում ոչ միայն օսմանյան թուրքիայում երբևիցե անվտանգ կյանք ունենալու հավանականության նկատմամբ հավատը կորցրած հայ երիտասարդները, այլ նաև հասարակական ճնշումներից համեմատաբար ազատ, հասարակության մեջ լավ դիրք զբաղեցնող ու հարգանք վայելող ունևոր հայերը, որոնք իրենց ունեցվածքը զոհաբերում էին կայսրության քաղաքական ու տնտեսական անկանխատեսելի միջավայրից դուրս պրծնելու և իրենց զավակներին բարոյահասարակական «առողջ մթնոլորտում» տեղավորելու հատուկ նպատակով:

ԱՄՆ-ը հանգրվան է դարձել նաև ռուսական կայսրությունից եկած բազմաթիվ հայերի համար, որոնք Նոր Երկրի մասին տեղեկացել էին XIX դ. կրոնական հալածանքների հետևանքով Ռուսաստանից Կովկաս արքայազնի և հատկապես Շիրակի դաշտավայրում բնակություն հաստատած դուխոբորներից ու մուկաններից: Վերջիններիցս շատերն անցնելով Կանադայի Ուիննեպեգ, իսկ մյուսները Միացյալ Նահանգների Լոս Անջելես քաղաքները, կովկասյան իրենց ընկերներին և հարևան հայերին ուղարկած ոգևորիչ նամակներով խրախուսել են նրանց մեկնելն այդ վայրեր:⁹⁹

Ժամանակի ընթացքում Կանադայում հաստատված մի խումբ արևելահայեր շարժվել են դեպի Լոս Անջելես, սկզբնավորելով ռուսական կայսրությունից հայության արտահոսքը դեպի ԱՄՆ, որը սկզբում շատ սակավաթիվ էր. մինչև 1898 թ. ԱՄՆ էր մեկնել ընդամենը 15 արևելահայ:¹⁰⁰

Դարասկզբին դեպի ԱՄՆ արևելահայ պանդխտության նախակարգապետները Մուշեղյաններն էին Շիրակի դաշտավայրից, որոնք մեկնել էին 1904 թ., համեմատաբար բարեկեցիկ բնակչություն ունեցող Կարսի Դարաղալա գյուղից: Հետագա տարիներին նրանց օրինակին է հետևել գյուղի գրեթե ողջ բնակչությունը:¹⁰¹

Ձգալի թվով հայեր էին ԱՄՆ մեկնել նաև Ալեքսանդրապոլից և հարակից Դուզքենդ, Ղազարաբաղ, Սիվանիիլ, Աղզուլու և այլ գյուղերից: Ալեքսանդրապոլի այդ տարածքից առաջինն ԱՄՆ էր մեկնել և Լոս Անջելեսում հաստատվել Ղազարաբաղ գյուղի երիտասարդ բնակիչ Բագրատ Հարությունյանը, որը Մուշեղյանների ազգականն էր: Նրանով էլ սկզբնավորվել է Շիրակի դաշտավայրի հայության հոսքը դեպի Ամերիկա, որը սկզբում ներառում էր 18-35 տարեկան երիտասարդների, ապա նաև բարձր տարիքի հայերի: Թողնելով իրենց ընտանիքները՝ նրանք 2-3 տարով հեռանում էին աշխատելու, որպեսզի որոշակի դրամ վաստակելուց հետո վերադառնային ու բարվոքեին իրենց և հարազատների տնտեսական վիճակը: Կովկասահայ պանդուխտների այս շարքում, չարքաշ աշխատավորների կողքին որոշ թիվ էին կազմում նաև կրթվածները:¹⁰²

XX դ. սկզբին ռուսական կայսրությունում և կովկասում տիրող տնտեսական ու քաղաքական ճգնաժամն ընդլայնել էր արևելահայության տեղաշարժը դեպի օտար ափեր՝ ներառելով նաև Իգդիրից, Կողբից, Թիֆլիսից, Ղարաբաղից, Երևանից և այլ վայրերից ելած հայերի: Նրանք բնակություն էին հաստատել հիմնականում ԱՄՆ-ի արևմտյան ափին՝ Կալիֆոռնիայի նահանգի Լոս Անջելես քաղաքում: Արևելահայերի հոսքն Ամերիկա առավել մեծ չափերի է հասել հատկապես 1908 թվականից սկսած և նվազել կապված Առաջին աշխարհամարտի սկսվելու հետ:¹⁰³

Մեծ մասամբ աղքատ գյուղացիներից բաղկացած արևելահայերի այս հոսքում շատ քչերն էին, որ ունեին իրենց ճանապարհածախսը վճարելու համար անհրաժեշտ գումարը, մինչդեռ այն կազմում էր մոտ 500 ռուբլի: Հետևաբար, «ոմանք ծախում էին իրենց անասունները, ոմանք տան կահ-կարասիները եւ իրենց զարդեղէնները: Մի մասը՝ դրամի փոխառութիւն էին անում: Շատ քչերն էին, որ իրենց ունեցած միջոցներով էին ճամբորդում»:¹⁰⁴ Արևելահայ պանդուխտներն ԱՄՆ մեկնելու նպատակով շոգեկառքով հասնում էին սևծովյան Բաթում կամ Բալթիկ ծովի Ռիգա և Լիեպայա նավահանգստային քաղաքներ, ուր տեղավորվում էին հատուկ հատկացված պանդուխտներում փոխադրվելու համար սպասելով Ամերիկայի իրենց հարազատների ու բարեկամների օգնությանը:¹⁰⁵

Ականատեսի վկայությամբ, «ովքեր, որ դրամ ունեին, շատ չէին սպասում, մի քանի օրից անմիջապես մեկնում էին, իսկ կային մարդիկ, որոնք սպասում էին Ամերիկայի իրենց բարեկամների օգնութեանը: Այդ օգնութիւնը ուշ էր հասնում: Նրանք շատ դժուարութիւնների էին հանդիպում, նոյն իսկ քաղցած էին մնում: Այդ ժամանակ մեր ազգային սերն ու միաբանութիւնը գործի էինք դնում՝ օգնելով շատ շատերին, նոր երկրից եկողների միջոցով»:¹⁰⁶

Արևելահայերի հոսքը դեպի ԱՄՆ, ի հակադրություն արևմտահայերի, մեծ չափերի չի հասել, ինչը բացատրվում է ռուսական կայսրությունում առկա ազգային նվազ հալածանքներով ու տնտեսական համեմատաբար բարվոք վիճակով: Այսպես՝ 1900-1905 թթ. ԱՄՆ էր մեկնել 50, 1905-1910 թթ.՝ շուրջ 300, 1910-1913 թթ.՝ 1.200 արևելահայ՝ մինչև Առաջին աշխարհամարտ ԱՄՆ մուտք գործած ռուսահայերի ամբողջ թիվը կազմելով ոչ ավելի քան 2.500 մարդ:¹⁰⁷ Այդ հոսքը նվազել է պատերազմի տարիներին և չնչին չափով ավելացել ռուսական պետությունում 1917 թ. առաջացած քաղաքական խառնաշփոթ իրավիճակի հետևանքով: Այսպես՝ արդեն 1920-1924 թթ. ԱՄՆ գաղթած ամբողջ 20.659 հայերից ընդամենը 168-ն էին եկել Ռուսաստանից:¹⁰⁸

Ընդհանուր առմամբ, ԱՄՆ-ի Գաղթականության գրասենյակի տվյալներով, 1899-1924 թթ. ռուսական կայսրությունից Ամերիկա էր մեկնել ավելի քան 3.500 հայ:¹⁰⁹

Անվտանգ ապագայի նկատմամբ հավատը կորցրած ու հուսալքված հայերի հեռանալու ցանկությունն այնքան մեծ էր, որ գաղթելու մտադրությունից նրանց հետ չի կանգնեցրել նույնիսկ 1907 թ. և հետո ԱՄՆ-ում տիրող տնտեսական ճգնաժամն ու փողոցներում թափառող անգործ գաղթականների մասին ամերիկահայ մամուլում հայտնված նախազգուշացումները: Այդ «դժվար ժամանակներին» հայերի ընդհանուր գաղթն աճում էր սովորականի պես. 1907 թ.՝ 2.644, 1908 թ.՝ 3.299 հայ:¹¹⁰

Նախքան 1908 թ. երիտթուրքերի իրականացրած բարեփոխությունները, օսմանյան կայսրությունից հեռանալը լուրջ դժվարությունների հետ էր կապված, քանի որ մինչև 1896 թ. գաղթել հնարավոր էր բացառապես սուլթանի թույլատրությամբ, իսկ 1896 թ. հոկտեմբերից՝ թուրքական հպատակությունից հրաժարվելու, երկրի հետ խաղաղ հարաբերություններ պահպանելու ու այլևս երբեք չվերադառնալու երաշխավորագրի ստորագրումից և հայոց պատրիարքի կողմից այն հաստատվելուց հետո միայն: Արդեն 1899 թ. սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ը, չառարկելով գաղթականության դեմ, իր պատրաստակամությունն էր հայտնել նույնիսկ վճարել կարիքավոր հայերի

ճանապարհածախսը, պայմանով, որ նրանք չպիտի վերադառնային Թուրքիա: Հետամտելով պատմական Հայաստանը հայաթափելու քաղաքականությունը, միաժամանակ, դրանով փորձ էր կատարվում երկիրը գերծ պահել ամերիկյան հպատակություն ստացած, հետևաբար և անձեռնմխելիությամբ օժտված հայ ազգային գործիչների ներթափանցումից:¹¹¹

Հայերը ճանապարհորդելու անցագիրը շատ հաճախ ձեռք էին բերում կաշառքով սովորական 2 դոլար գնի տասնապատիկը ու նույնիսկ ավելին՝ վճարելով և կամ փաստաթղթերը կեղծելով: Գաղթականները թանկ էին վճարում նաև հրավերի (վիզա) և շոգենավի տոմսի համար, որոնց միջին գինը կազմում էր 50-60 դոլար: Արիեստավորի երեք տարվա խնայողությունը կազմող այս գումարը մեծ մասամբ անմատչելի էր արտագաղթողների գերակշիռ մասի համար, ուստի շատերը, կաշառելով եվրոպական շոգենավերի դեկավարներին, անօրեն մուտք էին գործում այնտեղ, հաճախ՝ թաքնվում ծխնելույզներում: Ոմանք էլ անհրաժեշտ գումարը հայթայթում էին՝ ճանապարհին մանր աշխատանքներ կատարելով. արդյունքում՝ ամիսներ էր ձգձգվում նրանց գաղթը:¹¹²

1908 թ. օսմանյան Թուրքիայում Արդուլ Համիդ II-ի բռնապետությունը տապալած երիտթուրքերն իշխանության գալով և հռչակելով «Ազատություն, Արդարություն, Եղբայրություն» դեմոկրատական կարգախոսը՝ սահմանադրական իրավունքներ շնորհեցին կայսրության քրիստոնյա բնակչությանը, ներման արժանացան հազարավոր քաղաքական բանտարկյալներ: Անձի, խոսքի, մամուլի, ճանապարհորդելու և տնտեսական ու քաղաքական ազատությունների վերաբերյալ նրանց սին խոստումներին արժանացած հայ բնակչության զգալի մասը, անսալով նաև նոր իշխանությունների հետ հույսեր փայփայող ազգային որոշ գործիչների լավատեսական կոչերին, շարունակել է իր ստեղծագործ աշխատանքը հայրենի հողի վրա:

Միաժամանակ, արձագանքելով 1908 թ. երիտթուրքական Սահմանադրության նկատմամբ հույսեր տածող Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցության մի խումբ գործիչների «Դեպի Երկիր» կոչին, հարյուրավոր ամերիկաբնակ հայեր, վաճառելով իրենց ունեցվածքը, վերադարձել են հայրենի բնակավայրեր: Այսպես՝ 1908-1914 թթ. ծննդավայր էր վերադարձել 4.500 հայ: Նրանց մեծ մասը որոշակի արհեստ չունեցողներ էին ու մեծահասակներ: Երիտասարդները հիմնականում չեն խրախուսել այդ հետդարձը:¹¹³

Այդուհանդերձ, քիչ չէին նաև նրանք, ովքեր, չվստահելով այս ամենին և օգտը վերելով ընձեռված հնարավորություններից, երբ վերացվել էին ճանապարհորդության արգելքներն ու նվազել անցագրերի («թեսքերե» - թուրք.) բարձր վճարումները, շարունակում էին հեռանալ օտար ափեր՝ այժմ արդեն ամբողջ ընտանիքներով ու գերդաստաններով: Եթե մինչև 1908 թ. Թուրքիայից գաղթել են հիմնականում գյուղացիները և ոչ հմուտ աշխատավորները, ապա տվյալ դեպքում, տնտեսական դրդապատճառներից ելնելով, հեռացել են նաև հմուտ արհեստավորները, ուսանողներն ու արհեստավարժները: Մեկնում էին նաև երիտասարդ կանայք՝ հիմնականում ամուսնանալու նպատակով. քչերն էին գնում ընտանիքների հետ վերամիավորվելու, ոմանք էլ գնում էին, քանի որ այդ ժամանակ հայկական որոշ տարածքներում Ամերիկա գաղթելը «ստիլ» էր դարձել:¹¹⁴ Այնպես որ, մեկ տարվա մեջ՝ 1908 թ. հունիս 30-ից - 1909 թ.

հունիս 30-ը, ԱՄՆ էր գաղթել շուրջ 3.108 հայ: Այս ցուցանիշը նախորդ տարվա համեմատ մեծ տարբերություն չուներ:¹¹⁵

1909 թ. Ադանայում երիտթուրքերի կողմից իրականացված զարհուրելի ջարդերը վերջնականապես ի դերն են արել իրենց «դեմոկրատական» հռչակած իշխանությունների նկատմամբ հայության փայփայած վերջին հույսերը՝ մղելով նրանց դեպի անծանոթ հորիզոններ: Թեև ջարդերը տեղի էին ունեցել Կիլիկիայում, հայերը հեռանում էին կայսրության հայաբնակ գրեթե բոլոր շրջաններից, քանի որ այդ վայրերում ևս ցանկացած պահին նույնպիսի իրավիճակում հայտնվելու սարսափը չափազանց մեծ էր: Կիլիկիայության կոտորածին ու նրանց թշվառ վիճակին ականատես վեր. Մաքալլումը կոտորածներից վերապրողներին բժշկական, նյութական և այլ օգնություն ցույց տվող կազմակերպությանն առաջարկում էր ամբողջ գումարները հատկացնել հրաշքով փրկվածներին ԱՄՆ, Կանադա կամ Բրազիլիա տեղափոխելու համար, քանի որ պարզ էր, որ «հաջորդ ջարդը ընդամենը ժամանակի հարց է»:¹¹⁶

Ադանայի արյունալի դեպքերից հետո 1909 թ. ԱՄՆ գաղթած հայերի ընդհանուր թիվը նախորդ տարիների համեմատությամբ զգալիորեն աճել էր՝ կազմելով 5.508 մարդ:¹¹⁷ Այս թիվը ցածր էր գաղթական ազգերի (արևելաեվրոպական հրեաներ, հարավային իտալացիներ, լեհեր) և բարձր՝ ոչ գաղթական ազգերի (ֆրանսիացիներ, իսպանացիներ) թվաքանակի համեմատ:¹¹⁸

Այսպիսով, մեկ տասնամյակի ընթացքում 1900-1910 թթ. արդեն ԱՄՆ էր գաղթել մոտավորապես 26.000 հայ, որը տարեկան միջին հաշվով հավասար էր 2.127 մարդու կամ ամբողջի ընդամենը 4%-ը:¹¹⁹ Ընդ որում, տղամարդիկ կազմում էին ընդհանուրի 76,5%-ը կամ 20.282 մարդ, իսկ կանայք՝ 23,5%-ը կամ 6.216 մարդ: Այս տվյալները համարժեք են 4/1 հարաբերությանը:¹²⁰ Ընդհանուր առմամբ, գաղթական հայերի մեծ մասը երիտասարդ և միջին տարիքի էին. 87%-ը կամ 45.269 մարդ 14-45 տարեկան էր, 9%-ը կամ 4.726 մարդ՝ մինչև 14 և միայն 4%-ը կամ 1.955 մարդ 45 տարեկանից բարձր:¹²¹ Միաժամանակ, հարկ է նշել, որ ընդհանուր առմամբ 1899-1910 թթ. ԱՄՆ մեկնած 26.498 հայերի 5,8%-ը կամ 1.533 մարդ նախկինում առիթ էր ունեցել լինել այդտեղ:¹²²

Դեպի ԱՄՆ հայերի աճող հոսքը պայմանավորված էր նաև երիտթուրքական կառավարության կողմից քրիստոնյա հպատակներին զինվորական ծառայության մեջ ներգրավելու փաստի հետ, որից խուսափել նրանք կարող էին միայն վճարելով հրաժարման վարձ՝ 50 թուրքական ոսկի (այսինքն՝ 220 դոլար):¹²³

Արևմտահայության մեծ մասը խուսափում էր թուրքական բանակում ծառայելուց, ինչը հիմնականում ձեռնտու էր հայերի հանդեպ մշտապես անվստահություն տածող թուրք պաշտոնյաներին, որոնք չէին խոչընդոտում երկրից հայ երիտասարդության հեռանալուն:¹²⁴

Օսմանյան Թուրքիայում շարունակվող քաղաքական ու տնտեսական անստույգ վիճակը ստիպում էր հարյուրավոր հուսահատ հայերի հրաժարվել ամեն ինչից, կես գնով վաճառել իրենց ունեցվածքը՝ տները, հողերը, անասունները և հեռանալ:¹²⁵ Հայերի գաղթը չի դադարել նույնիսկ գյուղատնտեսության համար ազատ բերքահավաք խոստացող 1913 թվականին, երբ գաղթած հայերի ընդհանուր թիվը, նախորդ

տարիների համեմատությամբ, ամենաբարձրն էր կազմելով 9.355 մարդ: Ընդ որում, միայն Խարբերդից մեկնել էր ավելի քան 1.300 հայ:¹²⁶

Կարող հայության հսկայական չափերի հասնող արտահոսքը երկրից համազոր էր «սպիտակ ջարդի»: Այն տագնապեցրել է նույնիսկ թուրք իշխանավորներին, որոնք դա նմանեցրել են պետության մարմնի վրա եղած «արյունոտ վերքի»:¹²⁷

Ամերիկյան Գաղթականական հանձնախմբի տվյալներով, ընդհանուր առմամբ 1895 թվականից մինչև Առաջին աշխարհամարտի սկիզբը ԱՄՆ էր մեկնել շուրջ 60.000 հայ, ընդ որում, 1899-1914 թթ.՝ 51.950 (եթե 1901-1906 թթ.՝ ԱՄՆ էր ժամանել 10.283 հայ, ապա 1907-1914 թթ.՝ արդեն 40.011):¹²⁸ Գաղթականների մոտավորապես 50%-ը ընտանիքներին թողել էր հայրենի երկրում, 37 %-ը ամուրի էր և միայն 13 %-ն էր եկել ընտանիքներով:¹²⁹

Անցյալ դարի 90-ական թվականներից մինչև 1914 թ. դեպի ԱՄՆ տեղ գտած հայ և եվրոպական գաղթականությունների վիճակագրական տվյալների համեմատական ուսումնասիրությունը ցույց է տվել, որ 1890-ական թվականների հայերի գաղթն Ամերիկա հանդիսացել է համաեվրոպական մակարդակի մեծագույն արտահոսքն այդ երկիր, իսկ միջազգային տնտեսական ու քաղաքական բոլոր իրադարձությունների ժամանակ գաղթականական այդ երկու հոսանքներն ընթացել են միմյանց համաչափ:¹³⁰

Վիճակագրական տվյալների համաձայն, 1899-1914 թթ. հայ գաղթականների 75%-ն ինքն էր գնել իր տոմսերը Թուրքիայի նավահանգիստներում կամ արտագաղթի ճանապարհին, իսկ 25%-ը մեկնել էր ԱՄՆ-ից ուղարկված տոմսերով: Վերջիններիս թիվը դարասկզբին աճել էր. այսպես, եթե 1900 թ. նախօրոք պատրաստված տոմսերով մեկնել էր հայերի 12%-ը, ապա 1913 թ. այդ թիվն աճել էր՝ կազմելով ԱՄՆ գաղթածների 1/3 մասը:¹³¹

1899-1915 թթ. մեծացել էր նաև անօրեն ճանապարհով Ամերիկա մուտք գործած հայերի թիվը: Ընդհանուր առմամբ, տվյալ ժամանակահատվածում դեպի ԱՄՆ մուտքն արգելվել էր շուրջ 2.356 հայերի, որոնք կազմում էին ամբողջի 4%-ը: Ընդ որում, 929-ը մերժվել էին՝ մուտքի պահին իրենց մոտ նվազագույնը 25 դոլար չունենալու համար՝ մեխանիկորեն որակվելով որպես «պաուպերներ կամ հասարակության համար հեշտությամբ բեռ դարձողներ», 577-ը՝ տրախտմա և այլ հիվանդությունների համար, 257-ը՝ որպես «անցանկալի մարդիկ»:¹³²

Օսմանյան պետությունում մինչև 1911 թ. հայերն ԱՄՆ էին մեկնում որոշակի շրջաններից. արևմտահայկական տարածքներից գաղթողները՝ Սև ծովի գլխավոր Սամսուն նավահանգստից, իսկ կիլիկյան տարածքից գաղթողները՝ միջերկրածովյան Ալեքսանդրետ և Բեյրութ նավահանգստային քաղաքներից: Հետագա տարիներին համեմատաբար թույլ ստուգման ենթակա այս վերջին երկու կայաններով Ամերիկա են մեկնել թուրքական ոստիկաններից փախուստ տվող շատ հայեր:¹³³

Գաղթական հայերը դեպի այս նավահանգիստներն էին դիմում թե՛ ուղքով և թե՛ քարավանային կառաչարերով, երբ 8-10 կառաչարերում կիպ տեղավորվում էին 40-80 մարդ: Նրանց առաջնորդում էին ավազակների հարձակումներից պաշտպանելու կոչված թուրք կամ քուրդ ուղեկցողները, որոնք էլ շատ հաճախ հենց կողոպտում

կամ անտերության էին մատնում անապավեն գաղթականներին:¹³⁴ Վերջիններս ապահովության նպատակով հաճախ դիմում էին հայազգի ուղեկցողների («խաչախչի» - թուրք.) օգնությանը, որոնք յուրաքանչյուր գաղթականից 10 օսմանյան ոսկի վերցնելով, իրենց հայտնի գաղտնի ճանապարհներով, ուղեկցում էին նրանց դեպի նավահանգիստներ: Օրինակ Խարբերդում ամենից հայտնի խաչախչին Հաջի Չաղուրն էր, որը թուրքական ազդեցիկ շրջանների հետ իր ունեցած կապի ու անձնական հնարամտության շնորհիվ հայերին անվտանգ հասցնում էր Սամսուն և հանձնում ֆրանսիական «Փաքե» շոգենավին: Շուտով, խաչախչիների գործողություններին վերջ տալու և պետական զանձարանը հարստացնելու նպատակով Խարբերդի կուսակալ Հասան փաշայի կարգադրությամբ գաղթել ցանկացողներին հնարավորություն է տրվել, նույնքան 10 ոսկի (մինչև 10 տարեկան երեխաների համար 2 ոսկի) վճարելով, ձեռք բերել անցագիր և ազատ երթևեկել: Արդյունքում, ժամանակակիցների վկայությամբ, հետզհետե ստվարացող արտահոսքն ամայացնում էր հայկական գյուղերը. «Ամեն ամիս հինգ կամ տասը կառքեր՝ ճամփորդներով ու պիտանի իրեղեններով լեցուած ճամբայ կ'ելլէին դեպի Աւետեաց երկիրը»:¹³⁵

Օսմանյան Թուրքիայում ազատ գաղթի նկատմամբ եղած սահմանափակումների ու դժվարությունների պատճառով եվրոպական բազմաթիվ հայտնի փոխադրական ընկերություններ երկար ժամանակ այդտեղ չէին ներթափանցում: Միայն երիտթուրքերի կողմից անց կացված բարեփոխումների հետևանքով շոգենավային մեծագույն ընկերություններից Ատլանտյան ընդհանուր ընկերությունը, Ավստրո-ամերիկյան ուղին և Բրիտանական Լլոյդ ուղիները սկսեցին սպասարկել նաև հայ գաղթականներին: Արդյունքում նվազեց Կ.Պոլսից Նյու Յորք ճանապարհածախսը, որը, եթե 1900 թ. կազմում էր 34 դոլար, ապա 1913 թ. արդեն 24 դոլար:¹³⁶

Փոխադրական այդ ընկերություններն օսմանյան Թուրքիայից ԱՄՆ գաղթող հայերին հասցնում էին որպես կայան ծառայող եվրոպական Մարսել, Անտվերպեն, Ռոտերդամ և Լիվերպոլ նավահանգստային քաղաքներ, որտեղ հայազգի սմարները (թուրք. անտեղյակ ճամբորդների ուղեկցողներ, միջնորդներ) նրանց տեղավորում էին ժամանակավոր անհարմար կացարաններում: Օրինակ Մարսելում հայերն իջևանում էին ցածր առաստաղներ, փոքր լուսանուտներ ունեցող գետնահարկ գիշերատներում, որտեղ խոնավ ու մութ սենյակներում ապրում էին 20-30 մարդ: Հայերի շրջանում տեղի ամենից հայտնի իջևանատունը Րյու Բելսուն փողոցի վրա գտնվող Հոթել դ'Արմենին էր:¹³⁷

Խորամանկ սմարները խաբում, կողոպտում և շահագործում էին լեզվին ու իրենց իրավունքներին անտեղյակ և ստիպված նրանց ապավինող անպաշտպան հայ գաղթականներին: Օրինակ ԱՄՆ տանող շոգենավի վրա միջին կարգի սենյակների համար վճարած ճամփորդներին տեղավորում էին բացօթյա նավածածկի տակ՝ հավելյալ դրամ կորզելու նպատակով, և կամ՝ միամիտ գաղթականներին թանկ, սակայն անվավեր տոմսեր էին վաճառում: Սմարներն այնքան էին առաջ գնացել իրենց խարդախություններում, որ դրանց սաստելու նպատակով ամերիկյան ու եվրոպական պաշտոնյաներն ամենուրեք անտեղյակ գաղթականներին ծանոթացնում էին իջևանատների վարձի, շոգենավի տոմսերի գնի և այլնի մասին:¹³⁸

Սմասրները միջամտում էին նաև գաղթողների նկատմամբ բժշկական քննությունների անցկացմանը: Օրինակ՝ գաղթականների ընդունման Նյու Յորքի նավահանգստում ԱՄՆ մտնելը արգելվում էր Կոնգրեսի կողմից «վտանգավոր վարակիչ» հիվանդություն ճանաչված և արևմտահայերի 40%-ի մոտ տարածված աչքի կոպերի բորբոքում տրախոմա (մանրախտ) ունեցող հիվանդներին: Գաղթողների միջոցով վարակի տարածումը կանխելու նպատակով ճամփորդական կայաններ հանդիսացող եվրոպական նավահանգիստներում ստեղծվել էին բժշկական կենտրոններ, որտեղ քննում և անհրաժեշտության դեպքում կարճ ժամանակում բուժում էին հիվանդ արտագաղթողներին:¹³⁹ Սակայն այդ կայաններում «...որջացող հայ սմասրները ... իրենց ճիրաններու տակ ինկող ճամբորդները որպես կալանաւոր կը պահէին, զանոնք անխղճորեն կողոպտելու համար»:¹⁴⁰ Բժշկական քննությունը կատարվում էր սմասրի ներկայությամբ: Այնպես որ, կաշառված բժիշկը «ճամբորդի աչքերը քննելէ առաջ կը նայէր սմասրի աչքերուն, անոր աչքի մէկ նշանէն ճամբորդի աչքերը կ'ըլլային պօնօ կամ նօ պօնօ (լավ կամ վատ - Ք.Ա.)», հատկապես, «եթէ ճամբորդը գեղանի հայ կին մըն էր, կամ ապսպրանքով նկարի մը հետ նշանուած անտէր աղջիկ մը, անոնց աչքերը անպատճառ նօ պօնօ ըլլալու էին»:¹⁴¹ Հայտնի էին սմասրներ Մամաս Խաչոն, Միհրան Ջաբան, Վրթանես Փափազյանը և ուրիշներ:¹⁴²

Հաճախ սմասրները տրախոմայով հիվանդ հայերին ուղեկցում էին արագ և էժան գներով դարմանող բժիշկների մոտ: Իրականում, խաբեբաների ձեռքում հայտնրված գաղթականները ոչ միայն չէին բուժվում, այլև կորցնում էին բավական դրամ ու ժամանակ: Երբեմն միջնորդները դրամ կորզելու նպատակով բժշկական կեղծ եզրակացություններ էին վաճառում հիվանդներին, որոնցով, իհարկե, հնարավոր չէր լինում մտնել ԱՄՆ, և կամ Կանադայի Սբ.Ջոնս ու Մեքսիկայի Վերա Քրուզ քաղաքները տանող թանկ տոմսեր, որտեղ այդ հիվանդության քննություններ չէին անցկացվում, հետևաբար հիշյալ վայրերից ավելի հեշտ ու հնարավոր էր Ամերիկա մուտք գործելը:¹⁴³

Ընդհանուր առմամբ, օտարագրի այլ գաղթականների նման հայերը ևս Ամերիկա էին մուտք գործում Նյու Յորքի նավահանգստային Քեսթլ Գարդըն կայանից, որը 1892 թվականից փոխարինվել էր Էլիս Այլենդի վրա կառուցված հնօրյա ռազմանավի տեսք ունեցող մի անշուք շինությամբ:¹⁴⁴ Տասնամյակներ շարունակ թշվառության մեջ հեծող բազմահազար հայ գաղթականների երևակայության մեջ այդ կայանը նույնացվել է դեպի «Ավետյաց երկիր» տանող դարպասի հետ, որտեղով, սակայն, ոչ բոլորին էր բախտ վիճակվում անցնել: Այդտեղ նրանք գրանցվում էին, ենթարկվում բժշկական քննության ու մանրակրկիտ հարցաքննության: «Ամերիկա կոչուած «դրախտ»ին նախադուռը» համարվող այդ փոքրիկ կղզում, ուր գաղթականները գալիս էին «ձեռքերնին կանանչ թուղթ մը, և կուրծքներնուն վրայ *նօմերօ* մը ասեղնագործուած», երկու քննություններից էին անցնում բժշկական, որը հիմնականում վերաբերվում էր աչքի տրախոմա հիվանդությանը, և՛ դրամի, ըստ որի, ամերիկյան կառավարության պահանջի համաձայն, գաղթականն իր մոտ պետք է ունենար առնվազն 25 դոլար կամ էլ ամերիկաբնակ մերձավոր ազգականի երաշխավորությունը:¹⁴⁵ Այդ ամենի դրական ավարտից հետո է միայն, որ իրավունք էին ստանում մուտք գործել երկիր, հակառակ դեպքում պարզաբանումների համար գաղթականներն օրերով պահ-

վում էին կեղտոտ ու խոնավ սրահներում կամ էլ՝ ընտանիքներից անջատվելով, հետ ուղարկվում: Ահա թե ինչու ներգաղթողները կղզին հաճախ անվանում էին «Արցունքի կղզի»:¹⁴⁶

1911-1912 թթ. իտալաթուրքական և 1912-1913 թթ. բալկանյան պատերազմների և հատկապես դրանց հաջորդող Առաջին աշխարհամարտի (1914-1918 թթ.) տարիներին օսմանյան կայսրությունում վերականգնվել էր երիտթուրքական սահմանադրությամբ վերացված գաղթելու նկատմամբ արգելքը: Արդյունքում, մեծացել էր փախստական ճանապարհով կամ ամերիկյան հպատակություն ունեցող ազգականների օգնությամբ մեկնողների թիվը:¹⁴⁷ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Ամերիկայում հայտնված փոքրաթիվ հայերը երիտթուրքերի կողմից 1915 թ. իրականացված Մեծ եղեռնի թոհուրոհով անցած փախստականներ էին:

Եթե 1914 թ. ԱՄՆ էր գաղթել 7.785 հայ, ապա հետագա տարիներին նրանց թիվը կտրուկ կերպով նվազել էր կազմելով 1915 թ.՝ 932, 1916 թ.՝ 964, 1917 թ.՝ 1.221, 1918 թ.՝ 221, 1919 թ.՝ 282, այսինքն ընդամենը 3.620 հայ:¹⁴⁸

Պատերազմի տարիներին դեպի Միացյալ Նահանգներ սկսված և մեծ չափերի հասած գաղթականությունը կարգավորելու նպատակով 1917 թ. Կոնգրեսը վավերացրել էր «Որակավորման արգելք» կոչվող օրենքը, ըստ որի ԱՄՆ չէին կարող մտնել անգլերեն կամ մայրենի ու այլ լեզուներ չիմացող 16 տարեկանից բարձր անգրագետ այն գաղթականները, ովքեր չէին կարողանում իրենց հարազատ լեզվով կարդալ 30-40 բառ, բացառություն էին կազմում խնամքի տակ գտնվող մեծահասակները: Այս բոլոր արգելքները սակայն, չէին վերաբերում քաղաքական ու կրոնական հալածանքներից ճողոպրած գաղթականներին:¹⁴⁹

Ընդհանուր առմամբ, 1894-1917 թթ. ԱՄՆ էր գաղթել 73.980 հայ, որից, հանելով այս ընթացքում հեռացած շուրջ 6.000 և մահացած շուրջ 5.000 հայերի և ավելացնելով շուրջ 15.000 այդտեղ ծնվածներին, կստացվի, որ արդեն 1917 թ. ԱՄՆ-ում կար շուրջ 78.000 հայ:¹⁵⁰ Ընդ որում, վիճակագրական տվյալների համաձայն, գաղթական հայերի մեծ մասը՝ շուրջ 79,8%-ը ժամանել էր սեփական միջոցներով, 19,6%-ը ամերիկահայ բարեկամների օգնությամբ, 5%-ը տարբեր միջոցներով:¹⁵¹ Միաժամանակ, ԱՄՆ ոտք դնելու պահին հայերն իրենց հետ ունեին միջին հաշվով մոտավորապես 37 դոլար, ինչը բարձր ցուցանիշ էր այլ ազգերի համեմատությամբ:¹⁵²

1899-1917 թթ. ընկած ժամանակահատվածում ԱՄՆ մուտք գործելու մերժում են ստացել միայն 2.477 հայեր, որոնց մեծ մասը աչքի՝ տրախոմա հիվանդության պատճառով:¹⁵³ Այլ ազգերի համեմատությամբ հայերի շրջանում փոքր թիվ են կազմել նաև ԱՄՆ-ից հեռացածները. այսպես՝ 1908-1917 թթ. ժամանած 40.484 հայերից այլ երկրներ են հեռացել շուրջ 5.852-ը այսինքն՝ յուրաքանչյուր 100 հայից՝ միայն 14-ը:¹⁵⁴

Պատերազմի ավարտից և Մուդրոսի զինադադարից հետո (1918 թ.) օսմանյան Թուրքիայում սկսված քեմալական ազգայնական շարժման վերելքը (1919-1921 թթ.), որն ուղեկցվում էր Թուրքիան քրիստոնյա ազգերից, այդ թվում նաև հայերից մաքրագործելու նպատակով կազմակերպված շարունակական ջարդերով, ինչպես նաև Հայաստանի Առաջին Հանրապետության անկումը Անդրկովկասում (1918-1920 թթ.), նոր թափ են հաղորդել դեպի ԱՄՆ իրականացվող հայ գաղթականությանը՝ 1920 թ.

կազմելով 2.762, իսկ 1921 թ. արդեն 10.212 մարդ: Վերջինս ամենից բարձր ցուցանիշն էր նախորդ բոլոր տարիների համեմատությամբ:¹⁵⁵

Եթե մինչև 1919 թ. ԱՄՆ գաղթած հայերի զգալի մասը՝ շուրջ 76%-ը, տղամարդիկ էին և միայն 24%-ը կանայք, ապա 1921 թվականից ընդհակառակը աճել էր կանանց թիվը, որոնք մեծ մասամբ պարբերական ջարդերի հետևանքով այրիացածներ էին, և նվազել տղամարդկանցը: Գաղթողները հիմնականում 16-45 տարեկան էին և մեկնել էին ընտանիքների հետ վերամիավորվելու նպատակով:¹⁵⁶ 45 տարեկանից բարձր տարիք ունեցող գաղթականների թիվը համեմատաբար փոքր տոկոս է կազմել, ինչը գաղթելու հետ կապված դժվարությունների հետևանք էր:¹⁵⁷ Կանայք կազմել են 52%, տղամարդիկ 27%, երեխաները 21%: Նրանց թվում էին նաև հայկական և ամերիկյան բարեգործական կազմակերպությունների, ինչպես նաև արևմտյան քարոզիչների կողմից թուրքական հարեմներից, ոչ քրիստոնյա ընտանիքներից, ճամբարներից ու որբանոցներից հավաքագրված հայերը:¹⁵⁸ 1917-1924 թթ. ԱՄՆ էին գաղթել պարբերական ջարդերի հետևանքով այրիացած 1.507 հայեր:¹⁵⁹

Արդեն 1920 թ. ԱՄՆ-ում բնակվում էր շուրջ 100.000 հայ:¹⁶⁰

Առաջին աշխարհամարտի հետևանքով միջազգային ասպարեզում առաջացած քաղաքական որակապես նոր հարաբերությունները պատճառ էին դարձել ԱՄՆ-ի իշխանությունների կողմից երկրի գաղթականական օրենքների պարբերաբար վերանայման, ինչը խիստ սահմանափակել էր նաև հայերի գաղթն ԱՄՆ: Այսպես 1921 թ. հունիսին Կոնգրեսն ընդունել է Առաջին Բվտայի Օրենքը, որով ԱՄՆ գաղթողների նկատմամբ մտցվել են թվական առաջին սահմանափակումները՝ յուրաքանչյուր ազգի համար թույլատրելով ընդամենը 3% բաժին այն քանակից, որ նրանք ունեին համաձայն 1910 թ. ամերիկյան մարդահամարի տվյալների: Ընդհանուր առմամբ, ԱՄՆ կարող էր գաղթել շուրջ 350.000 մարդ (բացառություն են կազմել ազատ երկրների բնակիչները),¹⁶¹ որից միայն 2.757-ը՝ հայ:¹⁶² Միաժամանակ, որպես մարդասիրական նպատակներով կատարված բացառություն, Մերձավոր Արևելքում դեգերող գաղթական հայերի համար Միացյալ Նահանգների իշխանությունների կողմից լրացուցիչ կերպով հատկացվել էր որոշակի հավելյալ բաժին:¹⁶³

Բվտայի Օրենքը պատճառ էր դարձել բազմաթիվ հայ գաղթականների հոգեկան տառապանքների, ընտանիքների բաժանման և այլ անախորժությունների: Օրինակ 1921 թ. էլիս Այլենդի ամերիկյան գաղթականական գրասենյակում 300 հայերի արգելվել է մտնել ԱՄՆ, քանի որ թուրքական անձնագիր ունեցող այս հայերի համար իրենց երկրի բաժինն արդեն ավարտվել էր: Շատերը հուսահատությունից նույնիսկ ինքնասպան էին լինում: Արգելքի ունեցած ողբերգական հետևանքների մասին Հայ գաղթականության բարօրության ընկերության գլխավոր քարտուղար Ջորջ Յ. Թոփաքյանն ահազանգել է ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Ու. Չարդինգին, որի միջամտությամբ բացառության կարգով հայերի այդ խմբին թույլատրվել է մուտք գործել ԱՄՆ:¹⁶⁴

Հայ գաղթականների նկատմամբ բացառություն է կիրառվել նաև 1923 թ. Միսսիսիպիի նահանգից սենատոր Ջոն Շարփ Ուիլյամսի կողմից առաջարկված օրինագծով, ըստ որի ապօրինի մուտք գործած և ձերբակալված մի խումբ հայերի, ինչպես

նաև հայազգի 75.000 չափահասների և 25.000 մանուկների արտոնվել է մուտք գործել ԱՄՆ երկրի գյուղատնտեսական աշխատանքներին ներգրավվելու պատճառաբանությամբ: Այսուհանդերձ, ոչ միշտ էր, որ հավելյալ հայ գաղթականներ ընդունելու մասին օրինագծերը հավանության էին արժանանում ամերիկյան իշխանավորների կողմից:¹⁶⁵

Շուտով, 1924 թ. ԱՄՆ-ի Կոնգրեսը վավերացրել է գաղթականների թվական անընդհատ (permanent) սահմանափակումների նոր օրենք՝ Ազգային Ծագումների Բվտայի օրենքը: Համաձայն դրա, տարեկան ԱՄՆ կարող էր գաղթել ընդամենը 150.000 մարդ (կրկին բացառություն էին կազմում արևմուտքի ազատ երկրներից գաղթողները), այսինքն յուրաքանչյուր ազգի համար 2% բաժին այն քանակից, որ նրանք ունեին համաձայն 1920 թ. ամերիկյան մարդահամարի տվյալների:¹⁶⁶ Սա կազմում էր յուրաքանչյուր երկրից ընդամենը 100 մարդ, որոնք միևնույն ժամանակ պետք է ԱՄՆ-ում ունենային նյութապես իրենց հովանավորողներ և տվյալ երկրների ամերիկյան հյուպատոսարաններից գաղթելու թույլատրություն:¹⁶⁷ Այս նոր, ավելի խիստ սահմանափակումները նպատակ ունեին «արգելել ամերիկյան հասարակության էթնիկական կազմում հետագա հիմնավոր փոփոխությունները, որոնք կարող էին առաջանալ գաղթականների նոր հեղուկի հետևանքով»:¹⁶⁸ Ըստ այս օրենքի, Հայաստանից տարեկան ԱՄՆ կարող էր գաղթել 124 հայ: Հայերը մեկնում էին նաև իրենց բնակված երկրների բաժիններով:¹⁶⁹

Այնպես որ, տվյալ ժամանակաշրջանում ԱՄՆ-ի մուտքի թույլատրություն ստացած գաղթականների թիվը համապատասխանել է վերոհիշյալ սահմանափակումներին կազմելով 1922 թ. 2.349, 1923 թ. 2.396, իսկ 1924թ. 2.940 հայ:¹⁷⁰

Արդյունքում, գաղթելու պատրաստ հարյուրավոր հայեր ստիպված էին իրենց հպատակագրված երկրների բաժինների (quota) ներքո տարիներով սպասել պատեհության: Վերացվեց հայ որբերին ու փախստականներին բացառության կարգով մուտքի արտոնություն շնորհելու որոշումը: այսուհետև նրանք գաղթելու էին Ազգերի Լիգային պատկանող նախնայան անձնագրերով:¹⁷¹ ԱՄՆ-ում հայ գաղթականների հետզհետե նվազող թվի մասին է վկայում ամերիկացի մի գիտնականի հաշվարկը հայության համար հիմնական կենտրոնատեղի հանդիսացող առանձին վերցրած Մասսաչուսեթսի նահանգի համար, ըստ որի, եթե միայն 1913 թ. այդտեղ հաստատվել էր 2.367 հայ, ապա արդեն 1923 թ. նրանց թիվը կազմել է ընդամենը 192,¹⁷² իսկ 1932 թ. 45:¹⁷³

1924 թվականից հայ գաղթականությունը կտրուկ կերպով նվազել է: Ընդհանուր առմամբ, ԱՄՆ-ի Գաղթականության հանձնախմբի տարեկան հաղորդումների համաձայն, եվրոպական և ասիական Թուրքիայից 1914-1924 թթ. ԱՄՆ է գաղթել 32.064 հայ,¹⁷⁴ մինչդեռ 1899-1924 թթ. շուրջ 76.229 հայ, որից հեռացել էր շուրջ 11.211-ը, ինչը կազմում էր ընդհանուրի 14,7%-ը:¹⁷⁵ Հիշյալ վերջին ժամանակահատվածում, 35 տարբեր երկրներից ԱՄՆ էր գաղթել շուրջ 12.200 հայ: Գաղթականության այս էտապում հայերի 90%-ը ժամանել էր ամերիկահայ իր հարազատների օգնությամբ կամ պարտքով, շատ քչերին էր հաջողվել սեփական միջոցներով վճարել ճանապարհածախսը:¹⁷⁶ (Տե՛ս Աղյուսակներ I ^{176a}, II ^{176b}):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ I

ՏԱՐԲԵՐ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՍԵՐԻՑ ԱՄՆ ԸՆԴՈՒՆՎԱԾ ՀԱՅԵՐԻ ԹԻՎԸ		
Աշխարհամասի անվանումը	1899-1910 թթ.	1911-1917 թթ.
Եվրոպա	2.865	4.922
Ասիա	22.658	21.203
Ասիական թուրքիա	22.561	21.107
Աֆրիկա	975	2.434
Ընդամենը	26.498	28.569

ԱՂՅՈՒՄԱԿ II

ՏԱՐԲԵՐ ԵՐԿՐՆԵՐԻՑ ԱՄՆ ԸՆԴՈՒՆՎԱԾ ՀԱՅԵՐԻ ԹԻՎԸ			
Երկրի անվանումը	1899-1910 թթ.	1899-1917 թթ.	1899-1923 թթ.
Ասիական թուրքիա		43.668	52.048
Ավստրալիա		4	5
Ավստրո-Հունգարիա	12	43	49
Արևմտյան Հնդկաստան		18	
Բելգիա	10	12	15
Բոլոնիա			30
Բուլղարիա	95	158	202
Գերմանիա	20	41	48
Եգիպտոս		894	1.273
Եվրոպական թուրքիա	1.267	2.806	8.988
Իսպանիա	5	5	6
Իտալիա	24	40	79
Խաղաղականի կղզիներ			1
Կանադա		1.577	1.959

Կենտրոնական Ամերիկա			2
Կուբա-Պուերտո-Րիկո			23
Հարավային Ամերիկա		822	843
Հարավսլավիա			28
Հնդկաստան		88	109
Հոլանդիա			2
Հունաստան	109	275	1.309
Ճապոնիա			14
Մեծ Բրիտանիա	411	914	1.056
Մեքսիկա		8	13
Նիդեռլանդներ		2	
Նորվեգիա		3	13
Շվեդիա	1	1	4
Շվեյցարիա	10	19	57
Չեխոսլովակիա			3
Չինաստան		10	38
Պորտուգալիա	1	4	4
Ռումինիա	69	95	115
Ռուսաստան	663	3.034	3.317
Ֆինլանդիա			1
Ֆրանսիա	160	377	866
Եվրոպական այլ երկրներ	2		
Այլ երկրներ		139	653
Ընդամենը	2.859	55.057	73.173

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին և հետագայում թուրքական բռնություններից ճողոպրած հայերի գերակշիռ մասը Ամերիկա էր եկել հարազատների ու բարեկամների հետ վերամիավորվելու համար: Այսպես, եթե այդ նպատակով 1915-1919 թթ. ԱՄՆ էր մեկնել ամբողջ 3.620 գաղթական հայերի 90%-ը, այսինքն՝ շուրջ 3.203 մարդ, իսկ ընդհանուր թվի 2/3-ն ինքն էր վճարել ճանապարհածախսը,¹⁷⁷ ապա արդեն 1920-

1924 թթ. նրանց թիվը կազմել է ԱՄՆ մեկնած 20.659 գաղթական և 1.163 ոչ գաղթական հայերի ընդհանուր թվի 97%-ը:¹⁷⁸

Հայերի շրջանում չնչին էր գաղթականական գրասենյակի մերժման հետևանքով երկրից վտարված անձանց թիվը, որոնք հիմնականում աչքի տրախտմա հիվանդություն ունեցողներն էին: Օրինակ՝ 1915-1919 թթ. մերժվել էր 199 հայերի մուտքը Ամերիկա, որոնցից միայն 26-ն էին արտաքսվել:¹⁷⁹ Իսկ 1920-1924 թթ. երկրի գաղթականական օրենքներով նախատեսված բաժինների լրացման պատճառով մուտքի արգելք ունեցող հայերից մերժվել էր 536 մարդու, որոնցից, սակայն, վտարվել էին միայն 63-ը:¹⁸⁰ Հայերը չնչին տոկոս են կազմել նաև ամբողջ ԱՄՆ-ից վտարված գաղթականների ընդհանուր թվում: Օրինակ՝ երկրից վտարված 4.366 օտարերկրացիներից միայն 19-ն էին հայեր, այսինքն՝ ընդհանուրի 0,4%-ը:¹⁸¹

Տարբեր էր նաև հայ գաղթականների սոցիալական կազմը: XIXդ. 90-ական թվականներից մինչև Առաջին աշխարհամարտի սկիզբը ԱՄՆ մեկնած հայերի գերակշռող մասը գրագետ էր: Այսպես՝ 1899-1914 թթ. Նոր Երկիր գաղթած ամբողջ 51.950 հայերի մոտավորապես 3/4-ը կամ 76%-ը (35.391 մարդ) մայրենի լեզվով կարողալու գրել իմացող 14 տարեկան և բարձր տարիքի էին, գրելու կարողալ չիմացողները կազմել են 24%:¹⁸² 1919 թ. ամերիկաբնակ հայերի 90%-ը կարող էր կարողալու գրել մայրենի լեզվով, իսկ 60%-ը՝ անգլերենով:¹⁸³ Ամերիկյան Գաղթականական հանձնախմբի վիճակագրական տվյալների համաձայն, հայերն իրենց գրագիտության մակարդակով առաջին շարքերում էին ԱՄՆ մուտք գործած ազգային այլ խմբերի համեմատությամբ:¹⁸⁴ Այդ մասին է վկայում նաև հետևյալ վիճակագրությունը. 1921 թ., երբ դեպի ԱՄՆ հայության գաղթը հասել էր իր գագաթնակետին, կազմելով 10.212 մարդ, մինչև 16 տարեկան 7.755 չափահաս հայերից գրագետ էր ընդամենը 304-ը, որոնք անցել էին գրագիտության հարցախույզից (test) և գալիս էին ազգականներին միանալու և այլ հանգամանքներից դրդված:¹⁸⁵ (Տե՛ս Աղյուսակ III ^{185ա}):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ III

1899-1914 թթ. ԱՄՆ ՍՈՒՏՔ ԳՈՐԾԱԾ ՏԱՐԲԵՐ ԱԶԳԻ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԻ ԳՐԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԻՆ ՄԱԿԱՐԴԱԿԸ (%-ով)	
Ֆինն	99
հունգարացի	88
հայ	76
հրեա (արևելաեվրոպական)	74
լեհ	65
բուլղարացի, սերբ, մոնտենեգր	58
իտալացի (հարավային)	46

Տվյալ ժամանակահատվածում մեկնած հայերի մեծ մասը միջին խավի ներկայացուցիչներ էին՝ հմուտ և արհեստավարժ աշխատավորներ (կոշկակարներ, դերձակներ, հյուսներ, ջուլիակներ և այլն), ինչպես նաև՝ ազատ գործավորներ, որոնք, կապված չլինելով հողին, գերե էին նաև սնանակացնող հարկերից ու տուրքերից և փոքրիշատե ի վիճակի էին վճարել իրենց ճանապարհածախսը: Որոշ ուսումնասիրությունների համաձայն, մինչև 1908 թ. «գաղթելու ի վիճակի էին միայն համեմատաբար բարեկեցիկները, քանի որ բավական դժվար էր առանց մեծ կաշառք վճարելու ուստիականական պաշտոնյաներից ձեռք բերել «թեսքերե» (թուրք. անցագիր), ինչն անկասկած վեր է աղքատ դասակարգի միջոցներից»:¹⁸⁶ Իսկ երբ, 1908թ. օսմանյան թուրքիայում տեղ գտած դեմոկրատական փոփոխությունները հնարավորություններ էին ընձեռում ազատ և ցածր գներով տեղափոխվել, մեծացել էր նաև գյուղացիության արտագաղթը:¹⁸⁷

Այսպիսով, ԱՄՆ-ի Գաղթականական հանձնախմբի վիճակագրական տվյալների համաձայն, 1890-1917 թթ. հայ գաղթականների սոցիալական կազմը հետևյալ տեսքն ուներ. որակյալ արհեստավորներ՝ 39,3%, մտավորականներ՝ 2,3%, հողի մրշակներ՝ 23,5%, բանվորներ՝ 17,8%. խառը զբաղմունք ունեցողներ՝ 17,1%:¹⁸⁸ 1920-ական թվականների սկզբին պատկերն այսպիսին էր. արհեստավորներ ու բանվորներ՝ 56,6%, հողագործներ ու գյուղատնտեսական աշխատավորներ՝ 23,5%, առևտրականներ՝ 8,10%, մտավորականներ՝ 2,3%, առանց զբաղմունքի մարդիկ՝ 9,5%:¹⁸⁹ Միաժամանակ, եթե 1920 թ. ԱՄՆ մուտք գործած հայագրի տղամարդկանց շրջանում արհեստավոր էին 383-ը, իսկ արհեստավարժ՝ 93-ը, ապա 1924 թ.՝ համապատասխանաբար՝ 434-ը և 197-ը: Տվյալ ցուցանիշները բարձրներից մեկն էին եվրոպական տարբեր երկրներից գաղթածների համեմատությամբ:¹⁹⁰

Ամփոփելով, նշենք, որ ըստ Ն.Սանկունու «Ամերիկահայ մարդահամարի» տվյալների, սկսած գաղութային ժամանակաշրջանից՝ 1618-1924 թթ., Ամերիկա էր մուտք գործել շուրջ 141.229 հայ:¹⁹¹ (Տե՛ս Աղյուսակ IV ^{191ա}):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ IV

1618-1924 թթ. ԱՄՆ-ի ՀԱՅԵՐԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԹԻՎԸ	
1618-1899 թթ.	25.000
1899-1924 թթ.	76.229
1618-1924 թթ. (ԱՄՆ-ում ծնված հայեր)	40.000
Ընդամենը	141.229

Հանելով մինչև 1924 թ. ԱՄՆ-ից հեռացած շուրջ 9.000 և մահացած ավելի քան 7.000 հայերի, արդյունքում ստացվում է, որ 1924 թ. ԱՄՆ-ում կար շուրջ 125.229

հայ:¹⁹² Ընդ որում, սկսած հայերի շրջանում ամերիկացի բողոքական քարոզիչների գործունեության պահից, ընդհանուր առմամբ, 90 տարիների ընթացքում (1834-1924 թթ.) ԱՄՆ էր մեկնել շուրջ 90.229 հայ:

1834-1890 թթ.	1.500
1891-1898 թթ.	12.500
1899-1914 թթ.	51.950
1915-1924 թթ.	24.279
Ընդամենը	90.229 ¹⁹³

(Տե՛ս Աղյուսակներ V ^{193ա}, VI ^{193բ}, VII):

Այսպիսով, սկզբնական շրջանում անհատական հոսքի տեսք ունեցող կրթական ու տնտեսական նախապայմաններից դրդված պանդուխտ հայերի դեպի ԱՄՆ ժամանակավոր բնույթ կրող տեղաշարժը, ի հետևանս օսմանյան թուրքիայում հայերի նկատմամբ կազմակերպված պարբերական ջարդերի եւ Մեծ եղեռնի (1894-1896 թթ., 1909 թ., 1915 թ., 1920-1922 թթ.), աստիճանաբար վեր է ածվել զանգվածային գաղթի, ընդգրկելով տնտեսական, քաղաքական ու կրոնական ապահով կյանքի հեռանկարներից զրկված և հասարակական ու սեռատարիքային բոլոր շերտերը ներառող հայրենի բնօրրանի ողջ տարածքի տասնյակ հազարավոր հայերի: Իսկ Առաջին աշխարհամարտի հետևանքով օսմանյան թուրքիայում և ցարական Ռուսաստանում ստեղծված քաղաքական անկայուն ու ճգնաժամային իրավիճակը, ինչպես նաև դաշնակից տերությունների նկատմամբ հայերի ունեցած հավատի կորուստը ի չիք են դարձրել ԱՄՆ գաղթած, սակայն հայրենիք վերադառնալու հույսը դեռևս իրենց հոգու խորքում անթեղած, բազմահազար հայերի երազանքը՝ նրանց վերջնականապես ամրացնելով որդեգրած՝ Նոր Երկրին:

ԱՂՅՈՒՍԱԿ V

ՀԱՅԵՐԻ ԳԱՂԹԸ ԹՈՒՐԻՔԻԱՅԻՑ ԴԵՊԻ ԱՄՆ (1834-1898 թթ.)			
Տարեթիվ	Եվրոպական թուրքիա	Ասիական թուրքիա	Հայաստան
1834	1		
1835			
1836	3		
1837			
1838			
1839	1		
1840	1		
1841	6		

1842	2		
1843	5		
1844	10		
1845	3		
1846	4		
1847	2		
1848	3		
1849	9		
1850	15		
1851	2		
1852	3		
1853	15		
1854	7		
1855	9		
1856	5		
1857	11		
1858	17		
1859	10		
1860	4		
1861	5		
1862	11		
1863	16		
1864	11		
1865	14		
1866	18		
1867	26		
1868	4		
1869	18	2	
1870	6		
1871	23	4	

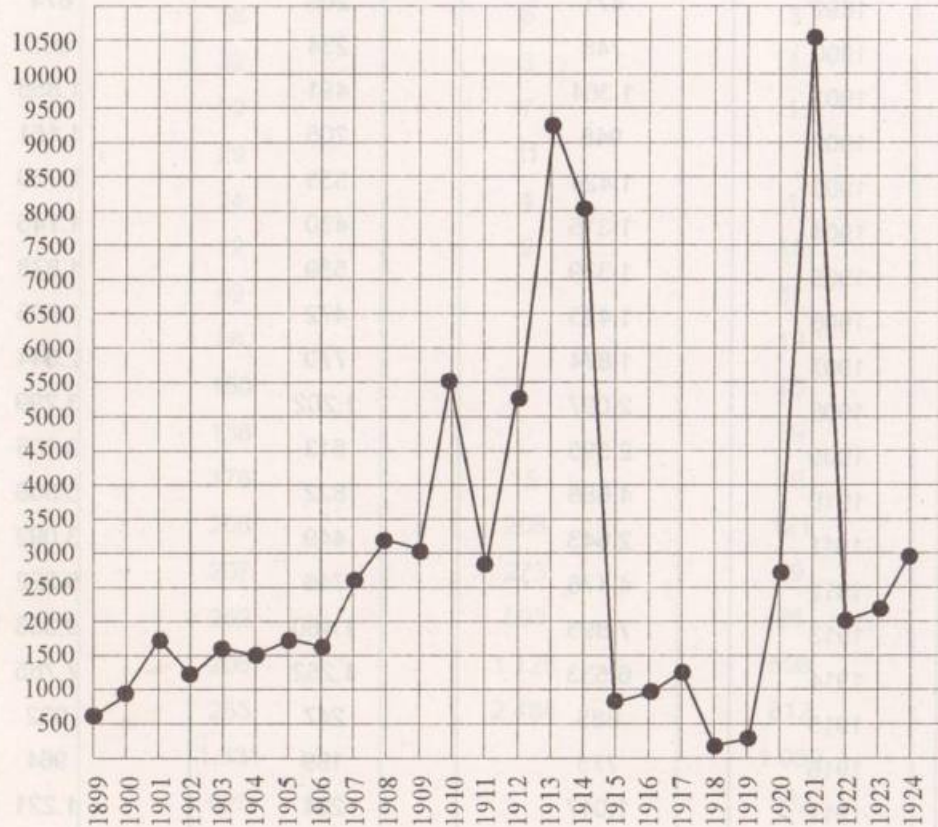
1872	20		
1873	53	3	
1874	62	6	2
1875	27	1	1
1876	38	8	3
1877	32	3	1
1878	29	7	1
1879	29	31	
1880	24	4	1
1881	72	5	15
1882	69		11
1883	86		19
1884	150		15
1885	138		39
1886	176	15	19
1887	206	208	121
1888	207	273	39
1889	252	593	96
1890	206	1.126	598
1891	265	2.488	812
1892	1.331		1.069
1893	625		552
1894	298		243
1895		2.767	233
1896		4.139	
1897		4.732	
1898		4.275	
Ընդամենը		25.385	3.890
Ընդհանուր		29.275	

ԱՂՅՈՒՄԱԿ VI

ԱՄՆ ՄՈՒՏՔ ԳՈՐԾԱԾ ՀԱՅԵՐԻ ԹԻՎԸ (1899-1924թթ.)

Տարեթիվ	Սեռ		Ընդհանուր
	արական	իգական	
1899	471	203	674
1900	748	234	982
1901	1.364	491	1.855
1902	946	205	1.151
1903	1.424	335	1.759
1904	1.315	430	1.745
1905	1.339	539	1.878
1906	1.423	472	1.895
1907	1.874	770	2.644
1908	2.097	1.202	3.299
1909	2.595	513	3.108
1910	4.686	822	5.508
1911	2.643	449	3.092
1912	4.476	746	5.222
1913	7.893	1.460	9.353
1914	6.533	1.252	7.785
1915	685	247	932
1916	775	189	964
1917	1.017	204	1.221
1918	147	74	221
1919	196	86	282
1920	1.466	1.296	2.762
1921	4.986	5.226	10.212
1922	1.009	1.340	2.349
1923	1.018	1.378	2.396
1924	1.226	1.714	2.940
Ընդամենը	54.352	21.877	76.229

ՀԱՅԵՐԻ ԳԱՂԹԸ ԱՄՆ
(1899-1924 թթ.)

**ՀԱՅԵՐԻ ՏԵՂԱԲԱՇԽՈՒՄԸ ԵՎ
ԱՌՑԻՎԼ - ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ԱՄՆ-ՈՒՄ**

ա. ՀԱՅԵՐԻ ՏԵՂԱԲԱՇԽՈՒՄԸ

Տասնամյակների ընթացքում հայերը մեկնելով Միացյալ Նահանգներ, տարածվել են ողջ երկրով մեկ և բնակություն հաստատել երկրի գրեթե բոլոր նահանգներում: Օրյենտիվ (լեզվի չիմացություն, նոր բարքերին հարմարվելու դժվարություններ, աշխատանքային բարենպաստ պայմանների առկայություն), ինչպես նաև սուբյեկտիվ (ազգային նկարագիրը պահպանելու և ուժացումից զերծ մնալու ձգտում) հանգամանքներից ելնելով հայ գաղթականների գերակշիռ մեծամասնությունը հակված էր հաստատվել ազգային համախմբումներ ունեցող նահանգներում ու քաղաքներում:

Էլիս Այլենդի Գաղթականական գրասենյակում (Նյու Յորք) կատարված գրանցումները տեղեկություններ են հաղորդում այն մասին, թե ափ իջած նորեկ հայերն ԱՄՆ-ի առավելապես որ նահանգներում են մտադրություն հայտնել բնակվելու: Այդ տվյալները, թեև ոչ ստույգ, սակայն մոտավոր պատկերացում են տալիս յուրաքանչյուր նահանգի հայ բնակչության թվաքանակի մասին, քանի որ հայերի շրջանում մշտապես նկատվել է միգրացիա, հատկապես երկրի արևելյան շրջաններից դեպի արևմտյան շրջաններ՝ մասնավորապես Կալիֆոռնիայի նահանգ:

Եթե սկզբնական շրջանում շուրջ չորս տասնամյակ (1834-1874 թթ.), առավելաբար ուսանելու նպատակով ԱՄՆ ժամանած հայերը կենտրոնացել էին գերազանցապես Նյու Յորքում և շրջակայքում, ապա հետագայում (հատկապես 1880-ական թվականներից), գաղթականության աճին զուգընթաց, ինչպես նաև աշխատանքային հանգամանքների բերումով նրանք աստիճանաբար տարածվել են երկրի հյուսիս-արևելյան, ապա հյուսիսային ու արևելյան, միջին ու միջին-արևմտյան տարածքներում հիմնական նախապատվությունը տալով քաղաքային կյանքին: Ընդ որում, նրանց տեղաբաշխումն ու բնակեցումն ԱՄՆ-ում տեղի էր ունենում որոշակի օրինաչափությամբ: Սկզբնապես Ամերիկա մեկնող ամուրի երիտասարդները կամ իրենց ընտանիքները հայրենիքում թողած տղամարդիկ հաստատվել էին երկրի հյուսիսային և արևելյան ափերին գտնվող արդյունաբերական քաղաքներում (Ուորքեսթեր, Նյու Յորք, Բոստոն, Ջերսի Սիթի, Ուեսթ Յորքսթեն, Ֆիլադելֆիա, Չարթֆորդ, Նյու Բրիքլն, Լոուրենս, Լինն, Ուոթերթաուն, Լոուել, Ուոլնսթեթ, Փոթաքեթ, Սենթրոլ Ֆոլգ, Միլբրի, Մենթոն, Ուաշինգտոն, Թրոյ, Սիրակուզ, Նիագարա Ֆոլգ, Ռիչմոնդ, Բրոքթոն, Քենթրիջ,

Աբլբորո և այլն): Աստիճանաբար, պատմական հանգամանքների բերումով ընտանիքների վերամիավորման նպատակով կանանց ու երեխաների ժամանումով և աշխատատեղերի նվազումով, նրանք շարժվել են դեպի միջին արևմուտք և արևմուտք (Դետրոյտ, Չայլընդփարք, Չեմքերեմիք, Մելվինդեյլ, Դիրբորն, Ռոյալ Օք, Ռուֆ Ֆորդսըն, Դելրեյ, Պոնտիաք, Ռեյսին, Սաութ Միլուոքի, Էվանսթոն, Չիկագո, Իսթ Մենթ Լուիս, Ուոքեզըն, Ուեսթ Փուլման, Գրենիթ Սիթի, Մեդիսոն, Ռեյսին, Գրենդ Ռեյֆիդս, Բլիվենդ, Սոլթ Լեյք Սիթի, Փորթլենդ, Սիրակուզ, Թաքոմա, Ֆրեզնո, Ֆաուլեր, Ռիդլի, Դինուբա, Եդեմ, Թուլարի, Սելմա, Քինգզբուրգ, Փարլիեր, Վաթոքեն, Լոս Անջելես, Սան Ֆրանցիսկո, Թերլի, Բրոքլըր, Սեվիլ, Դել Ռեյ, Սենկլըր, Մենթրոփիլ, Վայսելիա, Թըրլաք, Փասադենա, Վան Նյուզ, Իմփերիալ Վելի, Բեյքոսֆիլդ, Լոնգբիչ, Թորրենս, Թերլի, Ռիվերսայդ, Գլենդեյլ, Բրոքենք, Սան Դիեգո, Դելանո, Վենիս, Սան Փեդրո, Օշըն Փարք, Սան Ֆերնանդո, Սան Գաբրիել, Սան Բերնարդինո, Լանքերշայմ, Ալիամբր և այլն), որտեղ աշխատանքային նոր առավել բարենպաստ պայմաններ էին առկա:

Ամերիկյան Գաղթականական հանձնախմբի վիճակագրական տվյալների համաձայն, 1899-1910 թթ. և 1911-1917 թթ. ժամանակահատվածում ԱՄՆ մուտք գործած և երկրի 42 նահանգներից առավելապես 10-ում տարածված հայերի թվի քանակական ու տոկոսային պատկերը ներկայացվում է կից:¹ (Տես Աղյուսակ VIII^{1ա}):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ VIII

ՀԱՅԵՐԻ ԱՌԱՎԵԼԱԳՈՒՅՆ ՏԵՂԱԲԱՇԽՈՒՄԸ ԱՄՆ-Ի 10 ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒՄ						
Նահանգ	1899-1910 թթ.		1899-1914 թթ.		1911-1917 թթ.	
	Թվաքանակ	%	Թվաքանակ	%	Թվաքանակ	%
Նյու Յորք	8.492	32	15.943	31	8.899	31,2
Մասսաչուսեթս	8.423	31,7	14.674	28	5.769	20,2
Ռոդ Այլենդ	2.668	10	4.740	9	2.255	7,9
Իլլինոյ	1.208	4,6	3.220	6	2.105	7,4
Նյու Ջերսի	1.118	4,2	1.990	4	997	3,4
Փենսիլվանիա	982	3,7	1.851	4	1.020	3,6
Կոնեկտիկուտ	785	3	1.467	3	795	2,8
Կալիֆոռնիա	780	2,9	2.443	5	1.784	6,3
Միչիգան	361	1,4	1.213	2	1.010	3,5
Ուիսկոնսին	179	0,8			1.005	3,5
Այլ նահանգներ	1.502	5,7	4.409	8	2.920	10,2
Ընդամենը	26.498	100	51.950	100	28.559	100

Իսկ արդեն 1923 թ. ամերիկահայերի 90%-ը տեղաբաշխված էր հիշյալ 10 նահանգներում՝ Նյու Յորքում, Մասսաչուսեթսում, Ռոդ Այլենդում, Իլլինոյում, Կալիֆոռնիայում, Միչիգանում, Փենսիլվանիայում, Նյու Ջերսիում, Կոնեկտիկուտում, Ուիսկոնսինում: Այս նահանգների առավել հայաշատ քաղաքներն էին՝ Նյու Յորքը, Բոստոնը, Ֆրեզոն, Դետրոյտը, Փրովիդենսը, Ուոքեթսթերը, Ֆիլադելֆիան, Չիկագոն, Թորոյը:² (Տես Աղյուսակ IX^{2ա}, X^{2բ}):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ IX

ՀԱՅԵՐԻ ՏԵՂԱԲԱՇԽՈՒՄԸ ԱՄՆ-Ի ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒՄ		
Նահանգ	1899-1917 թթ.	1899-1923 թթ.
Ալաբամա	58	61
Ալյասկա	3	3
Այդահո	8	9
Այովա	82	129
Արիզոնա	3	3
Արկանզաս	1	2
Արևմտյան Վիրջինիա	28	42
Դելավեր		3
Թեննեսի	3	5
Իլլինոյ	3.313	4.067
Ինդիանա	167	235
Լուիզիանա	10	20
Կալիֆոռնիա	2.564	3.953
Կանզաս	11	21
Կենտուկի	11	19
Կոլորադո	61	72
Կոլումբիայի շրջան	28	76
Կոնեկտիկուտ	1.580	2.149
Հավայան կղզիներ	1	3
Հարավային Դակոտա	13	19
Հարավային Կարոլինա	1	2
Հյուսիսային Դակոտա		10

Հյուսիսային Կարոլինա	8	35
Մասսաչուսեթս	14.192	18.129
Մեյն	547	630
Մերիլենդ	43	67
Մինեսոտա	67	106
Միչիգան	1.371	3.151
Միսսիսիպի	6	24
Միսսուրի	649	735
Մոնտանա	5	15
Յուտա	65	72
Նեբրասկա	13	22
Նեվադա	1	4
Նյու Հեմփշիր	522	599
Նյու Մեքսիկո	1	1
Նյու Յորք	17.391	22.800
Նյու Ջերսի	2.115	2.904
Պորտո Ռիկո	4	4
Ջորջիա	3	18
Ռոդ Այլենդ	4.923	5.826
Վայոմինգ	2	14
Վերմոնտ	41	65
Վիրջինիա	133	217
Տեխաս	263	294
Ուաշինգտոն	71	125
Ուիսկոնսին	1.184	1.602
Փենսիլվանիա	2.002	3.078
Օհայո	401	725
Օկլահոմա	7	16
Օրեգոն	15	31
Ֆլորիդա	18	25
Ընդամենը	55.067	72.237

1917 թ. ԱՄՆ-ի 100-ից ԱՎԵԼԻ ՀԱՅ ՈՒՆԵՑՈՂ ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ	
Նահանգ	Քաղաք
Իլլինոյ	Չիկագո, Ուոքեզըն, Իսթ Սենթ Լուիս
Ինդիանա	Ինդիանապոլիս
Կալիֆոռնիա	Ֆրեզնո, Րիդլի, Եդեմ, Սալեմ, Լոս Անջելես, Սենկլեր, Ֆաուլեր
Կենտուկի	Լուիսվիլ
Կոլումբիայի շրջան	Ուաշինգտոն
Կոնեկտիկուտ	Հարթֆորդ, Թոմսոնվիլ, Նյու Հեվըն, Նյու Բրիթըն, Բրիջփորթ
Մասսաչուսեթս	Բոստոն, Ուոքեզըն, Լինն, Լոուել, Հեյվորդիլ, Հոփդեյլ, Միդլբորո, Մոլտըն, Նյուբըն Ափեր Ֆոլգ, Նյուբըրիփորթ, Սամըրվիլ, Սփրինգֆիլդ, Փիբբի, Քեմբրիջ, Ֆիչբուրգ, Ֆրանքլին
Մեյն	Փորթլենդ
Մերիլենդ	Բալթիմոր
Մինեսոտա	Սենթ Փաուլ
Միչիգան	Հայլընդ Փարք, Դետրոյտ, Գրենդ Բեյփիդս
Միսսուրի	Սենթ Լուիս
Նյու Հեմփշիր	Մանչեսթեր, Նեշուա
Նյու Յորք	Սքենեքթեր, Յոնքերս, Նիազարա Ֆոլգ, Նյու Յորք, Բինգհեմ-թըն, Բրուքլին, Սիրակուզ
Նյու Ջերսի	Յունյըն Հիլ, Ուեսթ Հոբոքեն, Սամմիթ, Փաթերսոն, Նյու Արք
Ռոդ Այլենդ	Փրովիդենս, Ուուսոքթեթ, Փաուրուքթեթ
Վերմոնթ	Ուինուսքի
Վիրջինիա	Ռիչմոնդ, Հոփսվիլ, Սիթի Փոյնթ
Ուաշինգտոն	Սիեթլ
Ուիսկոնսին	Մեդիսոն, Միլուոքի, Քենոշա, Րեյսին
Փենսիլվանիա	Ֆիլադելֆիա
Օհայո	Էյքըրն, Թոլեդո, Քլիվլենդ, Սինսինաթի
Օրեգոն	Փորթլենդ

Ընդհանուր առմամբ, 1920-ական թվականների սկզբին ԱՄՆ-ի չորս տարածաշրջաններում տեղաբաշխված հայերի քանակական պատկերը հետևյալն էր.

1. Նոր Անգլիայի տարածաշրջան (Մասսաչուսեթս, Ռոդ Այլենդ, Կոնեկտիկուտ և այլ նահանգներ) - շուրջ 30.000 հայ:
2. Արևելյան տարածաշրջան (Նյու Յորք, Նյու Ջերսի, Փենսիլվանիա և այլ նահանգներ) - շուրջ 28.000 հայ:
3. Կենտրոնական տարածաշրջան (Իլլինոյ, Օհայո, Միչիգան, Ուիսկոնսին, Միսսուրի, Մինեսոտա, Ինդիանա և այլ նահանգներ) - շուրջ 15.000 հայ:
4. Խաղաղականի տարածաշրջան (Կալիֆոռնիա և այլ նահանգներ) - շուրջ 19.000 հայ:³

բ. ՀԱՅԵՐԻ ԶՔԱՂՍՈՒՆՔՆԵՐԸ

XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին հայերը, տարածվելով ամերիկյան Նոր Անգլիայի, Միջին-Ատլանտյան, Միջին-Արևմտյան շրջանների, ինչպես նաև Կալիֆոռնիայի նահանգներում, ազգային կենտրոնացումներ են ստեղծել երկրի գործարաններ, ագարակներ և արտադրական ու գործարար բազմաբնույթ ոլորտներ ներառող տարբեր շրջաններում:

ԱՄՆ մուտք գործած հայերի զգալի մասը, հիմնականում զուրկ լինելով նյութական բավարար միջոցներից, դրա փոխարեն ունենալով սկզբնական շրջանում իր գոյությունը պահպանելու համար անհրաժեշտ չնչին գումար, ի վիճակի չէր սեփական գործ բացել կամ ագարակ գնել: Այսպես 1912 թ. ԱՄՆ ժամանած 5.222 հայերի 90%-ը, ներառյալ 14 տարեկանից ցածր երեխաները, ասի էին իջել իրենց մոտ ունենալով առավելագույնը մինչև 50 դոլարի չափ գումար:⁴ Միաժամանակ, անձանոթ լինելով օտար երկրի լեզվին, կենցաղին ու բարքերին, նրանցից շատերը հարկադրված էին դիմել գործավորության (1919 թ. տվյալներով Ուորքեսթեր, Փրովիդենս, Թրոյ, Քլիվլենդ, Դետրոյտ քաղաքներում հայերի 60-65%-ը աշխատում էր գործարաններում⁵), իսկ հետագայում, ընտելանալով օտար միջավայրին և բարելավելով իրենց տնտեսական ու ֆինանսական վիճակը, ուղի հարթել տարբեր ասպարեզներում:

Շատերն աշխատանք էին հայթայթում հենց գաղթականության նախադուռը համարվող Նյու Յորքի նավահանգստում ամսեկան միջին հաշվով վաստակելով մոտավորապես 30 դոլար:⁶

Արդյունաբերական աշխատանքում ներգրավված հայերը հիմնականում կենտրոնացած էին հյուսիս-արևելյան տարածքի Մասսաչուսեթս, Ռոդ Այլենդ, Նյու Յորք, Նյու Ջերսի, Փենսիլվանիա, ինչպես նաև միջին-արևմտյան Իլլինոյ, Միչիգան, Օհայո նահանգներում:⁷

Մասսաչուսեթսի նահանգում, որտեղ բնակվում էր հայ աշխատավորության զգալի մասը (1915 թ. նրանց թիվը հասել էր շուրջ 4.239 մարդ, ընդ որում, 2/3-ը զբաղված էր արդյունաբերական արտադրությունում⁸), նրանք աշխատում էին Ուստրի (հետագայում Ուորքեսթեր), Բոստոնի, Ուոթերթաունի, Չելսիի, Լոուրենսի, Լիննի, Քեմբ-

րիջի, Լոուելի, Նորթբրիջի, Միլֆորդի և այլ գործարաններում:⁹ Ուստրը հանդիսացել է ամերիկահայ գործավորության առաջին կենտրոնատեղին: Այդտեղ էր գտնվում բողոքականներ Ֆ. Մոենի և Չ. Ուոչբերնի կողմից 1858 թ. հիմնված համեմատաբար բարձր վարձատրվող մետաղաթելի հսկա գործարանը, որտեղ աշխատում էին տարբեր ազգի շուրջ 7.000 ներկայացուցիչներ ամեն ամիս արտադրելով 7.000 տոննա մետաղաթել ու զսպանակ:¹⁰ Առաջին հայն այդտեղ աշխատանքի էր անցել դեռևս 1867 թ. հանդիսանալով ամերիկահայ առաջին գործավորը: Հայ պանդուխտներին Ուստրի մետաղաթելի գործարանում աշխատելու հնարավորություն ստեղծելու նախաձեռնությունը պատկանել է օսմանյան Թուրքիայի հայաբնակ տարածքներում գործող ամերիկյան քարոզիչներին, որոնք գաղափարապես իրենց հարած հայերին օգնում էին աշխատանք գտնել վերոհիշյալ գործարաններում:¹¹

Այն հայ գործավորները, որոնք «խղճամիտ շաբաթավարումներ» էին ստանում 5-10 դոլար, «այլևս իրենք զիրենք փրկուած կը սեպէին», քանի որ հայրենիքում «հազիւ հազ կրնային գումարին մէկ տասներորդը շահիլ եւ հալալ հացէ մըն ալ զրկուած մնալ»:¹² Մինչդեռ «...Ամերիկայի մէջ ամէն բան աժան էր ու առատ: Մէկ երկվեցեակ հավկիթ 10 սէնթ, մէկ փաուրտ ոչխարի միս 25 սէնթ, եւ այսպէս ուրիշ կենսամթերքները ... երբ ամէն բան աժան էր, աժան էր նաեւ աշխատավարձը: Եթէ բանուոր մը օրը 10 ժամ գործելով շաբաթը 20 տոլար ստանար, ինքզինքը լօրտ կը հաշուէր»¹³ և, մի քանի տարի անց որոշ գումարի տեր դառնալով, կարող էր վերադառնալ հայրենի օջախներ իր ընտանիքի քայքայված տնտեսական վիճակը բարվոքելու: Հիշյալ հայերը «եթէ քաղաքացի էին, խանութ մը կը բանային, եթէ գիւղացի էին, կտոր մը հող կը գնէին»:¹⁴ Այսպիսով, կարճ ժամանակում հայ աշխատավորների թիվը գործարանում ստվարացել է 1888 թ. կազմելով 266 մարդ, հակառակ որ, աշխատանքային պայմաններն այդտեղ սաստիկ դաժան էին, որի պատճառով հաճախ գործարանը ճանաչված էր «Ուստրի սպանդանոց» անունով:¹⁵ Այն «...իր հնոցներով, իր ինքնաշարժ ձուլարաններով, իր պողպատի փուլերով ու կտրող գործիքներով ճշմարիտ դժոխքի մը տպաւորութիւնը կը թողու այցելողին վրայ: Եւ իբրեւ այդ հայ գործաւորութեան արիւնն ու միսը ծծելէ վերջ, անխռով հանդիսատեսը եղած է տխուր ու քստմնեցընող բանագործութիւններու, զգայացուց արկածներու, ողբերգական մահերու, տառապագին անդամահատութիւններու», իսկ «գործաւորները կը նմանին այն մարդերուն, որոնք այսօր ալ որջ մնացած ըլլալուն աղօտ երջանկութիւնը ունին...»:¹⁶

Սահմանափակ միջավայրին ընտելացած հայ աշխատավորներից շատերի մտածողության մեջ Ամերիկյան նույնացված էր Ուստր քաղաքի հետ. «Ամերիկյա ըսելով շատ մը հայեր կը հասկնային Ուստրը» և «...մինչև որ Ուստր քաղաքը չհասնէին ինքզինքնին Ամերիկա հասած չէին նկատեր...»:¹⁷ Ըստ նրանց, այդտեղ էր գտնվում երկրի միակ գործարանը, այնպես որ, «Ուստրէն դուրս Ամերիկա չկար հայերուն համար, եւ «Վայր Միլըզ»էն ուրիշ գործարան չկար Ամերիկայի մէջ»:¹⁸

Անցյալ դարի 80-ական թվականներին ԱՄՆ-ում առկա տնտեսական ճգնաժամն ու սպառնացող գործազրկությունը պատճառ էին հանդիսացել, որպեսզի մետաղաթելի գործարանի հայ աշխատավորների և ղեկավարության միջև թարգմանի դեր կատարող հուսեյնիկցի Գր. Անդրեասյանն ու տիգրանակերտցի Տ. Խոհարարյանը հիշյալ գործարանի տերերի հանձնարարությամբ մի խումբ հայրենակիցների փոխադրեին աշխա-

տելու այլ քաղաքներ: Շատ շուտով հայ պանդուխտներն այդ գործարար մարդկանց ջանքերով աշխատանքի էին անցնում Նոր Անգլիայի տարածքում գտնվող Փրովիդենս, Լինն, Չելսի, Մոլտըն, Լոուել, Լոուրենս, Յեյվըրհիլ և ուրիշ քաղաքներում:¹⁹

Դեպի Ամերիկա հայերի տարեցտարի աճող հոսքի հետևանքով ավելանում էր նաև աշխատավորների և գործարանատերերի միջև միջնորդի ու թարգմանի դեր կատարող, լեզվին տիրապետող ճարպիկ ու բանիմաց մարդկանց թիվը, որոնք բազմաթիվ հայերի ապահովում էին բնակարաններով, օգնում հարմարվել նոր պայմաններին, իսկ երբեմն էլ լեզու սովորեցնում ցանկացողներին:²⁰

Այսուհանդերձ, պատահում էին նաև հայերի անօգնականությունը չարաշահողներ ու կեղեքողներ: Օրինակ՝ Ուստրի գործարանի բողոքական տերերի հետ կապված մի հայ իր հայրենակիցներին խոստանում էր աշխատանքի տեղավորել, պայմանով, որ նրանք սկսեին հաճախել ավետարանական եկեղեցիներ:²¹ «...Գաղթականները շատեր, որոնց մէջ պատուելիներ ալ կային, արդէն իսկ դիմած էին կեղծ կրօնափոխութիւններու, իրենց կաշին ապրեցընելու համար», իսկ «...թարգմանները, իրենց գաւառական սմասրութեան կողոպուտներէն չբաւականանալով, կաշառակերութեան ալ իբրև միջնորդ կը ծառայէին, կարծես խեղճ պանդուխտին արիւնը քամելու համար»:²² Նմանատիպ մեթոդներով հայերը կողոպտվում էին նաև ամերիկացի գործարանատերերի կողմից, սակայն հարկադրված էին լռել:²³

Տասնամյակների ընթացքում ԱՄՆ-ում հայության թվի աճի հետ զուգընթաց տեղի է ունեցել նաև նրանց տարածումը երկրի տարբեր արդյունաբերական քաղաքներում, ուր ներգրավվել են տեղի գործարաններում ու ֆաբրիկաներում: Օրինակ Մասսաչուսեթսի նահանգի Բրոքթոն, Յեյվըրհիլ, Լինն, Բոստոն, Ամսթըրի քաղաքներում հայերը հիմնականում աշխատում էին կոշիկի (Բոստոնում էր գտնվում Յուզ Ռաբբրի ռետինի խոշոր ընկերությունը, որը հայ գաղթականության համար ամենից ծանր տարիներին աշխատանքով ապահովել էր ավելի քան 500 մարդու), Լոուրենսում՝ բամբակե ու բրդե հյուսվածքների, Լոուելում՝ գործվածքեղենի ֆաբրիկաներում, Ուայթինսվիլում՝ ձուլարաններում, Ռոդ Այլենդի նահանգի Փրովիդենս և Սենթրալ Ֆոլգ քաղաքներում՝ մետաքսի և ներկի, իսկ Փաուրթբեթ և Քրենսթոն քաղաքներում՝ գործվածքեղենի ֆաբրիկաներում:²⁴ Նյու Յորքի հայությունը հիմնականում կենտրոնացած էր Ջեներալ Էլեքթրիքի և Շքենեքթեդի գործարաններում, Նիագարա Ֆոլգ, Մենեա քաղաքներինը՝ ալյումինի ու արևմտյան Թրոյի երկաթի, ինչպես նաև Թրոյի օձիքի և վերնաշապիկի արտադրություններում:²⁵ Նյու Ջերսիի նահանգի Փաթերսոն, Քենդըն, Ուեսթ Յորքսթեն քաղաքներում հայերը զբաղված էին ածխարդյունաբերությամբ, Միչիգանի նահանգի Դետրոյտ, Պոնտիակ, Ֆլինթ քաղաքներում՝ ավտոմեքենաների, իսկ Գրենդ Ռեյֆիդսում և Ուիսկոնսինի նահանգի Ռեյսին քաղաքում՝ կահույքի գործարաններում:²⁶ Իլլինոյի նահանգի Ուոքեզզն, Ուեսթ Փուլման, Գրենիթ Սիթի քաղաքներում հայերն աշխատում էին երկաթի ու պողպատի գործարաններում, ինչպես նաև Չիկագոյի սպանդանոցներում և այլուր:²⁷ Ներթափանցելով երկրի հեռավոր արևմտյան շրջաններ՝ հայերն աշխատանքի են անցել նաև Կանզասի, Արիզոնայի և այլ նահանգների արդյունաբերություններում:²⁸

Ուսական կայսրությունից եկած հայ պանդուխտները հիմնականում կենտրոնացած էին Միսսուրիի նահանգի Իսթ Սենթ Լուիս քաղաքի պողպատի գործարան-

ներում, Մինեսոտայի նահանգի Սենթ Փոլ քաղաքի երկաթուղաշինության բնագավառում, ինչպես նաև Կալիֆոռնիայի նահանգի պահածոյի գործարաններում և Բիվըրսայդի շաղախի արտադրություններում:²⁹

Ընդհանուր առմամբ, Ուորքեսթեր, Փրովիդենս, Թրոյ, Քլիվլենդ, Լոուել, Լոուրենս, Յեյվըրհիլ, Դետրոյտ և արդյունաբերական մի շարք այլ խոշոր քաղաքներում կենտրոնացած էր հայ բանվորների 60%:³⁰ Համաձայն ամերիկյան Գաղթականական հանձնախմբի վիճակագրական տվյալների, 1899-1917 թթ. ԱՄՆ-ում կար շուրջ 10.829 հայ բանվոր:³¹

Նոր երկրում հայ գաղթականության առջև ծառայած ամենօրյա կարիքները գործարանային արտադրության մեջ էին ներգրավել ոչ միայն տղամարդկանց, այլ նաև կանանց ու որոշակի տարիքի երեխաների: Այսպես, 1910 թ. ԱՄՆ-ի Գաղթականական հանձնախմբի տվյալներով, միջին հաշվով 98 աշխատող ընտանիքների շուրջ 1/4-ի կամ 26%-ի եկամուտը զալիս էր կանանց աշխատանքից: Եվ կամ՝ Թրոյում բնակվող հայ կանանց 3/4-ը կամ 75%-ը զբաղված էր տեղի վերնաշապիկի արտադրությունում, ի տարբերություն օտարածին կանանց միջին 35%-ի:³² Ի դեպ, ամերիկյան տնտեսության մեջ դա միակ արտադրությունն էր, որը երբեմն թույլ էր տալիս աշխատանքը շարունակել նաև տնային պայմաններում: 1902 թ. Լոուրենսի գործվածքեղենի ֆաբրիկայում աշխատում էին 300 հայ գզիներ, մանողներ ու ջուլհակներ:³³

Հայ գործավորներն աշխատում էին բավականին վտանգավոր պայմաններում, երբ ամեն վայրկյան առկա էր հաշմանդամ դառնալու կամ զոհ գնալու սպառնալիքը: Իսկ այդ բոլորով հանդերձ, ԱՄՆ-ի մի շարք նահանգներում (օրինակ՝ Փենսիլվանիայի նահանգ) աշխատանքային դժբախտ պատահարների դեպքում տուժած գործավորների ընտանիքներին (այդ թվում նաև ԱՄՆ-ից դուրս գտնվող նրանց ընտանիքներին) նյութական հատուցում ցույց տալու մասին օրենք գոյություն չուներ:³⁴

Հայ գործավորն իր աշխատանքային առօրյայում ամենուրեք տեսնում էր «ածուխ ու փոշի, երկաթի պայքար, վիշապի պես ֆշացող մեքենաներ, բարձրաբերձ ծխնելոյզներ ցցուած ամէն գիւղ ու քաղաք: Եւ ասոնց մէջ օրական 10-12 ժամ չարաչար ու քրտնաջան աշխատասիրութիւն»:³⁵

Ծանր էր աշխատանքը Կալիֆոռնիայի նահանգի Բիվըրսայդ քաղաքում գտնվող շաղախի գործարանում, որտեղ բժշկական քննություններից անցած շուրջ 300 արևելահայեր, հիմնականում դուրսգնացողներ, փոշու և թունավոր օդի պայմաններում ամեն օր 94 փառնդ կշռող շաղախով բեռնավորված պարկեր էին տեղափոխում, և կամ՝ Ռոդ Այլենդի նահանգի Փրովիդենս քաղաքում գտնվող ածխահանքերում ու ներկի գործարաններում, որոնց խոնավ ու քիմիական նյութերով հագեցած օդում աշխատելը բազմաթիվ հայերի համար «կենդանի մահ» էր:³⁶

Այդ «սատանայական գործարաններում» հայերի օրական միջին աշխատավարձը կազմել է 1 դոլար 62 սենթ, ինչը շատ չնչին էր ամերիկացու միջին 3 դոլար 60 սենթի համեմատությամբ: Հայ գաղթականը, շաբաթական միջին հաշվով վաստակելով 7-8 դոլար, հազիվ կարողանում էր խնայել 4 դոլար, այն էլ սննդի ու բնակարանի վարձի համար:³⁷ Այնպես որ, «...Հայ գործաւորը իր և իրենցների գոյութիւնը ապահովելու և օրավարձի մինիմումով բավականանալու համար դիմեց աներևակայելի միջոցների

և ինքնագրկումների, որոնց չէր կարող ենթարկուել ոչ Իրլանտացի, ոչ Ռուս, ոչ Իտալացի և ոչ էլ որևէ գաղթական գործաւոր»:³⁸ Աշխատավճարման հարցերով զբաղվող ժամանակի ականավոր մասնագետ Փ.Ռոբերտսոն այդ առիթով ասել է. «Եթե տեղացի միջին ընտանիքը մեր մեծ քաղաքում ապրեր օրական 1 դոլար 50 սենթով, ապա տասներկու ամսվա մեջ հեղափոխություն կլիներ, սակայն հազարներով օտարածին ընտանիքներ ապրում են կարիքի ու գրկանքի մեջ»:³⁹ Մինչդեռ տեղական լեզվին անծանոթ հայը չէր հանդգնում գործարանատիրոջից աշխատավարձի հավելում պահանջել, քանի որ արդյունքում ունեցածն էլ կկորցներ: Այդուհանդերձ, հայ աշխատավոր գաղթականների տարեկան միջին աշխատավարձը գաղթական այլ ազգերի ներկայացուցիչների աշխատավարձի համեմատությամբ զգալի չափով ավելի բարձր էր, քանի որ, ի տարբերություն վերջիններիս, հայերը սեզոնային բանվորներ չէին, այլ, առանց հայրենիք վերադառնալու, աշխատում էին գրեթե ողջ տարին:⁴⁰ Այսպես, մանուֆակտուրային արտադրությունում աշխատող հայի շաբաթական միջին վաստակը 9 դոլար 73 սենթ էր, մինչդեռ հուլյնինը՝ 8 դոլար 41 սենթ, սիրիացունը՝ 8 դոլար 12 սենթ: Ընդհանուր առմամբ, արդյունաբերական արտադրությունում զբաղված հայ բանվորության տարեկան միջին աշխատավարձը կազմել է 454 դոլար:⁴¹ (Տե՛ս Աղյուսակ XI ^{41ա}):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ XI

ԱՄԵՐԻԿԱՔԵՆԱԿ ՏԱՐԲԵՐ ԱԶԳԻ ԳՎՂԹԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՎՈՐՆԵՐԻ ՏԱՐԵԿԱՆ ՄԻՋԻՆ ԱՇԽԱՏԱՎԱՐՁԸ (դոլարով)	
հրեա (արևելանվորական)	531
սլովեն	484
իտալացի (հյուսիսային)	480
լիտվացի	454
հայ	454
սլովակ	442
լեհ	428
ռումինացի	402
ռուս	400
մաջար	395
սիրիացի	370
հուլյն	300
թուրք	281
սերբ	212

Համեմատաբար բարձր էր նաև հայ ընտանիքների տարեկան եկամուտը. 1920 թվականին այն միջին հաշվով կազմել է 730 դոլար: (Տե՛ս Աղյուսակ XII ^{41բ}):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ XII

ԱՄԵՐԻԿԱՔԵՆԱԿ ՏԱՐԲԵՐ ԱԶԳԻ ԱՇԽԱՏԱՎՈՐ ԸՆՏԱՆԻՔՆԵՐԻ ՏԱՐԵԿԱՆ ՄԻՋԻՆ ԵԿԱՄՈՒՏԸ (դոլարով)	
հայ	730
հրեա	685
իտալացի (հյուսիսային)	657
լիտվացի	636
հուլյն	632
լեհ	595
սիրիացի	594
սլովակ	582
իտալացի (հարավային)	569
ռուս	494
սերբ	462

Նույն թվականի տվյալներով, արդյունաբերական Նոր Անգլիայի տարածաշրջանում հայերը տասնամյակների իրենց քրտնաջան աշխատասիրության շնորհիվ զբաղվածությամբ ևս գերակշռել են օտարազգի այլ ներկայացուցիչներին:⁴²

Գործարաններում հայը, որը մեծ մասամբ աշխատանք էր ձեռք բերում իր ազգակից անգլիախոս միջնորդների օգնությամբ, աստիճանաբար, նոր լեզվին ու բարբերին տիրապետելով, «...իր գործը պահելու, եւ կամ աւելի լաւ ու բարձր վճարումով գործ մը ունենալու համար դիմեց կաշառքի»,⁴³ իսկ Նիագարա Ֆոլզի տարածքում, որտեղ մեծ թվով վանեցի գաղթականներ կային, կաշառք էին վճարում նաև հիվանդության դեպքում աշխատանքը չկորցնելու համար: Ընդ որում, դրան չունեցողները գործարանատերերին նվիրում էին ամեն տեսակի թանկարժեք իրեր: Գաղթական հայերի թվի աճման հետ զուգընթաց կաշառակերները «տարածվում էին սնկերի նման»:⁴⁴ Ու թեև առկա էր կաշառակերության դեմ պայքար, սակայն բազմաթիվ հայեր, աշխատանքը կորցնելու սպառնալիքի տակ, նախընտրում էին համակերպվել ու չբողոքել դրանով իսկ վաստակելով տեղացիների հակակրանքը:

Հայ պանդուխտ աշխատավորները, որոնք գալիս էին հիմնականում միջին կարողության ընտանիքներից և սկզբնական շրջանում մեծ մասամբ նպատակ չունեին մշտական բնակություն հաստատել Նոր Երկրում, այլ ձգտում էին որոշ ժամանակ

աշխատելուց ու բավարար դրամ ձեռք բերելուց հետո վերադառնալ իրենց հայրենի օջախները, բնիկ ու այլազգի բանվորների համեմատությամբ չեն դժգոհել աշխատանքային ծանր պայմաններից և ցածր աշխատավարձից, քանի որ հոգեբանորեն իրենց չեն համարել բանվոր դասակարգի մի մասը: Իսկ պարբերական ջարդերի հետևանքով ԱՄՆ հասած հայ գաղթականները նույնիսկ «ամբողջովին մերկ, անօթի և թշուառ վիճակում (էին – Բ.Ա.) բառի ընդարձակ իմաստով»:⁴⁶ Հետևաբար, շատ հաճախ «գոյության խնդրով» առաջնորդվող հայ աշխատավորներից շատերը գործադուլների ժամանակ «գործ գտնելու համար ... գործատերերին առաջարկում են ստոր գնով իրենց ֆիզիքական ոյժը, փոխարինելով գործաթողներին» դրանով իսկ դառնալով գործարանատիրոջ «ուզած» մարդը, իսկ տեղացի բանվորների համար «ատելի»:⁴⁶ «...Անգործութեան եւ անօթութեան վիճակն էր, որ գործադուլ արողի գէշ համբաւ մը ստեղծեց հայերուն շուրջ»:⁴⁷ Այնպես որ, գաղթականության առաջին շրջանում հայը «...ի յայտ կուգայ իբր հակոտնեայ տարր մը իր ապրած նոր միջավայրին մէջ»,⁴⁸ քանի որ «...ուր որ երևաց գործադուլ, այնտեղ ցցեց գործադուլ արող հայ գործաւորը յամօթ իր ազգի ու ցեղի»:⁴⁹ «Պահեստի բանւորական զօրքի» վերածված այդ հայերը, որոնց անվանում էին «սքեր» (անգլ. գործադուլաբեկ, շտրեյխբրեյտեր, դավաճան), առաջին անգամ նման քայլի դիմել են 1890 թվականին:⁵⁰ Հետագայում, «գործադուլ արելու» միջոցով աշխատանք ձեռք բերելու այդ ձևը տարածվել է հայերի շրջանում: Այդպես է եղել 1892 թ. Մասսաչուսեթսի նահանգի կաշվի և կոշիկի արտադրություններում տեղ գտած գործադուլների ժամանակ, երբ աշխատանքը լքած բանվորների փոխարեն ֆաբրիկատերերն ընդունել են հարյուրավոր անգործ հայերի, իսկ 1902 թ. Նյու Ջերսիի Փաթերսոն քաղաքում տեղի ունեցած մեկ այլ բողոքի ժամանակ՝ 300 հայերի: Նման դեպքեր եղել են 1907 թ. օգոստոսին Լինոլում Ա.Ֆ.Սմիթի և 1909 թ. օգոստոսին Բրիջուոթերում Լ.Օ.Ուայթի Կոշիկի ընկերությունների, նույն թվականին Բոստոնի աշխատավորների գործադուլների ժամանակ և այլն:⁵¹ Ընդ որում, հայերն աշխատանքի էին ընդունվում չափազանց նվազ, շատ հաճախ՝ գործադուլավորների վաստակի 1/3-ից էլ պակաս աշխատավարձով, ինչին չէր համաձայնվի ոչ մի ամերիկացի: Այսպես 1893 թ. ճգնաժամի ժամանակ Ուորքեսթեր բերված զգալի թվով հայեր աշխատում էին օրական 85-90 սենթ աշխատավարձով՝ նախկին աշխատավորների 3-4 դոլար օրականի դիմաց: Եվ կամ՝ հայերը, ռուս հրեաները, կանադացիները արժանացել են տեղացիների հակակրանքին Մասսաչուսեթսի գործարաններում նախկին 16-19 դոլարի դիմաց չնչին աշխատավարձով բանվորություն անելու համար:⁵²

Հայ աշխատավորների մոտ դասակարգային գիտակցության բացակայությունը, որն ուներ օբյեկտիվ (հայրենիքում բանվորության բացակայությունը) և սուբյեկտիվ (գործարանը որպես ժամանակավոր աշխատատեղ դիտելը, նոր երկրի տնտեսական ու հասարակական կյանքին հարմարվելու առօրյա հոգսերը) դրդապատճառներ, հիմք էին հանդիսացել դարասկզբին տեղացիների շրջանում հայերի հեղինակության անկման: Այնպես որ, ամերիկյան մամուլն անգամ գրել է, թե «այլ գաղթականների կողմից միակ առավել չսիրված ազգերը ... հայերն էին, հույներն ու սիրիացիները»:⁵³

Հայիոյանքը, կռիվն ու ծեծը տեղ էին գտնում օտար կամ տեղացի ու հայ բանվորների միջև: Առավոտները ամերիկացի գործադուլավորները քարերով ու կղմինդր-

ներով էին «դիմավորում» իրենց մրցակից հայ գործադուլաբեկներին, կարծես նրանք «անտառներէն նոր բռնուած ու բերուած վայրենի կենդանիներ ըլլային»:⁵⁴ Այդ հարձակումների ժամանակ շատերը հաճախ ծանր վիրավորվել են, եղել են նույնիսկ մահացության դեպքեր: Թշվառ պանդուխտները վախենում էին անգամ փողոց դուրս գալ կռիվների մեջ ներքաշված չլինելու և չքարկոծվելու համար: «Այս աննպաստ պայմաններուն դիմագրաւելու համար, հայերը ստիպուած էին իրարու մոտ ապրիլ, իրարու հետ աւելի սերտ եւ մտերմօրէն վարուելու»:⁵⁵ Հատկապես սուր էր հակամարտությունը իռլանդացի բանվորների հետ, ինչի մասին արձագանքում էին անգամ տեղական թերթերը: Այսպես, երբ Լինոլում գործադուլավորների և հայերի միջև սուր կռիվ էր բռնկվել և վերջիններս ինքնապաշտպանության նպատակով դիմել էին դաշույնի, ամերիկյան թերթերը տպագրել էին «վայրենի հայի» դաշույնի նկարը:⁵⁶

Մշտապես հալածանքների ենթարկվող պանդուխտ հայերը բազմիցս դիմել են թե կրոնական և թե պետական հաստատություններ պաշտպանություն ակնկալելու հույսով, սակայն ապարդյուն: Հետապնդումները չեն դադարել, մինչև որ մի հուլիսիցի երիտասարդ Ուստրում տեղ գտած վայրագ կռիվներից մեկի ժամանակ ատրճանակով սպանել է նախահարձակ եղած մի քանի տեղացիների: ԱՄՆ-ի կառավարությունն արդարացրել է այդ արարքը, հայտարարելով, որ «...ամերիկեան սահմանադրութիւնը ի զօրու չէ դատապարտել այն մարդը որ կ'ապրի ամերիկեան օրենքի տրամադրութեան համաձայն եւ ստիպուած է պաշտպանել իր կեանքն ու ապրուստի միջոցները»:⁵⁷ Այս պաշտոնական հայտարարությունը զգաստացրել է անպատժելիության հետևանքով հանցագործ քայլերի դիմած բազմաթիվ տեղացիների, թեև չի վերացրել աշխատանքային մրցակցության պայքարից ծնված ատելությունը:

«Ապականված մթնոլորտը» մաքրելու, հայ աշխատավորների շրջանում բանվորական համերաշխության զգացում արթնացնելու և հետևաբար հայերի նկատմամբ օտարների հարգանքը վերականգնելու նպատակով հայ քաղաքական կուսակցությունների ականավոր գործիչներ ու այլ առաջավոր մտածողներ սկսեցին մամուլում և հավաքներում գաղթական ազգակիցներին կոչ անել միանալ արիեստակցական միություններին, որոնք և անգործներին կապահովեին աշխատանքով:⁵⁸ Նրանք գտնում էին, որ հայ գործավորին հույժ անհրաժեշտ է «սերտ յարաբերութիւն տեղական բանւորական սօցիալ-դեմօկրատական սինդիկատների հետ եւ դրա շնորհով համերաշխութիւն իրար մէջ ու ամերիկացի բանւորներու հետ...»:⁵⁹ Անց են կացվել բացատրական աշխատանքներ արիեստակցական միությունների կողմից կազմակերպված ելույթների ու գործադուլների կարևորության մասին բանվորների աշխատավարձերի բարձրացման, աշխատանքային ու կենցաղային պայմանների բարելավման և տնտեսական հարաբերությունների բարվոքման համար: Իսկ որոշ սոցիալ-դեմոկրատ գաղափարախոսներ, առաջ գնալով իրենց հայացքներում, գտնում էին, որ ազգային խնդիրների կողքին պետք է բարձրացվեն նաև դասակարգային պահանջներ:⁶⁰

ԱՄՆ-ում պարբերաբար տեղ գտած տնտեսական ճգնաժամերն ու դրանց հետ ուղեկցվող գործազրկությունը խիստ հարվածել են դժվարությամբ աշխատանք գտած հարյուրավոր հայերի կյանքի պայմաններին, մատնելով նրանց անորոշության, իսկ շատերը հուսահատ նույնիսկ հարկադրվել են վերադառնալ իրենց նախկին բնօրրան-

ները: եղել են նաև ամերիկահայերի դիմումներ Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքությանը արգելելու հայրենակիցների դեպի ԱՄՆ գաղթը:⁶¹

Այդուհանդերձ, տնտեսական դժվարին ժամանակներում գտնվել են նաև այնպիսի ունևոր բարեգործ հայեր, որոնք իրենց վրա են վերցրել աշխատանքից ու ապրուստի միջոցներից զրկված հայրենակիցների հովանավորության հարցը: Այդպիսին էր Մովսես Գյուլեյայանը, որը Բոստոնի իր քիվի գործարանում ապաստան, ինչպես նաև նյութական ու բարոյական աջակցություն է ցույց տվել կարիքի մեջ գտնվող բազմաթիվ հայերի:⁶²

1888-1889 թթ. շուրջ 150 ամերիկահայեր դիմել են Ուաշինգտոնում թուրքական առաքելությանը արգելելու հայերի արտահոսքը դեպի գործարանային Ուստր քաղաք, քանի որ «նրանցից հարյուրները պարապ էին և աշխատանք ստանալու որևէ հեռանկար չունեին», հետևաբար շատերը հեռանում էին Փրովիդենս, Բոստոն և այլուր: Թեև սրանով չի դադարել հայերի դեպի ԱՄՆ հոսքը, բայց և այնպես, համաձայն ամերիկյան մամուլի, Կ.Պոլսից 30 հայեր հետ են կանգնել Նոր Երկիր մեկնելու իրենց մտադրությունից:⁶³

1893 թ. տնտեսական ճգնաժամն ԱՄՆ-ում գործազուրկ էր դարձրել Ուորքեսթերի Մետաղաթելի գործարանի հարյուրավոր հայ աշխատավորների: Արդյունքում, քաղաքի 800 բանվորներից աշխատանք ունեին ընդամենը 100-ը, իսկ ողջ երկրով մեկ բանվոր դասակարգի 1/10 մասը: 1907 թ. Նյու Յորքում աշխատանքից զուրկ էին շուրջ 1000 հայեր, Ուոքեզընում 300, իսկ 1913 թ. սեպտեմբերին Փրովիդենսի հայ աշխատավորների 1/3-ը: Նման պայմաններում պատահական չէին նաև բարոյալքման դեպքերը գործազուրկ հայերի շրջանում, որոնք իրենց առողջությունն ու վերջին կարողությունը վատնում էին խմորաններում ու խաղարաններում, ներքաշվում սրճարանային անպատվաբեր կռիվների մեջ: Գաղթականական մամուլի տվյալներով, 1913-1914 թթ. ձմռանը Դետրոյտում կային հուսալքության մատնված շուրջ 200 այդպիսի գործազուրկներ: Նմանատիպ հաղորդումներ են ստացվել նաև Ուորքեսթերից, Լոուրենսից, Միլֆորդից, Ուեսթ Փուլմանից, Իլլինոյից:⁶⁴

«Փողոցներում թափառող» գաղթականների տարեցտարի աճող թիվը մտահոգել է հայկական և ամերիկյան պատասխանատու հաստատություններին ստիպելով նրանց դիմել որոշակի կանխարգելող միջոցառումների: Այսպես, 1908 թ. Նյու Յորքի Քաղաքապետարանի ջանքերով ստեղծվել է Հայկական աշխատանքային տեղեկատու բյուրո, Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության (այսուհետև ՀԲԸՄ) Բոստոնի կենտրոնը բացել է զբաղվածության գրասենյակ «գործարաններում գործարանատիրոջ և գործավորների միջև կապեր հաստատելու նպատակով», իսկ 1913 թ. ստեղծվել է Հայկական գթասիրական ընկերակցության Ջբաղվածության գրասենյակ: Դրանք կոչված էին բազմակողմանի օգնություն ցույց տալու ապրուստի միջոցներից զրկված գաղթական հայրենակիցներին:⁶⁵

Տարիների ընթացքում, հասարակական ու պատմական իրադարձությունների փոփոխման հետևանքով, հայ բանվորների շրջանում ևս սկսվել է ձևավորվել դասակարգային գիտակցությունը, ինչը արթնացրել ու ներգրավել է նրանց աշխատավորական ելույթների գործադուլների, ցույցերի ու պիկետների մեջ: Դա առանձնապես նկատելի է 1910-ական թվականներից սկսած, այսինքն, երբ աստիճանաբար մարել

է հայ գաղթականների շրջանում հայրենի օջախներ վերադառնալու հույսը, և ԱՄՆ-ը վեր է ածվել նրանց մշտական հանգրվանի: Այսպես, 1912 թ. հունվարին 500 հայեր (այսինքն քաղաքի ողջ հայ բնակչության 2/3-ը) մասնակցել են Լոուրենսի հայտնի քսանհազարանոց գործադուլին, կազմակերպվել է Լոուրենսի գործադուլային կոմիտեի հայկական մասնաճյուղ: Շուրջ մեկ տարի մինչև ձմեռ ձգված այդ գործադուլը լիովին սնանկացրել է հայ ընտանիքներին, թողնելով նրանց առանց սննդամթերքի ու վառելիքի, իսկ առավել կարիքավորներին օգնության ձեռք են մեկնել ՀՅԴ և ՀԲԸՄ Բոստոնի մասնաճյուղերը: Նույն թվականի մայիսին հայերը մի ցույց են դեկավարել Հեյվըրիիլում, իսկ Չելսիում անցկացրել հրեա գործադուլավորների հետ համերաշխության ելույթ, և նման շատ դեպքեր:⁶⁶

Հայ գործավորները դրամ խնայելու նպատակով բանվորական իրենց կյանքի սկզբնական շրջանում ապրում էին կիսաթշվառ պայմաններում: Բնակարաններ էին վարձում էժան փողոցների վրա, հին ու կեղտոտ տներում, որտեղ ապրում էին մեկ սենյակում 8-10, երբեմն մինչև 20 հոգի և ավելի, միասին խմբված, «միևնույն սենեակի մեջ եփելով, ուտելով, եւ պառկելով. իւրաքանչիւր գործաւոր ինքն իր ճաշը պիտի պատրաստէր, ամանները լուար, սենեակը մաքրէր, լուացքը ընէր, գոնէ շաբաթը անգամ մը»:⁶⁷ «Ննջասենեակները ընկերովի կը գործածէին համաձայն գործաժամի, մին կ'ելլէր, միւսը կը պառկէր եւ երբեմն ալ մէկ անկողնի մէջ միասին կը պառկէին, երկու հոգի: Այսպիսի համակեցութեան մէջ, բոլոր ծախքերը հաւասարապէս կը բաժնէին ամէն մի անձի վրայ: ... Այսպիսի համակեցութիւնը *Ղու մանկայ* կը կոչէին»:⁶⁸ Եվ քանի որ գործավորները հիմնականում ամուրի երիտասարդներ էին, իսկ մաքուր հայկական ճաշարաններ հազվադեպ էին պատահում, ապա որոշակի գումարով (յուրաքանչյուրից ամսական 1 դոլար) խմբովին խոհարար էին վարձում: Քչերն էին ի վիճակի առանձին ապրել և իրենց միջոցներով կերակուր պատրաստել: Սենթ Լուիսում բնակվող հայ աշխատավորների նկարագրած կենցաղային պայմաններն այն մասին, թե իրենք ապրում էին ախոռի և գինետան կողքին գտնվող երեք հարկանի անհարմար տան մեջ, որտեղ «մուխը ծուխը կը մթնեցնէին և ստիպված էինք ցորեկ ատենը լույս վառել...», ընդհանրական էին ամերիկահայ բազմաթիվ պանդուխտների համար:⁶⁹

Բազմաթիվ հայեր հակասանիտարական պայմաններում գտնվող ու գերխըմբված իրենց բնակարանների համար ենթարկվել են պատասխանատվության: Օրինակ այդ կապակցությամբ, Իսթ Սենթ Լուիսում ձերբակալվել են շուրջ 60 արևելահայեր:⁷⁰

Տարիների ընթացքում սենյակների վարձը 10-15 սենթից աճել է 80 սենթի, ապա 1,5-2 դոլարի և ավելին:⁷¹

Անբարենպաստ տնտեսական պայմաններում համատեղ բնակվող հայերը մշտապես օգնում էին իրար, հատկապես գործազրկության տարիներին նյութական ու բարոյական աջակցություն ցույց տալիս միմյանց: Դա ակնհայտ է մի ամերիկահայ պանդուխտի վկայությունից. «Կեանքը շատ աժան լինելով նեղութիւն չէինք քաշում, օգնելով մէկը միւսին: Եթէ մէկ ընկեր գործում էր իրեն հետ պահում էր հինգ անգործ ընկերներ: Մէկ շաբաթ աշխատաւորք իրեն աշխատանքի վաստակով ապրում էր երկու ամիս: Ապրուստը այնքան չէր մտահոգում մեզ, որքան հայրենիքին մեր հարազատներին օգնելու համար մեզ օգնութեան էին հասնում մեր այստեղի բարեկամները, մեզանից առաջ եկողները, տալով մեզ փոխարինաբար դրամ երկիր ուղարկելու: Սենք

բոլորս իրար շատ լաւ էինք հասկացել, այնպէս որ օտարութիւնը մեզ այնքան էր սիրով պահում, ինչպէս մէկ ընտանիք»:⁷² Սակայն, աստիճանաբար, հայ բանվորների աշխատանքային պայմանների բարելավմանը զուգընթաց, «ընկերաբար ապրող հայերու մէջ յառաջացաւ նախանձ, ատելութիւն եւ կոխի: Խմբական կոմունարները լուծուեցան հայերըն իրարմէ բաժնուեցան»:⁷³ Ոմանք սկսեցին օտար կամ հայ ընտանիքներում առանձին սենյակ վարձել միաժամանակ վճարելով նաև համատեղ սննդի համար, իսկ ավելի բարեկեցիկներն առանձին բնակարաններ էին վարձում:

Եթե նախկինում հայ պանդուխտը դրամ տնտեսելու նպատակով հարկադրված էր կենցաղային բոլոր հարցերը սեփական ուժերով հաղթահարել, ավելորդ ծախսերից խուսափել ու սահմանափակ կյանքով ապրել, ապա հետագայում, իրենց վիճակը բարվոքած և որոշակի դրամի տեր դարձած բանվորներն արդեն ի վիճակի էին շաբաթական 10-20 սենթ հատկացնել սափրիչին, 50-60 սենթ լվացարարին, 2-5 դոլար ճաշարանում սնվելու համար:⁷⁴

Պանդխտության սկզբնական շրջանում հարկադրաբար բանվորական կյանքի ուղի ընտրած հայ գաղթականների զգալի մասը, տաժանակիր ու համառ աշխատանքի շնորհիվ, փոքրիշատե բարվոքելով իր տնտեսական վիճակը, հարմար պատեհություն ի հայտ գալու դեպքում հեռացել էր գործարանից և ներգրավվել իր կարողությանն ու հմտությանը համապատասխանող արհեստներում կամ փոքրիկ խնայողություններով սեփական գործ բացել: Այդ ամենը հենց սկզբից էլ եղել է Նոր Երկիր մուտք գործող ցանկացած հայի երազանքը, սակայն նյութական բավարար միջոցների բացակայությունը, ինչպէս նաև գերիշխող ուժեղ մրցակցությունը արգելք են հանդիսացել դրա իրականացմանը: Միաժամանակ, գործարանատիրոջ և բանվորների միջև առկա արտադրական փոխհարաբերությունները, գործարանային մեքենայացված արտադրությունը, ինչպէս նաև աշխատավճարման համակարգը խորթ ու անընդունելի էին ձեռքի աշխատանքի միջոցով նյութական բարիքներ ստեղծելու սովոր պահպանողական մտածելակերպ ունեցող հայ պանդուխտներից շատերի համար: Հոգեբանորեն նրանք չեն համակերպվել գործարանային կյանքին՝ այն նմանեցնելով բանտի, որտեղ «նրանք պէտք են ... իբրև միայն ֆիզիքական ոյժ ունեցողներ, իբրև մեքենայի մէկ անիւր, մի թելը, մի մասը»,⁷⁵ որտեղ «...մեքենայի շնորհով ոչնչացած են ձեռագործ ամենքն, արհեստ ունեցողը ու չունեցողը, տղամարդը, կինը, երեխան կարող են լինել աշխատաւոր միատեսակ կերպով»:⁷⁶

Արդյունաբերական արտադրության մեջ ներգրավված բանվորներից բացի, հայերի շրջանում զգալի թիվ են կազմել նաև որոշակի հմտությունների տիրապետող արհեստավորներն ու մանր խանութպանները, կոշկակարները, դերձակները, հյուսները, ոստայնագործները, երկաթագործներն ու պողպատագործները, վարսավիրները, հացթուխները, գրագիրներն ու հաշվապահները, որմնադիրները, մսագործները, զոհարագործները, մետաղագործներն ու թիթեղագործները, ապակեվաճառները, մեքենագործներն ու մեքենավարները, կաշեգործները, ժամագործները, ծխախոտագործները, նպարավաճառները, տպագրիչները, ներկարարներն ու լվացարարները, հագուստավաճառները, քաղցրավաճառները, ճաշարանատերերը, իջևանատերերը և այլոք:

Ընդհանուր առմամբ, 1899-1917 թթ. վերոհիշյալ հայերի թիվն ԱՄՆ-ում կազմել է 14.026:⁷⁷

Երկրի գրեթե բոլոր հայաշատ կենտրոններում կային հայ նպարավաճառներ, դերձակներ, կոշկակարներ, ինչպէս նաև վարսավիրներ, հագուստավաճառներ, զոհարավաճառներ, ճաշարանատերեր: Օրինակ Նյու Յորքում գոյություն է ունեցել հագուստի նորոգման և դերձակության շուրջ 500 խանութ, նույնքան էլ նպարավաճառանոցներ ու կոշկակարանոցներ:⁷⁸ Հայ արհեստավորներն ու խանութպանները հիմնականում կենտրոնացած էին երկրի արևելյան ափի խոշոր քաղաքներում: Այսպէս, 1915 թ. նրանց թիվը Նյու Յորքում կազմել է 843, Բոստոնում՝ 620, այսինքն տվյալ քաղաքներում զբաղվածների ընդհանուր թվի շուրջ 46%-ը:⁷⁹ Այս հայերն իրենց ընտանիքների գոյությունը պահպանելու, ինչպէս նաև Նոր Երկրի մրցակցային պայքարին դիմակայելու և առաջընթաց ունենալու համար հարկադրված էին գրեթե ողջ շաբաթը օրական 10-14 ժամ օրնիբուն աշխատել խղճուկ պայմաններում ծանր օդի մեջ, թույլ լույսի տակ և ցածր վարձատրությամբ:⁸⁰

Գաղթականական հանձնախմբի վիճակագրական տվյալների համաձայն, ԱՄՆ-ում բարձր էր նաև գործարար հայերի թիվը: Օրինակ 1915 թ. միայն Կոնեկտիկուտ նահանգի Նյու Բրիքըն քաղաքում գործարարության մեջ ներգրավված հայերը կազմել են տեղի հայ բնակչության 6%-ը, ինչը գերազանցել է ամերիկաբնակ այլ ազգային ներկայացուցիչների թվին զիջելով միայն հրեաներին:⁸¹

Բազմաթիվ հայեր ներգրավված էին շոգենավային և երկաթուղային ընկերությունների աշխատանքին կազմակերպելով բեռների փոխադրումը, ճանապարհորդական տոմսերի վաճառքը, դրամի փոխանակման հարցերը և այլն: Այդ տեսակետից հայտնի էին Նյու Յորքում Ս.Ազարիզյանը, Բոստոնում Բ.Ջանջիզյանը, Ուորքեսթերում Ս.Սարաջյանը և շատ ուրիշներ:⁸²

Թեև հայ գաղթականները մեծ մասամբ ԱՄՆ-ում սկսել էին հաստատվել առավելապես XIX դ. վերջի երկու տասնամյակներից ի վեր, այնուամենայնիվ, նրանցից շատերին հաջողվել է տքնաջան աշխատանքի շնորհիվ դառնալ խոշոր խանութների սեփականատերեր: Ազգային նպարեղենի խանութներից հայտնի էին «Հայկական նպարեղենը», «Արևելյան նպարեղենը», «Արարատ մթերային խանութը» և այլն: Մասսաչուսեթսի Չելսիա քաղաքում հանրածանոթ էր Ստեփան Մուզարի «Աստղ» հսկա հանրախանութը, որը կարողացել էր դիմակայել անգամ տնտեսական ճգնաժամի հարվածները:⁸³ 1867 թ. ԱՄՆ պանդխտած Ջեք Առաքելյանը, սկզբնական շրջանում աշխատելով Մասսաչուսեթսի նահանգի Քեմբրիջի տպարանում, ձեռներեցության ու աշխատասիրության շնորհիվ շատ շուտով բացել էր ժամանակի խոշորագույն «Փիլգրիմ Փրես» ամուսնով իր սեփական տպարանը: Կյանքի վերջում նախկինում չքավոր այս հայի ողջ կարողությունը գնահատվել է 250.000-300.000 դոլար:⁸⁴

Որոշ հայեր ներգրավվել են միանգամից մի քանի բնագավառներում: Օրինակ առավել երևելի էր 1890 թ. Բոստոնում սեփական գործի տեր դարձած Մ. Գոնտազյանը, որը հետագայում 1908 թ. համատեղության կարգով բացել էր նաև ճանապարհային փոխադրական հարցերով և գաղթականների բանկային հաշիվներով զբաղվող Հարփուլյան և Գոնտազյան ընկերությունը: Եվ կամ Գ.Թոմասյանը, հանդիսանալով Ուորքեսթերի «Աստղ տղամարդկանց հարդարող խանութի» սեփականատեր, միաժամանակ զբաղվել է նորեկ գաղթականների ընդունման, աշխատանքով ապահովելու հարցերով, այդ կապակցությամբ կատարելով թարգմանի, գրագրի, նոտարի և այլ

պարտականություններ:»⁶⁵ Իսկ 1890-ական թվականների կոտորածներից մագալուրծ բազմաթիվ հայերի համար ժամանակավոր ապաստան է հանդիսացել ազգասեր ձեռնարկատեր Մովսես Գուլեսյանի քիվեր արտադրող վեցհարկանի հսկա գործարանը:⁶⁶ Հայերի սեփականությունն էին հանդիսանում Բոստոնում, Նյու Յորքում և Չիկագոյում 10-160 բանվորներ ունեցող լուսափորագրության մի քանի գործարանները,⁶⁷ 1890 թ. Բոստոնում հիմնվել և 1910-ական թվականներին Փիթերբուրգում, ապա նաև Կալիֆոռնիայի և Օքլենդի նահանգներում իր մասնաճյուղերն էր ունեցել Սարգիս Շաղալյանի կողմից ստեղծված շաքարեղենի մեծ գործարանը, իսկ 1903 թ. Մասսաչուսեթսի նահանգի Ռենթոն քաղաքում 200.000 հավեր ու 1 մլն ճտեր ունեցող ազարակի սեփականատեր Գևորգ Հակոբյանի ջանքերով հիմնվել էր հավաքուծական խոշոր ֆաբրիկա:⁶⁸

Ընդհանուր առմամբ, 1899-1917 թթ. ԱՄՆ-ում կար հայազգի 1.117 առևտրական, 17 հյուրանոցի, 9 բանկի, 8 գործարանի սեփականատեր և այլն:⁶⁹ Վերջիններս հիմնականում ներգրավված էին մանրածախ առևտրում (մինչև 1914 թ. ավելի քան 100 այդպիսի վաճառականներից սնանկացել էին միայն 4-5-ը⁷⁰): Մինչև Առաջին աշխարհամարտ հայերի շրջանում վաճառականությունն առավելապես դրսևորվել էր երկու հիմնական ասպարեզներում՝ երկրի արևելյան ափամերձ շրջաններում՝ արևելյան գորգի, իսկ արևմտյան շրջանում՝ գյուղատնտեսական ապրանքների առևտրում:

Նախքան ամերիկահայ վաճառականության ծնունդը, օսմանյան թուրքիայից և Ռուսաստանից որոշակի թվով հայեր առևտրական ձեռնարկներ են իրականացրել իրենց երկրերի և օվկիանոսով բաժանված հեռավոր ԱՄՆ-ի միջև: Օրինակ 1875 թ. Մինասյան եղբայրները, ապա նաև ուրիշները «բավական բաճուկ գործառնություններ» են իրականացրել Կ.Պոլսի և ամերիկյան տարբեր քաղաքների միջև: «Այս հայ առևտրականները սկզբում երթևեկի վիճակ են ունեցել, իսկ XIX դ. 80-ական թվականներից նրանց մեծ մասը մշտական բնակություն է հաստատել Ամերիկայում»:⁷¹ Հետագայում, Հովհաննես Թավադջյանի, Արշակ և Միհրան Կարապոզյան եղբայրների, Շշմարտախոսյանի և արևմտահայ այլ «ճարտար գործագետներու և դրամատերերու ձեռքով», հիմնականում թուրքիայից և Պարսկաստանից ԱՄՆ է սկսել արտահանվել արևելյան գորգը՝ լայն տարածում ու ճանաչում գտնելով նաև այդտեղ: Արդեն 1880-ական թվականներին արևելյան գորգի խանութներ են բացվել Նյու Յորքում, Բոստոնում, Չիկագոյում:⁷² Արևելահայ իրականության մեջ դեպի ԱՄՆ գորգի արտահանման մենաշնորհը պատկանել է երևելի մեծահարուստ Գյուլբենկյան տոհմի ներկայացուցիչներ Պատրիկ, Գուլբաբի, Հարություն եղբայրներին, որոնք 1890 թ. Նյու Յորքում հիմնելով իրենց ընտանեկան համընդհանուր առևտրական գործառնությունների մասնաճյուղը, ներգրավվել են հատկապես արևելյան գորգի առևտրում:⁷³

Արդեն 1890-ական թվականներից Նյու Յորքում գործել են Գուլբաբի Գյուլբենկյանի, Արշակ և Միհրան Կարապոզյան եղբայրների, Սարգիս Թելֆեյանի, Հովհաննես Թավադջյանի, Պետրոս Ղազանջյանի, Թովալյան եղբայրների, Բոստոնում Հակոբ Պողիկյանի, Չիկագոյում Միհրան Կոստիկյանի, Փուշմանների ընտանիքի և Հակոբ Իսկանյանի հիմնած և լայն ճանաչում ու համբավ ձեռք բերած արևելյան գորգի խոշոր ընկերությունները:⁷⁴

Բացի արևելյան գորգի մեծածախ առևտրից, հարյուրավոր գաղթական հայեր

ներգրավվել են մանրածախ գորգարտադրության, գորգերի վերանորոգման ու լվացման, ինչպես նաև համապատասխան դազգահների արտադրության բնագավառներում: Ընդ որում, եթե 1899 թ. տեղական գորգարտադրությունից ստացված արտադրանքը կազմել է 48.000.000 դոլար, ապա 1914 թ. այն աճել է մինչև 69.000.000-ի:⁷⁵ 1915 թ. ԱՄՆ-ում կային արևելյան գորգի 75 խոշոր հայկական ընկերություններ և 200-ից ավելի վերանորոգման փոքր արհեստանոցներ:⁷⁶ Միայն Նյու Յորք քաղաքում գորգի վերանորոգման ու լվացման արհեստանոցների թիվը հասել է 25-ի: Տարիների ընթացքում աճել է նաև գորգի գործով զբաղվող հայերի թիվը: Օրինակ՝ 1920-ական թվականների սկզբին միայն Լոս Անջելեսում կար գորգի մեծաքանակ ու փոքրաքանակ 10-12 վաճառական:⁷⁷ Այնպես որ, հիշյալ ասպարեզներում հայերը, շնորհիվ թուրքիայում, Պարսկաստանում և այլ վայրերում իրենց ունեցած գործարար կապերի, մինչև Առաջին աշխարհամարտ հասել են մենաշնորհային դիրքի՝ հաջողությամբ մրցելով հույն, հրեա կամ պարսիկ վաճառականների հետ. ավելի քան մեկ տասնյակ, հիմնականում նյույորքաբնակ հայազգի վաճառականների կողմից ԱՄՆ-ի շուկաներն են ներմուծվել արևելյան գորգի 70-80%-ը:⁷⁸

Հսկայական էր արևելյան գորգի առևտրից ստացված եկամուտը: Այսպես, եթե 1893 թ. Նյու Յորք ներմուծված գորգերի արժեքը կազմել է 300.000 դոլար, ապա 1907-1914 թթ. արդեն 4.000.000 դոլար և ավելին: Թուրքիայում 100 դոլարի արժեք ունեցող գորգը Նյու Յորքում 200-1000 դոլար էր: Պատահական չէ, որ հայ մեծահարուստ վաճառականները երկրի հասարակական կյանքում հեղինակություն վայելող անհատներ էին, որոնք, ոսկեզօծ շքեղ տների ու խանութների սեփականատերեր լինելով հանդերձ, գործուն մասնակցություն են ունեցել Նոր երկրի և հայրենի բնօրրանի բազմաթիվ բարեգործական ձեռնարկներին:⁷⁹

Ընդհանուր առմամբ, հայ գործարարների շրջանում սեփական խոշոր գործերի (մեծ խանութներ, առևտրական տներ, գործարաններ և այլն), ինչպես նաև անշարժ գույքի ու կալվածքի տեր դարձածների թիվը համեմատաբար մեծ չի եղել (1912 թ. տվյալներով ամերիկահայ դրամատերերի կարողությունը հետևյալն էր. 100 հայ ուներ 10.000-100.000 դոլար, իսկ 8-10 ընտանիք՝ մի քանի 100.000¹⁰⁰): Այդ հանգամանքն ունեցել է ինչպես տնտեսական (գաղթականների մեծ մասը միջին և ցածր կարողության տեր էին), այնպես էլ քաղաքական (հայերը հիմնականում փայփայել են հայրենի բնակավայրեր վերադառնալու հույսը) նախադրյալներ:

Սակայն պատմական դեպքերի զարգացման արդյունքում Ռուսաստանում ծավալված բոլշևիկյան, ինչպես նաև թուրքիայում սկսված քեմալական շարժումներն ի դերն են արել օտար ափերում ապաստանած հայ գաղթականների հայրենի օջախներ վերադառնալու նվիրական երազը՝ պատճառ դառնալով, որպեսզի նրանցից առավել ունակներն աստիճանաբար ավելի գործուն կերպով ներգրավվեին ամերիկյան տնտեսական կյանքում՝ դառնալով խոշոր սեփականատերեր: Այնպես որ, արդեն Առաջին աշխարհամարտի ավարտին ԱՄՆ-ում ազգային խոշոր դրամատերերը (գորգի առևտրականներ, գործարանատերեր, խոշոր ազարակատերեր) կազմել են հայ բնակչության ընդամենը 0,5%-ը, մանր առևտրականները, արհեստավորներն ու փոքր ազարակատերերը 4,5%, իսկ աշխատավորները՝ 95%: Ընդ որում, սեփական տուն կամ

կալվածք ունեին վերոհիշյալ հայերի 3-5%-ը, իսկ 90%-ը գործարանների կամ ագարակների աշխատավորներ էին:¹⁰¹

Եթե ԱՄՆ-ի արևելյան տարածաշրջանում բնակություն հաստատած հայերն առանձնապես մեծ հաջողությունների էին հասել արևելյան գորգի ներմուծման, վաճառքի, արտադրության ու վերանորոգման ասպարեզներում, ինչպես նաև զբաղված էին համատեղ աշխատանք պահանջող գործարանային արտադրություններում, ապա արևմուտքում նրանք ներգրավված էին ազգային նկարագրին առավել հոգեհարազատ գյուղատնտեսական արտադրությունում, որտեղ գերակշռող անհատական աշխատանքն էր (հայերը գյուղատնտեսական աշխատանքներ են իրականացրել նաև արևելքում Նյու Ինգլենդի տարածաշրջանի Մեյն, Նյու Յեմփշիր, Մասսաչուսեթս, Ռոդ Այլենդ և այլ նահանգներում, սակայն տարվա մեջ բարենպաստ կլիմայական պայմանների կարճատև լինելը պատճառ է հանդիսացել, որ շատերն այդ վայրերից ևս հեռանային դեպի արևմուտք¹⁰²): Այս առումով, նրանց գլխավոր կենտրոնատեղին երկրի արևմտյան ափին գտնվող Կալիֆոռնիայի տարածքն էր և հատկապես նահանգի սրտում գտնվող Սան Ուոգին հովիտը: Միաժամանակ, Կալիֆոռնիայում բնակություն հաստատած հայերի զգալի մասը՝ 86%-ը եկել էր ԱՄՆ-ի արևելյան և կենտրոնական արդյունաբերական շրջաններից. այսպես մի վիճակագրության համաձայն, միջին հաշվով Ֆրեզնո ժամանած 192 հայերից 165-ը կամ 84%-ը նախկինում 5-7 տարի բնակվել էր երկրի վերոհիշյալ տարածքներում, իսկ մեկ այլ վիճակագրությամբ, Ֆրեզնոաբնակ հայազգի 67 տղամարդկանցից 31-ը կամ 46%-ը արդյունաբերական հիշյալ տարածքների նախկին գործավորներ էին:¹⁰³ Նույնպիսի իրավիճակ էր տիրում նաև Լոս Անջելեսում, որտեղ բնակվող հայազգի տղամարդկանց առաջին սերնդի ներկայացուցիչների 2/3-ը ծնվել էր ԱՄՆ-ի արևելյան նահանգներում, մասնավորապես՝ Մասսաչուսեթսում:¹⁰⁴

Դեռևս անցյալ դարավերջին Կալիֆոռնիայի նահանգի Սան Ուոգին հովիտն անապատ էր, «գետերը առանց այստեղով հոսելու օվկիանոսն էին հոսում ... հողը արժեք չուներ»:¹⁰⁵ Սան Ուոգին հովիտն անապատից դրախտի վերածելու երկարամյա ու դժվարին գործում Կալիֆոռնիայի նահանգի առաջին վերաբնակիչների շարքում իրենց անգնահատելի ավանդն են ներդրել նաև ամերիկահայ գաղթականները, որոնք, իրենց քրտինքը խառնելով գետերի հետ, ոռոգելի ու մշակելի էին դարձրել ամայի տարածությունները: Սկզբում հող ձեռք բերելը դժվարություն չէր ներկայացնում. յուրաքանչյուր քաղաքացի կարող էր կառավարությունից անվճար վերցնել 160 ակր հող:¹⁰⁶ Դետագայում, երբ օրական 11 ժամ հողագործական աշխատանքը վարձատրվում էր 75 սենթ, հնարավոր էր օրավարձի փոխարեն ձեռք բերել 1-ական ակր հող: Իսկ մինչ այդ, տասնամյակների ընթացքում 1 ակր հողի արժեքը կես դոլարից աճել էր մինչև 100, ապա նաև 700-800 և ավելի դոլարի:¹⁰⁷

12 գավառներից բաղկացած Սան Ուոգին հովտի կենտրոնը Ֆրեզնոն է, որը, հիմնականում շնորհիվ այդտեղ մեծամասնություն կազմող հայերի քրտնաջան աշխատանքի, «դաշտին ամենահարուստ ու ծաղկյալ մասն է և նահանգիս բոլոր գավառները կը գերազանցէ»: Բացի Ֆրեզնոյից, հայ երկրագործները հաստատվել են նաև Ֆաուլերում, Բիդլիում, Փարլիերում, Սենըկրում, Քինգզբուրգում, Տայնուպայում, Սելմայում, Թերլիում, Թուլարայում, Եդեմում, Օրոսայում, Սուլթանայում, Վայսիլիայում, ինչպես նաև Լոս Անջելեսում, Ռեդլենդում, Իմփերիալ Վելիում և հարակից այլ շրջաններում:¹⁰⁸

Երկրի արևելյան նահանգներից, ապա նաև աշխարհի հայաբնակ այլ վայրերից գյուղատնտեսական Կալիֆոռնիա ժամանած սահմանափակ կարողության տեր և մինչ այդ հողագործական աշխատանքի փորձ չունեցող հայերը (1898-1929 թթ. ընկած ժամանակահատվածում ԱՄՆ մուտք գործած 53.000 հայերից միայն 22,8%-ն էր նախկինում զբաղվել գյուղատնտեսական աշխատանքով¹⁰⁹) սկզբնական շրջանում բախվել են բազմաթիվ տնտեսական դժվարությունների: Նրանց մասին ասել են. «Ասոնք չամիջի հմայքն քովուած, հոս եկած ու անմիջապես երկրագործներ եղած են առանց իրենց կեանքին մեջ բահի մը կոթը բռնած ըլլալու, և բնականաբար իրենց հաջողութիւնը սահմանափակ եղած է», մինչդեռ «երկրագործ հայերը շատ անելի յաջողութիւն գտած են իրենց նախկին փորձառութեանը շնորհիւ»:¹¹⁰ Նրանցից շատերը դրամ վաստակելու նպատակով, 12-16 ժամ իրենց հողատարածքներում աշխատելուց հետո, աշխատում էին նաև հարևանների տնտեսություններում: Նախապես զուրկ լինելով հողատարածքներ կամ այգիներ գնելու հնարավորությունից, հայերի մեծ մասն օրական միջին հաշվով 2 դոլարով վարձվել է որպես հողագործական աշխատավոր, մինչ մյուսները վարձակալել են զգալի չափով հողատարածքներ:¹¹¹

Ֆրեզնոյում բազմաթիվ հայեր, հիմնականում կանայք ու երեխաներ, ներգրավվել են գյուղատնտեսական ապրանքների փաթեթավորման աշխատանքներին գերակշիռ թիվ կազմելով ամերիկաբնակ այլ ազգերի ներկայացուցիչների համեմատությամբ. այսպես 1917 թ. տվյալ ասպարեզում տեղի աշխատողների 15%-ը հայեր էին: Թեև աշխատանքը հեռու էր հաճելի լինելուց, իսկ աշխատավարձը խիստ ցածր էր (օրական 10-ժամյա աշխատանքի դիմաց 2-2,5 դոլար), այնուամենայնիվ, այն թույլ էր տալիս հայերին հայթայթել իրենց ընտանիքների ապրուստը և խնայել որոշակի գումար: Աստիճանաբար, գյուղատնտեսության մեջ ներգրավված և այլոց համեմատությամբ չափավոր ծախսեր կատարող հայ ընտանիքը համառ ու դժվարին աշխատանքի շնորհիվ դառնում է տան, անասունների, բանջարանոցի և այլնի սեփականատեր վերածվելով ազատ ֆերմերի և նվազեցնելով վարձու աշխատանք կատարողների թիվը: Այսպես 1908 թ. Ֆրեզնոյում խաղողահավաքման աշխատանքներին ներգրավված 838 հոգուց ընդամենը 25-ն էր հայ, այսինքն 3%-ը:¹¹²

Տարիների ընթացքում հայերն իրենց ձեռքն էին վերցրել նահանգի լավագույն հողատարածքներն ու այգիները, որտեղ հիմնական մշակությունը խաղողն էր: Այսպես, եթե դարասկզբին Ֆրեզնոյի և Թուլարայի հայերն ունեին ընդհանուր առմամբ 10.000 ակր հող՝ 2 մլն. դոլար արժողությամբ, իսկ 1912 թ. (երբ վերոհիշյալ գավառներում հայերի թիվը շուրջ 5.000 էր)՝ 18.000-19.000 ակր՝ 3,5-4 դոլարի արժողությամբ, ապա արդեն 1922 թ. միայն Ֆրեզնոյում այն կազմել է 37.555 ակր՝ ավելի քան 30 մլն դոլարի արժողությամբ.¹¹³ Ընդ որում, յուրաքանչյուր հայ ընտանիք ուներ միջին հաշվով 20-40, երբեմն նաև 80 ակր հող: Իսկ ողջ Սան Ուոգին հովտում 1908 թ. հայերի ձեռքում էր կենտրոնացած 25.000 ակր հողատարածք, այսինքն ընդհանուրի 3/5 մասը:¹¹⁴ Գնալուցի ազարակատերերի հետ մրցակցության ընթացքում լավագույն հողատարածքներն իրենց ձեռքում պահելու նպատակով հայերը շատ հաճախ բարձրացրել են դրանց գները: Այդ հանգամանքը բացատրվում է նրանով, որ դարասկզբին Կալիֆոռնիա մուտք գործած հայերից շատերը երկրի արևելյան արդյունաբերական նահանգներից որոշակի դրամագլխով եկած նախկին գործարարներ էին: Օրինակ 1900-

1908 թթ. Սան Ուոզին հովիտ մեկնած հայերի թվում էին 17 խոշոր ագարակատերեր, որոնք ԱՄՆ-ի Գաղթականական հանձնախմբի փաստաթղթերում արձանագրվել են որպես «գյուղի տիպիկ հայ հողատերեր», քանի որ նրանց ֆինանսական ցուցանիշներն ամենից բարձրն էին նահանգի հողագործական ասպարեզում քանակապես ու որակապես գերակշիռ դեր ունեցող այլազգի ներկայացուցիչների համեմատությամբ: Վերոհիշյալ 17 հողատերերը Կալիֆոռնիա են մուտք գործել ընդհանուր առմամբ 52.150 դոլարի դրամական կարողությամբ (ամենացածրը՝ 150 դոլար, ամենաբարձրը՝ 10.000 դոլար): Այնպես որ, հայերն իրենց հետ բերած «յուրաքանչյուր փենին ներդնում էին հողի մեջ»:¹¹⁵

Տարիների տքնաջան աշխատանքի շնորհիվ մինչև Առաջին աշխարհամարտը նահանգի հայ երկրագործները հասել են էական հաջողությունների: Գաղթականական հանձնախմբի ուսումնասիրությունների համաձայն, վերոհիշյալ 17 ագարակատերերն արդեն սեփականացրել էին ընդհանուր առմամբ 246.150 դոլարի կարողություն, որից, եթե հանենք 79.825 դոլարի բազմաթիվ պարտքերը, նրանց կարողության ընդհանուր գումարը կկազմի 166.325 դոլար: Ընդհանուր առմամբ, ստացվում է 114.175 դոլարի ան, որը յուրաքանչյուր ագարակատիրոջ համար միջին հաշվով կազմում է ավելի քան 9.600 դոլար (17 ագարակատերերից 4-ն ուներ մինչև 5.000, 5-ը՝ 5.000-10.000, 5-ը՝ 10.000-25.000, 2-ը՝ մինչև 25.000 դոլարի կարողություն), այսինքն՝ ութ տարվա մեջ նրանց կարողությունը եռապատկվել, քառապատկվել էր:¹¹⁶

Կալիֆոռնիայի նահանգի հայերը, հիրավի, խոշոր ներդրում են ունեցել տեղի գյուղատնտեսության զարգացման գործում: Նրանց է պատկանում գյուղատնտեսական որոշ մշակություններ (ծնեբեկ, ձմերուկ, պարսկական, կասաբայի, դիարբեքի, թուրքական, հայկական և այլ տեսակների սեխ և այլն) առաջին անգամ նահանգ ներմուծած և դրանք յուրատեսակ մեթոդներով աճեցրած լինելու, ինչպես նաև՝ վերամշակելով, դրանք չորացնելու ու մթերման համար փաթեթավորելու պատիվը: Այսպես՝ անցյալ դարի վերջին Հաջի Ադա Փիթըրսը Պարսկաստանից ներմուծել էր ընկույզի, նուշի, պիստակի, կասաբայի սեխի և բանջարեղենի որոշ տեսակների սերմեր, նրա գործը շարունակել էր Ա.Մինասյանը, որի ջանքերով պիստակի արտադրությունը զգալի չափով գերազանցել էր նույնիսկ աշխարհով մեկ հայտնի սիցիլիական տեսակին, թզի մշակությունը մեծապես բարելավվել էր Բ.Ջ.Աղաջանյանի կողմից Չմյուռնիայից բերված սերմերի շնորհիվ, իսկ թզի սպիտակ ադրիատիկ և այլ տեսակների (մաքեթ, ֆեիրզագո, զմյուռնիական) մեծաքանակ մշակությունն ու արտահանումը պատկանել էր հայր և որդի Մելքոն և Հենրի Մարգարյաններին:¹¹⁷ Նրանց հետևորդ, թեոդոր Մարգարյանն աճեցրել էր քալիմիրական և նոր՝ «Մարգարյան» տեսակի թզեր, սեխի իր խոշոր ցանքատարածություններով մեծ ճանաչում ուներ «սեխի արքա» Գրիգոր Առաքելյանը և այլոք:¹¹⁸ Հայերի աճեցրած մրգերի 5-10%-ն արտահանում էր երկրից:¹¹⁹

Ամերիկահայերի ձեռքում էր կենտրոնացած նաև Կալիֆոռնիայի խաղողի մշակությունը: 1891-1904 թթ. նրանք գնել էին խաղողի մի շարք այգիներ Ֆրեզնոյի տարածքում, սեփականացրել՝ 10.000 ակր Սան Ուոզին հովտում, այսինքն՝ չամիչի և գինու արտադրության համար նախատեսված ամբողջ 94.600 ակր հողատարածքի 10,5%-ը: Ֆրեզնոյում չամիչ արտադրողների 1/4-ը կամ շուրջ 25%-ը հայեր էին:¹²⁰ 1908 թ. խաղողի մշակության համար հայերի ձեռքում էր կենտրոնացած 16.000-20.000

ակր հողատարածք կամ ողջ չամիչի արտադրության 1/6-ը:¹²¹ Ամերիկյան Գաղթականական հանձնախմբի տվյալներով, հիշյալ բնագավառում հայերը շատ ավելի հաջողակ էին, քան նույնիսկ Կալիֆոռնիայի գյուղատնտեսական ասպարեզում մեծ համբավ ունեցող ճապոնացիները, քանի որ կարողացել էին արագ կերպով հարստանալ շնորհիվ իրենց աշխատասիրության, գործարար ճարպկության և խելամիտ տնտեսելու կարողությունների: Թեև անսպասելի փոթորիկներն ու տեղատարափ անձրևները պատճառ են հանդիսացել, որպեսզի առատ բերքը երբեմն փչանա, բայց և այնպես, համբերատար հայ հողագործը լավագույն հեռանկարների հույսով հաղթահարել է դժվարությունները՝ ընդհուպ մինչև 1920-ական թվականների սկզբին վրա հասած տնտեսական ճգնաժամը, երբ շատ շատերը հարկադրված էին հեռանալ Ֆրեզնոյից:¹²²

Կալիֆոռնիայի հայերը, հանձինս Սիմոն աղայի, ապա Վահե Քիրքորյանի և այլոց, զբաղվել են նաև բլրուրի արտադրությամբ ու երկրով մեկ դրա վաճառքով, ինչպես նաև՝ նարնջի, ծիրանի, ելակի, տարբեր տեսակի բանջարեղենների, հատապլուտղների մշակությամբ, թռչնաբուծությամբ, ծխախոտագործությամբ, գինեգործությամբ և այլն: Գյուղատնտեսական աշխատանքներից բացի, նահանգի հայերը ներգրավվել են նաև այլ ասպարեզներում: Այսպես Սան Ուոզին հովտում հայերը ներգրավվել են ոչ միայն երկրագործության, այլ նաև հանքագործության մեջ՝ մասնակցելով նավթի, արջասպի արդյունահանմանը:¹²³ Հայերի շրջանում եղել են ինչպես արհեստավոր, այնպես էլ արհեստավարժ ու գործարար մարդիկ: Մեծ թիվ են կազմել կոշիկ վերանորոգողները, վարսավիրները, դերձակները, նպարավաճառները և այլոք: Եղել են նաև դեղագործներ, բժիշկներ, իրավաբաններ, ինչպես նաև ժամագործներ, գոհարագործներ, լողարանների, զնդամուղի խաղարանների, ճաշարանների, կահույքի, ավտոմեքենայի, հեծանիվի ու չորացրած մրգերի խանութների սեփականատերեր և այլոք:¹²⁴

Այդուհանդերձ, գյուղատնտեսական աշխատանքներում ներգրավված հայերի թիվը զգալի չափով գերազանցել է ոչ գյուղատնտեսականին: Դա պարզ երևում է Ֆրեզնոյի օրինակով. 1897 թ. քաղաքի գյուղական հատվածը կազմող 329 հայերից ընդամենը 0,18%-ը, այսինքն՝ միայն 51 մարդ էր զերծ գյուղական աշխատանքից և զբաղված այլ ասպարեզներում: Եվ կամ եթե 1905-1910 թթ. Ֆրեզնոյի գյուղական բնակչությունն աճել է 100%-ով, ապա ոչ գյուղականը՝ ընդամենը 40%-ով:¹²⁵

Կալիֆոռնիաբնակ հայերի ջանքերով նահանգում առաջին անգամ հիմնվել է երկրի ատլանտյան ափամերձ շրջաններում մեծ համբավ վայելող արևելյան գորգի գործը, որի առաջին սկզբնավորողն այդտեղ Իսկենդեր Բեյն էր 1893 թ.: Դարասկզբին ի հայտ են եկել գորգի մի խումբ վաճառականներ՝ Ջ.Քարթմանյանը, Ջ.Ֆիլիփսը, Ռուբենը, Հ.Խալոզյանը, Ավ.Էնֆիաջյանը, Ջ.Փաշգյանը, Ջ.Լ.Նազարյանը, Մ.Յ.Փերնեյը, Բ.Հարվիթյանը և այլոք: Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, առկա քաղաքական հանգամանքներից ելնելով, հայերն աստիճանաբար կորցրել են գորգավաճառության ասպարեզում ղեկավար դիրքը ժամանակավորապես իրենց տեղը զիջելով ամերիկացի խոշոր վաճառականներին, թեև հետագա տարիներին միայն Սան Ֆրանցիսկոյի հայերի ձեռքում կենտրոնացած էր հյուսիսային Կալիֆոռնիայում արևելյան գորգի վաճառքի 50%-ը:¹²⁶

Լոսանջելեսաբնակ հայերի շրջանում քիչ թվով հայեր են ներգրավված եղել գյուղատնտեսական աշխատանքներում (նրանք քաղաքամերձ տարածքներում փոքր ագարակների, մրգատու այգիների սեփականատերեր էին), մեծ թիվ են կազմել հմուտ (արհեստավորներ, դերձակներ, կոշակարներ, միջնորդներ, հագուստագործներ, վարսավիրներ և այլոք) և արհեստավարժ (հոգևորականներ, բժիշկներ, ատամնաբույժներ, ինժեներներ, քիմիկոսներ, ուսուցիչներ, ճարտարապետներ և այլոք) մարդիկ, որոնց տոկոսային հարաբերությունը բարձր էր նույնիսկ հարավ-արևելյան եվրոպայի և օսմանյան կայսրությունից զաղթած ազգային այլ ներկայացուցիչների համեմատությամբ¹²⁷ (Լոս Անջելեսի հայ հմուտ արհեստավորները կազմել են 39,5%, ագարակներում աշխատողները 23,5%, արհեստավարժները 2,3%, այլ զբաղմունք ունեցողները՝ 34,7%¹²⁸): Քաղաքի վրա գրաված էին նավաբեռնման կայաններում, աղյուսաշինական և այլ գործարաններում, տարբեր խանութներում: Քաղաքի աշխատող հայերի 13%-ը ներգրավված էր տարբեր աշխատանքներում՝ 10%-ը փայտամշակման ու երկաթի գործարաններում, 2%-ը՝ նպարեղենի ու մսավաճառի խանութների սեփականատեր էր:¹²⁹

Լոս Անջելեսի հայերը, որոնցում մեծ թիվ էին կազմում արևելահայերը, հիմնականում ներգրավված էին աղբահավաքման աշխատանքներում: Երբ 1908 թ. այդ ասպարեզում հայտնվել էր առաջին հայը, աղբահավաքման գործի 75%-ը սևամորթների, 25%-ը իռլանդացիների և իտալացիների ձեռքում էր, իսկ հետագայում 75%-ն անցել է հայերին, 15%-ը՝ սևամորթներին, իտալացիներին, 10%-ը՝ ռուսներին:¹³⁰ Հայերի մաքուր աշխատանքը Քաղաքապետարանի կողմից բազմիցս արժանացել է գովեստների: Շատ հայեր վերոհիշյալ բնագավառում իրենց նվիրված աշխատանքի շնորհիվ զգալի չափով հարստացել և հաջողությամբ մրցել են այլազգի ներկայացուցիչների հետ: Առավել հայտնի էր աղբահավաքման խոշոր ընկերություն ունեցող Ջ.Թ.Աղաջանյանը, որն իր մասնաճյուղերը տարածել էր Սանտա Աննայում, Սան Փեդրոյում, Ուիլմինգթոնում, Հարբըր Սիթիում, Սանտա Մարիայում և այլուր:¹³¹

Կալիֆոռնիայի և մասնավորապես, լոսանջելեսաբնակ կանացի սեռի հայ ներկայացուցիչներն իրենց ընտանիքների ապրուստը հոգալու նպատակով տնային պայմաններում զբաղվել են ազգային նկարագրին ու բնօրրաններին առավել հոգեհարազատ աշխատանքներով՝ ձեռագործով և ասեղնագործությամբ, որոնց վաճառքով, գեղեցիկ ստեղծագործությունները, տարածվելով ողջ երկրով, մեկ արժանացել են օտարների համընդհանուր ճանաչմանը, հիացմունքին ու բարձր գնահատանքին: Հայ կանանց ձեռքի աշխատանքներում զգալի մաս են կազմել ասեղնագործված ժանյակավոր տարբեր տեսակի թաշկինակները, օձիքները, թևոցները, գոտիները, հագուստները, գլխարկները, վզկապները, բարձերը, վարագույրները, սեղանի ծածկոցները, նախաճաշանոցները, թյարանները և այլն, որոնց արժեքը կազմել է 1-ից մինչև 50 և ավելի դոլար: Կանայք աշխատել են նաև չորացրած մրգերի, թխվածքեղենի խանութներում, ճաշարաններում, ծաղկանոցներում և այլուր:¹³²

Ընդհանուր առմամբ, Լոս Անջելեսում տղամարդկանց օրական միջին աշխատավարձը 2,50-4 դոլար էր, կանանցը՝ 2 դոլար կամ շաբաթական 10-18 դոլար:¹³³ Հայ ընտանիքների ողջ շաբաթական եկամուտը կազմել է 18-135 դոլար, ինչը միջին հաշվով մեծ մասի համար հավասար էր 35 դոլար:¹³⁴

Կալիֆոռնիայի հայերի նյութական վիճակը շատ ավելի բարենպաստ էր, քան երկրի արևելյան և միջին արևմտյան նահանգներում բնակվողներինը, քանի որ առաջինները զերծ էին ծանր վառելիքի և տաք հագուստեղենի համար անհրաժեշտ ծախսերից: Հետևաբար, վերոհիշյալ զբաղմունքների տեր հայերի ստացած աշխատավարձը բավարարել է նրանց կենցաղային պահանջները, թույլ տվել խնայողությամբ կատարել մինչև անգամ աշխատավարձի կեսի չափով, որի դեպքում նրանց հաջողվել է սեփական գործեր բացել, ինչպես նաև օգնել հեռավոր երկրի իրենց հայրենակիցներին: Այսպես 1914-1920 թթ. Լոս Անջելեսի հայերի կողմից այդ նպատակով առաքվել է շուրջ 75.000 դոլար:¹³⁵

Ամերիկաբնակ հայերի ուսման նկատմամբ ունեցած սերն ու մասնագիտական կրթություն ձեռք բերելու անհուն ցանկությունը խթան են հանդիսացել նաև հարյուրավոր արհեստավարժ ամերիկահայերի ի հայտ գալուն: Նրանց շարքում մեծ թիվ են կազմել ուսուցիչները, հոգևորականները, գրականագետները, հայալեզու և անգլիալեզու թերթերի խմբագիրները, դասախոսները, ինժեներները, գյուտարարները, ֆիզիկոսները, քիմիկոսները, բժիշկները, քանդակագործները, արվեստագետները, երաժիշկները, ճարտարապետները, իրավաբանները, ապահովագրական ընկերությունների կամ կալվածքների գործակալներն ու այլ մասնագիտությունների տեր մարդիկ (1899-1917 թթ. ԱՄՆ-ում կար 782 արհեստավարժ հայ): 1920 թ. տվյալներով ԱՄՆ-ն ուներ հայազգի շուրջ 100 հոգևորականներ, որոնցից 39-ը քարոզում էին ամերիկյան ժողովարաններում, ավելի քան 200 բժիշկներ ու ատամնաբույժներ և 15 իրավաբաններ, որոնց հաճախորդների մեծ մասը ամերիկացիներ էին, ինչը վկայում էր նրանց ունեցած բարձր որակավորման մասին: Ամերիկյան առաջնակարգ կոլեջներում և համալսարաններում դասավանդում էին մեկ տասնյակից ավելի հայ դասախոսներ ու պրոֆեսորներ (Հարվարդի ատամնաբուժական դպրոցի ռազմական վիրաբուժության պրոֆեսոր, Լիհայի օրգանական քիմիայի դպրոցի և Փենսիլվանիայի համալսարանի ֆիզիկայի պրոֆեսորների օգնականներ, Միչիգանի համալսարանի բժշկական դպրոցի և Յելի համալսարանի դասախոսներ և այլոք):¹³⁶

Ամերիկյան բժշկության մեծագույն ներկայացուցիչը ԱՄՆ-ում և եվրոպայում մեծ հռչակ վայելող դեմքի պլաստիկ վիրաբույժ Վարադդատ Ղազանջյանն էր: Հոգեբուժության ասպարեզում ճանաչված էր Նյու Յորքի Բելվյու հիվանդանոցի դոկտոր, ամերիկյան հոգեբանական հաստատության ղեկավար Մինաս Գրեգորին: Ամերիկահայերի շրջանում եղել են մի շարք երևելի գյուտարարներ, որոնց շրջանում հանրահայտ էր ռենտգենյան ճառագայթների հայտնագործման ասպարեզում աշխարհում առաջինը հանդիսացած և իր հայտնագործությանը զոհ գնացած բժշկագիտության դոկտոր Միհրան Գրիգոր Ղասաբյանը՝ Ֆիլադելֆիայից:¹³⁷ Կալիֆոռնիայի համալսարանի շրջանավարտ Մուշեղ Վայգունուն հաջողվել էր բացահայտել խաղողի շաքարը գինեթթվի վերածելու սինթետիկ եղանակը: Սվազի Ա.Բ.Դերբաբը Լիննից, իր ձեռքով կառուցել էր զարմանալիորեն թեթև (175-30 փաունդի դիմաց 25-19 փաունդ կճեղ [1 փաունդը = 453,6 գր]) հեծանիվներ: Առաջին աշխարհամարտի տարիներին ֆիզիկայի ասպարեզում Կարապետ Կիրակոսյանը հայտնագործել էր «էներգիայից ազատ շարժիչ», այսինքն ազատ հզորությամբ հզորություն ստեղծելու սկզբունքը:¹³⁸

Ամերիկյան Գաղթականական հանձնախմբի վիճակագրական տվյալների համաձայն, 1899-1917 թթ. ԱՄՆ-ում կային 12.453 առանց զբաղմունքի տեր հայեր, որոնց մեծ մասը կանայք էին և բարձր տարիքի երեխաներ:¹³⁹ (Տես Աղյուսակ XIII ^{139ա}):

Այսպիսով, տասնամյակների ընթացքում հայերը հայտնվելով Ամերիկայում և օգտվելով երկրի ընձեռած լայն ու բազմակողմանի հնարավորություններից, հաջողել են ներգրավվել տարբեր բնույթի զբաղմունքներում իրենց մտավոր ու ֆիզիկական կարողություններն ամբողջովին ծառայեցնելով նախընտրած ասպարեզներին և իրենց նպաստը բերելով նոր որդեգրած երկրի առաջընթացին:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XIII

1899-1917 թթ. ԱՄՆ ՄՈՒՏՔ ԳՈՐԾԱԾ 55.067 ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԻ ԶԲԱՂՄՈՒՆՔՆԵՐԸ	
Արհեստավոր	Թվաքանակ
կոշկագործ	3.594
դերձակ	2.267
հյուսն	1.419
ոստայնագործ	950
դարբին	720
վարսավիր	718
երկաթագործ, պողպատագործ	474
հացթուխ	445
գրագիր, հաշվապահ	423
որմնադիր	254
դերձակուհի	211
մսագործ	205
գոհարավաճառ	195
մետաղագործ	176
թիթեղագործ	149
նկարիչ, ապակեվաճառ	141
կանացի հագուստի դերձակ	120
մեքենագործ	111
մեքենավար	110
խաղախորդ	106

ժամագործ	96
պարտիզպան	80
փականակագործ	72
մեխանիկ	71
տպագրիչ	62
ծխախոտագործ	60
լուսանկարիչ	58
հնոցապան	52
նավաստի	47
քարտաշ	43
գործվածքագործ	35
թամբագործ, հեծելասարքագործ	35
հանքագործ	28
ջաղացապան	25
կազմարար	22
կահույքագործ	20
կահույքահարդար	20
փայտագործ	15
մուշտակագործ	11
փորագրող	11
կանացի գլխարկագործ	10
ծեփագործ	6
կապարագործ	6
սանձագործ	5
անվագործ	3
գլանակ պատրաստող	3
ծխախոտ պատրաստող	3
գլանակ հավաքող	1
գարեջրագործ	1
այլ արհեստավորներ	337
Ընդամենը	14.026

Արհեստավարժ	Թվաքանակ
ուսուցիչ	334
հոգևորական	107
ինժեներ	42
գրականագետ	40
բժիշկ	35
քանդակագործ, արվեստագետ	32
խմբագիր	20
դերասան	18
երաժիշտ	17
էլեկտրագետ	17
ճարտարապետ	17
իրավաբան	12
պետական պաշտոնյա	7
այլ արհեստավարժներ	84
Ընդամենը՝	782
Տարբեր զբաղմունքներ	Թվաքանակ
գործավոր	10.829
ագարակագործ	10.697
սպասավոր	3.386
ագարակատեր	1.281
առևտրական	1.117
միջնորդ	28
չորացնող	18
հյուրանոցապան	17
բանկի տեր	9
գործարանատեր	8
այլ զբաղմունքներ	416
Ընդամենը՝	27.806

Առանց զբաղմունքի	Թվաքանակ
կանայք, երեխաներ	12.453
Ընդհանուր՝	55.067

գ. ԱՄԵՐԻԿԱՅԱՅԵՐԻ ԿԵՆՍԱՍԱԿԱՐԴԱԿԸ

Ընդհանուր առմամբ, ԱՄՆ-ի հայերն իրենց երկարամյա քրտնաջան աշխատանքի, ինչպես նաև չափավոր, համեստ ու տնտեսող ապրելակերպի շնորհիվ հասել են զգալի հաջողությունների, բավականաչափ կարողության տեր դարձել էապես բարելավելով իրենց տնտեսական ու կենցաղային պայմանները:

Ամերիկահայերն իրենց կենսամակարդակով ու ապրուստի միջոցներով գրեթե չեն տարբերվել ամերիկաբնակ այլ ազգերի ներկայացուցիչներից: Ունևորները, ինչպես նաև բարեկեցիկ կյանք ու միջին եկամուտ ունեցողները բնակվել են երկրի խոշոր և գլխավոր քաղաքների լավագույն ու հարուստ թաղամասերում՝ օգտվելով ամեն տեսակի բարիքներից, ճոխություններից և շոպյուրություններից: Նրանք հիմնականում սեփականացրել էին իրենց տները, ունեին լավագույն մակնիշի ավտոմեքենաներ, շքեղ կահկարասիներ, դաշնամուր, արվեստի թանկարժեք գործեր, արևելյան գորգեր, շատերն անշարժ գույքի, խոշոր կալվածքների սեփականատերեր էին և այլն: Նրանց երեխաները հաճախում էին լավագույն մասնավոր դպրոցներ, ուսանում կոլեջներում և համալսարաններում:

Այսպիսով, հայերը, ժամանակի ընթացքում հասնելով բարեկեցության, աստիճանաբար (հատկապես սկսած 1920 թվականից) լքել են քաղաքային իրենց խիտ բնակեցված ու աղմկոտ թաղամասերը և հաստատվել առավել հանգստավետ ու պատվավոր թաղամասերում:

Չամաձայն ԱՄՆ-ի Գաղթականական հանձնախմբի վիճակագրական տվյալների, Առաջին աշխարհամարտի ավարտին ԱՄՆ-ի արևելյան ու կենտրոնական նահանգներում իրենց բնակարանները սեփականացրած հայերի թիվը կազմել է 8,6%, ինչը բարձր էր ամերիկաբնակ այլազգի գաղթականների համեմատությամբ և ցածր՝ ամերիկահայ խոշորագույն գաղթօջախի՝ Կալիֆոռնիայի նահանգի հայերի համեմատությամբ, որտեղ սեփական տուն ունեցողների թիվը կազմել է 75%:¹⁴⁰ (Տե՛ս Աղյուսակ XIV ^{140ա}):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XIV

1917 թ. ԱՄՆ-ի ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԵՎ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ՆԱՅՆԱԳԵՆԵՐՈՒՄ ՍԵՓԱԿԱՆ ՏՆԵՐ ՈՒՆԵՑՈՂ ՏԱՐԲԵՐ ԱԶԳԻ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀԱՍԵՄԱՍԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԸ (%-ով)	
հայ	8,6
սիրիացի	4,7
ռումինացի	2,6

հույն	1,5
ռուս	1,2

1918 թ. միայն Լոս Անջելես քաղաքում հայերն իրենց սեփականացրած տների և այլ անշարժ գույքերի չափով գերազանցել են այլազգի ներկայացուցիչներին:¹⁴¹ Գաղթականական հանձնախմբի 1920 թ. տվյալների համաձայն, հակառակ երկրի տընտեսական անկայուն ու ճգնաժամային իրավիճակին, իրենց տները սեփականացնել հաջողացրել էր քաղաքաբնակ հայերի 52,7%-ը՝ նմանատիպ ամերիկացիների 46,9%-ի դիմաց:¹⁴²

Ամերիկահայերի և հատկապես կալիֆոռնիաբնակ հայերի բարեկեցության մասին է վկայում նաև այն փաստը, որ 1922 թ. տվյալներով, ավելի քան 1.500 ֆրեզ-նոաբնակ հայ, այսինքն՝ յուրաքանչյուր չորս հայերից մեկը, ուներ սեփական ավտոմեքենա: Ամերիկահայ մի ժամանակակից պատկերավոր արտահայտությամբ, «...այն Դայերը, որ հայրենիքի մեջ հինգ տալերնոց իշու մը վրայ նստելու բախտը ունեցած էին իրենց ամբողջ կեանքերնուն մեջ, հոս երկու հազար տալերնոց Օթոներուն մեջ նստած շուկայ կ'ելլեն»: Ֆրեզնոյի հայերի հարստությունը կազմել է քաղաքի ողջ բնակչության հարստության 1/8 մասը:¹⁴³

Ամերիկա ժամանած հայերն աստիճանաբար փոխել են նաև իրենց նիստ ու կացը. «Եթե 1800 թուականներուն հայերուն արտօնուած չէր տան մեջ գործուած կապոյտ կտաւէ գատ որեւէ կերպասէ հագուստ հագնիլ, եւ այր մարդիկ իրաւունք չունէին ֆէս դնել, այժմ կացութիւնը տարբեր էր. Դայերը այլեւս մետաքս կը հագնէին, դպրոցականներէն ոմանք՝ եւրոպական տարագ, հարուստներու կօշիկները գօտորա էին, աղքատութիւնը երթալով կը նուագէր. բարեկեցութիւնը ընդհանրացած էր»:¹⁴⁴

Նոր ժամանած կամ ցածր վարձատրվող գաղթական հայերը, ինչպես նաև թոշակով ապրողները հարկադրված էին բնակվել արդյունաբերական քաղաքների հետ ընկած ու աղքատ թաղամասերում՝ կենցաղային ու սանիտարական վատթար պայմաններում: Նրանք բնակվում էին խիտ խմբված և չօդափոխվող սենյակներում՝ առանց էլեկտրական հոսանքի, լուսավորության համար օգտագործում էին գազի լամպեր, իսկ կերակուրը պատրաստում էին փայտի վառարանների վրա կամ դրսում: Դատկապես անբարենպաստ էր լոսանջելեսաբնակ արևելահայ գաղթականների սոցիալ-տնտեսական վիճակը, որոնք, կատարելով ստորակարգ աշխատանքներ և վաստակելով ցածր աշխատավարձ, ստիպված էին բնակվել հետամնաց թաղամասերի էժան կացարաններում՝ երկու տասնյակ և ավելի հայրենակիցների հետ մի սենյակում խմբված: ԱՄՆ-ի Գաղթականական հանձնախմբի 1915-1916 թթ. հաղորդումներում խիստ կերպով քննադատվել են հայերի կենցաղային հակասանիտարական պայմանները, վատ կառուցված ու կեղտոտ տները: Դաճախ հիշյալ անբարենպաստ ապրելավճը լուրջ թշնամանքի տեղիք է տվել հայերի և այլազգի գաղթականների միջև՝ պատճառ հանդիսանալով բազմաթիվ խտրականական ընդհարումների, երբեմն՝ նույնիսկ խոչընդոտել հայերի ազատ տեղաշարժը դեպի բնակության համար առավել հարմարավետ ու պատվաբեր թաղամասեր:¹⁴⁵ Այսուհանդերձ, հակառակ ունեցած սուղ միջոցների, արդեն Առաջին աշխարհամարտի տարիներին հայ ընտանիքներն իրենց

վարձած սենյակների քանակությամբ և դրա համար վճարվող ամսական վարձով առաջ էին ամերիկաբնակ այլազգի գաղթականներից:¹⁴⁶ (Տե՛ս Աղյուսակ XV ^{146ա}):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XV

1917 թ. ԱՄՆ-ում ՏԱՐԲԵՐ ԱԶԳԻ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԻ ՎԱՐՉԱԾ ԲՆԱԿԱՐԱՆՆԵՐԻ ԴԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԸ			
Ազգությունը	Բնակարանում վարձած սենյակների միջին թիվը	Յուրաքանչյուր բնակարանում գբաղեցնողների միջին թիվը	Ամսական միջին վարձը
բուլղար	2.41	6.19	5.91
իտալացի (հյուս.)	3.89	5.50	7.66
լեհ	3.82	6.06	7.30
լիտվացի	4.08	5.89	8.81
խորվաթ	4.01	7.65	8.55
հայ	4.83	4.98	11.17
հույն	4.13	6.13	9.02
ռուս	3.35	5.93	7.46
սերբ	4.88	9.62	9.78
սիրիացի	4.19	4.80	9.80
սլովակ	3.68	5.97	6.84

Նախորդ տարիների համեմատությամբ, 1917 թ. նվազել էր նաև յուրաքանչյուր սենյակում խմբված, ինչպես նաև զիջերօթիկներում և իջևանատներում հանգրվանած հայերի թիվը՝ ի տարբերություն ամերիկաբնակ այլազգի գաղթականների:¹⁴⁷ (Տե՛ս Աղյուսակներ XVI ^{147ա}, XVII ^{147բ}):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XVI

1917 թ. ԱՄՆ-ում ՏԱՐԲԵՐ ԱԶԳԻ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԻ ԽՄԲՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԱՐՉՈՒ ՏՆԵՐՈՒՄ		
Ազգությունը	խմբվածությունը բնակարանում	խմբվածությունը ննջարանում
բուլղար	2.53	3.20
լեհ	1.58	2.77

հայ	1.03	1.97
հույն	1.48	2.13
ռումինացի	2.57	3.72
սիրիացի	1.15	1.87
սլովակ	1.62	2.66

ԱՐՅՈՒՍԱԿ XVII

1917 թ. ԱՄՆ-ում ՏԱՐԲԵՐ ԱԶԳԻ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԻ ԽՄԲՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳԻՇԵՐՕԹԻՎՆԵՐՈՒՄ, ԻԶԵՎԱՆԱՏՆԵՐՈՒՄ (յուրաքանչյուր 100 ընտանիքից)	
ռումինացի	1223
բուլղար	829
սլովակ	322
հայ	196

Փաստացիորեն հայերի շրջանում չնչին թիվ են կազմել նաև բարեխնամ օգնության կարող չքավորները: Այսպես՝ Ուորքեսթերի Շնկերակցված գթասիրություններ կազմակերպության հաղորդումների համաձայն, 1896-1900 թթ. քաղաքում չքավոր հայերի թիվը կազմել է ութ մարդ: Ամերիկյան «Բոստոն Իվինգ Թրանսքրիփ» թերթի համաձայն, 1893 թ. արդյունաբերական Բոստոն քաղաքում կար միայն մեկ չքավոր հայ, քանի որ «Հայը կնախընտրի աշխատել ամենուր, որտեղ կարող է, քան թե՛ մուրալ կամ պարապ մնալ»: ¹⁴⁸ 1917 թ. ՀԲԸՄ հաղորդած տվյալների համաձայն, Բոստոնում, Ուորքեսթերում, Չիկագոյում, Փորվիլդենում, Ֆիլադելֆիայում, Նյու Յորքում և ամերիկյան այլ խոշոր քաղաքներում վերջիններիս թիվը կազմել է միջին հաշվով շուրջ հիսուն մարդ, այն էլ նրանց հոգածության հարցն իրենց վրա էին վերցրել հայկական բարեփրական տարբեր կազմակերպությունները, ինչպես նաև մի շարք անհատ ամերիկահայեր: ¹⁴⁹ Նույն թվականին հայաշատ Ֆրեզնոյի գաղութում, հակառակ հայ բնակչության գերակշիռ թվի, նպաստի և զբաղվածության հանձնախումբը նրանց կատարած դիմումները կազմել են ընդհանուրի շուրջ 6%-ը: Միաժամանակ, 1917-1929 թթ. Ֆրեզնոյում հայ չքավորությունը կազմել է ընդհանուրի ոչ ավելի քան 2%-ը, թեև հայերն այնտեղ կազմում էին ողջ բնակչության 15%-ը: ¹⁵⁰

Ամերիկահայերի սոցիալ-տնտեսական պայմաններից բխում էր նաև համապատասխան առողջական վիճակ, որը նույնպես քիչ էր տարբերվում ամերիկաբնակ այլ ազգերի առողջականից: Հիվանդություններն ու մանուկների մահացության տոկոսն առավելապես բարձր էր ցածր կենսամակարդակ ունեցող, այսինքն՝ կենցաղային ու աշխատանքային վատթար պայմաններում ապրող ու աշխատող հայերի շրջանում: Ամերիկահայ այդ խավերի մոտ լայն տարածում էր ստացել թոքախտը և թոքային այլ հիվանդությունները: Նշված հիվանդությունները հիմնականում հարվածում էին ծանր գործավորական աշխատանքներում ներգրավվածներին: Դա հատկապես վերաբեր-

վում էր Նոր Անգլիայի ֆաբրիկաներում, կաշվի, մետաղների արտադրություններում, հղկող մեքենաների փոշու պայմաններում, Կալիֆոռնիայի նահանգի Ռիվերսայդի շաղախի գործարանում և առողջության համար վնասակար այլ արտադրություններում աշխատող գործավորներին (օրինակ Լոուրենսի գործվածքեղենի ֆաբրիկայում աշխատող գործավորների շուրջ 30%-ը մահացել էր թոքախտից), օդից ու լուսից զերծ, թունավոր նյութերով հագեցած աշխատանոցներում աշխատող արհեստավորներին, հատկապես՝ դերձակներին ու կոշկակարներին և նույնատիպ վնասակար պայմաններում աշխատող ամերիկահայերին: ¹⁵¹

ԱՄՆ-ի արևելյան արդյունաբերական գործարաններում իրենց առողջությունը քայքայած շատ ու շատ գործավորներ թե՛ բժիշկների խորհրդով և թե՛ անձնական նախաձեռնությամբ հետզհետե հեռանում էին դեպի արևմուտք՝ դեպի մեղմ ու բարեխառն կլիմա ունեցող Կալիֆոռնիայի նահանգ: Վիճակագրական որոշ տվյալների համաձայն, 1915 թ. Ֆրեզնոյում մահացած 24 հայ տղամարդկանցից 16-ը, 1920 թ.՝ 37-ից 19-ը թոքախտավորներ էին կամ թոքային այլ հիվանդություններ ունեցողներ: Դարասկզբին այդ հիվանդությունների առաջն առնելու, ազդեցիկ բուժում իրականացնելու, ինչպես նաև կանխարգելելու և բնակչությունից հիվանդներին հեռու պահելու նպատակով Ֆրեզնոյի հայ համայնքի ղեկավարությունը քաղաքի Հայ առաքելական եկեղեցու հոգաբարձուների խորհրդի հետ միասին նույնիսկ որոշել էր 40 ակր հողատարածքի վրա հիմնել անհրաժեշտ բժշկական օգնությամբ բուժարան, թեպետ համայնքին չի հաջողվել իրականացնել հիշյալ ծրագիրը: ¹⁵²

Ամերիկահայերի շրջանում բարձր էր երեխաների մահացության տոկոսը: Դա հետևանք էր մոր և երեխայի նկատմամբ նախաձեռնողյան և հետծննդյան բավարար խնամքի բացակայության: Բացի այդ, ծննդաբերության ժամանակ հայ կանայք, նյութական ու բարոյական հանգամանքներից ելնելով, խուսափել են դիմել մասնագետ բժիշկների. փոխարենը դիմել են իրենց նախկին բնակավայրերում ավանդական դարձած տատներների օգնությանը, մինչդեռ ամերիկահայ բժիշկները մամուլով և բացատրական հանդիպումներում հայ կանանց կոչ էին անում ամեն կերպ հեռու մնալ հակասանիտարական պայմաններում գործող այդ մարդկանցից: ¹⁵³

Թեև ԱՄՆ-ում հայերի մահացության տոկոսը, ընդհանուրի համեմատությամբ, միջին մակարդակի վրա էր, այսինքն՝ ոչ շատ ցածր, ոչ էլ՝ շատ բարձր, այդուհանդերձ, բարձր էր մինչև մեկ տարեկան մանուկների մահացության տոկոսը: Օրինակ՝ որոշ վիճակագրական տվյալների համաձայն, դարասկզբին միայն Ֆրեզնոյում մինչև մեկ տարեկան երեխաների մահացությունը կազմել է քաղաքի համապատասխան հայ բնակչության գրեթե 25%-ը: ¹⁵⁴

Ընդհանրապես, ամերիկահայերը նախընտրում էին բժշկական քննությունների համար անհրաժեշտ գումարը վճարել մասնավոր բժիշկներին, քան թե օգտվել բուժարանների ծառայություններից: ¹⁵⁵

դ. ԱՄԵՐԻԿԱՄԱՅ ԸՆՏԱՆԻՔԸ. ԿԵՆՑԱԴՆ ՈՒ ԲԱՐՔԵՐԸ

Ամերիկահայ ընտանիքը, որպես սոցիալական միավոր, հատկապես իր գոյության սկզբնական շրջանում զարգանում էր շատ դանդաղ: Պատճառն այն էր, որ Ամերի-

կա մուտք գործած առաջին հայերն ամուրի երիտասարդներ էին կամ ընտանիքները հայրենիքում թողած տղամարդիկ, որոնք հիմնականում մեկնում էին կարճ ժամանակով, որպեսզի դրան վաստակելուց հետո հայրենի օջախները վերադառնային և բարելավելին իրենց տնտեսական վիճակը: Աստիճանաբար նոր երկրի ապրելակերպին ընտելացումը, ինչպես նաև հայրենի երկրում առկա քաղաքական ու տնտեսական պայմանները պատճառ են հանդիսացել վերադարձող հայերի ու նաև ամուրիների թվի նվազման՝ մեծացնելով ընտանիքներն ԱՄՆ փոխադրողների, ապա նաև ամբողջ ընտանիքներով գաղթողների թիվը:

Այլ էր ամուրի երիտասարդության դրությունը. նրանց ազգային նկարագրին հիմնականում խորթ էր օտար ամուսնության գաղափարը, հետևաբար, մեծ մասը, մանավանդ գաղթականության սկզբնական էտապում, երբ փոքր էր նաև կանացի սեռի ներկայացուցիչների թիվն ԱՄՆ-ում (կանանց ու տղամարդկանց հարաբերությունը 1X10 էր, օրինակ՝ 1910-1917 թթ. Նյու Յորք քաղաքում բնակվող 15.595 տղամարդ և 2.334 կին հայերից ամուսնության տարիք ունեին 668 տղամարդ և ընդամենը 15 կին¹⁵⁹), իր կյանքի ընկերոջն ընտրել է հեռու հեռվից՝ մասնավորապես իր դպրոցական, հարևանական, բարեկամական շրջապատից, քանի որ հարսնացու փնտրելու նպատակով հայրենիք վերադառնալն այնքան էլ խոհեմ չէր: Թուրքիայում մինչև 1908 թ. նրանց կարող էին մեղադրել որպես գաղտնի գործող հեղափոխականների, իսկ 1908 թվականից հետո՝ նաև ուղարկել գինվորական ծառայության, եթե տվյալ անձը դեռ չէր հասցրել ստանալ ամերիկյան քաղաքացիություն: Միաժամանակ, շատ հաճախ երիտասարդի հայրենիքում մնացած ծնողները, ազգականներն ու բարեկամներն իրենք են ընտրել թեկնածուին և ուղարկել: Նման դեպքերում զույգերի նախնական ծանոթությունն իրականացվում էր լուսանկարների փոխանակման միջոցով, ինչը երբեմն թյուրիմացությունների և դժվարությունների տեղիք էր տալիս: Չէին բացառվում նաև միջամտություններն ու դրամական գործարքները: Այսուհանդերձ, ամուսնալուծությունների թիվը հայերի շրջանում ցածր էր, ինչը խոսում էր նրանց մտածողության ու ապրելակերպի բարոյական բարձր հատկանիշների մասին:

Ամերիկյան Գաղթականական հանձնախմբի վիճակագրական տվյալների համաձայն, 1909 թ. 30-44 տարեկան տղամարդկանց շրջանում ամուսնացածներն ու այրիացածները կազմել են ավելի քան 75%, իսկ 45 և բարձր տարիք ունեցողների շրջանում՝ ավելի քան 90%-ը: Այսինքն՝ ԱՄՆ-ում միջին հաշվով յուրաքանչյուր հայ գաղթական տղամարդուց մեկն առժամանակ ապրում էր առանց ընտանիքի: ¹⁵⁷ Միաժամանակ, ազգային սովորության համաձայն, ամերիկահայերը ևս հակված էին վաղ ամուսնությունների: Այսպես, 1919-1929 թթ. ֆրեզնոսթանակ 210 հայ ամուսնացած զույգերի շրջանում իրականացված ուսումնասիրությունները պարզել են, որ 16-49 տարեկան կանանց համար ամուսնական միջին տարիքը 22, իսկ 19-59 տարեկան տղամարդկանց համար՝ 28 էր: ¹⁵⁸

Ժամանակի ընթացքում հայերի շրջանում նկատելի են դարձել նաև օտարների հետ (իռլանդացի, շվեդ, ֆրանսիացի, անգլիացի, հրեա, բնիկ ամերիկացի և այլն) ամուսնության դեպքեր, որոնք պատահել են մասնագիտական բարձրագույն կրթություն ստացածների (դասախոսներ, բժիշկներ, իրավաբաններ, ինժեներներ, քարոզիչներ և այլն) կամ հաջողակ և ունևոր գործարարների (վաճառականներ, գործարանա-

տներ, կալվածատերեր և այլն) շրջանում: Օտարների հետ հայերի ամուսնությունների ցուցանիշները փոքրաթիվ էին և էական քանակ չէին կազմում, թեև տարեցտարի աճում էին: Օրինակ՝ 1908-1912 թթ. Նյու Յորք քաղաքում միջին հաշվով 91 ամուսնացած հայերից միայն 16 տղամարդ էր ամուսնացել օտարուհիների հետ, կամ նույն ժամանակահատվածում Մանհատթանում և Բրոնքսում կնքված 164 ամուսնություններից կրկին ընդամենը 16-ն էին օտարների հետ, ¹⁵⁹ ինչը կազմում էր հայերի ընդհանուր ամուսնությունների 9,6%-ը, մինչդեռ միևնույն ազգային խմբերի հետ հայերի ամուսնությունները՝ 90,4%: ¹⁶⁰ 1920-ական թվականների սկզբին Լոս Անջելեսում օտարների հետ հայերի ամուսնության մոտավոր պատկերն այսպիսին էր. հայազգի 12 տղամարդ ամուսնացել էր ամերիկուհիների հետ, 5-ը՝ իսպանուհիների, 5-ը՝ այլազգիների հետ, իսկ հայուհիներից 3-ը՝ ամերիկացիների հետ: ¹⁶¹

Այլ ազգերի ներկայացուցիչների համեմատությամբ, հայերի շրջանում օտար ամուսնությունների թիվը շատ ցածր էր՝ 100 ամուսնությունից ընդամենը 9,63%, մինչեվորպացիների շրջանում այն կազմել է 100 ամուսնությունների 10-50%-ը: Հայերը գիջում էին միայն կրոնական հանգամանքների բերումով ավելի փոքր թիվ՝ 100 ամուսնությունների 0,45-5%-ը կազմող հրեաների, սևամորթների և սիրիացիների նմանատիպ ամուսնություններին: ¹⁶² Այդպիսի ամուսնությունները փոխադարձ հասկացողությունից բացի, պահանջում էին նաև միմյանց ազգային սովորությունների նկատմամբ հարգանքի և փոխըմբռնման դրսևորում: Դարասկզբին ամերիկահայ բժիշկ, գրող, հասարակական ու քաղաքական գործիչ Մ.Ս.Գաբրիելյանն այդ առիթով գտնում էր, որ, ելնելով զույգերի նվիրական վեհ զգացումներից, նման ամուսնությունները թույլատրելի են «...պայմանով որ այդ ամուսնութեան պատճառաւ հայ մը չկորսուի այլ հայ մը աւելնայ մեր ազգին վրայ»: ¹⁶³ Միաժամանակ, ամերիկահայ ազգայինները մշտապես հանդես են եկել հայերի օտար ամուսնությունների դեմ, ահազանգելով, որ «...խառն ամուսնութիւնը, նոյն իսկ ամենէն ներդաշնակը, Ամերիկահայ ընտանիքին ջնջումը փութացնող տարր մըն է»: ¹⁶⁴ Հարկ է նշել, որ հայերի շրջանում օտարների հետ ամուսնությունների թիվը երկրի արևելյան նահանգներում գերակշռել է արևմտյանին: Այդ հանգամանքը տնտեսականից բացի, ուներ նաև էթնիկական նախապայմաններ, քանի որ արևմուտքում ընդհանրապես ուժեղ էր ազգային խտրականությունը, որում բացառություն չեն կազմել նաև հայերը: Օտարների հետ ամուսնություններն առավել հաճախակի էին հայ ավետարանական ընտանիքներում: ¹⁶⁵ Օրինակ՝ Կալիֆոռնիայում անցկացված ուսումնասիրության համաձայն, նման ամուսնությունների թիվն այդտեղ 50%-ով ավելի էր հայ առաքելական ընտանիքներից: Միևնույն ժամանակ, ամուրի երիտասարդությունը գերակշռող թիվ է կազմել արևելյան շրջաններում, որտեղ նրանք ներգրավված էին գործավորական կյանքին, քանի որ «արևելքի նահանգներում մեջ Հայը ՊԱՆԴՈՒՄՍ մըն է, անհաստատ ու անկայուն դիրքով, գործերու բերմամբ միշտ տեղափոխուելու ենթակայ», հետևաբար այնտեղ փոքր թիվ են կազմել ամուսնացածները (բնակչության 10%-ը): Մինչդեռ արևմուտքի, մասնավորապես «...Ֆրեզնոսի և շրջակայքի հայութիւնը կապուած իր հողին, կը ներկայացնէ հայ Գաղութը և հայ Ընտանիքը» (ամուսնացածները կազմել են բնակչության 80%-ը): ¹⁶⁶

Համաձայն ամերիկյան Գաղթականական հանձնախմբի վիճակագրական

տվյալների, 1917 թ. ԱՄՆ-ում բնակվող 650 օտարածին հայերի նկատմամբ իրականացված հաշվարկները պարզել են, որ նրանց 2,2%-ը որբևայրի էր, 39,8%-ը ազատ, 58%-ը ամուսնացած: Ընդ որում, վերջիններիցս 49,2%-ն իր կանանց հետ ամուսնացել էր ԱՄՆ գաղթելուց հետո, իսկ 50,8%-ը մինչ այդ: Իրենց կանանց հայրենի երկրում բողած տղամարդ գաղթականների տոկոսային հարաբերությունն այլ գաղթականների համեմատությամբ ցածր էր:¹⁶⁷ (Տե՛ս Աղյուսակ XVIII ^{167ա}):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XVIII

1917 թ. ԻՐԵՆՑ ԿԱՆԱՆՑ ՀԱՅՐԵՆԻ ԵՐԿՐՈՒՄ ԹՈՂԱԾ ՏԱՐԲԵՐ ԱԶԳԻ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԸ (%-ով)	
մակերոնացի	96,5
բուլղար	90,0
հույն	74,7
սերբ	64,5
հայ	50,8

Մինչև 1920-ական թվականների կեսը ամերիկահայ տղամարդկանց թվաքանակը գերակշռել է կանանց համեմատությամբ, ընդ որում, շատ էին ամուրիները (տղամարդկանց 40%-ը 20 տարեկան էր):¹⁶⁸ Ջգալի թիվ էին կազմում նաև որբևայրիներն ու այրիները: Օսմանյան թուրքիայում հայերի նկատմամբ իրականացված պարբերական ջարդերի և Առաջին աշխարհամարտի հետևանքով ԱՄՆ գաղթածների շրջանում մեծացել էր կանանց ու երեխաների, հատկապես՝ այրիների ու որբերի թիվը: Պատերազմից հետո ԱՄՆ գաղթած կանայք ու երեխաները կազմել են ամերիկահայ ամբողջ գաղթականության 2/3 մասը:¹⁶⁹ Ամերիկահայ որոշ աղբյուրների համաձայն, Առաջին աշխարհամարտի ավարտին ԱՄՆ գաղթած հայերի 13%-ն իր ընտանիքը բերել էր մինչև պատերազմը, 50%-ը՝ բողել էր հայրենի երկրում, իսկ 37%-ը՝ ամուրի էր: Այդ թվում, 7-8%-ն ամուսնացել էր հայրենիքից եկած հայուհիների և կամ ամերիկուհիների հետ: Այնպես որ, արդեն 1919 թ. ԱՄՆ-ում կար ավելի քան 16.000 հայ ընտանիք: Միջին հաշվով 500 կին ուներ 3-ական երեխա, իսկ անզավակ էր 100-ից 6,5%-ը: Ընտանիքի վերաբերյալ հիշյալ ցուցանիշները գրեթե նույնն են ԱՄՆ-ի բոլոր շրջանների համար, բացի Կալիֆոռնիայի նահանգից, որտեղ ծնելիության տոկոսն ամենից բարձրն էր:¹⁷⁰

1920 թ. 53.740 ամերիկաբնակ հայերի նկատմամբ կատարված ուսումնասիրությունները պարզել են, որ նրանցից 37.647-ը օտարածին հայեր էին, 16.093-ը՝ տեղածին, ընդ որում 14.947-ը՝ երկկողմանի հայ ծնողներ ունեին, իսկ 1.146-ը՝ միակողմանի, այն էլ՝ գլխավորապես հայր:¹⁷¹

Ավելի ստույգ, ամերիկյան մարդահամարի տվյալները վկայում են, որ նույն 1920 թ. այդտեղ կար ԱՄՆ-ում ծնված 36.625 հայ երեխա, որոնց գերակշիռ մասը՝ ավելի քան 28.000-ը, ծնվել էր Նյու Ինգլենդի, Միջին Ատլանտյան, հյուսիսային, կենտրոնական և արևելյան նահանգներում: Ծնելիությունն առանձնապես բարձր էր Մասսաչուսեթսի,

Կալիֆոռնիայի, Նյու Յորքի, Փենսիլվանիայի, Միչիգանի, Նյու Ջերսիի, Ռոդ Այլենդի, Իլլինոյի, Կոնեկտիկուտի նահանգներում:¹⁷² (Տե՛ս Աղյուսակ XIX ^{172ա}):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XIX

1920 թ. ԱՄՆ-Ի ՏԱՐԲԵՐ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒՄ ԾՆՎԱԾ 36.625 ՀԱՅ ԵՐԵՆԱՆԵՐԻ ԹՎԱԿԱՆ ՏՎՅԱԼՆԵՐԸ	
Նահանգ	Թվաքանակ
Մասսաչուսեթս	8.640
Կալիֆոռնիա	5.687
Նյու Յորք	5.599
Փենսիլվանիա	2.932
Միչիգան	2.498
Նյու Ջերսի	2.275
Ռոդ Այլենդ	1.850
Իլլինոյ	1.715
Կոնեկտիկուտ	1.000
Օհայո	906
Ուիսկոնսին	904
Նյու Հեմփշիր	276
Ուաշինգտոն	259
Միսսուրի	181
Մինեսոտա	174
Վիրջինիա	164
Մեն	142
Մոնտանա	140
Նեբրասկա	138
Ինդիանա	134
Այովա	101
Տեխաս	99

Յուտա	80
Հյուսիսային Դակոտա	75
Կոլումբիայի շրջան	63
Օրեգոն	63
Վայոմինգ	62
Վերմոնտ	55
Կոլորադո	46
Մերիլենդ	43
Արևմտյան Վիրջինիա	41
Ֆլորիդա	41
Կանզաս	30
Ջորջիա	28
Լուիզիանա	27
Ալաբամա	22
Կենտուկի	20
Թեննեսի	18
Հարավային Դակոտա	18
Օկլահոմա	15
Այդահո	13
Նեվադա	11
Հյուսիսային Կարոլինա	10
Արիզոնա	8
Արկանզաս	7
Դելավեր	6
Հարավային Կարոլինա	6
Նյու Մեքսիկա	2
Միսսիսիպի	1

1000-ականից ավելի երեխաներ ծնվել էին հետևյալ քաղաքներում. Նյու Յորքում 3.779, Ղետրոյտում և Հայլենդ Փարքում 1.967, Բոստոնում 1.472, Ֆիլադելֆիայում 1.393, Ֆրեզնոյում 1.273, Փրովիդենսում 1.234, Ուստրում 1.225, Չիկագոյում 1.028:¹⁷³ Համաձայն ամերիկահայ Ն.Մանկունու հաշվարկների, եթե մինչև 1920 թ. ԱՄՆ-ում ծնված շուրջ 36.600 երեխաների թվին ավելացվի մինչև 1924 թ. ծնված միջին հաշվով մոտավորապես 7.000 երեխաների թիվը և ստացված 43.600 թվից հանվի շուրջ 3.600 մահացածների թիվը, ապա կստացվի, որ 1924 թ. ԱՄՆ-ում կար շուրջ 40.000 հայ երեխա:¹⁷⁴

Ամերիկահայ ընտանիքը բազմանդամ էր. միջին հաշվով բաղկացած էր 4-6 անդամից: Ազգային ավանդական սովորության համաձայն, ինչպես նաև նյութական միջոցներից ելնելով, ամուսնացած որդին, հատկապես սկզբնական շրջանում, բնակվում էր ծնողների հետ: Ինչպես բոլոր հայ ընտանիքներում, ամերիկահայ ընտանիքում ևս տղամարդու դերը գլխավորն էր: Հիմնականում նրա վրա էր ծանրացած ընտանիքի նյութականի ապահովման խնդիրը:

Նոր երկրի տնտեսական ու հասարակական պայմանները խթանել են նահապետական հայ կնոջ կերպարի էական փոփոխությունը: Այժմ նրանք աշխատում էին թե՛ տանը և թե՛ դրսում: Տնային տնտեսուհիները մեծ մասամբ պահպանում էին ազգային կենցաղը, նիստ ու կացը, անգամ կերակրատեսակները: Ամերիկյան կերակուրների բազմազանության մեջ նրանք շարունակում էին տնային պայմաններում պատրաստել լավաշ, բլիդուր, մածուց, փլավ, դոլմա, յալանջի դոլմա, սարմա, շիշ քեբաբ, թաս քեբաբ, քեզարթմա, քուլու բաշ, փաչա, խաշլամա, քյուֆտա (կամ ոյմա), հարիսա (կամ քեշ-քեկ), լահմաջուն, բաստրմա, սուճուխ, թուրշու, փախլավա, խադաֆի և այլն:¹⁷⁵

Ի հակադրություն նախկին վիճակի, այստեղ օտարության մեջ, մեծացել էր հայ կնոջ տեղն ու դերը ոչ միայն ընտանիքում, այլև՝ աշխատանքում ու համայնքի կյանքում, քանի որ նա հոգում էր ոչ միայն տնտեսական, այլ նաև հոգևոր կարիքները: Նրա ուսերին էր դրված ձուլման և օտարացման համայնակուլ միջավայրում զավակների հայեցի դաստիարակության դժվարին պարտականությունը: «...Հայ կինը ինչպես ամեն տեղ ու ժամանակ, այս տեղ ալ մեծ սատարն ու աւանդապահը եղած է Հայ լեզուին մանաւանդ Հայ կրօնի պահպանմանը»:¹⁷⁶

Նոր հասարակական հարաբերություններն ԱՄՆ-ում թելադրել են նաև նոր ընտանեկան հարաբերություններ: Նախկին նահապետական ընտանիքին փոխարինելու է եկել ամերիկյան ազատական բարքերից ազդված և յուրաքանչյուր անդամի հավասարության սկզբունքների վրա հիմնված ամերիկահայ նոր ընտանիքը: Ամերիկահայ Լ.Մարտիրոսյանի կողմից հոգեբանական, սակայն փոքր ինչ կտրուկ ու խտացված գույներով կատարված բնորոշման համաձայն, մասնավոր դեպքերում, «առաջուկայ հեզահամբոյր ու համակերպող կինը այժմ եղեր էր արհամարհոտ ու հրամայող», իսկ զավակներն այլևս հոր «շրթունքին ու մատի շարժումին» չէին նայում:¹⁷⁷ Ժամանակի ընթացքում ամերիկահայ ընտանիքում ձևափոխման էր ենթարկվել նաև հայ տղամարդու, որպես ամուսնու և հոր, նահապետական կերպարը, որն այլևս չէր ենթադրում բոլոր հարցերում նրա անառարկելի գերակայությունը ընտանիքի մյուս անդամների նկատմամբ: Աստիճանաբար ամերիկյան ազատական ապրելակերպին ընտելացած

«տղաքները հազիւ չափահաս՝ անկախ դիրք մը կուզեն բռնել և օգտակար բաներու մէջ իսկ իրենց հօր ազդեցութիւնն ու խորհուրդը կարհամարհեն, իսկ կիները հետզհետէ մոռնալու վրայ են, իրենց ամուսնին հանդէպ ունեցած յարգանքն ու հնազանդութիւնը, որ Հայ կնոջ բնածին յատկութիւններէն մին էր Հայրենի երկրին ու տանը մէջ»:¹⁷⁸ Այսուհանդերձ, ընդհանուր առմամբ, ամերիկահայ ընտանիքը առողջ, համերաշխ ու բարոյական միավոր էր՝ հիմնված սիրո և փոխադարձ հարգանքի համընդհանուր սկզբունքների վրա: Ամերիկյան Գաղթականական հանձնախմբի եզրակացության մեջ այդ կապակցությամբ ասված է. «Հայերն արտասովոր չափավոր են, ունեն մաքուր ընտանեկան կյանք, և նրանց կանայք պարկեշտ են ... Նրանց բարոյական չափանիշներն ավելի բարձր են, քան համայնքներինը, որոնցում նրանք ապրում են»:¹⁷⁹

Ամերիկահայերի շրջանում ամուսնալուծությունները, որոնք մեծ մասամբ արդյունք էին հապճեպ ու անխոհեմ ամուսնությունների, փոքրաթիվ էին, հատկապես, եթե համեմատելու լինենք ամերիկաբնակ այլ ազգերի ներկայացուցիչների հետ: Օրինակ 1929 թ. տվյալների համաձայն, Ֆրեզնոյի հայ գաղութի պատմության ողջ ընթացքում տեղի էր ունեցել ընդամենը 50 ամուսնալուծություն, ընդ որում, այն իր բարձրակետին էր հասել հատկապես 1920 թ., երբ ամուսնալուծվածները կազմել են քաղաքի ամբողջ հայ բնակչության 1/10 մասը:¹⁸⁰

Այդուհանդերձ, վերոհիշյալ երևույթները ոչ մի կերպ չէին կարող ստվեր գցել ավանդական հայ ընտանիքի բարոյական նկարագրի վրա, որը տարեցտարի դառնում էր ավելի ամուր, հարատևող և օրինակելի: Ամերիկահայ կրտսեր սերունդն ավագ սերնդից ժառանգելով պարկեշտության ու ակնածանքի, արժանապատվության ու հպարտության, աշխատասիրության ու ցանկացած ձեռնարկած գործի նկատմամբ պատասխանատվության բարձր գիտակցության զգացում և առաքինի այլ հատկանիշներ, ոչ միայն դրանք կիրառել է կյանքում՝ հանդիսանալով օրինավոր քաղաքացիներ նոր որդեգրած երկրի համար, այլ նաև՝ ավանդել հաջորդ սերունդներին՝ օտարության մեջ մշտապես անարատ պահելով ազգային նկարագիրը:

Աշխատասեր ու գործունյա ամերիկահայը ծանր, համառ, բայց նվիրված աշխատանքից հետո կարողացել է նաև լավագույնս կազմակերպել իր և իր ընտանիքի հանգիստը: Շաբաթ-կիրակի օրերը շատերն անց էին կացնում միմյանց հյուր գնալով կամ հյուր ընդունելով: Մյուսները հաճախում էին ազգային տարբեր կուսակցությունների, կազմակերպությունների, ակումբների, հարանվանական եկեղեցիների կողմից կազմակերպված փիկնիկներին, որոնք ոչ միայն օտարության մեջ ազգապահպան դեր էին կատարում, այլ նաև՝ իրականացնում հայրենամասսո ձեռնարկներ (հանգանակություններ և այլն) հոգուտ հեռավոր Մայր հայրենիքի ու կարոտյալ ժողովրդի: Փիկնիկները կազմակերպվում էին հաճելի վայրերում՝ բնության գրկում, գետակի կամ լճակի ափին (օրինակ՝ Ուեստ Ռոքոքեն քաղաքի Շեֆֆերսի դաշտում կամ Յուդոն ավանի զբոսայգում, Ուոլթհեմ քաղաքի Ուեյվերլի պուրակում, Բոստոն քաղաքի Ֆրանկլինի պուրակում և այլուր), որտեղ հավաքվում էին 500-ից մինչև 2000 և ավելի հայեր և միասին հաճելի ժամանակ անց կացնում, համտեսում հայկական ու արևելյան կերակուրներ, ունկնդրում նմանատիպ երաժշտություն, մասնակցում տարբեր տեսակի մրցությունների և արժանանում պարգևների և այլն:¹⁸¹ Նրանք միմյանց հետ շփվում

էին մայրենի լեզվով, տեղեկություններ փոխանակում անձնական, ազգային, քաղաքական և այլ հարցերի շուրջ, վերականգնում իրենց ազգականների հետ նախկին կապերը, հաստատում նորանոր ծանոթություններ: Փիկնիկներից բացի, ազգային հաստատությունների կողմից կազմակերպվում էին տարբեր տեսակի հավաքներ, զբոսանքներ, ինչպես նաև համերգներ, մրցույթներ, խաղեր, մարզական հանդիպումներ և այլն, որոնց ընթացքում հաղթողներին և առավել հաջողակներին շնորհվում էին տարբեր տեսակի մրցանակներ ու նվերներ: Նման միջոցառումներն անց էին կացվում հայ երիտասարդությանն անբարենպաստ միջավայրերից զերծ պահելու նպատակով: Ամերիկահայերն աշխույժ մասնակցություն են ունեցել նաև ինչպես ազգային, այնպես էլ տոնական օրերին և այլ առիթներով կազմակերպված տարբեր տեսակի միջոցառումներին ու հանդիսություններին: Նրանք համագաղութային մասշտաբով ամենայն հանդիսավորությամբ նշել են ավանդական, եկեղեցական ու բազմաթիվ այլ համաժողովրդական հիշարժան տոները՝ Ամանորը, Սբ. Ծնունդը, Սբ. Զատիկը, Տեառնընդառաջը և այլն:¹⁸²

Վերոհիշյալից բացի, ամերիկահայերն իրենց հանգիստն անց էին կացնում ըստ նախասիրությունների: Կանայք այցելում էին միմյանց, միասին հաճախում խանութներ գնումների, զբաղվում տնային տնտեսությամբ, ձեռագործով և այլն:

Տղամարդիկ, հատկապես ամուրիները, նախընտրում էին աշխատանքից ազատ իրենց ժամանակն անց կացնել արևելյան սրճարաններում, որտեղ զրուցում էին տարբեր հարցերի շուրջ, կարդում հայալեզու թերթեր, ծխում գլանակ, ծխախոտ, թուրքական նարգիլե, խաղում թուրք կամ նարդի: Այս հավաքներն երբեմն լինում էին աղմկալի, քանի որ ընթանում էին տաքարյուն վեճերով՝ հասարակական, տնտեսական, ազգային, քաղաքական և այլ հարցերի շուրջ: Հայկական սրճարանները հաճախ կատարում էին նաև հասարակական սալոնների դեր, որտեղ հավաքվածները խաղում էին շախմատ, դոմինո, զնդամուղ և այլն, ունկնդրում երաժշտություն, դիտում բռնցքամարտի մրցություններ, հյուրասիրվում թեթև խմիչքով, տարբեր տեսակի քաղցրավենիքներով, հյութերով ու խմորեղեններով՝ հիմնականում ազգային բնույթի: Ամերիկահայ տղամարդը, որպես կանոն, ուներ զուսպ ապրելակերպ, վարում էր չափավոր կյանք՝ հիմնականում իրեն հեռու պահելով լայնորեն տարածված խաղամոլությունից և հարբեցողությունից:¹⁸³

Դաստիարակված լինելով մարդկային բարոյականության բարձր չափանիշներով՝ ամերիկահայ երիտասարդությունը ևս իր հանգիստն ու ազատ ժամանակը խելամտորեն էր կազմակերպում, ինչնում նրան օգնում էին ազգային, քաղաքական, հասարակական ու կրոնական բազմաթիվ երիտասարդական կազմակերպություններն ու ակումբները (միայն Կալիֆոռնիայի նահանգում դրանց թիվն անցնում էր 50-ից), ինչպես նաև եկեղեցիների ու կոլեջների հետ գաղտնի համագործակցող մասսոնական կազմակերպությունները (1880-ական թվականների կեսերին Ֆրեզնոյում հիմնված և Լոս Անջելեսում, Սան Ֆրանցիսկոյում, Օքլենդում, Սելմայում և այլուր մասնաճյուղեր ունեցող Եռապատիկ X Եղբայրություն կազմակերպությունը և այլն), որոնք իրականացնում էին հավաքներ, համերգներ, մարզական մրցություններ, թատրոններ, փիկնիկներ և այլն:¹⁸⁴ Այդ միջոցառումները նպատակ ունեին հայ երիտասարդությանը

մշտապես հաղորդակցման ու շփման մեջ պահել միմյանց հետ, դրանով իսկ զերծ պահելով նրանց օտար, շատ դեպքերում ոչ բարենպաստ միջավայրի բացասական ազդեցություններից, ձուլման, օտարացման և այլատերման մշտական վտանգից: Երիտասարդությունն իր ազատ ժամանակն անց էր կացնում նաև թատրոններ, կինոթատրոններ, համերգներ, ցուցահանդեսներ և բազմաթիվ այլ մշակութային միջոցառումներ հաճախելով, որոնց շնորհիվ հայ ընտանիքի նահապետական բարքերի գերիշխանության պայմաններում հասակ առած ամերիկահայ երիտասարդը, մոտիկից շփվելով, ծանոթանում էր նոր երկրի ժամանակակից բարքերին, սովորույթներին և ապրելակերպին, ինչն անհրաժեշտ էր նրան օտար միջավայրում դիմակայելու համար:

Միևնույն ժամանակ, նոր բարքերին հայ երիտասարդության ընտելանալու գործընթացն իրականանում էր ոչ միայն արտաքին, այլ նաև ներքին խոչընդոտների հաղթահարման ճանապարհով, քանի որ ավանդապահ հայ ծնողներից շատ շատերի համար դժվար էր համակերպվել իրենց զավակների որդեգրած նոր մտածողությանն ու ապրելակերպին: Հետևաբար քիչ չէին դեպքերը, երբ ծնողները, խուսափելով նոր միջավայրի ոչ բարենպաստ ազդեցություններից, արգելում էին երեխաներին շփվել օտարազգի իրենց հասակակիցների հետ, երեկոյան ինքնուրույն փողոց դուրս գալ՝ մինչև չափահաս տարիքը, ժամանակակից ամերիկյան «չիք թու չիք» և «բրիսթ թու բրիսթ» («այտը՝ այտին», «կուրծքը՝ կրծքին») պարերը պարել և այլն: Հայ երեխան դպրոցի ամենօրյա դասերի ավարտից անմիջապես հետո տուն էր վերադառնում և օգնում ծնողներին թե՛ տանը և թե՛ աշխատանքում:¹⁶⁵

Այսուհանդերձ, անհնար էր հեռու մնալ ամերիկյան գործը ազդեցությունից, ինչը տարեցտարի ավելի ու ավելի էր նկատելի դառնում ամերիկահայերի մտածողության, ինչպես նաև կյանքի բոլոր ասպարեզներում՝ կենցաղում, նիստ ու կացում, վարք ու բարքում, ապրելակերպում, անձնական ու ընտանեկան հարաբերություններում և այլն:¹⁶⁶

Այսպիսով, տնտեսական, քաղաքական և այլ հանգամանքների բերումով ժամանակի ընթացքում ԱՄՆ մուտք գործած հայերը բնակություն են հաստատել լայնածավալ երկրի գրեթե ողջ տարածքում և ներգրավվել իրենց հնարավորություններին, կարողություններին ու նախասիրություններին համապատասխանող տարբեր զբաղմունքներում՝ աստիճանաբար համակերպվելով նոր կյանքի պայմաններին ու բարքերին, կենցաղին ու սովորույթներին, այդուհանդերձ, չկորցնելով իրենց ազգային կերտվածքն ու նկարագիրը:

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ - ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ա. ԱՄԵՐԻԿԱՀԱՅ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԱԿՈՒՄԲՆԵՐ

Ամերիկյան հողում հայերի ստվարացմանը զուգընթաց, օտարության մեջ ազգային նկարագիրը, լեզուն, սովորույթները մշտաբար պահելու, մտավոր, բարոյական ու ֆիզիկական առումով առողջ ու բարեսեր սերունդ դաստիարակելու, ինչպես նաև հայրենի երկրի հետ կապն ամրապնդելու և հարատև դարձնելու նպատակով ամերիկահայերի գործուն քանքերի շնորհիվ XIX դ. 80-ական թվականների երկրորդ կեսից սկզբում ԱՄՆ-ի արևելյան, ապա նաև արևմտյան ափին աստիճանաբար ստեղծվել են բազմաթիվ ու բազմաբնույթ միություններ, կազմակերպություններ, ընկերություններ ու ակումբներ, իրենց մասնաճյուղերն են հիմնել հայ քաղաքական կուսակցությունները: Ժամանակի անհրաժեշտ թելադրանքով ստեղծված այդ կազմակերպություններից շատերն ունեցել են երկարատև, մյուսները՝ կարճատև կյանք, շատերը՝ բուռն ու հազեցած, մյուսները՝ մակընթացություններով ու տեղատվություններով լի, բայց և այնպես իրենց մատուցած ազգանպաստ ու հայրենանպաստ գործունեությամբ դրանցից յուրաքանչյուրն առանձին-առանձին և բոլորը միասին էական դեր են կատարել իրենց առջև դրված տարբեր նպատակների ու ծրագրերի իրականացման ուղղությամբ՝ հաստատելով այն միտքը, որ «ժողովուրդի մը հավաքական կեանքը կը մարմնանայ նոյն ժողովուրդին ծոցէն ծնունդ առած կազմակերպութիւններու գործունեութեան մէջ»:¹

Ամերիկահայ կազմակերպությունները, միությունները, ընկերություններն ու ակումբները գլխավորապես կրթասիրական, մարդասիրական ու հայրենասիրական բնույթի էին և կոչված էին ծառայելու ինչպես ի նպաստ իրենց մերձավոր ու հեռավոր հայրենակիցներին, նույնպես և իրենց հյուրընկալած երկրին:

Քանի որ ԱՄՆ-ի «հայերէն շատեր անտեղեակ էին երկրին սովորութեանց և լեզուին, պանդուխտներ օտար երկրի մէջ, առանց բարեկամի, հայերէն խօսալու և հայու երես տեսնելու կարօտով կը մաշէին», հետևաբար՝ «այս դասակարգի հայոց համար միութեան կեդրոն մը հաստատելու, անոնց մէջ արենակցութեան կապերը

ամրապնդելու, հայ լեզուն և հայկական զգացումները վառ պահելու և հիանդ ու կարօտ ազգայիններու որչափ հնար էր, օգնելու նպատակով» 1886 թ. Նյու Յորքում հիմնվել է ԱՄՆ-ում հայկական առաջին կազմակերպությունը՝ Հայկական միությունը, որի խնդիրն էր «ամերիկաբնակ Հայոց մէջ միութեան կապ հաստատել, ազգային զգացումներ մշակել, և ազգօգուտ ձեռնարկներ ընել»:² Նշանակալից էր միության հայանպաստ ու ազգանպաստ գործունեությունը ինչպես Նյու Յորքի, նույնպես և մերձակա Նյու Ջերսիի նահանգի հայության կյանքում. «...արժանի էր տեսնել թէ առաջին տարիներուն մէջ ի՞նչ մեծ ուրախութեամբ ժողովասրահը կը հաւաքուէին ժողովի բացուելու համար որոշեալ ժամանակէն առաջ, հայրենիքի կարօտը իրարմէ առնելու տենչով: Հայերէն երգեր, հայաշունչ բանախօսութիւններ և հայրենիքի խապրիկներ կ'ոգեւորէին այս պանդուխտ հայերը և հայկական զգացումներ կ'արժարծէին անոնց մէջ»:³ Ամերիկահայոց այս առաջին կազմակերպության շնորհիվ պանդուխտ հայերը պատեհություն են ունեցել միմյանց հետ ծանոթանալու, մայրենի լեզվով խոսելու և հայրենի երկրի հոգսերով ապրելու: Մինչև անգամ բազմաթիվ թրջախոս հայեր միության ժողովներին հաճախելով սկսել էին հայերեն խոսել, հայոց պատմությանը վերաբերող գրքեր կարդալ, իսկ ոմանք էլ դարձել էին ազգային եռանդուն գործիչներ:

Կազմակերպչական առումով միության անդամներն երեք կարգի էին գործուն, ցկեանս և պատվո: 1888 թվականից այն ուներ 17 հոդվածներից բաղկացած Ընդհանուր կանոնագիր և 46 հոդվածներից բաղկացած ներքին կանոնագիր: Հայկական միությունն ամերիկահայ առաջին կազմակերպությունն էր, որը վավերացվել էր ԱՄՆ-ի կառավարության կողմից: Շուտով միությունը հիմնել է ընթերցատուն, որտեղ ստացվում էին ԱՄՆ-ի և այլ երկրների հայկական թերթերի մեծ մասը ու մի շարք անգլիալեզու հանդեսներ: Այդտեղ էին անց կացվում լսարանական ժողովները, գործում էր վարժարանը, ուր շաբաթական 5 օր շուրջ 55 հայ երկսեռ աշակերտների սովորեցվում էր ընթերցանություն, ուղղագրություն, արտասանություն, գրավարժություն, քերականություն, հայոց պատմություն: Շատ շուտով հիմնվել էր նաև գիշերային դպրոց, ուր շաբաթական երկու օր երիտասարդներին անգլերեն էին ուսուցանում:⁴ «...Հայկական Միութիւնն եղաւ ո՛չ միայն վառարան՝ ազգային զգացմանց, այլ եւ միջոց զոհողութեան ոգին արթնացնելու պանդուխտ Հայերու մէջ»:⁵ Միությունը ստեղծել էր «Կարոտելոց սնդուկ» դժբախտության մեջ հայտնված, հիվանդ, անօգնական, անգործ ու կարիքավոր ամերիկահայերին օգնելու նպատակով: Այն իր հովանավորության տակ էր վերցրել նաև հայրենիքում գտնվող երկու դպրոց, զգալի գումար հանգանակել ի նպաստ անցյալ դարավերջին հրկիզված Ջեթունի, Կ.Պոլսի Սբ. Փրկիչ ազգային հիվանդանոցի և ազգային այլ հաստատությունների: Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին միությունն արդեն ուներ ընդարձակ ու մաքուր շենք՝ ցերեկային ու գիշերային դպրոցներով, ընթերցարանով, լսարաններով, ննջարաններով, հյուրասրահներով և այլ հարմարություններով, որոնք կոչված էին հայ երիտասարդությանը հեռու պահել «բաղդախաղի վայրերէ ու բարոյասպան տուներէ»:⁶

Այսպիսով, Նյու Յորքի Հայկական միությունը հանդիսացել է ամերիկահայ առաջին կազմակերպված միավորը, որն օտար հողի վրա հսկայական գործ է կատարել ԱՄՆ-ում աստիճանաբար ստվարացող հայությանը ձուլման վտանգից զերծ ու մի-

մյանց հետ մշտական շփման մեջ պահելու և նրանց ողջ հնարավորություններն ի նպաստ հայրենակիցների ու հայրենի երկրի գործադրելու ուղղությամբ:

Նյու Յորքի Հայկական միության օրինակով 1887 թ. սկզբին Ջերսի Սիթիում ևս հիմնվել էր համանուն և նույնանման նպատակներ հետապնդող մի միություն, որը սակայն իր ծավալած հայանպաստ գործունեությունն ավելի արդյունավորելու նպատակով շուտով ձուլվել է առավել կազմակերպված ու հզորացած վերոհիշյալ միությանը:⁷

1888 թ. Ուստրում հիմնվել էր Կաճառ Հայկական անվանումը կրող կազմակերպությունը ի հետևանս այդտեղ այցելած «Արմենիա» թերթի խմբագիր Մկրտիչ Փորթուզայանի հայաշունչ ելույթների, որոնցով նա օտարության մեջ խարխափող ամերիկահայությանը կոչ էր անում շուտափույթ կերպով լծվել ազգապահպանման համար անհրաժեշտ պայմաններ հանդիսացող եկեղեցու, լրագրի, դպրոցի ու կազմակերպության հիմնադրման գործին, քանի որ առանց դրանց անհնար էր հասնել ազգային ինքնամփոփման ու ինքնակազմակերպման: Կաճառի ստեղծման գործում իրենց ավանդն են ներդրել խարբերոցիները (ատենապետ՝ Միքայել Թովհանեցյան): Կազմակերպությունն իր առջև խնդիր էր դրել հիմնել առանձին աղոթատեղի, իսկ մինչ այդ ստանձնել ազգային եկեղեցուն փոխարինելու պարտականությունը, ինչպես նաև հոգալ համայնքի հոգսերը, զբաղվել փողոցներում օտար, գլխավորապես իռլանդացի ամբոխի կողմից հայերի նկատմամբ իրականացվող հարձակումներին կառավարական միջամտությամբ վերջ դնելու խնդրով և այլն: Շուտով, առանց հարանվանական խտրության գործող կազմակերպությունից ավետարանական հայերի հեռացումով, Կաճառ Հայկականը վերանվանվել է Կաճառ Հայկական Ուստրի լուսավորչական հայոց, որի անդամների թիվը հետզհետե աճել է:⁸

1888 և 1905 թվականներին ԱՄՆ-ի տարբեր քաղաքներում Ուստրում, Հորքքենում, Նյու Յորքում, Նյու Ջերսիում, Բոստոնում, Փրովիդենսում և այլուր Մ.Փորթուզայանի իրականացրած հայրենասիրական կրակոտ ելույթները չէին կարող անտարբեր թողնել հայրենակարոտ ամերիկահայերին, որոնք, հետզհետե գաղափարապես համախմբվելով, ձեռնամուխ են եղել տեղերում ազգային կազմակերպությունների ստեղծմանը, որպեսզի դրանց միջոցով հնարավոր լիներ իրենց մասնակցությունը բերել հեռավոր հայրենիքին ու ժողովրդին բարոյապես ու նյութապես սատարելու, ազգային արժեքները բարձր պահելու գործին: Այդպիսի կազմակերպություններից էր Նյու Յորք փոխադրված ամերիկահայ առաջին հեղափոխական կազմակերպությունը՝ Հայոց հայրենասիրական միությունը, որի նպատակն էր «աշխատիլ վարչական բարենորոգումներ մտցնելու Թիւրքահայաստանի մէջ, Հայ ժողովրդի տեղական պետքերին համեմատ»: Չնայած իր կարճատև գոյությանը (մինչև 1893 թ. հունիս), միությունը կարողացել է համախմբել հարյուրավոր համախոհների (շուրջ 300 անդամ):⁹

ԱՄՆ-ի հայ գաղթականության շրջանում ազգային ոգին ու զգացումները, հայրենի երկրի նկատմամբ սերն ու մայրենի լեզուն անմոռաց պահելու նպատակով հիմնվել էր Ամերիկայի հայ գաղթականների միությունը՝ 1889 թ. Պետերսոն քաղաքում և Հայ երիտասարդների թանգարանի միությունը՝ 1890 թ. Նյու Յորքում:¹⁰

Հայրենի երկրի որբերին հոգեկան ու բարոյական աջակցություն ցույց տալու

նպատակով Նյու Ջերսիի նահանգում հիմնված բարեսիրական կազմակերպություններից էին Պետերսոնի Որբախնամ ընկերությունը (1889 թ.), Ուեսթ Յորքքենի Հայ տիկնանց որբախնամ ընկերությունը (1892 թ.):¹¹

Հոգեպես ու ֆիզիկապես առողջ և ուժեղ սերունդ դաստիարակելու նպատակով 1889 թ. Ուեսթ Յորքքենում հիմնադրվել էր Հայ մարզական կաճառը, 1890 թ. Նյու Յորքում Արարատյան գունդ կոչված զինվորական կազմակերպությունը, ինչպես նաև տարբեր զինավարժական խմբեր:¹²

Հայերն ազգային միություններ են կազմակերպել ոչ միայն երկրի արևելյան, այլ նաև արևմտյան հատվածներում: Ընկերային կյանք ստեղծելու առաջին այդպիսի միջոցը 1880-ական թվականների վերջին ստեղծված Ֆրեզնոյի Հայ գաղթականաց միությունն էր:¹³

Ամերիկաբնակ հայերի քաղաքացիական ու քաղաքական իրավունքների պաշտպանության, նոր երկրի իրավական համակարգին նրանց ծանոթացման ու ընտելացման, ինչպես նաև հայերի դեպի ԱՄՆ գաղթը անարգել կազմակերպելու նպատակով 1889 թ. Ֆրեզնոյի հայերի շրջանում հիմնվել էր Հայ օտարների ակումբը: Այն էական դեր է կատարել գաղթական հայերին օժանդակ գրականությանը ու դասախոսություններով ամերիկյան պատմությունն ու Սահմանադրությունն ուսուցանելու գործում նպաստելով նրանց արագ կերպով ԱՄՆ-ի քաղաքացիություն ձեռք բերելուն: Հետագայում կազմակերպությունն առավել ազգային ու հարազատ դարձնելու նպատակով 1892 թ. այն վերանվանվել է Ֆրեզնոյի հայոց գրադարանային միության: Նման խնդիրներ էր հետապնդում նաև 1906 թ. դարձյալ Ֆրեզնոյում հիմնված, սակայն կարճատև գոյություն պահպանած Հայ քաղաքացիների ակումբը:¹⁴

Ամերիկահայ վաղ շրջանի առաջին միությունների թվում էին նաև առևտրական ու գործարար բնույթի ընկերությունները, ինչպես օրինակ՝ 1898 թ. Ուստրում հիմնված Հայոց խնայողական միությունը և այլն:¹⁵

Մտավոր առողջ և զարգացած սերունդ կրթելու նպատակով աստիճանաբար ստեղծվել ու ժամանակի ընթացքում զորացել են բազմաթիվ գրադարան-ընթերցարաններ, լսարանային միություններ, որոնք կոչված էին հայոց լեզվին, գրականությանն ու պատմությանը վերաբերող գործերով, ինչպես նաև ոգեշնչող ելույթներով ամերիկահայ երիտասարդության շրջանում մշտապես բարձր պահել ազգային ոգին ու հոգևոր արժեքները, միաժամանակ, նպաստելով նրանց՝ որպես լավ ամերիկացիներ հանդես գալուն: Այդպիսին էր 1899 թ. Ֆիլադելֆիայում կազմավորված Հայոց առաջադիմական ընկերությունը և այլն:¹⁶

Ժամանակի ընթացքում, դեպի ԱՄՆ հայ գաղթականության աճին ու ամբողջ երկրով մեկ նրանց տարածմանը զուգընթաց, հայաշատ գրեթե բոլոր վայրերում ստեղծվել են կրթական, մշակութային, բարեսիրական, հոգևոր, սոցիալական, քաղաքական ու այլ բնույթի մեծ ու փոքր ազգային միություններ ու կազմակերպություններ, որոնք կարևոր դեր են կատարել ամերիկահայության ազգահավաքման ու ազգապահպանման, ինչպես նաև հեռավոր հայրենիքի կրթական, եկեղեցական, որբախնամ և այլ օջախներին նյութապես ու բարոյապես սատարելու գործում:

Ամերիկահայության ազգային նկարագիրը պահպանելուն էին ուղղված 1902 թ.

ԱՄՆ-ում հիմնված Հայ ավետարանական միության ջանքերը:¹⁷ Ուեսթ Յորքքենում 1904 թ. կազմավորված Հայ-ամերիկյան քաղաքացիական ընկերությունը նպատակ ուներ քաղաքական ու մշակութային կապեր հաստատել հայկական համայնքի և ԱՄՆ-ի միջև:¹⁸

ԱՄՆ-ում հայապահպանման ու հայանպաստ գործունեության ծավալման ասպարեզում իրենց զնահատելի ավանդն են ներդրել նաև բազմաթիվ հայուհիներ՝ հիմնելով տարաբնույթ միություններ ու կազմակերպություններ: Այսպես, 1905 թ. բարեսիրական նպատակներով հիմնված Նյու Բրիքքենի Տիկնանց ընդհանուր որբախնամ ընկերությունը կոչված էր հոգալու հայրենի բնակավայրերում «բախտի անմեղ զոհեր» հանդիսացած հայազգի երկսեռ որբերին:¹⁹ Նմանատիպ միություններից էր նաև Հայ տիկնանց որբախնամը, որը պատերազմի տարիներին հայ և օտար շրջաններում անմեղ իրաբար իրականացրել էր Մեծ եղեռնի հետևանքով ծնողազուրկ դարձած բազմաթիվ հայ որբերի որդեգրման գործը:²⁰ 1906 թ. էր կազմակերպվել Բոստոնի եկեղեցասիրաց տիկնանց միությունը, որը կոչված էր քաղաքի ու շրջակայքի հայության ընտանիքների շրջանում մշտապես վառ պահել ազգային եկեղեցու նկատմամբ սերն ու հաղորդակից դարձնել նրա հետ:²¹

Դարասկզբին մի խումբ ուսյալ, ինչպես նաև ունևոր ամերիկահայերի ազգանվեր ջանքերի շնորհիվ հնարավոր էր դարձել ԱՄՆ-ի տարբեր շրջաններում կազմակերպել ամերիկյան բարձրագույն կրթարաններում հայության ուսումնառությանը նյութապես ու բարոյապես աջակցող մի շարք ընկերություններ ու միություններ, որոնք, միաժամանակ, օգնում էին նաև հայրենի երկրի կրթարաններին ու այդտեղ ուսանողներին: Այդպիսին էր, օրինակ, գորգի հարուստ վաճառական Կարապետ Փուշմանի նախաձեռնությամբ 1906 թ. Չիկագոյում հիմնված Ամերիկահայ կրթասիրաց ընկերությունը՝ ի հիշատակ իր դստեր, որի վաղաժամ մահը կիսատ էր թողել ուսանող դառնալու նրա փափագը: Ընկերությունն առանձնապես նյութական օգնություն էր տրամադրում ամերիկյան համալսարանների ու կոլեջների արհեստավարժական, տեխնիկական բաժիններում, ինչպես նաև աստվածաբանական դպրոցներում ուսանող կարիքավոր, սակայն առավել արժանավոր երիտասարդներին: Որպես հիմնադրամ, Կ.Փուշմանն ընկերությանը հատկացրել էր 25.000 դոլար, որի տոկոսներով հոգացվել են ամերիկահայ կարոտյալ ուսանողների ծախսերը: Այսպես, մեկ տասնամյակ շարունակ 150 հայեր օգնություն են ստացել 3.500-4.500 դոլարի չափով: Առաջին աշխարհամարտի ավարտին ընկերության տարեկան եկամուտը, ներառյալ տարբեր տեսակի նվիրատվություններն ու պարգևները, կազմել է շուրջ 6.000 դոլար: Մինչև 1916 թ., որպես պարգև, շուրջ 18.600 դոլար էր շնորհվել ավելի քան 70 ուսանողների:²²

1910 թ. Նյու Յորքում մի խումբ ուսանողների ու դասախոսների ջանքերով հիմնվել էր կրթական մեկ ուրիշ կազմակերպություն ևս՝ Ամերիկահայ ուսանողների միությունը, որը նպատակ ուներ, առանց կրոնական, կուսակցական և այլ նկատառումների, համախմբել ԱՄՆ-ի ողջ հայ մատավորականությանը, դասախոսներին, ընթացավարտներին, ուսանողներին՝ զարկ տալու օտար ափերում հայապահպանման կարևոր պայման հանդիսացող ազգային կրթական գործը: Միությունը զգալի դեր էր կատարել ամերիկահայ երիտասարդությանը կրթելու, նրանց մտավոր կարողություն-

ները տեղի լավագույն բարձրագույն կրթարաններում զարգացնելու և դրանք համապատասխան ասպարեզներում ծառայեցնելու, ինչպես նաև հայազգի ուսանողների միջև ընկերական հարաբերություններ մշակելու գործում: Միությունը, որն ուներ շուրջ 250 անդամ, ամերիկահայ ուսանողներին ու աշակերտներին սատարելուց բացի, նպատակ ուներ նաև հրատարակել ամսագիր, մշակել ուսումնական դասընթացների ծրագրեր, պատրաստել հայերեն նորագույն դասագրքեր, որոնք հայազգի բարձրակարգ մասնագետների հետ միասին պետք է առաքվեին նաև հայրենի երկրի դպրոցներ, սակայն նյութական միջոցների սղությունը արգելք է հանդիսացել այդ ծրագրերի իրականացման համար:²³

Մի խումբ բարեկեցիկ ամերիկահայերի ջանքերով ստեղծվել են նաև քաղաքացիական կազմակերպություններ, որոնք օգնել են նորեկ հայերին տեղավորվել, ուսում, աշխատանք գտնել, նոր երկրի բարքերին ու սովորույթներին ընտելանալ, իրենց իրավունքներն ու պարտականությունները գիտակցող նվիրված քաղաքացիներ դառնալ: Այդպիսին էր 1909 թ. Նյու Յորքում հիմնված և Չիկագոյում իր մասնաճյուղերն ունեցող Հայկական գաղութային ընկերակցությունը, որը, հիմնականում երկու ամերիկահայերի նվիրատվություններով, օգնում էր գաղթական հայերին սկսած էլիս Այլենդից. պաշտպանում անօրինություններից, հեշտացնում նրանց մուտքն ԱՄՆ, ուղեկցում դեպի նախընտրած բնակավայրեր, աշխատանք հայթայթում, տեղավորում անգլիական դպրոցներում, տարին երկու անգամ կազմակերպում նոր երկրի բարքերին ու օրենքներին ծանոթացնող ազատ դասախոսություններ և այլն:²⁴

Նույն թվականին Նյու Յորքում ստեղծվել էր մեկ ուրիշ կազմակերպություն և՛ Հայ առաջադիմական ընդհանուր ընկերակցությունը, որի նպատակն էր հայ տարագիրների շրջանում պահպանել ու զարգացնել տեղային ծննդավայրի ժառանգությունները, ինչպես նաև նրանց մեջ բարձր պահել որդեգրած երկրի քաղաքացին լինելու պատիվը:²⁵

Արդեն դարասկզբին ԱՄՆ-ի հայաշատ խոշոր քաղաքներում (Բոստոն, Ուորքեսթեր, Նյու Յորք, Փրովիդենս, Ֆրեզնո և այլն) գործում էին մի շարք մշակութային միություններ՝ գրական ու գրադարանային ակումբներ ու միություններ, որոնք գաղութահայության շնորհիվ ժամանակի ընթացքում հարստացել են հայ և օտար գրականությամբ, դերասանական և երաժշտական խմբեր ու ակումբներ, որոնք «հայկական կեանք է ներկայացումներով եւ հայրենաշունչ երգերով կը խանդավառէին Հայ պանդուխտները» և այլն:²⁶

Արվեստի բնագավառում հիմնված վաղ շրջանի միություններից էր Նյու Բրիքլնի Հին ավանդ դերասանական խումբը (1910 թ.), որի գոյության նպատակն էր «ներկայացնել Ազգային հին և նոր պատմությունները, և հայ լեզուի ու գեղարուեստի ճաշակ ստեղծել գաղութին մէջ»:²⁷ Ավելի ուշ Լոս Անջելեսում հիմնադրվել է Հայկական դաշնակցային արվեստների ընկերակցությունը, որը կոչված էր ամեն կերպ խթանել արվեստի բոլոր ասպարեզներում (քանդակագործություն, երաժշտություն, երգեցողություն, պար, նկարչություն, թատրոն և այլն) ամերիկահայերի ինքնադրսևորումը տաղանդավոր արվեստագետներին արժանացնելով տարբեր պարգևների:²⁸

Ամերիկահայ բազմաթիվ ու բազմաբնույթ ընկերությունների, միությունների

ու կազմակերպությունների շարքում իրենց ուրույն ու կարևոր դերն են կատարել ԱՄՆ-ում հաստատված հայկական ու հայաբնակ տարբեր տեղավայրերի հայրենակիցների կողմից հիմնված համախմբումները՝ հայրենակցական միությունները: Ամերիկյան հողի վրա դրանք սկսել են ի հայտ գալ այդտեղ հայության թվի սովորացմանը զուգընթաց, այսինքն XIX դ. 80-ական թվականների վերջից, երբ մեծացել էր նաև Նոր Երկրում ծնված հայրենակիցների թիվը: Այնպես որ, ժամանակի ընթացքում ստեղծված հայրենակցական համախմբումներն աստիճանաբար ներառել են հայրենի գրեթե բոլոր քաղաքները, գյուղերն ու ավանները (Հոլսեյնիկ, Քեսրիկ, Մորենիկ, Հոդե, Դատեն, Փերչենո, Բազմաշեն, Հոկիի, Խոյլու-Թլկատին, Բալու Պադին, Վարդաթիլ, Եղեգի, Շենթիլ, Բաշաղակ, Քորբե, Չարսանձակ Բերի, Իջմե, Աղնցիգ, Քղի, Չմշկածագ, Ծովք, Ակն, Օձ, Հապուսի, Խարբերդ, Սեբաստիա, Արաբկիր, Հազարի, Մալաթիա, Կեսարիա, Ադանա, Տիգրանակերտ, Եղեգի, Բալու Սաքրաթ, Մարաշ, Էվերեկ, Չոմախլու, Ներխի, Կարին, Ֆենեսե, Թոմարգա, Չոր, Մուռի, Տարոն-Տուրուբերան, Շապին Գարահիսար, Հեֆթարե, Թոքատ, Ջերմուկ, Ուրֆա, Հաճըն, Այնթապ, Յոզղատ, Իզմիր և այլն): Միաժամանակ, ամերիկաբնակ հայրենակիցների զգալի մասն անդամակցում կամ հարում էր հիշյալ միություններին, որոնք, ի դեպ, զերծ էին կուսակցական որևէ երանգավորումից:

Հիշյալ հայրենակցական միությունները լավ կազմակերպված և օրեցօր բազմամարդ դարձող ազգային միություններ էին, որոնք ղեկավարվում էին իրենց Կենտրոնական գործադիր վարչությունների կողմից և առաջնորդվում իրենց առջև դրված նպատակների ու խնդիրների հստակ ծրագիր-կանոնագրերով: Ամերիկահայ հայրենակցական միությունները, ժամանակի ընթացքում ընդարձակվելով, իրենց մասնաճյուղերն են հիմնել լայնածավալ երկրի հայաշատ գրեթե բոլոր այն քաղաքներում, որտեղ բնակվում էին իրենց հայրենակիցները: Մասնաճյուղերը ենթարկվում էին կենտրոնին: Հայրենակցական միությունների հասույթը գոյանում էր անդամավճարումներից, բազմաթիվ ու բազմաբնույթ հանգանակություններից ու նվիրատվություններից, ինչպես նաև սեփական անշարժ գույքի (հողատարածք, տարբեր շինություններ և այլն) վարձակալումից: Միությունների տարեկան եկամուտը կազմել է հարյուրավոր դոլարներ, որոնք լիովին հատկացվել են հայրենանվեր ու ազգանվեր նպատակների իրականացմանը: Որոշ միություններ ունեին նաև իրենց հրատարակությունները:

Սկզբնապես ամերիկահայ հայրենակցական միությունները ստեղծվել են հայրենի բնակավայրերում ուսումնական ու կրթական գործն առաջ մղելու, հայ երեխաներին նախնական ու բարձրագույն նորանոր գիտելիքներ հաղորդելու, տեղի հայկական դպրոցների տեխնիկական, ուսումնական, դասավանդման ու ուսուցչական մակարդակները բարձրացնելու նպատակով: Հետևաբար, այդ հայրենակցականները ստացել են Կրթասիրաց, Ուսումնասիրաց, Դպրոցասիրաց անունները: «Ինչպես որ Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ մէջ չէ մնացած քաղաք կամ գիւղ մը, որ իւր ներկայացուցիչները չունենայ Ամերիկայ, նոյնպէս Ամերիկայի մէջ չկան որեւէ քաղաքի կամ գիւղի 20 կամ աւելի հայրենակիցներ, որ չունենան իրենց ծննդավայրին մէջ դաստիարակութեան գործին նպաստելու համար մասնաւոր կազմակերպութիւն»:²⁹

Ամերիկահայ առաջին հայրենակցական կազմակերպությունը Յուսեյնիկի (Խարբերդ) Ուսումնասիրաց ընկերությունն էր՝ հիմնված 1888 թ. Ուստրում: Դրան հաջորդել են հայաբնակ այլ վայրերի հայրենակիցների ջանքերով հիմնադրված կրթանպաստ բազմաթիվ ընկերությունները, որոնց շարքում գերակշռել են Խարբերդի նահանգի տարբեր շրջանները ներկայացնողները, ինչը պայմանավորված էր հայերի, հատկապես հիշյալ տարածքից դեպի ԱՄՆ առկա զգալի չափով գաղթականությամբ: ԱՄՆ-ում Խարբերդի նահանգը ներկայացնող Ուսումնասիրաց ընկերությունների թիվն առանձնապես ստվարացել է 1890-ական թվականների ջարդերից հետո՝ հասնելով շուրջ չորս տասնյակի, որոնք ընդգրկում էին նահանգի գրեթե բոլոր գյուղերն ու ավանները:³⁰ Եղել են նաև մի շարք այլ ուսումնասիրաց ընկերություններ, որոնց հիմնադրման ստույգ թվականը կամ վայրը անհայտ են:³¹

Քանի որ հայրենի դպրոցները մեծ մասամբ գտնվել են տեղի եկեղեցիների հովանավորության ներքո կամ դրանց կից, բնականաբար հայրենակցականները ևս, մանավանդ իրենց գոյության սկզբնական փուլում, կրել են հարանվանական ընդգրծված տարանջատման կնիքը, որն արտահայտվել է միևնույն հայրենակցականի համար երկու թևերի լուսավորչականի ու ավետարանականի, առկայությամբ: Սովորաբար ամերիկահայ հայրենակցական ընկերության լուսավորչական թևը, ավետարանականի համեմատությամբ, ավելի բազմաճյուղի էր և ավելի կազմակերպված էր և իր նյութական միջոցները հայթայթում էր ինքնուրույն, մինչդեռ նույն ընկերության ավետարանական թևը թեպետ սակավանդամ էր, սակայն, իր նյութական միջոցները հայթայթում էր նաև Ամերիկյան միսիոներական խորհրդի աջակցությամբ: Ժամանակի ընթացքում ամերիկահայ հայրենակցական Կրթասիրաց, Ուսումնասիրաց կամ Դպրոցասիրաց ընկերությունների ամրապնդման ու դրանց գործունեության ծավալման, հայրենի բնակավայրերում նորանոր դպրոցներ հիմնելու և հայրենամվեր այլ ծրագրերի իրականացման անհրաժեշտությունից ելնելով, աստիճանաբար վերացվել է հայրենակցականների ներսում առկա հարանվանական տարանջատվածությունը՝ նպաստելով դրանց հետագա ամրապնդմանն ու հզորացմանը: Արդեն 1906 թ. ԱՄՆ-ում կային նյութական ու գործնական առումներով առավել լավ կազմակերպված շուրջ 27 ազգային հայրենակցական միություններ:³²

Հիշյալ հայրենակցականներն իրենց առջև խնդիր էին դրել բարձրացնել հայրենի բնակավայրերի կրթական մակարդակը, հոգալ տեղի դպրոցների, ինչպես նաև ուսուցիչների ու աշակերտների կարիքները, օգնության կարոտ երեխաներին հատկացնել կրթաթոշակ, բացել երկսեռ արական և իգական դպրոցներ, երբեմն նաև տեղի դպրոցները վերածել կոլեջների, հիմնել գրադարաններ և դրանք ապահովել անհրաժեշտ գրականությամբ, կազմակերպել թատերական ներկայացումներ և այլն: Կրթական հարցերից բացի, հայրենակցական ընկերությունները զբաղվել են նաև հայրենի քաղաքների, գյուղերի ու ավանների հոգևոր հարցերով, հոգացել տեղի եկեղեցիների կարիքները, իրագործել տնտեսական խնդիրներ, սեփականացրել ու վարձակալել անշարժ գույք՝ հողատարածք կամ տարբեր շինություններ, որոնցից ստացված եկամտով իրականացվել են հայրենամվեր ծրագրեր:³³

XIX դ. 90-ական թվականների ջարդերը ժամանակավորապես խոչընդոտել,

իսկ 1914 թ. սկսված Առաջին աշխարհամարտն ընդհանրապես արգելակել են հայրենակցական Կրթասիրաց, Ուսումնասիրաց, Դպրոցասիրաց ընկերությունների ծրագրերի հետագա իրականացմանը հայրենիքում ստիպելով նրանց կամ դադարեցնել, կամ վերակազմել իրենց գործունեությունը՝ այն ծառայեցնելով ռազմական պահանջներին: Երբեմն հայրենակցական ընկերությունները նույնիսկ վեր էին ածվում երիտասարդների հեղափոխական, ինքնապաշտպանական ջոկատները համախմբող կենտրոնների, որոնց խնդիրն էր օգնել երիտթուրքական վայրագություններին զոհ գնացող իրենց հայրենակիցներին:

Անցյալ դարի 90-ական թվականներին, ապա XX դ. սկզբին և վերջապես Առաջին աշխարհամարտի տարիներին ու դրան հաջորդող ժամանակաշրջանում Արևմտյան Չայաստանում և օսմանյան թուրքիայի հայաբնակ տարածքներում հայ բնակչության նկատմամբ իրականացված պարբերական ջարդերը, կոտորածներն ու Մեծ եղեռնը, և որպես հետևանք առաջ եկած թշվառությունը, որբությունը, սովը, համաճարակներն ու զրկանքները չէին կարող անարձագանք թողնել օվկիանոսից այն կողմում գտնվող իրենց հայրենակիցներին, որոնցից ամեն մեկը մի «հոգու հատոր» ուներ հայրենի երկրում թողած: Ահա թե ինչու, ԱՄՆ-ում գործող Կրթասիրաց, Ուսումնասիրաց ու Դպրոցասիրաց ընկերությունների կողքին, հատկապես 1900-ական թվականներից սկսած, աստիճանաբար ի հայտ են եկել հայրենի հուսալքված բնակչությանն ամեն կերպ սատարելու, ավերված բնակավայրերն ու կրթօջախները վերականգնելու, ինչպես նաև անհամար որբերին սատարելու կոչված բազմաթիվ հայրենակցական ընկերություններ ու միություններ, որոնք, սերվելով վերոհիշյալ ուսումնասիրացներից և ժամանակի ընթացքում ու պատմական հանգամանքների բերումով վերակառուցելով դրանց նախկին գործունեությունը, արդեն 1914 թվականից, իրենց առջև դրված նոր խնդիրներին համապատասխան, կրել են Այրիախնամ, Որբախնամ, Որբասիրաց, Աղքատախնամ ու Նպաստամատույց անուններ: Ընդ որում, սկզբնական շրջանում, մինչև Առաջին աշխարհամարտը, դրանց մի մասը գործել է նախորդ Կրթասիրաց կամ Ուսումնասիրաց ընկերությունների հետ զուգակցված կամ նրանց անվան տակ, և միայն 1915 թ. Մեծ եղեռնից հետո է, որ վերջիններիցս մեծ մասը, դադարեցնելով իր կրթասիրական գործունեությունը և վերակազմվելով, լիովին ձեռնամուխ է եղել թշվառության մեջ հայտնված հայրենակիցներին նյութապես ու բարոյապես սատարելուն, մինչդեռ մյուսները, կազմակերպչական ու ֆինանսական առումով ի վիճակի չլինելով իրենց գործունեությունը վերակառուցել և ծառայեցնել նոր, արտակարգ պայմաններին, ինքնալուծարվել են կամ դադարեցրել իրենց գործունեությունը: Իրենց հայրենակիցներին սատարելու կոչված վերոհիշյալ նոր ընկերությունների կողքին, դրանց հետ համագործակցված, գործել են նաև մի շարք հայրենակցականների Տիկնանց որբախնամ և Հիվանդանոցային օժանդակ ընկերություններ: Թվարկված բոլոր ընկերություններն էլ զգալի նյութական միջոցներ են հատկացրել տարագրված և հատկապես Դեր Ձոր ու արաբական անապատի այլ տարածքներ թշված հայրենակիցներին հայտնաբերելու ու նրանց բազմակողմանի օգնություն ցույց տալու համար: Հայրենակցական հիշյալ ընկերությունները զգալի ներդրում են ունեցել նաև 1916 թ. կովկասյան, ապա՝ կիլիկյան կամավորական շարժումներին նյութապես ու բարոյապես, զինվորա-

կան ու ռազմական առումներով խթանելու ուղղությամբ, Սբ. Էջմիածնի և Կիլիկիայի կաթողիկոսարանների միջոցով դրամական օժանդակություն առաքել՝ ի նպաստ կարոտյալ հայրենակիցների, բոլոր միջոցներով աջակցել Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույցի, ԴԲԸՄ և այլ կազմակերպությունների ազգօգուտ ջանքերին: Իրենց գործունեությունը նոր ժամանակների ստիպողական հանգամանքների համապատասխան վերակառուցելու նախկին կրթասիրաց միությունների հայրենամուկեր գործերն արժանացել են համայն հայության հիացմունքին ու բարձր գնահատանքին: Այդ մասին է վկայում նաև ժամանակակցի հետևյալ խոսքերը. «Յարգանք ու պատիւ Կրթասիրացին, որ ... փրկարար օգնութեան ձեռք կարկառեց սպանդանոցներէն ու Տէր Ջօրի անապատներէն ազատուող խլեակներուն, ու մայրական անհուն գուրգուրանքով սրբեց որբին արտասուքը, բալասան դրաւ այրիին ու անկարին ծով ցաւերուն»:՝³⁴

Առաջին աշխարհամարտի ավարտին, երբ արդեն առկա էին երիտթուրքական պետության պարտության նշանները, ու դրանից հետո, երբ այդ պարտությունն արդեն իրականացված փաստ էր, հայության շրջանում ակտիվացել էր հայրենի քանդված օջախներ վերադառնալու և դրանք նորից նոր վերաշինելու նվիրական ցանկությունը, որը, ի հարկե, խարսխված էր եվրոպական տերությունների Անգլիայի, Ֆրանսիայի ու նաև ԱՄՆ-ի կողմից կատարված պաշտոնական հավաստումների վրա՝ արձանագրված 1916 թ. մայիսի 16-ին Լոնդոնում կնքված Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրով, 1920 թ. ապրիլի 19-26-ին՝ Սան-Ռեմոյի և հատկապես նույն թվականի օգոստոսի 10-ին՝ Սևրի պայմանագրերով:

Հայրենի ավերված բնակավայրերը վերականգնելու և նախկին խաղաղ ու ստեղծագործ կյանքը վերադարձնելու դժվարին գործն ԱՄՆ-ում ստանձնել էին այդ նպատակով կազմակերպված Վերաշինաց, ինչպես նաև Հայրենակցական անունները կրող միությունները: Դրանք իրենց առջև խնդիր էին դրել օգնել տարագիր հայրենակիցներին հետ վերադառնալ հարազատ բնակավայրերը, այնտեղ կառուցել հիվանդանոցներ, որբանոցներ, աշխատանքային արհեստանոցներ, վերաշինել դպրոցներն ու եկեղեցիները, նյութական ու բարոյական օգնություն ցույց տալ որբացածներին ու այրիացածներին, թշվառներին, կարիքավորներին ու անաշխատներին և այլն: Հիշյալ միությունները բազմիցս կազմակերպել են հանգանակիչ հավաքներ, ժողովներ, հանդիսություններ ու բազմաթիվ այլ միջոցառումներ, որոնց ընթացքում հավաքված հասույթը տրամադրվել է ի նպաստ Բեյրութում, Հալեպում, Բաղդատում, Շամում, Աթենքում, Սալոնիկում, Մարսելում, Վլադիվոստոկում և այլ վայրերում գտնվող տարագիր հայրենակիցներին՝ միաժամանակ այդ վայրերում ևս հիմնելով բժշկական, կրթական ու աշխատանքային կենտրոններ, որբանոցներ և այլն: Վերաշինաց ու Հայրենակցական միությունները հայրենակցական մակարդակի խնդիրներից բացի, ամենագործուն մասնակցությունն են ունեցել նաև համազգային կարևոր ձեռնարկների, այդ թվում նաև հանգանակությունների իրականացմանը (օրինակ՝ 1918 թ. Ամերիկահայ ազգային միության կողմից կազմակերպված «1 մլն. դոլարի» հանգանակությանը, 1920 թ. Ջորավար Անդրանիկի կազմակերպած հանգանակությանը և այլն), ամեն կերպ աջակցել ԴԲԸՄ, Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույցի և հայանպաստ այլ ընկերությունների ու կազմակերպությունների աշխատանքներին և այլն: Անժխտելի է ամերիկահայ

հայրենակցական միությունների ծավալած գործունեության նշանակությունը նաև ԱՄՆ-ի հայ գաղթականների նկատմամբ:

Հայրենակցական միությունների բոլորանվեր ջանքերի շնորհիվ հնարավոր էր դարձել հասնել սկզբում ամերիկահայ ցիրուցան պանդուխտների ազգային համախմբմանն ու կազմակերպմանը, ապա նաև՝ Առաջին աշխարհամարտի ու դրան հաջորդող բախտորոշ ժամանակաշրջանում հրաշքով վերապրած հայության ԱՄՆ գաղթած բեկորների վերականգնմանն ու ինքնահաստատմանը:

Ամերիկահայության ազգային, հասարակական-քաղաքական համախմբման գործում իրենց ուրույն դերն ունեն ԱՄՆ-ում հաստատված հայ քաղաքական կուսակցությունները: Պանդուխտ հայերի Նոր Երկրում հիմնավորվելուց կարճ ժամանակ անց նրանցում «...վառ մնացած հայրենիքի սէրը կուգար պատրաստելու հայ կուսակցութեան գոյութեան ու յարատեւութեան իրական գետինը»³⁵ նպաստելով սկզբում հնչակյան, ապա՝ դաշնակցական կուսակցությունների մուտքն այդտեղ: Սրանք ԱՄՆ առաքված իրենց եռանդուն գործիչների ջանքերով, հայության տարածմանը զուգընթաց, իրենց մասնաճյուղերն են հիմնել երկրի գրեթե բոլոր հայաշատ կենտրոններում «...եւ Ամերիկայի հայ գաղութին նիւթական ու բարոյական ուժերով սնած, գործեցին ու խօսեցան ... հեռաւոր Հայրենիքի ազատութեան անունով եւ անոր շուտափոյթ իրագործումին ի նպաստ»:՝³⁶ Ընդ որում, ազգային խնդիրների իրագործման ճանապարհին նրանցից յուրաքանչյուրը, հետամտելով դրան հասնելու իր ուրույն սկզբունքները, ի վերջո ԱՄՆ-ը վերածեց հայ քաղաքական կուսակցությունների բուռն գործունեությունների համազգային կենտրոնատեղիի: «...Ամերիկան եղած է հայ քաղաքական կուսակցութեանց նիւթական մեծագոյն աղբիւրը, եւ գլխաւոր կեդրոնը միանգամայն: ... Այս հիւրընկալ երկրին մէջ էր, որ հիմնուեցան ու յաւերժացան յեղափոխական բեմն ու մամուլը...»:՝³⁷

Նոր Երկրում ազգային կուսակցությունների ամերիկահայ մասնաճյուղի կորիզը կազմել են արմենական կուսակցության գործիչ Մ.Փոթթուգայանի կողմից դեռևս 1880-ական թվականների վերջին և 90-ական թվականների սկզբին հիմնված Կաճառ Հայկականը (Ուստր), Հայոց հայրենասիրական միությունը (Ջերսի Սիթի), ինչպես նաև Ծաղիկ Հայաստանին (1890 թ., Բոստոն), Արծիվ Հայաստանին (1893 թ., Մոլտրեն), Հայկական հարցը Ամերիկայի հայությանը ներկայացնելու կոչված նմանատիպ այլ խմբակներ, որոնք բոլորն էլ, ժամանակի ընթացքում ձուլվելով ու համախմբվելով, նախապատրաստել են 1890 թ. Մասսաչուսեթսի նահանգի Ուստր քաղաքում ամերիկահայ քաղաքական պատմության մեջ առաջին հնչակյան կուսակցության առաջացումը:³⁸

Հնչակյան կուսակցությունը, հանդիսանալով ԱՄՆ-ում ազգային-քաղաքական կառուցվածք ստեղծած առաջին հայկական կուսակցությունը, ժամանակի ընթացքում իր մասնաճյուղերն էր հիմնել Նյու Յորքում, Փրովիդենսում, Ուորքեսթերում, Բոստոնում, Լոուելում, Մոլտրենում, Չիկագոյում, Ֆիլադելֆիայում և արդյունաբերական հայաշատ այլ քաղաքներում՝ ամենուրեք կազմակերպելով բազմամարդ ժողովներ, հրապարակային հավաքներ ու ցույցեր:³⁹

ԱՄՆ-ի հնչակյան կուսակցության երևելի գործիչներից էին հիմնադիրներ Նշան

Կարապետյանը (Ռուբեն Խան Ազատ), Կարապետ Փափազյանը, Գարեգին Չիթչյանը, ինչպես նաև Արսեն Տիրանը, Վարդան Վրուրը, Շահան Նաթալին, Դրաչ Երվանդը, Սուրեն Պարթևյանը, Միհրան Սվազլը, Սապահ Սապահ-Գյուլյանը և ուրիշներ:⁴⁰ Ամերիկահայության շրջանում կազմակերպված հնչակյան շարժման սկզբնավորող խարբերողի պատվելի Գ.Չիթչյանն էր, որը դարձավ «ազատ ամերիկացի վրայ» «հայ յեղափոխության պերճաբան, հրաշունչ գաղափարախօսը» և «խաչի փրկագործության հետ՝ քարոզեց նաև ինքնապաշտպանության ու զենքի ազատարար դերը...»:⁴¹

ԱՄՆ-ում հնչակյան գաղափարախոսության տարածողներից էր Դարվարդի համալսարանի ուսանող, Դայ դատի նվիրյալ Կ.Փափազյանը, որը նաև կարևոր կազմակերպչական աշխատանք էր ծավալել ամերիկացի հայասերների հայանպաստ ջանքերը համախմբելու և դրանք նպատակային ծառայեցնելու ուղղությամբ:⁴²

Ամերիկահայ հնչակյանների վրա հատկապես մեծ էր սոցիալիստ-հնչակ Ա.Նազարբեկի գաղափարական ազդեցությունը, որի կողմներից էր 1893 թ. ԱՄՆ ժամանած և Բոստոնում, Նյու Յորքում, Ֆիլադելֆիայում, Չիկագոյում ու հայաշատ այլ վայրերում իր հեղափոխական ու ընկերվարական ելույթներով աչքի ընկած ռուսահայ Ն.Կարապետյանը:⁴³

Հնչակյան կուսակցության ներսում սոցիալ-դեմոկրատական և ազգային երկու հոսանքների առկայությունը, որը 1896 թ. օգոստոսին հանգեցրել էր կուսակցության լիակատար մասնատման, անդրադարձել էր նաև հնչակյան ամերիկահայ մասնաճյուղի վրա, ուր պառակտումն առավել խորացել էր 1898 թ.: Դավատարի մնալով ամերիկահայոց հարցին, մերժելով ընկերվարականությունը որպես անհամատեղելի, ավելորդ ու վնասակար գաղափարաբանություն կապիտալիստ-պրոլետար սոցիալական հարաբերություններից զերծ հայ իրականության համար, ինչպես նաև 1890-ական թվականներին հայերի նկատմամբ իրականացված համիդյան ջարդերից հետո հրաժարվելով «մասնակի ու ապարդյուն» ցույցերից և որդեգրելով հեղափոխական պայքարի խոհուն, հեռատես և անաղմուկ մեթոդները, հնչակյան կուսակցության գերակշիռ մեծամասնությունը կազմող ազգայնական թևը, վերակազմվելով, ստեղծել էր նոր վերակազմյալ հնչակյան կուսակցությունը (Կենտրոնական վարչության կազմում Մ.Սվազլը, Ա.Արփիարյան, Կ.Փափազյան, Փ.Աղամյան)՝ 1899 թ. Նյու Յորքում հիմնված, ապա 1900 թ. Ուորքեսթեր տեղափոխված «Չայն հայրենեաց» նոր թերթով (խմբ. Գ.Չիթչյան), մինչդեռ Ա.Նազարբեկի սոցիալիստական կողմնորոշման հետևորդները՝ հին հնչակները, նախկին կուսակցության հիմքի վրա վերանվանվել են Սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան կուսակցության՝ 1903 թ. Բոստոնում հիմնելով «Երիտասարդ Հայաստան» թերթը (խմբ. Ս.Սապահ-Գյուլյան), որը հետագայում տեղափոխվել է Նյու Յորք:⁴⁴

ԱՄՆ-ում հնչակյան հին ու նոր թևերի միջև առկա գաղափարական հակասություններն աստիճանաբար վեր են ածվել լուրջ ու անզիջում թշնամական պայքարի դրանից բխող բոլոր ծանր հետևանքներով (հրապարակային փոխադարձ անհարկի վիրավորանքներ, հետապնդումներ, ահաբեկչություններ, եղբայրասպան կռիվներ), ինչը չի վրիպել անգամ ամերիկյան մամուլի ուշադրությունից՝ արժանանալով համընդհանուր դատապարտման:

Դարասկզբին Հնչակյան, մասնավորապես վերակազմյալ հնչակյան, կուսակցության շարքերում առկա հակասությունները նորից պատճառ են դարձել վերակազմության՝ 1907 թ. ստեղծելով այժմ արդեն Վերստին վերակազմված հնչակյան կուսակցություն՝ «Ազգ» թերթով (խմբ. Ս.Պարթևյան):⁴⁵

1918 թ. վերջին վերակազմության էր ենթարկվել նաև Հնչակյան կուսակցության Սոցիալ-դեմոկրատական հատվածը՝ բաժանվելով երկու թևերի՝ սապահականների և բողոքական հնչակյանների: Վերջիններս, ազդված ռուսական բոլշևիկյան հեղափոխությունից, գտնում էին, որ ժամանակն է հրաժարվել ազգային խնդիրների համար պայքարելուց և միանալ միջազգային կոմունիստական շարժմանն ու ազգային կոմկուսին:⁴⁶

1895 թվականից ԱՄՆ է մուտք գործել նաև Դայ հեղափոխական դաշնակցություն (ՀՅԴ) կուսակցությունը: Թեև 1890-ական թվականների երկրորդ կեսը «կուսակցական անզուսպ պայքարի տարիներ էին»,⁴⁷ երբ «կռիւները մինչև իսկ տեղական դատարանները քաշուելու չափ յառաջ գացին»,⁴⁸ այդուհանդերձ ՀՅԴ եռանդուն գործիչների ջանքերի շնորհիվ հաջողվել է կուսակցությունը դարձնել «...գաղափարական եւ կազմակերպական տեսակետից տիրական ոյժ ամերիկահայութեան մէջ»:⁴⁹ Աստիճանաբար վերջ դնելով քաղաքական ասպարեզում հնչակյանների գերիշխող վիճակին և ամուր հիմքեր հաստատելով Նոր Երկրում, ՀՅԴ կուսակցությունն իր մասնաճյուղերն է հիմնել արդյունաբերական հայաշատ կենտրոններում՝ Լոուրենսում, Դեյվըրիլում, Փրովիդենսում, Ուորքեսթերում, Ուայթհեյմսթիլում, Նյու Յորքում, Բոստոնում և այլուր:⁵⁰ Ժողովները, հրապարակային հավաքներն ու ցույցերն անբաժանելի էին կուսակցության գործունեությունից, որը, ինչպես Հնչակյան կուսակցությունը, նույնպես զերծ չէր նաև ահաբեկչական մեթոդներից:

ԱՄՆ-ում Դայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցության հիմնադիրներն էին Սիմոն Շիպանը (Սուրեն), Դովիաննես Յուսուֆյանը, Արշակ Վռամյանը, Արամ Աշոտը, Կ.Սեքլեմյանը, Խ.Գալուստյանը, Շահան Նաթալին, Ատոմ Յարճանյանը (Սիամանթո) և ուրիշներ:⁵¹

ՀՅԴ առաջին կուսակցություններն ԱՄՆ-ում սկսել են գործել Սիմոն Շիպանի կողմից, հաստատուն հիմքերի վրա դրվել «փորձառու ու հմուտ» Դովիաննես Յուսուֆյանի, ապա Ա.Վռամյանի ջանքերով: Վերջինս 1899 թ. Նյու Յորքում հիմնել էր կուսակցական առաջին պաշտոնաթերթը՝ «Հայրենիքը» (խմբ. Թ.Չարչաֆճյան), որը 1900 թվականից փոխադրվել էր Նյու Յորքից Բոստոն:⁵²

Որպես ազգային հեղափոխական ուժ ՀՅԴ-ն սկսել է վերելք ապրել դարասկզբին Սասունի դեպքերի ընթացքում (1900-1904 թթ.) ընդհուպ մինչև 1907 թ.:⁵³

1908 թ. վերջին արմենական և վերակազմյալ հնչակյան կուսակցությունների վերամիավորումից ստեղծվել էր Դայ սահմանադրական ռամկավար կուսակցությունը, որի հայտնի գործիչներից էին Սուրեն Պարթևյանը, Լևոն Փափազյանը, Դակոբ Օղասապյանը և այլոք: Կուսակցության նշանաբանն էր «Կուսակցութիւնը՝ ժողովուրդն է»:⁵⁴ Նորաստեղծ կուսակցության պաշտոնաթերթն էր Վերստին վերակազմված հնչակյան կուսակցության Բոստոնում հրատարակվող «Ազգ» թերթը: Երիտթուրքական

Սահմանադրության հետ հույսեր փայփայող հիշյալ կուսակցության գործիչները ամերիկաբնակ շնորհալի ու աշխատասեր հայ գաղթականներին կոչ էին անում վերադառնալ հայրենի երկիր, ուր գյուղատնտեսության ու արդյունաբերության զարգացման, երկաթուղիների կառուցման և այլ կարևոր ձեռնարկների համար մասնագետների կարիք կար, և մասնակցել օսմանյան պետության վերակառուցմանը:⁵⁶

1921 թ. Արմենական, Վերակազմյալ հնչակյան և Սահմանադրական-դեմոկրատական կուսակցությունների միաձուլումով ի հայտ է եկել Հայկական դեմոկրատական-լիբերալ (Ռամկավար-ազատական) կուսակցությունը, որի ականավոր գործիչներից էին Ս.Անանիկյանը, Ս.Սալեմեզյանը, Կ.Փափազյանը, Լ.Կյուլեսերյանը, Հ.Ծովիկյանը և այլք:⁵⁶ Կուսակցության պաշտոնաթերթերն էին ԱՄՆ-ի արևելյան հատվածում «Ազգ-Պահակը», ապա՝ «Պայքարը» (Բոստոն), իսկ արևմտյան հատվածում «Նոր կեանք-Արօրը», ապա՝ «Նոր օրը» (Ֆրեզնո): ՀԳԼԿ-ն իրեն հռչակել էր որպես զուտ ազգային կուսակցություն՝ զերծ օտար ազդեցություններից ու արտաքին ճնշումներից:⁵⁷

Հայ քաղաքական երեք կուսակցությունների (Հնչակյան, Դաշնակցական, Ռամկավար) ամերիկյան մասնաճյուղերը կառուցվածքային առումով խիստ կազմակերպված միավորներ էին՝ բրգածև և հիերարխիկ կազմությամբ: Դրանցից յուրաքանչյուրը, ենթարկվելով իր կուսակցության ԱՄՆ-ից դուրս գտնվող համապատասխան կենտրոնական բյուրոյին, միաժամանակ, ուներ նաև իր ամերիկյան կենտրոնական կոմիտեն, որին ենթարկվում էին երկրի հայաշատ գրեթե բոլոր քաղաքներում գործող համապատասխան կուսակցությունների մասնաճյուղերը: Ստեղծվելով ռուսական հեղափոխական կուսակցությունների օրինակով՝ հայ քաղաքական կուսակցություններն իրենց կառուցվածքով շատ նման էին վերջիններս: Կուսակցությունների ամերիկահայ մասնաճյուղերը համապատասխան ֆինանսական ներդրումներ էին կատարում իրենց կենտրոններին, իսկ վերջիններս էլ՝ բյուրոներին: Ամերիկահայ ազգային կուսակցությունների նյութական կարողությունը գոյանում էր անդամավճարումներից, նվիրատվություններից և տարբեր առիթներով կազմակերպված հանգամանակություններից: Ընդ որում, անդամավճարումները որոշվում էին կուսակցությունների կենտրոնական կոմիտեների կողմից՝ հիմնված անդամների վճարողունակության սկզբունքի վրա. սովորաբար անդամավճարումները չէին գերազանցում վճարողի եկամտի 2-3%-ից: Ամերիկահայ կուսակցություններին անդամագրվածների շարքում մտավորականների կողքին զգալի թիվ էին կազմում գործավորները, դարասկզբից նաև կանացի սեռի առաջին սակավաթիվ ներկայացուցիչները:⁵⁸

Ամերիկահայ քաղաքական կյանքում սկզբնական շրջանում (1890-ական թվականներ) գերիշխող դերը պատկանել է Հնչակյան կուսակցությանը, ինչը շուտով (1900-ական թվականներ) փոխանցվել է Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցությանը: Վերջինս մինչև Առաջին աշխարհամարտ հանդիսացել է ԱՄՆ-ի ամենից մեծաթիվ ու արագ աճող քաղաքական կուսակցությունը:⁵⁹ (Տե՛ս Աղյուսակ XX^{56ա}):

ԱՄՆ-ում ՀՀԴ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵՆԵՐԻ ԵՎ ԱՆԴԱՄՆԵՐԻ ԹՎԱՔԱՆԱԿԸ (ըստ առանձին տարիների)		
Տարեթիվ	Կոմիտե	Անդամ
1903	36	—
1907	48	1.005
1914	77	1.728

Դարասկզբին ԱՄՆ-ի ՀՀԴ-ն իր անդամների թվով նույնիսկ հավասարվել, իսկ երբեմն նաև գերազանցել է ազգային մյուս կուսակցությունների միասին վերցված թվաքանակին: Միաժամանակ, իրենց հերթին Վերակազմյալ հնչակները գերազանցել են Հին հնչակներին. 1905 թ. դրանց հարաբերությունը համապատասխանաբար կազմել է 1.000 և 400-500 անդամ, իսկ 1914 թ. Ռամկավար կուսակցության անդամների թիվը՝ 1.200:⁶⁰

1921 թ. տվյալներով ԱՄՆ-ում հայ քաղաքական կուսակցություններին անդամակցածների ընդհանուր թիվը կազմել է շուրջ 13.000 մարդ: Ազգային գրեթե բոլոր կուսակցությունների կենտրոնները, ակումբներն ու պաշտոնաթերթերը կենտրոնացված էին երկրի արևելյան ափին գտնվող հայաշատ Բոստոն քաղաքում, բացառությամբ Սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան կուսակցության, որը հաստատվել էր Չիկագոյում:⁶¹ (Տե՛ս Աղյուսակ XXI^{61ա}):

1921 թ. ԱՄՆ-ում ՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՆԴԱՄՆԵՐԻ ԹԻՎԸ	
Կուսակցություններ	Անդամներ
Հայ հեղափոխական դաշնակցություն	6.000
Ռամկավար-ազատական	3.000
Վերակազմյալ հնչակյան	
Ազատական հնչակյան	2.500
Ազգայնական հնչակյան	
Սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան	1.500
Ընդամենը	13.000

Հայ քաղաքական կուսակցությունների գաղափարական հզոր գեներն էր մանուլը: Այն ընթերցվում էր ոչ միայն նրա կողմնակիցների ու համախոհների կողմից, այլ նաև հարազատ լեզվին, հայրենի լուրերին կարոտ, ոչ կուսակցական ուղղվածության բազմաթիվ տարագիր հայերի կողմից: Թերթերի համարները ձեռքից ձեռք էին անցնում, կարդացվում հարյուրավոր հայերի կողմից: Այսպես, 1908 թվականից Ֆրեզնոյում լույս տեսնող դաշնակցական «Ասպարեզ» թերթի յուրաքանչյուր համար անցնում էր ամենաքիչը 200 հայրենաբաղձ հայերի ձեռքով:⁶²

Կուսակցություններն ԱՄՆ-ում ունեին նաև հասարակական-քաղաքական, մշակութային ու կրթական հավաքատեղիներ ու հաստատություններ՝ ակումբներ, ընկերություններ, գրադարաններ, ընթերցարաններ և այլն, որոնք կարևոր ազգահավաքիչ ու ազգանպաստ դեր են կատարել հայրենի եզերքներից հեռու գտնվող ամերիկահայության համար: Սկզբնական շրջանում իրենց կուսակցական հավաքների համար գործունեության կենտրոնատեղիներ էին հանդիսանում թերթերի գրասենյակները: Ժամանակի ընթացքում կուսակցությունները վարձում կամ գնում էին սենյակներ, որտեղ հաստատվում էին նրանց ակումբները՝ «Դաշնակցական», «Հնչակյան», «Ռամկավար» անուններով: Այդ ակումբներում տեղի էին ունենում ազգային կանոնավոր հանդիպումներ:⁶³

Նախքան ազգային կրթօջախների ի հայտ գալը, կուսակցական ակումբները կատարել են նաև կրթական ու լուսավորական յուրատեսակ դպրոց-կենտրոնների դեր՝ իրենց վրա վերցնելով համայնքի հայապահպանման ու ինքնահաստատման կարևորագույն գործը: Ակումբների մշտական գործող գրադարաններն ու ընթերցարաններն իրենց այցելուներին էին տրամադրում հայոց լեզվին, գրականությանն ու պատմությանը վերաբերող նյութեր, այդ թեմաներով պարբերաբար անց էին կացվում հայերեն ու անգլերեն ուսուցողական դասախոսություններ, կազմակերպվում հանդիպումներ համայնքի կրթված անդամների, ճանաչված մտավորականների, ազգային ու հեղափոխական գործիչների հետ:⁶⁴

Հայ քաղաքական կուսակցություններն ԱՄՆ-ում ունեցել են նաև իրենց աջակցող երիտասարդական կազմակերպություններ: Դրանց թվում առավել գործունեն ու մեծաքանակը, տարածվածն ու հեղինակավորը ՀՅԴ Կրտսեր կազմակերպությունն էր, որը հայտնի էր Հայ երիտասարդական ֆեդերացիա անունով: Օրեցօր աճող այդ կազմակերպությունն իր գործունեությունը տարածել է գաղութի ինչպես քաղաքական, այնպես էլ կրթական, մարզական ու հասարակական կյանքի ասպարեզներում:

Ազգային կուսակցություններն ԱՄՆ-ում կազմակերպել են նաև զինվորական դպրոցներ, որտեղ ամերիկահայ երիտասարդ կամավորներին մարզում էին ռազմական նպատակների համար՝ պատրաստելով ապագայում հայրենիքի ազատագրմանը նվիրված վարժված զինվորներ: Այդպիսին էին 1891 թ. Ուստրում և Փրովիդենսում ստեղծված Ջինվորական խմբերը, որոնք հետագայում ծուլվել են հնչակյան մասնաճյուղերի հետ:⁶⁵ Ամերիկահայ առաջին կանոնավոր ռազմական դպրոցը հիմնվել էր 1899 թ. Փրովիդենսում, մեկ տարի անց՝ Նյու Յորքում, ապա՝ Բոստոնում և այլուր: Թեև ռազմական նմանատիպ դպրոցները պահանջում էին նյութական մեծ ծախսեր, այդուհանդերձ, հայ քաղաքական կուսակցությունները, իրենց առջև դրված համազ-

գային կարևոր խնդիրներին համապատասխան, դրամական խոշոր հատկացումներ են կատարել ի նպաստ համայնքի երիտասարդության զինվորական պատրաստվածության:⁶⁶

ԱՄՆ-ում գործող հայ քաղաքական կուսակցություններն իրենց հետամտած համազգային նպատակների իրականացման ճանապարհին գերծ չեն մնացել ներկուսակցական բուռն վեճերից ու կատաղի ընդհարումներից, որոնք հաճախ վեր են ածվել բռնությունների արատավորելով ու նսեմացնելով նրանց գործադրած հայրենանվեր ջանքերը: Ժամանակին այս հանգամանքը լուրջ մտահոգության առիթ է հանդիսացել ինչպես ամերիկահայության, այնպես էլ նրանց հետագա ճակատագրով մտահոգված և համայն հայության համերաշխությունն ու համախմբվածությունը երազող Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մ.Խրիմյանի համար: Վերջինս 1907 թ. սեպտեմբերի 20-ին Սբ. Էջմիածնից հղած հայրապետական Կոնդակով սթափության կոչ է արել ԱՄՆ-ի հայ քաղաքական կուսակցություններին՝ վերջ տալու անմիաբան ու ազգի համար կործանարար հետևանքներով առլեցուն քաղաքական վիճաբանություններին ասելով. «Ո՛հ, Որդե՛ս՝ կը իմ սիրեցեալք, սթափեցարուք ի թմրութեանց ձերոց և ի խոր քնոյ անգիտութեան և անհեռատեսութեան, և տեսէք, եթէ յորպիսուն փափուկ ժամանակի գտանիմք...»:⁶⁷

Իրենց գործունեության ընթացքում թույլ տված բոլոր թերություններով ու բացթողումներով հանդերձ, ամերիկահայ ազգային քաղաքական բոլոր կուսակցությունները հսկայական անգնահատելի դեր են կատարել ոչ միայն օտարության մեջ խարխափող հայ պանդուխտների շրջանում ազգային ոգին և հայրենի երկրի հետ կապը մշտաբուն պահելու ուղղությամբ, այլ նաև նյութական ու բարոյական աջակցություն ցույց տվել հայրենի տառապյալ ժողովրդին, զգալի աշխատանք կատարել ԱՄՆ-ին և եվրոպական զորեղ տերություններին Հայկական հարցը ներկայացնելու և նրանց օգնությամբ Թուրքիայում հայանպաստ ձեռնարկներ իրականացնելու ուղղությամբ:

Ազգային կուսակցություններից բացի, դարասկզբին ԱՄՆ-ում սկսել են ձևավորվել նաև քաղաքական մի շարք այլ կազմակերպություններ, որոնք ժամանակաշրջանի հասարակական-քաղաքական հարաբերությունների արդյունքն էին: Այդպիսին էր բանվորներ Հայկ Աղամյանի, Արամ Ջարդարյանի և այլոց կողմից հիմնված ամերիկահայ սոցիալիստական կուսակցությունը, որը սկզբում՝ 1906 թ., խմբակների, ապա կազմակերպությունների ձևով հաստատվել ու տարածվել էր Բոստոնում, Նյու Յորքում, Լիննում, Դետրոյտում, Չեկիում, Բրոքլինգում և այլուր որպես տեղական ամերիկյան սոցիալ-բանվորական կուսակցության բաղկացուցիչ հայկական մասնաճյուղ:⁶⁸

Ամերիկահայ փոքրաթիվ՝ 35-50 հազարի հասնող աշխատավորությունը, զուրկ լինելով իր սոցիալական պատկանելիության ազգային ավանդույթներից, ինչպես նաև իրենց բաժին ընկած պատմական ճակատագրի բերումով հեռու լինելով բանվորական շարժումներից, չունեին համապատասխան դասակարգային գիտակցություն, հետևաբար նրանց համախմբելը որոշակի դժվարությունների հետ էր կապված: Սոցիալիստական կուսակցությունն ուներ իր ծրագիրն ու կանոնադրությունը, որը բխում էր «Բոլոր երկիրներու գործաւորնե՛ր միացէ՛ք» նշանաբանի ոգուց:⁶⁹ Սոցիալիստական

գաղափարախոսության կողմնակիցները պայքարում էին գործավորների աշխատա-
ժամի կրճատման, աշխատավարձի բարձրացման, աշխատանքային անվտանգության
կանոնների պահպանման, աշխատանքային դժբախտ պատահարների կամ անգոր-
ծության դեպքում նրանց կյանքի ապահովագրման և նման այլ պահանջների իրա-
կանացման համար:⁷⁰ 1916 թվականից Դետրոյտում լույս էր տեսնում «Գործաւոր»,
1920 թվականից Նյու Յորքում «Նոր հոսանք», 1922 թվականից՝ «Բանւոր» պարբերա-
կանները, իսկ արդեն 1924 թ. ԱՄՆ-ի բանվորական (կոմունիստական) կուսակցության
հայկական հատվածի պաշտոնական ձուլումից հետո՝ «Պրոլետար» պաշտոնա-
բերքը:⁷¹

Ամերիկահայերի շրջանում գործել է նաև Հայ չեզոքների (ոչ կուսակցականներ)
համազգային միությունը, որը, հիմնվելով 1919 թ. Նյու Յորքում, նպատակ ուներ յուրա-
քանչյուր հայ քաղաքացու հասու դարձնել իր իրավունքներին ու պարտականու-
թյուններին, ինչպես նաև պայքարել դրանց պաշտպանության համար:⁷²

Ամերիկահայ իրականության մեջ մշակութային, քաղաքական ու ներգա-
ղութային կյանքի զանազան կողմերը ներառող ազգային այլ ակումբների, կուսակցու-
թյունների, ընկերությունների, միությունների, կազմակերպությունների կողքին իրենց
արժանավոր տեղն ունեին կուսակցական ու հարանվանական նկրտումներից հեռու
կանգնած բարեսիրական միությունները՝ Հայկական բարեգործական ընդհանուր
միությունը (ՀԲԸՄ), Հայ կարմիր խաչը (ՀԿԽ) և այլն: Բնութով համահայկական այդ
կազմակերպությունները, որոնց ֆինանսները գոյանում էին անդամավճարումներից,
անձնական նվիրատվություններից ու հանգանակություններից, իրենց ծավալած
հսկայական մարդասիրական գործունեությամբ հայրենանպաստ և ազգանպաստ
գործ կատարելով, նյութապես ու բարոյապես սատարել են ինչպես ԱՄՆ-ի, այնպես էլ
հայրենի ու աշխարհով մեկ սփռված իրենց բազմահազար կարիքավոր հայրենա-
կիցներին:

Այդպիսի խոշոր կազմակերպություններից էր 1906 թ. Կահիրեում հիմնված
Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության ամերիկյան մասնաճյուղը, որը կազ-
մավորվել էր երկու տարի անց՝ 1908 թ. փետրվարի 24-ին Բոստոնում, Եգիպտոսից
ժամանած ՀԲԸՄ ներկայացուցիչներ Վահան Քյուրքչյանի, ինչպես նաև իրենց զգալի
ավանդը ներդրած ավետարանական քարոզիչներ՝ վերապատվելիներ Կ.Սանալյանի,
Խ.Պեննեյանի, Մուշեղ եպս. Սերոբյանի, Բաբկեն եպս. Կյուլեսերյանի և այլոց ջան-
քերով:⁷³ Հիմնադրման պահին ՀԲԸՄ ամերիկյան մասնաճյուղն ուներ ընդամենը 15
անդամ, իսկ մեկ տարի անց՝ արդեն 101:⁷⁴ Միության նպատակն էր. «Ա.-Օժանդակել
հայ ժողովուրդին և մայր-հայրենիքին մտաւոր եւ բարոյական զարգացման: Բ.-Օգնել
անոնց նիւթական եւ տնտեսական վիճակին բարելււման: Գ.-Քաջալերել այն
արդիւնքները յառաջ բերելու ծառայող ամեն ձեռնակ ու հրատարակութիւն»:⁷⁵ Ազգային
արժանապատվության զգացումը միությանը թելադրում էր բարոյական այն սկզբուն-
քը, համաձայն որի, «Հայը չպետք է իր ձեռքը երկարի օտարի առջեւ»,⁷⁶ ուստի «Միու-
թիւնը զորութիւն է», «Եղբայր ենք մենք» կարգախոսներով կոչ էր անում համայն աշ-
խարհի և, հատկապես, փոքրիշատե բարեկեցիկ ԱՄՆ-ի հայությանը համախմբված ու
զորեղ աջակցություն ցույց տալ բոլոր, ի մասնավորի, օսմանյան թուրքիայի և

ցարական Ռուսաստանի իրենց կարոտյալ հայրենակիցներին: Շատ շուտով ՀԲԸՄ
ԱՄՆ-ի մասնաճյուղը դարձավ միության հիմնական հենարանն ու առանցքային ուժը:
Արդեն 1909 թ., գլխավորապես հայ ավետարանական հոգևորականների շնորհիվ,
մասնաճյուղեր են հաստատվել Նյու Բրիքընում, Ուորքեսթրում, Փրովիդենսում, Բրոք-
թոնում, Փաուերքեթում: Նույն թվականին հիմնվել է ՀԲԸՄ ամերիկյան մասնաճյուղի
կարևոր սյունը դարձած Նյու Յորքի մասնաճյուղը՝ քաղաքի բարեսեր և ունևոր խավի
մասնակցությամբ: Ժամանակի ընթացքում արագ թափով աճել է միության մասնա-
ճյուղերի և դրանց անդամների թիվը:⁷⁷ (Տես Աղյուսակ XXII ^{77ա}):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ XXII

ՀԲԸՄ ԱՄՆ-Ի ՄԱՍՆԱՃՅՈՒՂԵՐԻ ԵՎ ԱՆԴԱՄՆԵՐԻ ՔԱՆԱԿԱԿԱՆ ԱՃԸ		
Տարեթիվ	Մասնաճյուղ	Անդամ
1912	48	2.339
1913	54	2.407
1916	60	4.000
1924	100	8.000

Միության կենտրոնատեղին քանիցս փոխադրվել է Բոստոնից Նյու Յորք.
այսպես՝ 1913-1915 թթ. Բոստոն, 1915-1918 թթ.՝ փոխարինաբար Նյու Յորք և Բոստոն,
1918-1925 թթ. Բոստոն, 1925-1980 թթ.՝ Նյու Յորք, իսկ 1980 թվականից մինչև օրս
Սեդլ Բրուք: 1921 թ. ՀԲԸՄ ամերիկյան մասնաճյուղը վեր է ածվել ինքնուրույն հատ-
վածի:⁷⁸ Միությունն ունեցել է նաև Բոստոնում հրատարակվող իր պաշտոնաթերթերը
1909-1910 թթ.՝ «Հայ», իսկ 1914 թվականից՝ «Յուշարար» պարբերականները:⁷⁹

1909-1924 թթ. ՀԲԸՄ ամերիկյան հատվածի ընդհանուր հասույթը կազմել է
810.231 դոլար (1909-1919 թթ.՝ 232.231 դոլար, 1919-1924 թթ.՝ 578.000 դոլար), որը
գերակշիռ մաս է կազմել նաև ողջ ՀԲԸՄ ընդհանուր հասույթի հաշվարկում (1906-
1922 թթ. ՀԲԸՄ ողջ հասույթի 632.231 դոլարը գոյացել է ամերիկյան մասնաճյուղերից,
ընդ որում, միայն վերջին երեք տարիներին այն կազմել է շուրջ 400.000 դոլար):⁸⁰

Հսկայական էին ՀԲԸՄ ամերիկյան մասնաճյուղի ջանքերը Առաջին աշ-
խարհամարտի տարիներին ու դրանից հետո: Այն իր վրա էր վերցրել նաև որբախնամ
առաքելություն (1920 թ. միայն երկու ամսվա ընթացքում Կալիֆոռնիայի նահանգային
մասնաճյուղն իր հովանու ներքո կազմակերպել էր ավելի քան 500 որբերի խնամքն
ու կրթությունը), Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույց ընկերության հետ հայրենի
կարոտյալների համար հանգանակել 23.400 դոլար, մասնակցել «Ոսկե կանոն»
ազգային բարեսիրական, 1919 թ. Ջորավար Անդրանիկի կազմակերպած Ազգային
փրկության, որբանոցներից արձակված և բախտի քմահաճույքին հանձնված չափա-
հաս հայ որբերին աջակցելու կոչված Ինքնօգնության հանգանակություններին
տրամադրելով հարյուր հազարավոր դոլարներ:⁸¹

1917 թ. ԱՄՆ-ում կազմավորվել են նաև ՀԲԸՄ օժանդակ մարմիններ, ինչպես օրինակ՝ Տիկնանց որբախնամը (Նյու Յորք, Ֆիլադելֆիա, Կալիֆոռնիա և այլուր), որն իր կազմակերպած բազմաբնույթ միջոցառումներով ու հավաքներով զգալի որբանպաստ գործունեություն է իրականացրել և այլն:⁸²

Համագաղութային մակարդակի բարեսիրական կազմակերպություններից բացի, ԱՄՆ-ում գործել են նաև մի շարք ունևոր ամերիկահայ գործարար անհատների ջանքերով հիմնված ընկերություններ, որոնք իրականացրել են համազգային կարևորագույն ձեռնարկներ: Այսպես՝ Նյու Յորքում 1920 թ. ամերիկահայ հայտնի գործարար, մեծահարուստ ու բարերար Գուլաբի Գյուլբենկյանը հիմնել էր Գյուլբենկյան հիմնարկությունը, 1921 թ. Միհրան Գարագյոզյանն ու ընտանիքը՝ Հովարդ Գարագյոզյան հիշատակային ընկերությունը: Այս երկու ընկերություններն էլ նպատակ ունեին բոլոր միջոցներով սատարել Հունաստանում, Սիրիայում, Լիբանանում և հարակից այլ տարածքներում ապաստանած իրենց տարագիր հայրենակիցների ազգապահպանությանը, կրթությանը, զբաղվածությանն ու հոգևոր կյանքին՝ մեծապես աջակցելով Հայ փախստականների կոմիտեների գործունեությանը:⁸³

Ամերիկահայ իրականության մեջ գնահատելի դեր են կատարել տիկնանց կազմակերպությունները: Հանդես գալով որպես տիկնանց միություններ, եկեղեցասեր տիկնանց կամ օրհորդաց առաջադիմական, հայուհյաց որբախնամ ընկերություններ և այլ անվանումներով, սրանք հիմնականում ստեղծվել և գործել են համայնքի եկեղեցիներին կից ու նրանց հովանավորության ներքո: Կրթասիրաց, եկեղեցասիրաց, որբախնամ և նման այլ բնույթի այդ կազմակերպություններն օտարության մեջ զգալի հայապահպան աշխատանք են կատարել խթանելով համայնքի ներսում եկեղեցու ազգահավաքիչ գործունեության առավել արդյունավետ իրականացումն ու ԱՄՆ-ի հայաշատ տարբեր վայրերում հոգևոր ու կրթական նորանոր կենտրոնների հիմնադրումը: Տիկնանց կազմակերպությունների ջանքերով ազգային եկեղեցիներին կից բացվել էին կիրակնօրյա դպրոցներ, որոնցում, հիմնականում մի խումբ ուսյալ ու նվիրյալ տիկնանց ջանքերով հայոց լեզվի, հայոց պատմության և այլ դասընթացներ ու հավաքներ են իրականացվել:

Տիկնանց կազմակերպություններից բացի, որոնց գործունեությունը սահմանափակվել է սոսկ հայաբնակ այս կամ այն տարածքով, շրջանով կամ քաղաքով, ԱՄՆ-ում հիմնվել էին նաև համագաղութային մակարդակի միություններ: Տիկնանց առաջին այդպիսի կազմակերպությունը ՀՀԳ կուսակցության հովանու ներքո հիմնված Հայ կարմիր խաչն էր: Նախքան դրա վերջնական ձևավորումը 1903-1905 թթ. ԱՄՆ-ի տարբեր քաղաքներում՝ Նյու Յորքում, Ֆիլադելֆիայում, Թրոյում, Բոստոնում, Փրովիդենսում, Ուեսթ Փուլմանում դաշնակցության ենթակայությամբ գործել են տիկնանց օժանդակ, հաճախ իրենց Հայ կարմիր խաչ անվանող խմբեր, որոնք, գործելով ՀՀԳ-ի կողքին, սկզբնական շրջանում այն ապահովում էին նյութական միջոցներով և կատարում տարբեր հանձնարարություններ: 1909 թ. Ադանայի ջարդերից հետո այդ աջակցությունը դարձել է առավել գործնական ու շոշափելի՝ խթանելով երկրի տարբեր վայրերում ցրված և կենտրոնական ղեկավարությունից զրկված խմբերի կազմակերպումը: Այդ առաքելությունն իր վրա էր վերցրել 1910 թ. հունվարի 1-ին Նյու Յորքում կազմավորված Կարմիր խաչի հայկական ընկերությունը, որը տարվա վերջին ակադավոր դաշնակցական գործիչ Գ.Ակունու (խաչատուր Մալունյան) ջանքերով են-

թարկվել է կուսակցության վերջնական ձևավորմանն ու կազմակերպմանը վերանվանվելով որպես ՀՀԳ Կարմիր խաչ:⁸⁴ ՀՀԳ Կարմիր խաչի նպատակն էր. «Ա.-Խաղաղ ժամանակ նպաստել հանրօգուտ ձեռնարկներու եւ հիմնարկութիւններու: Բ.-Համաճարակի, պատերազմի եւ կամ ոեւէ աղէտի պահուն օգնել վիրաւորեալներու, կարօտեալներու ու զոհերու ընտանիքներուն: Գ.-Օգնութեան հասնիլ ընկերներու կարօտ ընտանիքներուն ու զոհերու ընտանիքներուն»:⁸⁵

Մինչև Առաջին աշխարհամարտը ՀՀԳ Կարմիր խաչն իր գործուն մասնակցությունն է ցուցաբերել հայրենի երկրում ազգային հիվանդանոցներին ու կրթական հաստատություններին սատարելու ջանքերին: Մեկ տարվա ընթացքում այն իր մասնաճյուղերն է հիմնել երկրի հայաշատ տարբեր վայրերում: 1915 թ. միությունն ուներ երկրով մեկ տարածված 33, իսկ 1919 թ. արդեն 54 մասնաճյուղեր:⁸⁶ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության ստեղծումով միությունը 1920 թ. վերանվանվել է որպես Դստերը Հայաստանի:⁸⁷

Կազմակերպված, կրթված ու գործունյա տիկնանցից բաղկացած Հայ կարմիր խաչը, միաժամանակ, նպաստավոր պայմաններ է ստեղծել նախկինում սոսկ ընտանեկան հոգսերով սահմանափակված նահապետական հայ կնոջը հասարակական կյանքի մեջ ներգրավելու ուղղությամբ խթանելով նրա լիարժեք ինքնադրստորումը:

Ֆիզիկապես, հետևաբար և հոգեպես առողջ և ուժեղ սերունդ ունենալու նպատակով ամերիկահայության ուշադրության կենտրոնում էին նաև երիտասարդների ջանքերով Նյու Յորքում հաստատվել էր Հայ մարմնակրթական ընդհանուր միությունը (ՀՄԸՄ), որը հետագայում իր մասնաճյուղերն էր հիմնել երկրի տարբեր հայաբնակ շրջաններում:⁸⁸ Միությունը հանդես էր գալիս «Բարձրացիր, բարձրացուր» նշանաբանով և նպատակ ուներ «Ֆիզիքական դաստիարակութեան միջոցով հայ ցեղի ազնվացման սատարել. նոր սերնդին ներշնչել ոյժի ու գեղեցիկի ճաշակը. եւ անոր մէջ մշակել ձեռներեցութեան, փոխադարձ օգնութեան ու մաքուր ընկերական յարաբերութեան ոգին»:⁸⁹ ՀՄԸՄ ընդհանուր ծրագրի համաձայն, հայ մարմնակրթական կյանքն ԱՄՆ-ում նույնպես բաժանված էր չորս հիմնական մասերի՝ սկաուտական, շվեդական մարզանքներ, դաշտային խաղեր, դաշտային մարզանքներ:⁹⁰

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին և հետո ամերիկահայերի շրջանում ստեղծվել են հասարակության տարբեր խավերն ընդգրկող բազմաբնույթ այլ կազմակերպություններ ևս: Այսպես՝ 1916 թ. ազգային որոշ գործիչների ջանքերով կազմակերպվել էր մասսոնական Հայկական օթյակը, որի գաղափարական հիմքում ընկած էր հայոց անցյալի պատմության քաջարի հերոսների հիշատակի ոգեկոչումն ու նրանց փառավոր օրինակով հայրենիքին նվիրյալ նոր սերնդի դաստիարակումը: 1923-1924 թթ. Ռամկավար-ազատական կուսակցության ջանքերով Հայկական օթյակը վերակազմվել է Կարդանանց ասպետների եղբայրության⁹¹ ազգային հերոս Վարդան Մամիկոնյանի ու նրա հետևորդների փայլուն սխրանքների ոգին ամերիկահայ երիտասարդությանը հաղորդելու նպատակով: Կազմակերպությունն իր մասնաճյուղերն ուներ ԱՄՆ-ի հայաշատ գրեթե բոլոր շրջաններում:

ԱՄՆ-ի հայ ավետարանականների ջանքերով 1918 թ. հունիսի 7-ին Ուստրում հիմնվել է Ամերիկայի հայ ավետարանչական ընկերակցությունը, որը, ի շարս այլ խնդիրների, ծրագրել էր Մերձավոր Արևելքում կազմավորել աստվածաբանական հաս-

տատություններ տեղի հայ ավետարանական եկեղեցիներին, դպրոցներին, որբանոցներին սատարելու նպատակով:⁹²

1918 թ. Հայաստանի Առաջին Հանրապետության ստեղծումը ոգևորության ալիք էր բարձրացրել ԱՄՆ-ի հայերի շրջանում, որոնք ձեռնամուխ էին եղել արհեստավարժ հայերից կազմել մասնագիտացված ընկերություններ կոչված բոլոր միջոցներով սատարելու նորակազմ հայրենիքի ամրապնդմանը: Նյութական ու այլ բնույթի աջակցությունից բացի, ընկերություններն իրենց մասնագետներին ուղարկում էին հայրենիք տեղում իրենց նպաստը բերելու: Հայաստանի Հանրապետության տնտեսական կյանքի վերականգնմանն ու զարգացմանը մասնակցելու նպատակով ամերիկահայերը ստեղծել էին ճարտարագետների միությունը, որն իր առջև խնդիր էր դրել զարկ տալ տարբեր ճարտարավեստների տարածմանն ու զարգացմանը, կարևոր տեղ հատկացնել հողագործությանն ու անտառամշակությանը և այլն:⁹³ Ստեղծվել էր նաև Բժշկական միությունը, որն իր մասնագետներին բացի Հայաստանից 1921 թ. ուղարկել էր նաև Կիլիկիա, ինչպես նաև օգնություն հասցրել Մերձավոր Արևելք և այլ տարածքներ տարազգրված հայրենակիցներին:

1922 թ. ամերիկահայ «Կոչնակ» շաբաթաթերթի ջանքերով Նյու Յորքում հիմնվել էր Հայկական հրատարակչական ընկերությունը, որը ծրագրել էր ազգային դպրոցների համար հայերենով հրատարակել առաջին դասարանի դասագրքեր, ինչպես նաև օտար ընթերցողների համար հայ գրականության լավագույն թարգմանություններ, իրականացնել հայանպաստ այլ գործեր:⁹⁴

Նույն թվականին հիմնվել էր նաև Գաղթականության հայկական դեպարտամենտը, որը գաղութի հայության կրթական, սոցիալական հարցերին առնչվող խնդիրների հետ միասին զգալի ավանդ ուներ նաև ԱՄՆ ժամանած անպաշտպան գաղթականների առջև ծագած իրավական, քաղաքական, քաղաքացիական, հասարակական, տնտեսական, աշխատանքային, ֆինանսական և նման այլ հարցերը կարգավորելու, նոր երկրի պայմաններին նրանց ընտելացնելու և այլ կարևոր աջակցություն ցուցաբերելու գործում: Գաղթականների յուրահատուկ այդ տունը միայն 1922 թ. մասնավոր հարցերով օգնություն էր ցույց տվել 2.400 գաղթականների, վարել 953 գաղթականների 368 գործ, այսինքն յուրաքանչյուր երրորդ գաղթական հայն օգտվել էր գաղթականական գրասենյակի ծառայություններից:⁹⁵

Այսպիսով, դեռևս անցյալ դարի 80-ական թվականների վերջից ԱՄՆ-ում ստեղծվել և հետագա տարիներին ստվարանալով իրենց մասնաճյուղերն են հիմնել հասարակության գրեթե բոլոր խավերը ներառող հայ բազմաթիվ մեծ ու փոքր ընկերություններ, միություններ, կազմակերպություններ ու կուսակցություններ (արդեն 1921 թ. միայն Բոստոնում կային 36-ից ավելի հայկական միություններ⁹⁶):

Հետամտած նպատակներով բազմաբնույթ այդ կազմակերպությունները (գաղթականական, քաղաքական, քաղաքացիական, հասարակական, տնտեսական, առևտրական, ռազմական, մարզական, հոգևոր, մշակութային, կրթական, բարեսիրական, որբախնամ, հայրենակցական, հայրենասիրական, երիտասարդական, տիկնանց և այլ) իրենց կարճատև և կամ երկարատև գոյության ընթացքում ազգանպաստ ու հայրենանպաստ կարևոր դեր են կատարել խթանելով օտար ափերում հայահավաքման ու հայապահպանման դժվարին խնդիրների իրականացման, ինչպես նաև հեռավոր հայրենի երկրին ու ժողովրդին հնարավոր բոլոր միջոցներով (նյութական, մարդկային,

բարոյական և այլ) սատարելու, Հայոց հարցը ամերիկյան և եվրոպական հասարակայնությանն ու կառավարող պաշտոնական շրջաններին ներկայացնելու և այլնի ուղղությամբ:

բ. ԱՄԵՐԻԿԱՅԱՅԵՐԻ ԿԱՊԸ ԲՆՕՐՐԱՆԻ ՀԵՏ

Ամերիկահայության կապը հայրենիքի հետ եղել է մշտական, անընդհատ ու անկապտելի: Այն դրսևորվել է հենց սկզբից՝ XIX դ կեսից, երբ ԱՄՆ մեկնածուներից շատերը զգալի ջանքեր էին գործադրում ասիական հետամնացության մեջ խարխուլող հայրենի երկրի հոգևոր ու տնտեսական զարգացումն ու բարգավաճումն ապահովելու ուղղությամբ. այդ կապն ավելի է ամրապնդվել ու խորացել հետագա տարիներին, մասնավորապես, օսմանյան թուրքիայում հայության նկատմամբ ծավալված հալածանքների, բռնությունների ու պարբերական ջարդերի հետևանքով, երբ ամեն տեսակի օգնությանն ավելացել էր նաև զինականը:

Զինական օգնությունը, որն արտահայտվել է ռազմամթերքի, դրամական միջոցների, ինչպես նաև մարդկային ուժի (ազգային գործիչներ, կամավորներ) առաքումով և այլն, զլխավորապես իրականացվել է հայ քաղաքական տարբեր կուսակցությունների կողմից՝ խիստ գաղտնիության պայմաններում: Սկզբնական շրջանում (մինչև Առաջին աշխարհամարտ) այդ ամենը, ի հարկե, բացասական մեկնաբանությունների տեղիք էր տալիս ազգային տարբեր խավերի ու նաև օսմանյան կայսրությունում գործող օտար, հատկապես ամերիկյան բողոքական առաքելությունների շրջանում, որոնք նախազգուշացնում էին խուսափել թուրքական պետությունում ռազմական ընդհարումներին միջամտելուց և պահպանել չեզոքություն, քանի որ հակառակ դեպքում, նման գործողությունները լի էին հայրենի խաղաղ ու անպաշտպան բնակչության նկատմամբ անցանկալի ու անկանխատեսելի հետևանքներով, միաժամանակ, դրանք անմիջականորեն կհարվածեին նաև օսմանյան թուրքիայում հաստատված օտար-երկրացիների կյանքի ու գույքի անձեռնմխելիությանը:

Սակայն արդեն Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում ու դրան հաջորդող տարիներին հայրենի ժողովրդի սատարմանն ուղղված ամերիկահայերի համազգային ջանքերը դարձել են ավելի գործուն ու ծանրակշիռ՝ կրելով թե՛ քաղաքական ու դիվանագիտական, և թե՛ հասարակական, տնտեսական ու ռազմական բնույթ:

Պատերազմի հենց սկզբից ամերիկահայ մի խումբ ազգայինների ջանքերի շնորհիվ հնարավոր էր դարձել համախմբել տեղի հայ քաղաքական տարբեր ուղղությունները, որոնք ժողովրդի ու հայրենի երկրի համար ճակատագրական այդ պահին, որոշ բացառությամբ, հանդես էին բերել միասնաբար գործելու պատրաստակամություն: Նման առաջին քայլն իրականացվել էր ամերիկահայ ազգային գործիչ, ռամկավար Մուշեղ եպս. Սերոբյանի ջանքերով, որը գաղութի ներսում կազմակերպված ու հավաքական շարժում սկզբնավորելու, ինչպես նաև կովկասահայության շրջանում ծագած ինքնապաշտպանական շարժմանն արձագանքելու նպատակով իր բնակարանում հրավիրել էր ժողով՝ չորս կուսակցությունների (Սոցիալ-դեմոկրատական ինչակյան, Հայ հեղափոխական դաշնակցական, Վերակազմյալ ինչակյան, Հայ սահմանադրական ռամկավար) մասնակցությամբ: Յուրաքանչյուր կուսակցությունից

ընտրված երկուական ներկայացուցիչներից բաղկացած միջկուսակցական մարմինը 1914 թ. նոյեմբերին Բոստոնում հրավիրել է Միջկուսակցական խորհրդաժողով, որն ընդունել է ազգային չորս կուսակցությունների համատեղ գործունեության ծրագիր: Խորհրդաժողովի նպատակն էր՝ «աջակցել հայ ազատագրության համար ներկայ պատերազմին առթիւ ըլլալիք համազգային ջանքերուն, օգնել այժմ իսկ երկրի մէջ կռուող խումբերու, զինեալ շարժում յառաջ բերել, երբ կարելի ըլլայ Դաշնակից պետութեանց հաւանութիւնը եւ օժանդակութիւնը ստանալ, Դիվանագիտական հետապնդումներ կատարել»:⁹⁷ Խորհրդաժողովին հաջողվել էր ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի հետ համատեղ ջանքերով Ուաշինգտոնում Ռուսաստանի դեսպանի միջոցով ստանալ ցարական կառավարության համաձայնությունն ու հովանավորությունը՝ Կովկասում ռուսական բանակի կազմում կռվելու պատրաստ ամերիկահայ երիտասարդ կամավորներ առաքելու և մի շարք այլ խնդիրների վերաբերյալ: Որոշվել էր կովկասահայ կովող խմբերին հատկացնել հանձնախմբի տրամադրության տակ եղած ողջ դրամական միջոցների 25%-ը:⁹⁸

1914 թ. դեկտեմբերին Խորհրդաժողովին Ամերիկահայոց առաջնորդարանից երկուական ներկայացուցիչների մասնակցությունը համազգային բնույթ է հաղորդել հիշյալ միջկուսակցական մարմնին՝ այն վերանվանելով Ազգային պաշտպանության ամերիկահայ հանձնախմբի (ԱՊԱԳ):⁹⁹

Միաժամանակ, 337 կուսակցության գործիչները կարողացել էին ստանալ ռուսական կառավարության պաշտոնական հավաստումը արևմտահայության ազատագրման վերաբերյալ, ինչպես նաև հասնել կամավորական շարժումը կազմակերպելու նպատակով Կովկասում (Թիֆլիս) Ազգային բյուրոյի ստեղծմանը: Այդ է պատճառը, որ հանձնախմբում դաշնակցության ներկայացուցիչները պահանջում էին կամավորական շարժման աջակցելու նպատակով ԱՄՆ-ում հանգանակվող գումարի կեսն առաքել Ամենայն հայոց կաթողիկոսի կողմից վավերացված Թիֆլիսի Ազգային բյուրոյին, իսկ մյուս կեսը՝ տրամադրել ինչպես ամերիկահայ կամավորների կարիքների, նույնպես և հայրենի երկրի տարբեր շրջաններում հեղափոխական շարժումներ առաջ բերելու համար: Այս առաջարկությունը չի ընդունվել հանձնախմբի կողմից, այլ որոշվել է հանգանակվող գումարի զգալի մասը հատկացնել Ամենայն հայոց կաթողիկոսի հովանավորության ներքո Սբ. Էջմիածնում կազմավորված և առաջ հանձնախմբին, իսկ 25%-ը ԱՄՆ-ում Ռուսաստանի դեսպանի միջոցով փոխանցել Կովկաս «մի միայն երկիր մեկնած կամ մեկնելիք Հայ կամավորներուն անխտիր»: Արդյունքում տարբեր քաղաքական ուղղությունների միջև պահպանվող համերաշխ գործակցությունը խախտվել է, և 337-ն հեռացվել է հանձնախմբի կազմից:¹⁰⁰

Ընդհանուր առմամբ, Կովկասում հայ կամավորական շարժմանը սատարելու նպատակով հանգանակվել էր 160.000 դոլար, ընդ որում, ԱՊԱԳ-ն՝ 60.000, իսկ առանձին 337-ն՝ 100.000 դոլար: Դաշնակցությունը ընդամենը երկու ամիսների ընթացքում Կովկաս էր առաքել 800 կամավորներ:¹⁰¹

Անտանտի տերությունների առջև Հայ դատը ներկայացնելու նպատակով 1915 թ. ապրիլին Փարիզում հիմնված Ազգային պատվիրակության նախագահ, Ամենայն հայոց կաթողիկոսի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Պողոս Նուբարի և Կահիրեում գործող ԲԲԸՄ ջանքերով, Եգիպտոսի օրինակով, մի խումբ ամերիկահայերի կողմից

(դոկտորներ Ս.Մ.Գաբրիելյան, Այվազյան, պատվ. Խ.Կ.Պեննեյան և այլոք) ԱՄՆ-ում և ստեղծվել էր Ազգային շահերի պաշտպանության միությունը (ԱՇՊՄ): Այն բաղկացած էր հայ քաղաքական չորս կուսակցություններից, Հայ առաքելական և Հայ ավետարանական եկեղեցիներից ու ԲԲԸՄ-ից ընտրված ներկայացուցիչներից: 337-ն հրաժարվեց ենթարկվել Ազգային պատվիրակության և անձամբ Պ.Նուբարի հսկողությանը և գործեց անկախ ընդհուպ մինչև 1917 թ. սկիզբը:¹⁰²

Պ.Նուբարի ջանքերով Ազգային պաշտպանության ամերիկահայ հանձնախումբն ու Ազգային շահերի պաշտպանության միությունը համագործակցված զգալի օգնություն են առաքել Սբ. Էջմիածին՝ ի նպաստ հայ գաղթականների, Կովկասում ապաստանած փախստականների ու կամավորների: Ծրագրված էր նաև բոլոր միջոցներով սատարել Փարիզի Ազգային պատվիրակությանը՝ Կիլիկիայի ազատագրման ու Եվրոպայում և Ամերիկայում Հայ դատի պաշտպանությունը հետամտող նրա քաղաքական, դիվանագիտական և ռազմական բնույթի ջանքերին:

1915 թ. սեպտեմբերին ազգային վերոհիշյալ երկու կազմակերպությունները (ԱՊԱԳ և ԱՇՊՄ) միավորվել են որպես Ազգային պաշտպանության Ամերիկայի միություն (ԱՊԱՄ)՝ աջակցելու Փարիզի Ազգային պատվիրակությանը: Միությունը բաղկացած էր ազգային վեց կուսակցությունների ու կազմակերպությունների ներկայացուցիչներից (Սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան, Վերակազմյալ հնչակյան, Հայ սահմանադրական ռամկավար կուսակցություններ, ԲԲԸՄ, Հայ առաքելական և Հայ ավետարանական եկեղեցիներ): Նոր միության կազմում էին Ս.Սվազլըն (ատենապետ), Ա.Նազարեթյանը (ատենադպիր), Բաբկեն Եպս. Կյուլեսերյանը և այլոք: Միավորման գործում մեծ էր ամերիկահայ ավետարանական եկեղեցու քարոզիչներ վերապատվելիներ Եարտըմյանի, Կ.Մանավյանի, Մ.Գալայճյանի դերը:¹⁰³

Ազգային-քաղաքական հիշյալ չորս միություններն էլ իրենց վարչական գործերը կարգավորում էին Ընդհանուր և Գործադիր ժողովների միջոցով: Ընդ որում, Ընդհանուր ժողովը բաղկացած էր տվյալ միության մեջ ընդգրկված յուրաքանչյուր կազմակերպությունից երկուական, ապա նաև՝ երեքական ներկայացուցիչներից: Համագաղութային հիշյալ միությունների հետ ԱՄՆ-ի Հայ առաջնորդարանի համագործակցությունից հետո Գործադիր ժողովի նիստերը սկսել է նախագահել ամերիկահայոց հոգևոր առաջնորդը:¹⁰⁴

Ազգային պաշտպանության Ամերիկայի միության ջանքերով կազմակերպվել են հայրենանպաստ հանգանակություններ, որոնց արդյունքը բաժանվել է հետևյալ սկզբունքով. գումարի 100% բաժնի 25%-ը Հայոց կաթողիկոսի միջոցով Կովկասի հայ կամավորներին, 25%-ը կրկին կաթողիկոսի կամ Պ.Նուբարի միջոցով Կովկասում ապաստանած հայ կարոտյալներին, իսկ մնացած 50%-ը ուղարկվել է Փարիզի Ազգային պատվիրակությանը: Հետագայում, Պ.Նուբարի կարգադրությամբ, որոշվել է հանգանակությունների արդյունքները լիովին առաքել անձամբ կաթողիկոսին՝ գումարի կես բաժինը հատկացնելու Կովկասի կամավորներին, իսկ կեսը՝ փախստականներին: Միությունն իր գոյության ընթացքում նյութական ու բարոյական զգալի օգնություն է տրամադրել նաև Կիլիկիո կաթողիկոսին, Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքին, Թիֆլիսում Հայաստանի վերաշինության հանձնախմբին, ինչպես նաև Ամերիկյան նպաստամատույց ընկերությանը, Ռուս-ամերիկյան նպաստից ընկերությանը և այլոց: Միությունը

բժշկական օգնություն, սնունդ, հագուստեղեն է առաքել Կովկասում ապաստանած հայ փախստականներին, մշտապես կապ պահպանել ԱՄՆ-ի պետական շրջանների ու հայասեր ամերիկացիների հետ, ջանքեր գործադրել վերականգնելու ԴՅԴ-ի հետ համագործակցությունը:¹⁰⁵

Ամերիկահայերն իրենց գործուն մասնակցությունն են ունեցել Առաջին աշխարհամարտի տարիներին և հետո Կովկասում, ապա Կիլիկիայում կազմակերպված կամավորական շարժումներին՝ սկսած 1915 թ. Վանի ինքնապաշտպանական կռիվներից մինչև 1918 թ. Արարայի հերոսամարտը՝ Անտանտի տերությունների, ցարական Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի զորամիավորումների հետ կողք-կողքի քաջաբար մարտնչելով երիտթուրքական ու քեմալական իշխանությունների դեմ:

Առաջին աշխարհամարտի հետևանքով օսմանյան թուրքիայում արևմտահայության կյանքի ու գույքի անձեռնմխելիության պահպանման համար ստեղծված անբարենպաստ ու օրեցօր վատթարացող պայմանները պատճառ էին հանդիսացել թուրքիայի դեմ Կովկասում կռվող ռուսական զորքերին սատարելու նպատակով այդտեղ հայրենասեր հայերից բաղկացած ջոկատների կազմակերպմանը: Կարճ ժամանակում սրանք համալրվել են ոչ միայն Կովկասից և Ռուսաստանի մյուս շրջաններից, այլ նաև աշխարհի տարբեր կողմերից (Բուլղարիա, Ռումինիա, Եգիպտոս), ինչպես նաև հեռավոր ԱՄՆ-ից ժամանած վրեժով ու ատելությամբ, բայց և ազատատենչ ոգով տոգորված հայազգի անձնուրաց երիտասարդներով: Կամավորական շարժման նշանաբանն էր «Ինքնավարութիւն վեց վիլայեթներու և անոնց անբաժան մասը կազմող Կիլիկիայի Ռուսաստանի հզօր հովանաւորութեան տակ»:¹⁰⁶

Կովկասում կամավորական շարժումը կազմակերպելու նպատակով 1914 թ. սեպտեմբերին Թիֆլիսում գործող Դայոց ազգային բյուրոյի կողմից ստեղծվել էր Դայոց կամավոր խմբերի կարգադրիչ մարմինը, որը որոշել էր տարբեր ուղղություններով թուրքիա մուտք գործելու նպատակով կազմել կամավորական չորս խմբեր 2.500 կռվողներով (առաջինում՝ 1.500, մյուս երեքում՝ 400-ական հոգի): Կամավորական խմբերը գործում էին Անդրանիկի, Դրոյի, Դամազասպի, Քեռիի հրամանատարությունների ներքո, որոնց շուտով միացել էր նաև Ջանփոլադյանի խումբը:¹⁰⁷

Ազգային բյուրոյի կոչերից ոգևորված Եվրոպայից ու հատկապես ԱՄՆ-ից մեծ խանդավառությամբ խումբ-խումբ Կովկաս էին ժամանում բազմաթիվ կամավորներ՝ համալրելու նոր կազմվող գնդերը: «Ամերիկայից եկած կամավորները գրեթե բոլորն էլ գալիս են իրենց սեփական ծախսով և միաժամանակ իրենց հետ բերում են մեծ քանակությամբ ընտիր զենքեր: Սակայն ցաւօք սրտի պէտք է ասել, որ բոլոր բերած զենքերը, դրանց հետ նաև բազմաթիւ դաշտային հեռախօսներ և հեռադիտակներ Թիֆլիսի մաքսատանը ենթարկւում են ռեկվիզիցիայի Նիկոլայ Նիկոլայեվիչի և զեն. Եանուշեվիչի նենգ և հայատեաց կառավարութեան կողմից և մինչև վերջն էլ չեն տրւում իրենց տէրերին, - մի հանգամանք, որ յետագայում մեծապէս նպաստեց ամերիկահայ կամավորական շարքերում լքուն առաջանալուն», - հիշատակվում է Ազգային բյուրոյի տեղեկագրում:¹⁰⁸

Ամերիկահայությունը Կովկաս կամավորներ տրամադրելուց բացի, զգալի նյութական նպաստ է հատկացրել վերոհիշյալ շարժմանը: Այսպես, միայն ԱՄՆ-ի ԴՅԴ կենտրոնական կոմիտեն 1915-1917 թթ. Թիֆլիսի Ազգային բյուրոյին էր ուղարկել

328.047 ռուբլի գումար, իսկ ընդհանուր առմամբ, ողջ ամերիկահայությունը կովկասյան կամավորական շարժմանը տրամադրել էր շուրջ 342.000 դոլար:¹⁰⁹

1915 թ. դեկտեմբերին ռուսական Գերագույն հրամանատարության որոշմամբ կովկասյան հայ կամավորական խմբերի լուծարման որոշումը համընդհանուր լքման պատճառ դարձավ. հեռացան կամավորների զգալի մասը՝ թրքահայերն ու ամերիկահայերը: Միաժամանակ, առաջ եկան նաև հարակից դժվարություններ՝ կապված նպաստի, բժշկության, հաշմանդամության, հետդարձի և այլ նյութական ծախսերի հետ: Բյուրոն Բոստոնի կենտրոնական կոմիտեի միջոցով վճարել էր ամերիկահայ միայն 430 կամավորների վերադարձի ճանապարհածախսը՝ ընդհանուր 60.600 ռուբլի արժեքով, ինչպես նաև նվիրատվություններից ու կազմակերպված տարբեր վաճառահանումներից ստացված գումարով սահմանել նպաստ զոհված կամավորների ընտանիքներին և այլն:¹¹⁰

Բայց և այնպես, Կովկասում կամավորական շարժման լուծարումով արևմտահայության շրջանում չի մարել հայրենի տարածքներն ազատագրելու և իր ժողովրդի ապրելու բնական իրավունքը պաշտպանելու սրբազան զգացումը և նա ձեռնամուխ է եղել սեփական ուժերով կամավորական նոր շարժում կազմակերպելուն: Այդ նպատակով արտասահմանի, մասնավորապես, Ամերիկայի հայությունը կարևոր բացատրական աշխատանք է իրականացրել դաշնակից տերությունների շրջանում՝ նրանցից ակնկալելով ինչպես քաղաքական ու դիվանագիտական, այնպես էլ նյութական ու ռազմական աջակցություն: Ամերիկահայության հայանպաստ ջանքերի շնորհիվ 1916 թ. հոկտեմբերի 21-22-ը ԱՄՆ-ի նախագահի ու Կոնգրեսի որոշմամբ երկրով մեկ հայտարարվել է «Դայոց օր», և, ի պաշտպանություն Դայ դատի, շուրջ 400 քաղաքներում կազմակերպվել են օսմանյան թուրքիայում հայերի նկատմամբ իրականացվող բռնությունները դատապարտող հավաքներ, բողոքի ելույթներ ու ցույցեր, ինչպես նաև հայօգուտ բազմաթիվ միջոցառումներ, հանգանակություններ և այլն: Ամերիկյան ժողովուրդն իր սրտակցությունն ու համերաշխությունն է արտահայտել թուրքական պետությունում հետապնդվող ու հալածվող քրիստոնյա ազգություններին և նրանց ի նպաստ նվիրաբերել ավելի քան 30 մլն դոլար:¹¹¹

Ֆրանսիայի և Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունները Պ.Նուբարի մասնակցությամբ համատեղ համաձայնության էին եկել (1916 թ. հոկտեմբերի 27-ի Սալքս-Պիկոյի համաձայնություն)՝ կազմել հայ, ինչպես նաև սիրիացի կամավորներից բաղկացած «Արևելյան լեգեոն»՝ անվանումը կրող զորամիավոր, որը, իբրև օժանդակ ուժ, պատերազմի տարիներին ֆրանսիական բանակի կազմում պիտի կռվեր բացառապես Ասիական թուրքիայի մաս կազմող Սիրիայում և Կիլիկիայում, այնուհետև՝ թուրքերի դեմ հաղթանակից հետո, որպես քաղաքապահ ուժ, ապահովեր ֆրանսիական հոգատարության ներքո Կիլիկիայի ինքնավարությունը: «Արևելյան լեգեոնի» կազմակերպման ծախսերն իր վրա էր վերցնելու ֆրանսիական կառավարությունը, որը հոգալու էր կամավորների տեղափոխման ճանապարհածախսը, հիվանդության ու հաշմանդամության ծախսերը, կամավորները մարզվելու և ղեկավարվելու էին ֆրանսիական սպաների կողմից, վարձատրվելու էին ֆրանսիական զինվորների նման: Լեգեոնը սկզբնապես հաստատվելու էր Կիպրոսում, ուր ժամանելու էին Մարսելի,

Բորդոյի և Փորտ Սաիդի գրասենյակներում գրանցված տարբեր վայրերից ժամանած հայ կամավորները:¹¹²

1916 թ. նոյեմբերի 26-ին հիմնվել էր օսմանյան հպատակներից կամավոր հիմունքներով հավաքագրված «Արևելյան լեգեոնը», որի կորիզը կազմում էին 600 մուսալեռցիները:¹¹³ Ֆրանսիական հրամանատարության ներքո արևմտահայության ծավալած կամավորական շարժումը կանոնավորելու նպատակով և հայանպաստ այլ ձեռնարկներ իրականացնելու և վերահսկելու հատուկ միտումով 1917 թ. սկզբին Եգիպտոսում հայ քաղաքական երեք կուսակցությունների (ՍԴՅ, ԴՅԴ, ԴՍՈ), երկու եկեղեցիների (առաքելական, ավետարանական) և ԴԲԸՄ ներկայացուցիչների ջանքերով ստեղծվել էր Հայ ազգային միությունը, որը մշտական կապի մեջ էր Փարիզի Ազգային պատվիրակության հետ՝ հանդիսանալով դրա յուրատեսակ ներկայացուցչական մարմինը Եգիպտոսում:¹¹⁴ Միությունը ամերիկյան հետզհետե սովարացող ու զորացող հայ գաղութում ևս իր լիազոր ու համախմբող մարմինն ունենալու նպատակով Պ.Նուբարի հանձնարարագրով մարտի սկզբին այդտեղ էր առաքել ազգային երեք կուսակցությունները ներկայացնող պատգամավորություն (Ս.Սապահ-Գյուլյան՝ ՍԴՅ-ից, Ա.Գանըմյան՝ ԴՅԴ-ից, Մ.Տամատյան՝ ԴՍՈ-ից), որը, միաժամանակ, եկել էր «ձեռն ու մարմին տալու համար կամաւորական շարժումին»: Վերջինս մեծ ոգևորություն էր առաջացրել ամերիկահայության շրջանում, քանի որ օվկիանոսից այն կողմ գտնվող այս գաղութը ևս «...կ'ալեկոծէր հայրենի հողերու ազատագրական շունչով» և «Ամերիկահայ երիտասարդութեան սիրտը կ'եռար արդէն եւ նման առիթ մը կը փնտռէր իր անտանելի դարձած սուգին վրէժն առնելու և հայ ազատագրութիւնը դարբնելու համար»:¹¹⁵

Եգիպտահայ պատվիրակության ջանքերով և համախմբման նկատմամբ ամերիկահայ ազգայինների դրսևորած բարձր գիտակցության շնորհիվ հնարավոր էր դարձել 1917 թ. մարտի 16-26-ը Բոստոնում անցկացնել քաղաքական չորս կուսակցությունների միջև համերաշխության բանակցությունների յոթ նիստեր, որոնց ընթացքում էլ կազմակերպվել էր Ամերիկայի հայ ազգային միությունը (ԱՀԱՄ): Միությունը բաղկացած էր քաղաքական չորս կուսակցությունների (ՍԴՅ, Վերակազմյալ հնչակյան, ԴՅԴ, ԴՍՈ), ազգային երկու եկեղեցիների (առաքելական, ավետարանական) և ԴԲԸՄ ներկայացուցիչներից:¹¹⁶ Ընտրվել էր միության 18 անդամներից բաղկացած կենտրոնական մարմին (ատենապետ՝ Մ.Սվազլը):¹¹⁷

Առաջին աշխարհամարտի սկսվելուց ի վեր առաջին անգամ էր, որ հայ քաղաքական կուսակցությունները, մասնավորապես ԴՅԴ-ն, միասնականություն էին հանդես բերել ազգային կարևոր ձեռնարկների իրականացման գործում: Կարճ ժամանակում ԱՄՆ-ում արդեն ստեղծվել էր միության 187 մասնաճյուղ:¹¹⁸ Միության նպատակն էր ամերիկահայ նյութական ու բարոյական ուժերը համախմբել և դրանք ի սպաս դնել Հայաստանի ազատագրմանը, ինչպես նաև՝ հայանպաստ պրոպագանդա և դիվանագիտական ձեռնարկներ իրականացնել: Միության հասույթը ձևավորվում էր անդամավճարումներից, հանգանակություններից, նվիրատվություններից: Այն իր գործունեությունը համաձայնեցնելու էր Փարիզի Ազգային պատվիրակության հետ՝ հանդիսանալով նրա լիազոր ներկայացուցչական մարմինն ԱՄՆ-ում:¹¹⁹

Հայաստանի ազատագրության նպատակով Ամերիկայի հայ ազգային միության իրականացրած կարևոր ձեռնարկներից էր ամերիկահայության շրջանում կամավորական շարժման կազմակերպումը, որը մեծ խանդավառություն էր առաջ բերել գաղութում. «Հազարաւորներ կը ձգէին հանգիստ աշխատանք ու գրասեղան, ապահով կեանք ու փայլուն ապագայ զօրացնելու համար կորիզը «հայկական բանակին»»: ¹²⁰ Կարճ ժամանակում ընդամենը վեց ամսում (1917 թ. հունիսի 9 - նոյեմբերի 3), ֆրանսիական հովանավորության ներքո սկսված կամավորական շարժման իրենց մասնակցությունը բերելու նպատակով արձանագրվել էր 5.000 ամերիկահայ, սակայն փոխադրական միջոցների սղության պատճառով մեկնելու հնարավորություն էր ընձեռնվել ընդամենը 1.172-ին:¹²¹ Մեծ մասամբ քեսապցի, սեբաստացի, խարբերոցի, արաբկիրցի, չնքուշցի, տիգրանակերտցի, հուսեյնիկցի այդ երիտասարդները ներառում էին ԱՄՆ-ի գրեթե բոլոր հայաշատ նահանգները (օրինակ՝ միայն Մասսաչուսեթսի նահանգից՝ 424 կամավոր, ընդ որում, շուրջ 1.000 հայ ունեցող Լուորենս քաղաքից՝ 78, Ուորքեսթերից՝ 76, Բոստոնից՝ 6):¹²² Կամավորագրվածների մեծ մասը կուսակցականներ էին՝ վերակազմյալ հնչակյաններ, դաշնակցականներ, սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյաններ, ռամկավարներ:¹²³ «Արևելյան լեգեոն» կամավորագրված ամերիկահայերի կազմում կային նաև մի շարք բարձրաստիճան զինվորականներ (հրամանատարներ Զիմ Զանգալյան, Հայկ Ազատյան, Տիգրան Պոյաճյան, Ռուբեն Հերյան, Վահան Զուրկենց, Վաղարշակ վրդ. Արշակունի, Ջոն Շիշմանյան և այլք):¹²⁴

Ամերիկահայ կամավորներն «Արևելյան լեգեոնի» իրենց քաջարի հայրենակիցների հետ միասին լուրջ ավանդ են ներդրել 1918 թ. սեպտեմբերի 19-ին Պաղեստինում Արարայի անառիկ բարձունքների վրա թուրքական բանակին պարտության մատնելու գործում:

Թեև Կիլիկիայի ազատագրման համար գործադրած ջանքերը վերջիվերջո ձախողվեցին, այդուհանդերձ, անուրանալի էր ամերիկահայ կամավոր երիտասարդության մասնակցության նշանակությունը «Արևելյան լեգեոնի» («Հայկական լեգեոն») ձեռք բերած մարտական հաջողությունների գործում, քանի որ նա «...չսակարկեց իր արեան գինը. կտրեց ովկեանոսը եւ մեր երէկի փառքին մէկ անկիւնը Կիպրոս կղզին եղաւ անոր առաջին փորձավայրը: Հազարաւորներ գրկեցին հրացանը, եղբայրացան անոր հետ, առին վառօդին հոտը, զգացին զինուորական կարգապահութեան ծանրութիւնը, ճաշակեցին զրկանքի լեղին եւ հաղորդուեցան գոյապայքարի արիւնովը...»:¹²⁵

1917 թ. ապրիլի 6-ին Առաջին աշխարհամարտին ԱՄՆ-ի ներքաշումով, ինչպես նաև ելնելով փոխադրությունների կապակցությամբ առաջ եկած դժվարություններից, դադարել էր հայ կամավորների առաքումը Ֆրանսիա, ուստի ամերիկահայությունն իր ողջ ուժն ու կարողությունը ծառայեցրել է նաև հանուն որդեգրած հյուրընկալ երկրի պաշտպանության՝ անդամագրվելով դաշնակցային զինված ուժերի շարքերը:

Պատերազմի ավարտից հետո ԱՄՆ-ի կառավարությունը, զնահատելով իր «փոքր դաշնակիցների» հայերի նվիրվածությունը, նրանցից շատերին արժանացրել էր բարձր պարգևների, շնորհել մեծ արտոնություններ ու նպաստներ: Մինչդեռ ֆրանսիական դրոշի ներքո մարտնչած ամերիկահայ լեգեոնականները հանձնվել էին բախտի քմահաճույթին և միայն Ամերիկայի հայ ազգային միության շնորհիվ էր, որ

նրանց վիրավոր ու կարիքավոր մասը ստացել էր ընդհանուր առմամբ շուրջ 1.193 դոլարի օգնություն, իսկ բազմաթիվ ամերիկաբնակ կամավորների շնորհիվ Միության Պատվով վկայագիր:¹²⁶

Ամերիկայի հայ ազգային միությունը Կիլիկիայի ազատագրման նպատակով կազմակերպված կամավորական շարժման անմնացորդ մասնակցելուց հետո իր առջև դրված խնդիրների հետագա իրականացման նպատակով 1918 թ. մարտին ձեռնարկել էր 1 մլն դոլարի հանգանակություն, իսկ 1919 թ. փետրվարի 1-ին գաղութի պատմության մեջ առաջին անգամ իրականացրել ազգային մակարդակի ընտրություններ պատերազմի ավարտից հետո Փարիզում գումարվելիք Համազգային ժողովին ներկայացնելով չորս պատգամավորների (Մ.Համբարձումյան, Ա.Միքայելյան, Ջ.Մաթիկյան, Ե.Աղաթոն):¹²⁷

Թեև Առաջին աշխարհամարտից հետո ներքին կուսակցական, անմիաբանությունները պատճառ էին դարձել Ամերիկայի հայ ազգային միության թուլացման, այսուհանդերձ, այն երբեք չի դադարեցրել իր հայրենապատ գործունեությունը: Միության ջանքերով Ուաշինգտոնում հիմնվել էր Ազգային պատվիրակության ներկայացուցչի գրասենյակ, որի ատենապետը Պ.Նուբարի կողմից նշանակված ամերիկահայ ազգային նվիրյալ Մ.Սվազլըն էր: Միաժամանակ, ամերիկյան մամուլում հայանպաստ շարժում սկզբնավորելու նպատակով միությունը 1918 թ. նոյեմբերի սկզբին Նյու Յորքում հիմնել էր յոթ անդամներից բաղկացած Հայ ազգային միության Հանրականության գրասենյակ, որը հետագայում դարձել էր Մամլո գրասենյակ: Այս հիմնարկության գործունեությունն ապահովելու նպատակով հատկացվել էր ընդհանուր առմամբ 17.000 դոլար: Գրասենյակը համագործակցում էր ԱՄՆ-ում Հայաստանի Առաջին Հանրապետության ներկայացուցիչ Գարեգին Բաստրմաջյանի հետ և շատ հաճախ, չարաշահելով իր իրավասությունները, մամուլին վերաբերող հարցերից բացի, միջամուխ էր լինում նաև քաղաքական ու դիվանագիտական հարցերին: Այս հանգամանքից դժգոհ Ամերիկայի հայ ազգային միությունը Նյու Յորքում հիմնել է մի նոր մարմին Հանրականության կոմիտե, որը նույնպես պետք է գործակցեր Փարիզի Ազգային պատվիրակության հետ: Կոմիտեն իր ծրագրերի իրականացման համար 1920 թ. մարտին որոշել էր ստեղծել կազմակերպված մի միավոր, որը պետք է միջազգային շրջաններում ջատագովեր Հայաստանի անկախության ճանաչումն իր պատմական սահմաններում, հայ կարիքավորներին ապահովեր ամերիկյան օգնությամբ, մինչև որ ՀՀ-ն դառնար ինքնօգնության ենթակա երկիր, ինչպես նաև՝ աջակցեր հայ կանանց ու աղջիկների ազատագրմանը մահմեդական հարեմներից ու տներից և այլն: Ազգային Միությունը, հավանություն տալով Հանրականության կոմիտեի այդ ծրագրին, դրա իրագործմանն ի խնդիր տրամադրել էր 15.000 դոլար:¹²⁸

Շատ շուտով կազմակերպվել է Հայաստանի ամերիկացի բարեկամների Հայաստան-Ամերիկա ընկերությունը ֆիլադելֆիացի հայտնի իրավաբան, հայասեր Ուոլթեր Ջորջ Սմիթի նախագահությամբ (քարտուղար՝ Ջ.Մոնթգոմերի): Ընկերությունը, հայկական հանձնախմբի խորհրդատվությամբ, մինչև Լոզանի վեհաժողովը ամերիկյան հասարակության և կառավարության առջև իրականացնում էր Հայ դատին ի նպաստ ձեռնարկներ:¹²⁹

ԱՄՆ-ի ղեկավարության ու կոնգրեսականների շրջանում Ամերիկայի հայ ազգային միության ծավալած հայանպաստ գործունեությունը շուտով տվել է իր դրական արդյունքները: ԱՄՆ-ի նախագահ Ու.Ուիլսոնը Հայաստանի Հանրապետություն էր առաքել գեներալ Ջ.Հարբորդի ղեկավարությամբ քննիչ հանձնախումբ՝ տեղում ուսումնասիրելու հայերի տեղահանումներն ու կոտորածները, ինչպես նաև Հայաստանի նորահաստատ պետությանը տնտեսական օգնություն ցույց տալու առաջնահերթ հարցերը, իսկ Կոնգրեսի Արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովի ենթահանձնաժողովը (նախագահ Ուորդըն Հարդինգ) 1918 թ. սեպտեմբերի 29-ին և հոկտեմբերի 2-ին ու 10-ին ունկնդրության էր դրել հայ ներկայացուցիչների և հայասեր ամերիկացիների Հայոց հարցին առնչվող հաղորդումները: Ելույթ էին ունեցել Ամերիկայի հայ ազգային միության ատենապետ Մ.Սվազլըն, նրա գործակից Վ.Սեբրոնը, ԱՄՆ-ի Արտաքին գործերի քարտուղարի օգնական Ու.Ֆիլիպսը, Նպաստամատույց կոմիտեի քարտուղարի օգնական Հ.Ջեքուիթը և ուրիշներ:¹³⁰

Ամերիկայի հայ ազգային միությունը ԱՄՆ-ի, ինչպես նաև եվրոպական երկրների անտեղյակ հասարակայնությանը Հայ դատին ծանոթացնելու նպատակով հրատարակել ու տարածել էր քաղաքական, պատմական ու գեղարվեստական բնույթի մի շարք աշխատություններ:¹³¹

Ազգային միության կազմակերպված ջանքերի շնորհիվ 1919 թ. մարտին ամերիկյան առաջավոր հասարակայնության 15.300 ներկայացուցիչներ (15.000 բողոքական և 75 եպիսկոպոսական եկեղեցականներ, 35 նահանգների կառավարիչներ, 200 կոլեջների ու համալսարանների նախագահներ) խնդրագիր են ներկայացրել ԱՄՆ-ի նախագահին՝ փութացնելու Ազատ Հայաստան ստեղծելու ուղղությամբ Փարիզի հաղաղության ժողովում ձեռնարկվելիք ջանքերը և դրանք վերածելու գործուն քայլերի:¹³²

Միությունը քաջալերել ու նյութապես օգնել է նաև 1919 թ. նոյեմբերին կազմավորված Ամերիկահայ տիկնանց միությանը, որը ամերիկացի քվեատու կանանց և բարձրաստիճան պաշտոնյաներին լուսաբանում էր Հայ դատը՝ փորձելով նրանց միջոցով ազդել Կոնգրեսի վրա՝ վավերացնելու հայանպաստ որոշումները:¹³³

Հայ ժողովրդի համար ճակատագրական դարձած ժամանակահատվածում հեռավոր հայրենիքին ու թշվառության մեջ հայտնված հայրենակիցներին սատարելու նպատակով նշանակալից գործունեություն ծավալած Ամերիկայի հայ ազգային միության ընդհանուր դրամագլուխը գոյության հիմնգ տարիների ընթացքում կազմել է շուրջ 930.000 դոլար:¹³⁴

Առաջին աշխարհամարտից հետո միությունն ԱՄՆ-ի և եվրոպական պաշտոնատարների կողմից ճանաչված անցագիր-վկայականներ է տրամադրել դեպի հայրենիք մեկնող իր հայրենակիցներին:

Հմուտ դիվանագետ Մ.Սվազլի կողմից ղեկավարվող, նվիրված ու գործունյա անդամներ ունեցող Ամերիկայի հայ ազգային միությունն իր հետամտած հայանպաստ լուրջ խնդիրների իրականացումը համագաղութային, մինչև անգամ միջազգային ու հատկապես ամերիկյան կառավարական ու հասարակական մակարդակներով կազմակերպելու կարողությունների համար ԱՄՆ-ի պաշտոնական շրջանների կողմից ճանաչվել էր որպես ամերիկահայ գաղութը ներկայացնող մարմին:¹³⁵

Միութունը գաղութի հայրենանվեր ազգային ու կուսակցական գործիչների հետ միասին ոչ մի ջանք չի խնայել հարթելու ԳՅ ստեղծումով Փարիզի Ազգային պատվիրակության ներսում առաջացած երկփեղկվածությունը, երբ նախագահ Պ.Նուբարի կողքին ազգային խնդիրների իրականացման համար որպես նորաստեղծ պետության ներկայացուցիչ 1919 թ. սկսել էր հանդես գալ նաև դաշնակցական գործիչ Ա.Ահառոնյանը:

Ամերիկահայ ազգային միութունը երկրի ողջ հայության հետ միասին իր գործուն մասնակցությունն է ունեցել ամերիկյան Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույց կոմիտեի կողմից եղեռնից հրաշքով վերապրած հայ որբերին ու կարոտյալներին օգնություն ցույց տալուն, ԳՅ առաջին վարչապետ Գ.Քաջազունու կողմից ԱՄՆ-ում ի նպաստ հայոց բանակին կազմակերպված հանգանակությանը, ինչպես նաև Փարիզի Ազգային խորհրդի նախագահ Պ.Նուբարի հանձնարարությամբ 1919 թ. նոյեմբերին Ջորավար Անդրանիկի և հրամանատար Դակոբ Բոնապարտյանի Ամերիկա կատարած ազգանպաստ առաքելությանը:¹³⁶

Ամերիկահայ գաղութի երևելիների հայրենանպաստ ջանքերի շնորհիվ հնարավոր էր դարձել համախմբել հայասեր ամերիկացիներին և 1919 թ. հունվարին կազմել Դայաստանի անկախության ամերիկյան կոմիտե: Այն իր առջև խնդիր էր դրել բոլոր միջոցներով օգնել Դայաստանին, ամերիկյան ժողովրդի ու քաղաքական բարձրաստիճան շրջանների առջև լուսաբանել Դայկական հարցը, համակրանք ստեղծելու նպատակով փաստացի ներկայացնել Առաջին աշխարհամարտի տարիներին հայերի կրած տառապանքները, ինչպես նաև ճնշում գործադրել ամերիկյան կառավարության վրա՝ ճանաչելու Դայաստանի լիակատար անկախության իրավունքը: 60 հեղինակավոր անդամներից բաղկացած հիշյալ կոմիտեի նախագահն էր ամերիկացի խոշոր փաստաբան, Բեռլինում ԱՄՆ-ի նախկին դեսպան, սենատոր Ջեյմս Ջերարդը:¹³⁷

Իր պատմության ընթացքում եվրոպական դիվանագետների կողմից քանիցս հուսախաբ եղած հայությունը, գոտեպնդված ամերիկահայ իր հայրենակիցների զորեղ աջակցությունից ու ծավալած հայանպաստ գործունեությունից, Դայ դատի լուծումը մշտապես կապել է ԱՄՆ-ի ու նրա հայասեր նախագահ Ու.Ուիլսոնի հետ՝ հուսալով ամեն տեսակի, այդ թվում նաև քաղաքական, օգնություն: Սակայն ամերիկյան Կոնգրեսում հայկական վիճելի տարածքների նկատմամբ ԱՄՆ-ի մանդատային վերահսկողությունը հաստատելու վերաբերյալ Ու.Ուիլսոնի ներկայացրած առաջարկի մերժումը, ինչպես նաև միջազգային-քաղաքական ասպարեզում ստեղծված նոր պայմաններն ի դերն են արել բոլոր սպասելիքները:

Այդուհանդերձ, ամերիկահայությունը, հավատարիմ իր արյան կանչին, մշտապես եղել է իր ժողովրդի կողքին՝ բարոյապես ու նյութապես սատարելով հեռավոր երկրի կարիքներին: Ամերիկահայության նվիրվածությունն իր հայրենիքին առանձնապես զգալի չափեր է ընդունել Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, երբ, համախմբելով գաղութի ողջ ազգային, մտավոր, մարդկային, նյութական և այլ կարողությունները, քաղաքական, դիվանագիտական, ռազմական, տնտեսական ու հնարավոր բոլոր այլ միջոցներով ձեռնամուխ է եղել հայրենի երկրի ու ժողովրդի պաշտպանության ու ազատագրման գործին:

ԱՄԵՐԻԿԱՅԱՅ ԴՈՂԵՎՈՐ - ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔ

ա. ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Ամերիկահայ հատվածի հոգևոր կյանքը, որպես հավաքական ամբողջություն, զարգացել է Նոր երկրում հայության թվի հետզհետե ստվարացմանը զուգընթաց և էական առաջխաղացում ունեցել հասարակական-տնտեսական ու պատմաքաղաքական հանգամանքների բերումով ԱՄՆ-ում հայերի հետագա հիմնավորմանը համաքայլ: Արդեն 1880-ական թվականների վերջին այստեղ հաստատվել էր ամերիկահայ առաջին եկեղեցական կենտրոնատեղին, պարբերական մամուլն ու դպրոցը, որոնք հաջորդող տարիների ընթացքում ենթարկվելով ժամանակի, միջավայրի, ինչպես նաև ներգաղութային կյանքի տարաբնույթ պահանջների անմիջական ազդեցությանը, կազմակերպվել ու դարձել են օտարության մեջ հայերի հոգևոր-մշակութային կյանքի զարգացման, հայապահպանման ու ազգանպաստ կարևոր առաքելություն իրականացնող կարևոր ու անհրաժեշտ գործոններ:

Եկեղեցին, որպես գաղութի հոգևոր կյանքում առանցքային դեր ու նշանակություն ունեցող ազդակ, գնահատելի աշխատանք է ծավալել ամերիկահայության շրջանում ազգային ոգին ու նկարագիրը, ավանդույթներն ու սովորույթները, վարքն ու բարքը, հեռավոր հայրենիքի ու ժողովրդի հետ կապն ամուր պահելու ուղղությամբ:

Սկզբնական շրջանում հայ հոգևոր կյանքն ԱՄՆ-ում նախապատրաստական վիճակում էր. «աչքերը դէպի հայրենիք սևեռեալ և վերադարձի բարեպատեհ օրուան ակնկառոյց սպասող հայ նժոյգի իր հոգևոր սնունդը փշրանքներով միայն ստացած է»: ԱՄՆ-ում ազգային եկեղեցի ունենալու պահանջն առավել խիստ է զգացվել XIX դ. 80-ական թվականներից սկսած, այսինքն, երբ ժամանակավոր, հետ վերադառնալու հույսով մեկնած անհատ հայ պանդուխտներին աստիճանաբար փոխրիմելու են եկել ընտանիքներով, հիմնավորվելու մտադրությամբ ժամանածները՝ իրենց հետ բերելով ընտանեկան ծիսակարգի (ամուսնություն, մկրտություն, հուղարկավորություն և այլն) պահպանման անհրաժեշտություն: Ընդ որում, հայերն իրենց հետ ԱՄՆ էին բերել երկու տեսակի կրոնական ժառանգություն՝ մեծաթիվ հետևորդներ ունեցող հայ առաքելական եկեղեցին և համեմատաբար փոքրաթիվ հայ ավետարանական եկեղեցին՝ իր ժողովական ու երիցական հարանվանություններով:

Նախքան պաշտոնական եկեղեցի ունենալը, ԱՄՆ-ի հայերից շատերն իրենց հոգևոր մխիթարությունը գտնում էին ամերիկյան եկեղեցիներ, հատկապես ավետարանական ժողովարաններ հաճախելով, որտեղ քարոզում էին ինչպես օտար, այնպես էլ հայազգի պատվելիներ: Սակայն անգլերենի իմացության պակասը, նոր բարքերին ու միջավայրին հարմարվելու դժվարությունները, ինչպես նաև տեղական եկեղեցական հաստատությունների կանխակալ վերաբերմունքը հայ ազգային կրոնի հանդեպ բազմաթիվ խոչընդոտներ էին հարուցում: Այնպես որ, «...ժամանակույ մի համար ջերմեռանդ Հայն կ'ապրեր անաղօթք եւ անեկեղեցի»:² Ուստի ելնելով օտարության մեջ խարխափող հայրենակիցների հոգևոր կյանքի թելադրած անհրաժեշտություններից, արդեն 1880-ական թվականների սկզբին, այսինքն՝ ԱՄՆ-ում հայերի թվի աստիճանաբար ստվարացման հետ մեկտեղ, ազգային ավետարանական անհատ և խորհրդակցության ջանքերով ստեղծվել են կրոնական հավաքատեղիներ, ուր այցելում էին նաև լուսավորչական հայերը: Ամերիկահայ առաջին աղոթատեղին՝ ավետարանական Մարտիրոսաց հայ ժողովական եկեղեցին, հիմնվել էր 1881 թ. Ուստրում Խարբերդի աստվածաշնչային դպրոցի շրջանավարտ Հովհաննես Յազիջյանի կողմից: Երկու տարի անց՝ 1883 թ., վերջինիս օրինակով, բժշկության մի ուսանող Հ.Յազիջյանի բնակարանում հիմնել է կրոնական մեկ այլ հավաքատեղի:³

Վերոհիշյալից բացի, Ուստրում հետզհետե աճող հայությունը, հիմնականում ամերիկացի բողոքական քարոզիչների, ինչպես նաև գործարանատերերի հովանուներքո գտնվող աշխատավորների հորդորներով, առանց հարանվանական խտրության, սկսել էին հաճախել Սամըր փողոցի վրա գտնվող ամերիկյան ավետարանական ժողովարանը (քարոզիչ՝ պատվ. Հիչկոկ)՝ միաժամանակ, հավասարապես մասնակցելով բողոքական քարոզիչների կազմակերպած հանգանակություններին, պատվելիների տարեթոշակների վճարումներին և այլն: Ժողովարանում քարոզում էին նաև հայ պատվելիներ. ժողովականների կողմից՝ պատվ. Ասատուր Անդրեասյանը, մկրտչականների կողմից՝ պատվ. Կարապետյանը: Սակայն նրանք չեն կարողացել ինչպես հարկն է իրենց ներկայացնել:⁴ Ավելին, երբ տվյալ ժամանակաշրջանում ԱՄՆ-ում և, հատկապես, բանվորական Ուստրում մեծ էր հայերի նկատմամբ խտրականությունը և նրանց արհամարհանքով անվանարկում էին «թուրք», «բորոտ», «օտարական», հայ բողոքականներն էլ իրենց հերթին էին փորձում ազդել հայերի հոգևոր ներաշխարհի վրա՝ հայ առաքելական մայր եկեղեցին, նրա ծեսերը դիտելով որպես «պատկերապաշտական», խորանը, խաչը, սկիհը՝ «կռապաշտական առարկաներ» և գտնում էին, որ «աղօթատեղի մի իր պարզութունով պետք է փայլի»:⁵ Արդեն 1880-ական թվականների կեսերին որոշ հայեր աստիճանաբար դադարել են ժողովարան հաճախել, իսկ մի շարք ձեռնհաս ամերիկահայեր ստանձնել են «ազգային կրօնական ինքնապաշտպանութեան» գործը:⁶

Ամերիկահայության ազգային ու հոգևոր կյանքի կազմակերպման գործում շրջադարձային էր Մարսելում լույս տեսնող «Արմենիա» թերթի խմբագիր Սկրտիչ Փորթուզայանի այցը Ուստր 1888 թ. սեպտեմբերին: Երբ հայ քարոզիչները նրան արգելել էին տեղի հայության համար հրապարակային ժողով անցկացնել իրենց մշտական հավաքատեղիում՝ ամերիկյան բողոքական եկեղեցում, քաղաքի հայերը վարձել էին

մի փոքր սրահ, ուր Մ.Փորթուզայանի ատենապետությամբ տեղ էր գտել համագաղութային մակարդակի վճռորոշ դեր ու նշանակություն ունեցող ամերիկահայ առաջին հրապարակային ժողովը: Ելույթ ունենալով տեղի շուրջ 250 հայերի առջև՝ Մ.Փորթուզայանը շեշտում էր ԱՄՆ-ի հայության ազգային ինքնահաստատման ու ինքնապահպանման առանցքային ու հիմնական նախապայմանների մասին՝ ասելով. «Հայերը ուր որ գացած են, իրենց հետ տարած են նաև Հայ եկեղեցին, Հայ Մամուլը և Հայ Դպրոցը, և այդ Ազգ. Երրորդութեան շնորհիւ յաջողած են իրենց Ազգ. գոյութիւնը պահել, հակառակ բոլոր օտարացուցիչ և աննպաստ պարագաներուն»:⁷ Նա հիմնավորում էր, որ ամերիկահայությունն առանձնապես պետք է զգոն լինի, քանի որ «հայերը մահմեդական երկիրներու մէջ ո՞րքան ալ հալածուիին, կրնան պահել իրենց ազգութիւնը և ուրոյն եկեղեցին, բայց քրիստոնէայ երկիրներու, մանաւանդ Ամերիկայի մէջ ահագին դժուարութիւններ կան ազգայնական և կրօնական պահպանումի տեսակետով»:⁸ Ամերիկահայության շրջանում հայապահպանման դժվարին գործն իրականացնելու, եկեղեցի, կիրակնօրյա դպրոց, մամուլ և ազգային նշանակության այլ հաստատություններ հիմնելու նպատակով ժողովի որոշմամբ ստեղծվել է «Կաճառ Հայկական» անվանումը կրող ամերիկահայ առաջին կազմակերպությունը, որտեղ, մինչև եկեղեցու հիմնումը, ամեն կիրակի կրոնական ծիսակատարություններ էին իրականացվում:

ԱՄՆ-ում և, հատկապես, հայաշատ Ուստրում հոգևոր հովիվ ու ազգային եկեղեցի ունենալու նպատակով Կաճառ Հայկականի ատենապետ Մ.Փորթուզայանը 1889 թ. մարտին դիմել է Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքությանը՝ «գործունէայ եւ հայրենասեր եկեղեցական մը» ունենալու ակնկալիքով:⁹ Պատրիարքարանի որոշմամբ ամերիկահայ հովիվի պաշտոնին է ուղարկվել «խոհեմ վարք ու բարք» ունեցող 40-ամյա «անկեղծ ու անշահախնդիր» Հովսեփ վարդապետ Սարաջյանը:¹⁰ Նա Ուստր էր ժամանել 1889 թ. հուլիսի 25-ին և երկու օր անց անդրանիկ պատարագը մատուցել Գրենդ Արմի Հոլում: Այդ խանդավառ ու անմոռանալի հանդիպմանը ներկա էր ամերիկահայության զգալի մասը: Ժամանակակցի վկայությամբ, «աննկարագրելի երջանկութիւն մի կ'ըլլայ այս հանդիսաւոր կիրակին, բոլոր հայու սրտով ու հայու պատարագով ապրելու վարժուած հոգիները կը փարին իրենց Մայրենի եկեղեցիին, կորսուած թանկագին էակ մը գտած ըլլալու ուրախութեամբ»:¹¹

Կարճ անց Հ. վրդ. Սարաջյանը ձեռնամուխ է եղել ԱՄՆ-ում հայ առաքելական առաջին եկեղեցի ունենալու խնդրին՝ այդ ծրագրի իրականացման նպատակով ընտրելով յոթ հոգուց բաղկացած հոգաբարձություն: Եկեղեցու շինության առիթով հոգաբարձությունում տարբեր կարծիքներ էին առկա. ոմանք, ելնելով ամերիկահայության ներկայից ու ապագայից, համաձայն էին նոր եկեղեցու կառուցման գաղափարի հետ, իսկ ոմանք էլ, ելնելով Ամենայն հայոց հայրապետ Մ.հրիմյանի այն տեսակետից, թե՛ «տաղաւարիկ մը շինեցէք, ձեր վանքեր ու եկեղեցիներ կը սպասեն, հո՞ն է ձեր փառքը, և հո՞ն պէտք է ըլլաք դուք, և ոչ թէ օտար աշխարհի մէջ», գտնում էին, որ առ ժամանակյա տարագրության մեջ գտնվող հայության համար լրիվ բավական էր մի շինություն գնելն ու այն ժամանակավոր եկեղեցու վերածելը:¹²

Եկեղեցաշինության աշխատանքներին իրենց նյութական նպաստն են բերել ԱՄՆ-ի ողջ հայությունը, նաև եվրոպական մի շարք քաղաքների հայ համայնքները:

Ընդհանուր առմամբ 9.460 դուլար արժողությամբ ամերիկահայ առաքելական առաջին եկեղեցին մի գեղեցիկ փայտաշեն կառույց էր՝ տեղավորված Լոուել բլրի կողքին: Այն ուներ 240 նստատեղիներով ժողովարան, հետագայում եկեղեցուն առընթեր բացվել էր նաև Ազգային գրադարան, կիրակնօրյա դպրոց և այլն:¹³

1891 թ. հունվարի 6(18)-ին Յ. վրդ. Սարաջյանի ձեռամբ տեղի է ունեցել Ուստրի եկեղեցու օծումը Սբ. Փրկիչ անունով: Մատուցվել է հանդիսավոր պատարագ, որին ներկա էին ինչպես Ուստրի, այնպես էլ շրջակա քաղաքների (Բոստոն, Սալեմ, Յեյ-վըրհիլ, Նյու Յորք) հայերը:¹⁴

1892 թ. մայիսի 22-ին հոգաբարձության ջանքերով կազմակերպվել է նաև Գրադարան-ընթերցարանի միությունը:

Ուստրի հովվապետի պաշտոնում իր անց կացրած չորս տարիների ընթացքում Յ. վրդ. Սարաջյանը մեծ ջանքեր է գործադրել երկրի հայաբնակ այլ վայրերում ևս հայ առաքելական եկեղեցիներ ունենալու նպատակով: Այդ ընթացքում նման եկեղեցիներ են հիմնվել Յեյվըրհիլում, Քեմբրիջում (Մասսաչուսեթսի նահանգ), Փրովիդենսում (Ռոդ Այլենդի նահանգ), Յարթֆորդում (Կոնեկտիկուտի նահանգ) և այլուր:¹⁵

Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մ.Խրիմյանի շրջաբերականով 1898 թ. հուլիսի 2-ին պաշտոնապես հիմնվել է Ամերիկայի հայ եկեղեցու թեմը, որն արդեն ընդգրկում էր 30 համայնքներ, ընդ որում, Ուստրի Սբ. Փրկիչ եկեղեցին վեր էր ածվել Առաջնորդարանի (1923 թվականից Առաջնորդարանը փոխադրվել է Բոստոն, իսկ 1927 թվականից մինչև օրս՝ Նյու Յորքում է):

Ամերիկահայությանն ուղղված իր հայրապետական այդ Կոնդակով Խրիմյան Յայրիկը պատգամում էր. «Սիրեցէ՛ք ձեր անարատ Մայր Ս. Կաթողիկէ եկեղեցին...: Եկեղեցւոյ հետ սիրեցէ՛ք եւ հաստատուն պահեցէ՛ք ձեր Մայրենի լեզուն, այն երկնապարգեւ լեզուն, որով խօսեցին եւ աղօթեցին, երգեցին եւ լացին ձեր հայրերն ու մայրեր իրենց հայրենեաց մէջ, իրենց պանդխտութեան մէջ եւ իրենց եկեղեցւոյ մէջ. նոյնը եւ սրբութեամբ աւանդեցէ՛ք ձեր որդւոց եւ ժառանգաց միշտ անմոռաց պահել զայն. քանզի եթէ կորուսիք ձեր լեզուն, կորսնցուցած էք եւ ձեր ամեն ինչ: Չաստատուն մնացէ՛ք ձեր հայրենի աւանդութեանց, պահեցէ՛ք ձեզ մաքուր եւ անարատ ձեր ամեն կենցաղավարութեանց մէջ, ի բաց կացէ՛ք այն ամեն մոլութիւններէն, որ մարդուս դէպի կորուստ են առաջնորդում, սիրեցէ՛ք սուրբ անուսնութիւն եւ ընտանեկան մաքուր բարոյական կեանքը. թող նոր աշխարհի կեանքը՝ իր ամեն շքեղութիւններով եւ փայլերով զծեզ չհրապուրէ. յիշեցէ՛ք, որ դուք պանդուխտ էք այդ օտար երկրում. յիշեցէ՛ք, որ մի օր Իսրայէլի նման Տէր Աստուած զծեզ եւս պիտի հանէ այդ պանդխտութեան աշխարհէն՝ դէպի ձեր հայրենի երկիրը. յիշեցէ՛ք, որ օտարը միշտ օտար է»:¹⁶

Ամերիկահայ համայնքի խնդրանքով, այժմ արդեն թեմի առաջնորդի գահը զբաղեցնելու համար, նորից ԱՄՆ է ժամանել Յ.Սարաջյանը՝ եպիսկոպոսի աստիճանով: Նորաստեղծ ամերիկահայ եկեղեցու թեմի մեջ Արևելյան և Միջին Արևմտյան շրջանների հետ մտնում էին նաև Կալիֆոռնիայի և Յարավային Ամերիկայի հայ եկեղեցիները ևս (Կալիֆոռնիայի տարածքը պաշտոնապես անջատվել էր ամերիկահայ եկեղեցիների Արևելյան թեմից՝ 1928 թ. ստեղծելով առանձին Արևմտյան թեմ՝ իր Առաջնորդարանով):¹⁷

Ամերիկահայ եկեղեցական թեմն օրինական ձևակերպում է ստացել 1902 թ. հունիսի 21-22 (4-5)-ին Ուստրի Սբ. Փրկիչ եկեղեցում գումարված առաջին պատգամավորական ժողովում, որը Առաջնորդի, թեմական հովիվների, Ամերիկայի Յայաստանյայց առաքելական Սբ. եկեղեցու ժողովական ներկայացուցիչների մասնակցությամբ (24 ժողովականներ 4 հոգևոր, 20 աշխարհիկ), քննարկել և ընդունել է 10 գլուխներից և 90 հոդվածներից բաղկացած Ամերիկահայ ազգային սահմանադրության նախագիծը. այն վերջնականապես վավերացվել է սեպտեմբերի 6-ին Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մ.Խրիմյանի կողմից:¹⁸

Մինչև 1898 թ., իսկ պաշտոնապես՝ 1902 թ., ԱՄՆ-ի հայ եկեղեցիները, Ամերիկայի և Եվրոպայի մյուս հայկական եկեղեցիների նման, գտնվել են Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքության հովանավորության ներքո: Մինչդեռ արդեն XIX դ. վերջից հիշյալ վայրերում հայ քաղաքական կուսակցությունների ծավալած գործունեությունը, ազգային ու հակասուլթանական ելույթները խոչընդոտել են Բարձր Դռան հետ պատրիարքարանի հետագա հարաբերություններին: Բացի այդ, որոշ ամերիկահայեր ավելի նախապատվություն էր տալիս Սբ. Էջմիածնից ուղարկված հոգևորականներին, պատճառաբանելով, թե «Թուրքիայէն եկող Յովիւներ թրքասէր են, մինչ Էջմիածնի եպիսկոպոսները՝ ազգասէր եւ լեզուազէտ»: Միաժամանակ, աշխարհով մեկ ցրված հայության թվի աճի հետ մեկտեղ տարբեր գաղութներում արդեն սկսել էին ստեղծվել առանձին առաջնորդություններ: Ուստի, ելնելով նշված հանգամանքներից, Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքությունը Մաղաքիա արք. Օրմանյանի գլխավորությամբ, ինչպես նաև անձամբ Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանի համաձայնությամբ, Սբ. Էջմիածնի կաթողիկոսությանն է հանձնել Ամերիկայի և Եվրոպայի երկրների (բացառությամբ Բուլղարիա) հայ եկեղեցական թեմերի նկատմամբ հովանավորության իրականացման գործը:¹⁹

Ամերիկահայոց եկեղեցական թեմի ձևավորումից հետո երկրի հայաշատ տարբեր վայրերում (Ֆեյրը Լաուն, Յունյըն Սիթի, Ուոթըրվիլթ, Նյու Բրիթըն, Ուոքեզըն, Ուինվուդ, Չելթենհամ, Նյու Յորք, Լուորենս, Ուեսթ Յորքեն, Եդեմ, Ֆաուլեր, Լոս Անջելես, Սաութֆիլդ, Քլիվլենդ, Սիրակուզ, Թոյ, Սաութ Միլուոքի, Ռիչմոնդ, Ռիդլի, Չիկագո Ֆոլզ, Փրովիդենս, Ռեյսին, Դետրոյտ, Չիկագո, Սան Ֆրանցիսկո, Լոուել, Էվանսթոն, Ուաշինգտոն, Մայամի, Բոստոն, Փելու Յեյթս, Գրինֆիլդ և այլուր) սկսել են հիմնադրվել հայ առաքելական նորանոր եկեղեցիներ:²⁰ (Տե՛ս Աղյուսակներ XXIII ^{20a}, XXIV ^{20b}):

ԱՄՆ-ում հայ առաքելական եկեղեցիների ստեղծման, ամրապնդման ու տարածման, ինչպես նաև համայնքի համախմբման գործում իրենց ողջ եռանդն ու կարողությունն են ներդրել Նոր երկիր ժամանած շատ հոգևորականներ՝ թե՛ որպես թեմի առաջնորդներ և թե՛ առանձին եկեղեցիների հովիվներ:²¹

ԱՄՆ-ի հայաշատ տարբեր քաղաքներում կազմավորված հայ առաքելական եկեղեցիներն իրենց հոգևոր հովիվների, համայնքի կարող ուժերից բաղկացած հոգաբարձուների խորհուրդների, առանձին բարերարների ու անհատ հայերի ջանքերով հնարավորությունների ներածին չափով հոգացել են թեմի հոգսերն ու կարիքները, Առաջնորդարանի նախաձեռնությամբ պարբերաբար իրականացվել են երկրի տարբեր քաղաքներով մեկ ցրված հայրենակիցների մարդահամարներ,

ծեռնամուխ են եղել օտարության մեջ խարխափող հայության ազգային նկարագրի պահպանմանն ու հայանպաստ այլ գործունեության: Երկրի գրեթե բոլոր հայ առաքելական եկեղեցիներում ստեղծվել են հայաշունչ գրադարաններ, որոնք ժամանակի ընթացքում հարստացվել են հայրենիքից բերված, ինչպես նաև համայնքի նվիրաբերած գրականությամբ ու մամուլով, քահանաների հսկողությամբ բացվել են կիրակնօրյա, ավելի ուշ՝ նաև ազգային ամենօրյա դպրոցներ:

Կանոնավոր եկեղեցիներ ունեցող վայրերում իրականացվել են շաբաթօրյա, իսկ վարձու եկեղեցիներում՝ երկշաբաթյա կամ ամսեկան կրոնական ծառայություններ: Իրենց բնակավայրերում եկեղեցիներ կամ հավաքատեղիներ չունեցող հայերը հաճախել են մերձակա շրջաններում գործող եկեղեցիներ, իսկ հոգևոր հովիվներից զուրկ համայնքներում կրոնական ծառայություններն իրականացվել են շրջիկ քահանաների կողմից:

Ամերիկահայերը սիրով էին հաճախում առաքելական եկեղեցիներում անցկացվող կիրակնօրյա ծիսակատարություններին: Հատկապես բազմամարդ էին տերունական հինգ տաղավարային տոնակատարությունները՝ Սբ. Ծնունդը, Սբ. Զատիկը, Քրիստոսի Պայծառակերպությունը, Սբ. Աստվածածինը, Սբ. Խաչը և այլն, որոնք բոլորն էլ անցնում էին ըստ պատշաճի կազմակերպված ու ճոխ: Գաղութի բազմաշերտ հավատացյալների համար ծիսակատարությունները պատարագվում էին գրաբար ու աշխարհաբար, երբեմն նաև՝ թուրքերեն, հետագայում ավելի նվազ անգլերեն:²²

Ժամանակի ընթացքում ԱՄՆ-ի հայ առաքելական եկեղեցին, ենթարկվելով ամերիկյան բոլոր ասպարեզներում անընդհատ տեղ գտնող բարեփոխումներին, ձերբազատվել է հնացած պաշտամունքային ձևերից ու ծիսակարգից. վերացվել էր Սուրբ օրերի հին օրացույցը, այլևս պաշտոնապես չէին տոնվում տարբեր սրբերի ու անվանակոչության օրերը, հին երկրում շաբաթ օրերին նշվող կրոնական տոները գործունյա ԱՄՆ-ում հիշվում էին կիրակի օրերին, վերացվել էին ցերեկային կրոնական ներկայացումներն ու իրիկնային ժամերգությունները, հավատացյալների կողմից եկեղեցու պատերի ու սրբապատկերների համբուրելը և այլն: Աստիճանաբար դուրս էր մղվում ազգային եկեղեցակարգով 160 օր տևող ծոմապահությունը: Նոր երկրի ու ժամանակի առաջադրած պայմաններին համաբայլ ամերիկահայ եկեղեցական նորոգվող տոնացույցի մեջ սկսվում էին ներառվել նաև ամերիկյան որոշ տոներ (Աշխատանքի, Շնորհակալության, Մայրերի և այլն), ինչպես նաև՝ ազգային սգատոներ (1894 թ. Սասունի ջարդը, 1915 թ. ապրիլի 24-ի հայոց Մեծ եղեռնը և այլն):²³

ԱՄՆ ժամանած առաքելական քահանաների մեջ կային նաև այնպիսիները, որոնք միշտ չէ, որ գտնվում էին իրենցից պահանջվող բարձրության վրա: Նրանցին ոմանք, առավելապես թրքախոս լինելու պատճառով, հազիվ էին խոսում մայրենի լեզվով, Արևելահայաստանից եկածները բավարար չափով չէին տիրապետում գրաբարին, չգիտեին անգլերեն, լիակատար կրթության պակասը թույլ չէր տալիս նրանց ազատ ու անկաշկանդ հաղորդակցվել ժողովրդի հետ: Բացի այդ, ամերիկահայ հովիվի պարտականությունը ստանձնած քահանաները, մեծ մասամբ լինելով առաջացած տարիքում, ի վիճակի չէին վերափոխել իրենց ազգային պահպանողական,

նահապետական հայացքները ամերիկահայ իրականության նորագույն պայմանների համապատասխան, ինչը պատճառ էր դառնում Նոր երկրում հայերի շրջանում իրենց հեղինակության աստիճանական թուլացման:²⁴

Եթե հայրենի հողի վրա ծնված ու մեծացած ամերիկահայերի առաջին սերնդի ներկայացուցիչների համար հարազատ էր առաքելական եկեղեցիներում քահանաների անցկացրած կրոնական ծիսակատարությունների հնաոճությունն ու ավանդականությունը, ապա ամերիկյան կրթություն ստացած ամերիկահայ երկրորդ սերնդի ներկայացուցիչների համար արդեն ձանձրալի ու անընդունելի էր այդ ամենը: Ըստ այդմ, հետզհետե նվազում էր առաքելական եկեղեցիներ հաճախող ամերիկահայերի թիվը, որոնք նախընտրում էին հարազատ եկեղեցու հետ հաղորդակցվել առավելապես հայ եկեղեցական տոների և համազգային նշանակության միջոցառումների, ինչպես նաև հայության համար արտակարգ առիթներով: Ոմանք, վճարում էին տարեվարձը՝ պայմանով, որ հնարավորին չափ քիչ ներկա գտնվեին ավանդական եկեղեցիների երկարաշունչ ծիսակատարություններին:²⁵

Ամերիկահայերը, որոնց զգալի մասը դեռևս հայրենի երկրում ամերիկյան բողոքական քարոզիչների ազդեցությամբ ավետարանականություն ընդունած պանդուխտներ էին, ԱՄՆ-ում հիմնել էին նաև ավետարանական եկեղեցիներ ու աղոթատեղիներ, ուր անց էին կացվում ամենշաբաթյա քարոզներ: Սկզբում գործել են տնային աղոթաժողովներ (Ուստր, Նյու Յորք, Ֆրեզնո և այլուր), որոնք աստիճանաբար փոխադրվել են ամերիկյան ժողովական եկեղեցիներ:²⁶

1881 թ. Ուստրում հիմնվել է ամերիկահայ առաջին աղոթատեղին՝ ավետարանական Մարտիրոսաց հայ ժողովական եկեղեցին ավետարանականներ դոկտ. Մինաս Կիրակոսյանի և Հովհաննես Յազիջյանի ջանքերով՝ քաղաքում կազմավորված տնային աղոթաժողովների իրենց հետևորդների համար:²⁷

ԱՄՆ-ում հայ ավետարանականները (ժողովականներ, երիցականներ, մկրտչականներ, մեթոդիստներ, եպիսկոպոսականներ) մշտապես գտնվել են ամերիկյան համանուն կրոնական ուղղության բարոյական ու նյութական աջակցության ներքո (իրենց եկեղեցիները, մատուռները, ժողովարաններն ու սրահները բազմիցս սիրահոժար տրամադրել են հայ ավետարանականներին), հանգամանք, որից զուրկ էր ամերիկահայ առաքելական եկեղեցին:

1901 թ. դեկտեմբերի սկզբին Ուստրի հայ ավետարանականները քաղաքի Ավետարանական առաքելության նյութական օժանդակությամբ կառուցել են Մարտիրոսաց եկեղեցու իրենց սեփական աղոթատեղին (եկեղեցու շինության համար անհրաժեշտ 12.000 դոլար ծախսից հայերը վճարել էին միայն 5.000-ը):²⁸

Ամերիկյան համամիսիոներական խորհրդի զգալի աջակցության շնորհիվ ժամանակի ընթացքում Ուստրի օրինակով ավետարանական (հիմնականում ժողովական ու երիցական հարանվանություններ) եկեղեցիներ են հիմնվել ԱՄՆ-ի հայաշատ տարբեր քաղաքներում (Բելմոնթ, Փրովիդենս, Նյու Յորք, Յեյվորիլ, Ուոթերթաուն, Ֆրեզնո, Յեյվորթաուն, Փերլմուդ, Փեթերսոն, Չիկագո, Ֆաուլեր, Լոս Անջելես, Թրոյ, Բոստոն, Փարլիեր, Եդմ, Սալեմ, Սաուսֆիլդ, Քինգզբուրգ, Լոուրենս, Դետրոյտ, Րիդլի, Փասադենա և այլուր):²⁹

Թեպետ ամերիկահայ ավետարանական սպասավորները հիմնականում ամերիկյան կրթություն ստացածներ էին, այդուհանդերձ, իրենց համայնքների կրոնական հարցերը հոգալուց բացի, նրանք զգալի ներդրում են ունեցել նաև գաղութի ազգային-կրթական մակարդակը բարձրացնելու, օտարացման աճող վտանգի դեմ տեղի հայ երիտասարդությանը համախմբելու, հայրենիքին ու ժողովրդին սատարելու և հայա-նպաստ այլ ձեռնարկների կազմակերպման ու իրականացման գործում: 600 հայ մանուկների համար բացվել էին կիրակնօրյա դպրոցներ, դեռահասների հոգևոր նկարագիրը պահպանելու նպատակով ամերիկահայ ավետարանականների ջանքերով ստեղծվել էին 500 անդամ ներառող թվով 12 Քրիստոնեական ջանասիրաց ընկերություններ, կազմվել էին եկեղեցախնամ ու որբախնամ եռանդուն գործունեություն ծավալող Տիկնանց բարեսիրաց ընկերություններ և այլն:³⁰

Դարասկզբին երկրով մեկ տարածված ամերիկահայ ավետարանական եկեղեցիները միավորվել են՝ ստեղծելով միջեկեղեցական կազմավորումներ (1901 թ. Ուստրում՝ ԱՄՆ-ի Արևելյան նահանգների հայ ավետարանական եկեղեցիների միությունը, 1908 թ. արևմտակողմի՝ Կալիֆոռնիայի հայ ավետարանական եկեղեցիների միությունը): 1923 թ. առաջին միության կազմում կային կանոնավոր կազմակերպված ավետարանական 10 եկեղեցիներ և 14 առաքելություններ, իսկ երկրորդում՝ 7 եկեղեցիներ և 3 առաքելություններ:³¹ (Տե՛ս Աղյուսակներ XXV ^{31ա}, XXVI ^{31բ}, XXVII ^{31գ}):

Այդ երկու միություններն ամերիկյան օրինակով 1918 թ. հունիսի 7-ին Ուստրում հիմնել են իրենց կրոնական գաղափարաբանության վրա հիմնված, սակայն առավելապես աշխարհիկ նպատակներ հետամտող Ամերիկայի հայ ավետարանչական ընկերակցությունը, որը կոչված էր բարոյապես ու նյութապես սատարել ինչպես ամերիկահայությանը, նույնպես և հեռավոր հայրենի ժողովրդի հոգևոր, կրթական, մշակութային ու առօրյա այլ կարիքներին, աջակցել ավետարանական եկեղեցիների կառուցմանը ԱՄՆ-ում և հայրենիքում, օգնել եղեռնից վերապրողներին, մասնակցել Հայաստանի Առաջին Հանրապետության վերաշինության աշխատանքներին և այլն:

Հայ ավետարանականները, որոնք մեծ մասամբ ամերիկյան ժողովական հարանվանության հետևորդներ էին, առաքելականների համեմատությամբ, ԱՄՆ-ում ավելի հեշտությամբ են հարթել իրենց ճանապարհը, ինչը պայմանավորված էր վերջիններիս ավելի բարձր կրթական մակարդակով, քաղաքական վեճերից նրանց հեռու լինելով, ամերիկյան աջակցությամբ և մի շարք այլ հանգամանքներով: Այնպես որ, Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին հայ ավետարանականներն իրենց պարզ կահավորված ու համեստ արտաքին տեսք ունեցող փոքրաթիվ եկեղեցիներով ու ժողովարաններով, ի տարբերություն առաքելականների բազմաթիվ ծախսասեր եկեղեցիների, ամուր հիմքեր էին ստեղծել Նոր երկրում: Բացի այդ, հայ ավետարանական քարոզիչները, ի տարբերություն առաքելական հոգևորականների, կրթված էին ու հիմնականում անգլիախոս, քանի որ ուսանել էին օսմանյան երկրում հաստատված ամերիկյան միսիոներական կոլեջներում կամ ԱՄՆ-ի համապատասխան աստվածաբանական հաստատություններում: Ամերիկահայ ավետարանականները մշտապես կանգնած են եղել ԱՄՆ ժամանած կամ մեկնել ցանկացող իրենց հայրենակիցների և, մասնավորապես, ավետարանական համայնքների պաշտպանության ու հովանավորության դիրքերում:

Կրոնագաղափարական տարածայնությունների հետ մեկտեղ ԱՄՆ-ի հայ ավետարանականները մշտապես համագործակցել են առաքելական եկեղեցու հետ՝ ազգային ու կրոնական հարցերին առնչվող առանցքային բոլոր խնդիրներում վերջիններիս տալով նախապատվությունը:

Ամերիկահայ ավետարանական եկեղեցին, սնվելով առաքելական եկեղեցու քրիստոնեական դրույթներով և համարվելով նրա բաղկացուցիչ մասը, հեռու էր հայ եկեղեցու նահապետական, հաճախ դոգմատիկ գաղափարաբանությունից, վերջինիս նման կառչած չէր ազգային մշակույթի, լեզվի, սովորույթների մեջ ավանդականի անվերապահ պահպանմանը: Հայ ավետարանականները քրիստոնեության մասին քարոզների հետ մեկտեղ լուսաբանում էին, որ նոր երկրի հարափոփոխ կյանքում անհրաժեշտ է կողմնորոշվել դեպի առաջավոր ու զարգացած, կոչ էին անում ընտրել ամերիկյան գործնական մտածելակերպն ու ապրելաոճը: Այդ իմաստով ամերիկահայ ավետարանական եկեղեցին յուրատեսակ կապող օղակ էր հայ ավանդական մշակույթի և առաջավոր Ամերիկայի միջև: Ամերիկահայ ավետարանականներն իրենց հոգևոր քարոզներն իրականացնում էին ինչպես հայերեն ու թուրքերեն, այնպես էլ՝ անգլերեն: Ընդ որում, օտար կրթություն ստացած ավետարանականները, ի հակադրություն առաքելականների, ամերիկահայ երիտասարդության շրջանում ավելի հաճախակի էին անցկացնում անգլերեն քարոզներ, ինչը բազմաթիվ քննադատությունների տեղիք էր տալիս:

Ժամանակի ընթացքում ԱՄՆ-ում հայության թվի սովորացման հետ մեկտեղ հիմնվել են նաև կաթոլիկ եկեղեցիներ ամերիկահայ փոքրաթիվ կաթոլիկ հետևորդների համար: Ամերիկահայ առաջին կաթոլիկ հոգևորականը Մարտիրոս Մկրյանն էր, որը, 1899 թ. ժամանելով Նոր երկիր, ստանձնել էր Բոստոնի հայ կաթոլիկ համայնքի հոգևոր հովվի պարտականությունը: Շուտով հայ կաթոլիկ համայնքներ են ձևավորվել նաև Փեթերսոնում, Ֆիլադելֆիայում, Ուոթերթաունում, Լոս Անջելեսում և այլուր:³² Սակավաթիվ լինելու պատճառով հայ կաթոլիկ ներկայացուցիչները չունեին սեփական եկեղեցիներ կամ կազմակերպված ժողովարաններ և իրենց հոգևոր ծառայություններն իրականացնում էին տեղի ամերիկյան կաթոլիկ եկեղեցիներում, ունեին «հոգևոր եղբայրներ ու քույրեր» անվանումը կրող պաշտամունքային ծառայություններ իրականացնող խմբեր: 1910 թ. Նյու Յորքում ստեղծվել է հայ կաթոլիկ առաջին ժողովարանը, որին հաջորդել է՝ Լա հիմգը: Հայ կաթոլիկ եկեղեցիներն ԱՄՆ-ում հիմնվել են 1920-ական թվականների սկզբին՝ Քեմբրիջում, Ուիմվուդում և այլուր:³³ (Տե՛ս Աղյուսակ XXVIII ^{33ա}):

Այսպիսով, սկսած 1880-1890-ական թվականներից ԱՄՆ-ում հայության թվի աճի ու այնտեղ նրանց հաստատմանը զուգընթաց երկրի հայաշատ տարբեր վայրերում ստեղծվել են կրոնական համախմբումներ, որոնք ժամանակի ընթացքում վեր են ածվել ժողովարանների ու եկեղեցիների: Ընդհանուր առմամբ, XX դ. երկրորդ տասնամյակի վերջին ամերիկահայերի շրջանում շուրջ 70-80%-ը պատկանում էր հայ առաքելական եկեղեցուն, 15%-ը՝ հայ ավետարանական եկեղեցուն (գերազանցապես՝ ժողովական և երիցական հարանվանություններ), իսկ մնացյալ 5%-ը՝ կաթոլիկ և քրիստոնեական այլ ուղղությունների կամ աղանդների (յոթերորդ օրվա

աղվենտիստներ և այլն):³⁴ 1919 թ. ԱՄՆ-ում կային հայ առաքելական 15 եկեղեցիներ, ինչպես նաև՝ ավետարանական 15 եկեղեցիներ և շուրջ 20 առաքելություններ: Հոգևորականների թիվը մոտ էր 100-ի, որից ավելի քան 50-ը ավետարանական քարոզիչներ էին (շուրջ 39-ը քարոզում էր նաև ամերիկյան ժողովարաններում):³⁵

Այսպիսով, հայ եկեղեցին, կրոնական և գաղափարական տարածայնություններ ունեցող իր հարանվանական ծյուղավորումներով, միմյանցից անկախ ու, միաժամանակ, միասնաբար, վճռորոշ դեր ու նշանակություն է ունեցել ամերիկահայ գաղութի կազմակերպման ու հայապահպանման գործում, գնահատելի հոգևոր, բարոյական ու նյութական նպաստ բերել ինչպես գաղութի, նույնպես և հայրենի երկրի հայությանը:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XXIII

ԱՄՆ-Ի ՀԱՅ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ (ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԹԵՄ)					
Եկեղեցու անվանում	Վայր	Տարեթիվ			
		Հոգևոր առաջին ծառայություն	Եկեղեցական համայնքի ձևավորում	Եկեղեցու (տարածքի) գնում	Եկեղեցու կառուցում (օծում)
Սուրբ Փրկիչ հայ առաքելական եկեղեցի	Ուորքեսթեր (Մասսաչուսեթս)	1888 թ.		(1890 թ.)	1891 թ. (1891 թ.)
Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ հայկական եկեղեցի	Հեյլըրիլ (Մասսաչուսեթս)	1890 թ.	(1923 թ.) 1930 թ.	1943 թ.	(1945 թ.)
Մեծն Բոստոնի Ս. Երրորդություն հայկական եկեղեցի	Քեմբրիջ (Մասսաչուսեթս)	1890-ական թվակ.		1921 թ.	(1923 թ.)
Ս. Գևորգ հայկական եկեղեցի	Հարթֆորդ (Կոնեկտիկուտ)	1897 թ.			1945 թ. (1953 թ.)
Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպ հայկական եկեղեցի	Փրովիդենս (Ռոդ Այլենդ)	1897 թ.		1913 թ.	(1914 թ.)
Ս. Ղևոնդի հայկական եկեղեցի	Ֆեյլըր Լաուն (Նյու Ջերսի)	1898 թ.	1900 թ.	1934 թ.	(1941 թ.)
Ս. Խաչ հայկական եկեղեցի	Յունյըն Սիթի (Նյու Ջերսի)	1899 թ.	1902 թ.		1906 թ. (1907 թ.)

Ս. Պետրոս հայկական եկեղեցի	Ուոքերվիլ (Նյու Յորք)		1899 թ.	1911 թ.	(1916 թ.)
Ս. Հակոբ հայկական եկեղեցի	Ուոքերթաուն (Մասսաչուսեթս)		1900 թ.		(1937 թ.)
Ս. Հարություն հայկական եկեղեցի	Նյու Բրիքըն (Կոնեկտիկուտ)		1900 թ.		1925 թ. (1926 թ.)
Ս. Ստեփանի հայ առաքելական եկեղեցի	Նյու Բրիքըն (Կոնեկտիկուտ)		1900 թ.		1925 թ. (1926 թ.)
Ս. Գևորգի հայկական եկեղեցի	Ուոքեզըն (Իլլինոյ)	1900-ական թվ.		1950 թ.	1957 թ. (1959 թ.)
Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ հայ առաքելական եկեղեցի	Ֆիլադելֆիա (Փենսիլվանիա)	1902 թ.		1917 թ.	(1917 թ.)
Ս. Երրորդություն հայկական եկեղեցի	Չեյքենհեմ (Փենսիլվանիա)	1902 թ.		1917 թ.	(1917 թ.)
Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպ հայկական եկեղեցի	Ուիլմուդ (Փենսիլվանիա)	1902 թ.		1917 թ.	(1917 թ.)
Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ հայկական եկեղեցի	Նյու Յորք (Նյու Յորք)		1903 թ.	1911 թ.	(1950 թ.)
Ս. Լուսավորչի հայ առաքելական եկեղեցի	Նյու Յորք (Նյու Յորք)		1903 թ.	1911 թ.	
Ս. Խաչ հայ առաքելական եկեղեցի	Նորթ Ռոյալթըն (Օհայո)	1903 թ.			
Ս. Խաչ հայկական եկեղեցի	Լոուրենս (Մասսաչուսեթս)	1905 թ.	1905 թ.	(1927 թ.)	1931 թ. (1936 թ.)
Ս. Պողոսի հայկական եկեղեցի	Սիրակուզ (Նյու Յորք)	1908 թ.	1911 թ.	1955 թ.	(1958 թ.)
Ս. Հովհաննես հայկական եկեղեցի	Մաութֆիլդ (Միչիգան)	1909 թ.			1931 թ. (1931 թ.)
Ս. Սարգիս հայ առաքելական եկեղեցի	Դիլրոբրն (Միչիգան)	1909 թ.	1920 թ.	1921 թ.	1962 թ. (1962 թ.)

Ս. Վարդանանց հայկական եկեղեցի	Չելնսֆորդ (Մասսաչուսեթս)	(1885 թ.) 1910 թ.			1916 թ. (1916 թ.)
Ս. Գրիգոր Նարեկացի հայկական եկեղեցի	Բլիվենդ/Ռիչմոնդ (Օհայո/Վիրջինիա)	1911 թ.	1958 թ.		1964 թ. (1964 թ.)
Ս. Պետրոս հայկական եկեղեցի	Թրոյ-Ուոթերվիլ (Նյու Յորք)	1911 թ.			
Ս. Հակոբ հայկական եկեղեցի	Ռիչմոնդ (Վիրջինիա)	1912 թ.			1957 թ.
Ս. Հարություն հայկական եկեղեցի	Սաուր Միլուոքի (Ուիսկոնսին)	1912 թ.	1924 թ.		(1924 թ.)
Ս. Թարգմանչաց եկեղեցի	Փրովիդենս (Ռոդ Այլենդ)	1913 թ.			
Ս. Հակոբ հայ առաքելական եկեղեցի	Նիագարա Ֆոլզ (Նյու Յորք)	1913 թ.			(1952 թ.)
Ս. Սարգիս հայկական եկեղեցի	Նիագարա Ֆոլզ (Նյու Յորք)	1913 թ.			1953 թ. (1953 թ.)
Ս. Հակոբ հայ առաքելական եկեղեցի	Րեյսին (Ուիսկոնսին)	1914 թ.	1925 թ.		(1925 թ.)
Ս. Մեսրոպ հայկական եկեղեցի	Րեյսին (Ուիսկոնսին)	1914 թ.	1918 թ.	1925 թ.	(1925 թ.)
Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ հայկական եկեղեցի	Չիկագո (Իլլինոյ)	1915 թ.	1925 թ.		(1926 թ.) (1964 թ.)
Ս. Հովհաննես Մկրտիչ հայկական եկեղեցի	Դետրոյտ (Միչիգան)	1915 թ.			
Ս. Վարդանանց հայկական եկեղեցի	Լոուել (Մասսաչուսեթս)	1916 թ.			
Ս. Հակոբ հայկական եկեղեցի	Էվանսթոն (Իլլինոյ)		1917 թ.	1944 թ.	(1945 թ.)
Ս. Սարիամ հայկական եկեղեցի	Ուոշինգտոն (Վոլուսթիայի շր.)	1918 թ.	1953 թ.		1963 թ. (1963 թ.)

Ս. Հովհաննես Մկրտիչ հայկական եկեղեցի	Մայամի (Ֆլորիդա)	1920-ական թ.		1950 թ.	(1953 թ.)
Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ հայկական եկեղեցի	Բինգհեմթըն (Նյու Յորք)	1923 թ.		1928 թ.	(1930 թ.)
Ս. Հովակիմ և Աննա հայկական եկեղեցի	Փելոս Հեյթս (Իլլինոյ)	1923 թ.		1958 թ.	(1958 թ.)
Ս. Հովհաննես հայկական եկեղեցի	Գրինֆիլդ (Ուիսկոնսին)		1923 թ.		1942 թ. (1942 թ.)

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XXIV

ԱՄՆ-Ի ՀԱՅ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ (ԱՐԵՎՍՏՅԱՆ ԹԵՄ)					
Եկեղեցու անվանում	Վայր	Տարեթիվ			
		Հոգևոր առաջին ծառայություն	Եկեղեցական համայնքի ձևավորում	Եկեղեցու (տարածքի) գնում	Եկեղեցու կառուցում (օծում)
Ս. Երրորդություն հայկական առաքելական եկեղեցի	Ֆրեզնո (Կալիֆոռնիա)	1895 թ.			1900 թ. (1900 թ.) 1913 թ. (1914 թ.)
Ս. Սարիամ հայկական եկեղեցի	Եդեմ (Կալիֆոռնիա)	1904 թ.			1911 թ. (1911 թ.)
Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ հայկական եկեղեցի	Ֆաուլեր (Կալիֆոռնիա)	1906 թ.			1910 թ. (1910 թ.)
Ս. Խաչ հայկական առաքելական եկեղեցի	Փիքո Րիվերա (Կալիֆոռնիա)	1907 թ.	1922 թ.		(1911 թ.) 1923 թ.
Ս. Հակոբ հայկական եկեղեցի	Լոս Անջելես (Կալիֆոռնիա)	1907 թ.	1922 թ.		(1911 թ.) 1923 թ.

Ս. Աստվածածին հայկական եկեղեցի	Եղեմ (Կալիֆոռնիա)	1909 թ.		
Ս. Խաչ հայկական եկեղեցի	Լոս Անջելես (Կալիֆոռնիա)	1912 թ.		
Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպ հայկական եկեղեցի	Րիդլի (Կալիֆոռնիա)	1912 թ.		(1924 թ.)
Ս. Հովհաննես Մկրտիչ հայկական եկեղեցի	Սան Ֆրանցիսկո (Կալիֆոռնիա)	1915 թ.	1941 թ.	(1942 թ.)

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XXV

ԱՄՆ-Ի ՀԱՅ ԱՎԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ

Եկեղեցու անվանում	Վայր	Տարեթիվ			
		Հոգևոր 1-ին արդթաժող. (ծառայություն)	Եկեղեցական համայնքի ձևավորում	Եկեղեցու կազմակերպում (զմում)	Եկեղեցու կառուցում
Հայ մարտիրոսաց ժողովական եկեղեցի	Ուորքեսթեր (Մասսաչուսեթս)	1881 թ.		1881 թ. (1892 թ.)	1901 թ.
Հայ ավետարանական եկեղեցի	Նյու Յորք (Նյու Յորք)	1881 թ. (1896 թ.)		(1921 թ.)	
Բոստոնի առաջին հայկական ավետարանական եկեղեցի	Բոստոն (Մասսաչուսեթս)		1891 թ.	1908 թ.	
Հայ ավետարանական Եփրատ եկեղեցի	Փրովիդենս (Ռոդ Այլենդ)	1891 թ.			
Հայ ավետարանական եկեղեցի	Փրովիդենս (Ռոդ Այլենդ)	1892 թ.		(1912 թ.)	
Հայ ավետարանական եկեղեցի	Հենվերիլ (Մասսաչուսեթս)	1896 թ.			

Հայ ժողովական եկեղեցի	Նյու Յորք (Նյու Յորք)	1896 թ.		
Առաջին հայկական երիցական եկեղեցի	Ֆրեզնո (Կալիֆոռնիա)		1897 թ.	1901 թ.
Հայ հիշատակի եկեղեցի	Ուոթերթաուն, Բոստոն (Մասսաչուսեթս)	1897 թ.		1905 թ. 1908-1919 թթ.
Պանդիտաց հայկական ժողովական եկեղեցի	Ֆրեզնո (Կալիֆոռնիա)			1897 թ. (1911 թ.) (1921 թ.)
Հայ նահատակաց ժողովական եկեղեցի	Հենվերթաուն (Փենսիլվանիա)	(1898 թ.)		1925 թ.
Ու. Հոբոբենի հայ երիցական եկեղեցի	Փերրմուզ (Նյու Ջերսի)			1898 թ.
Հայ ժողովական եկեղեցի	Ֆրեզնո (Կալիֆոռնիա)	1900 թ.		
Հայ ժողովական եկեղեցի	Չիկագո (Իլլինոյ)	1901 թ.		(1911 թ.) 1916 թ.
Առաջին հայ ժողովական եկեղեցի	Ֆաուլեր (Կալիֆոռնիա)	1903 թ.		
Հայ ավետարանական Գեթսեմեն ժողովական եկեղեցի	Լոս Անջելես (Կալիֆոռնիա)	1905 թ.		
Միացյալ հայկական Գողգոթայի ժողովական եկեղեցի	Թրոյ (Նյու Յորք)			1906 թ. 1906 թ. 1916 թ.
Կիլիկիայի հայ նահատակաց եկեղեցի	Բոստոն (Մասսաչուսեթս)	1907 թ.		
Հայկական Գեթսեմենի ժողովական եկեղեցի	Լոս Անջելես (Կալիֆոռնիա)			1909 թ.
Հայաստանյայց ավետարանական եկեղեցի	Ֆիլադելֆիա (Փենսիլվանիա)	1910 թ.		
Հայ երիցական եկեղեցի	Ուեսթ Հոբոբեն (Նյու Ջերսի)	1910 թ.		

Հայ ժողովական ծիթենյաց եկեղեցի	Փարլիեր (Կալիֆոռնիա)	1911 թ.		
Արարատ հայ ժողովական եկեղեցի	Սալեմ (Նյու Յեմփշիր)		1912 թ.	
Եղեմի առաջին հայ երիցական եկեղեցի	Եղեմ (Կալիֆոռնիա)	1912 թ.		
Հայ ժողովական եկեղեցի	Սաուրֆիլդ (Միչիգան)	1915 թ.	(1925 թ.)	
Բեթըլ հայ ավետարանական ժողովական եկեղեցի	Լոուրենս (Մասսաչուսեթս)	1916 թ.		
Հայ մարտիրոսաց եկեղեցի	Քինգզբուրգ (Կալիֆոռնիա)	1916 թ.		
Հայ ավետարանական եկեղեցի	Չիկագո (Իլլինոյ)	1917 թ.		
Հայ ժողովական եկեղեցի	Րիդլի (Կալիֆոռնիա)	1920 թ.		
Հայ ժողովական եկեղեցի	Ֆիլադելֆիա (Փենսիլվանիա)	1920 թ.		
Հայ ավետարանական եկեղեցի	Ֆրեզնո (Կալիֆոռնիա)	1921 թ.		
Հայլընդ Փարքի հայ ժողովական եկեղեցի	Ղետրոյտ (Միչիգան)	1921 թ.		
Փասադենայի հայկական ժողովական (Կիլիկիա) եկեղեցի	Փասադենա (Կալիֆոռնիա)	1922 թ.		
Աստօն եկեղեցի	Ֆրեզնո (Կալիֆոռնիա)	1923 թ.		
Գողգոթա հայ երիցական եկեղեցի	Եղեմ (Կալիֆոռնիա)	1923 թ.		
Հայկական Մասիս եկեղեցի	Լոս Անջելես (Կալիֆոռնիա)	1924 թ.		

ԱՄՆ-ի ՀԱՅ ԱՎԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ (ԺՈՂՈՎԱԿԱՆ)		
Անվանում	Հիմնադրում	
	Տարեթիվ	Վայր
Ավետարանական առաքելություն		Սան Ֆրանցիսկո (Կալիֆոռնիա)
Ժողովական առաքելություն		Թըրլաք (Կալիֆոռնիա)
***	1889 թ.	Փասադենա (Կալիֆոռնիա)
***	1892 թ.	Լոուրենս (Մասսաչուսեթս)
***	1896 թ.	Լոուել (Մասսաչուսեթս)
***	1896 թ.	Ուայթինսվիլ (Մասսաչուսեթս)
***	1897 թ.	Նյուբըրիփորթ (Մասսաչուսեթս)
***	1897 թ.	Նյու Յեվըն (Կոնեկտիկուտ)
***	1897 թ.	Ուեյլմ (Փենսիլվանիա)
***	1897 թ.	Ֆրանկլին (Մասսաչուսեթս)
***	1902 թ.	Նյու Բրիքըն (Կոնեկտիկուտ)
***	1902 թ.	Չիկագո (Իլլինոյ)
***	1906 թ.	Իսթ Ուոթերթաուն (Մասսաչուսեթս)
Կիլիկիացիների առաքելություն	1907 թ.	Բոստոն (Մասսաչուսեթս)
***	1908 թ.	Լինն (Մասսաչուսեթս)

ԱՄՆ-ի ՀԱՅ ԱՎԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ (ԵՐԻՑԱԿԱՆ)		
Երիցական առաքելություն	1898 թ.	Ուեսթ Յորքսթեն (Նյու Ջերսի)
***	1898 թ.	Փեթերսոն (Նյու Ջերսի)
***		Թոմսոնվիլ (Կոնեկտիկուտ)

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XXVII

ԱՄՆ-ի ՀԱՅ ԱՎԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԵՂԱՎՅՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ		
Անվանում	Հիմնադրում	
	Տարեթիվ	Վայր
«Հոգևորական» եկեղեցի	1893 թ.	Լոս Անջելես (Կալիֆոռնիա)
Լման ավետարանական եկեղեցի Աստծո	1912 թ.	
Հայ ավետարանական ոչ հարանվանական եկեղեցի	1921 թ.	Ֆրեզնո (Կալիֆոռնիա)

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XXVIII

ԱՄՆ-ի ՀԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿԵ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ		
Անվանում	Հիմնադրում	
	Տարեթիվ	Վայր
Ս. Խաչ Հռոմեական կաթողիկե հայկական եկեղեցի	1921 թ.	Քեմբրիջ (Մասսաչուսեթս)
Ս. Նշանի եկեղեցի	1923 թ.	Ուինվուդ (Փենսիլվանիա)

բ. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼՆ ՈՒ ՏՊԱՐԱՆՆԵՐԸ

ԱՄՆ-ի հայության համախմբման, նրա ազգային հոգևոր ու մշակութային կյանքի զարգացման և հայապահպանման գործում հսկայական դեր է կատարել տեղի հայ մամուլը, որը, սկզբնավորվելով Նոր Երկրում հայության թվի սովորապես զուգընթաց, կարևոր խթան է հանդիսացել ամերիկահայ գաղութի կազմավորման և նրա ազգային մտածողության ու սկզբունքների զարգացման համար:

Հիմնադրվելով ինչպես անհատ հայերի, այնպես էլ ազգային տարբեր կուսակցությունների, կազմակերպությունների, միությունների և ընկերությունների նախաձեռնությամբ, ամերիկահայ մամուլը գոյատևել է գլխավորապես բարերարների ու բաժանորդների նյութական ու բարոյական աջակցության շնորհիվ: Դրանց դադարեցումը, ինչպես նաև ներկուսակցական վեճերն ու կոիվները ճակատագրական վախճան են ունեցել նաև հայ մամուլի հետագա գոյության համար:

Ամերիկահայ առաջին պարբերական մամուլի հիմնադրման պատիվը պատկանում է 1888 թ. ուսանելու նպատակով ԱՄՆ մեկնած տիգրանակերտցի Հայկակ Էկինյանին, որը սեփական թերթ հրատարակելու մտադրությամբ Վենետիկի Մխիթարյան միաբանությունից Ամերիկա էր փոխադրել հայատառ տպարան:³⁶ 1888 թ. Ջերսի Սիթիում «Ամերիկահայ լրագրության հայր» Հ.Էկինյանի ջանքերով լույս է տեսել ԱՄՆ-ում հայերեն առաջին թերթը՝ ամենամսյա «Արեգակը», որը, հակառակ իր կարճատև գոյության (ընդամենը 12 համար), արժանի տեղ է գրավում գաղութի մամուլի պատմության մեջ (ամերիկաբնակ 36 էթնիկ խմբերի կողմից հրատարակված առաջին պարբերականների շարքում «Արեգակը» 26-րդն էր՝ 1739 թ. լույս տեսած առաջին գերմաներեն լրագրից հետո):³⁷ Հ.Էկինյանի հրատարակչական բեղուն գործունեության շնորհիվ հրատարակվել էին մի շարք այլ թերթեր ևս՝ «Սուրհանդակ» շաբաթաթերթը (1889-1890 թթ., Ջերսի Սիթի),³⁸ երկշաբաթական «Ազատութիւնը» (1890-1892 թթ., Նյու Յորք), «Տիգրիսը» (1897-1899 թթ., Նյու Յորք), «Քաղաքացին» (1902-1909 թթ., Ֆրեզնո), «Նոր կեանքը» (1912 թ., Ֆրեզնո):

Ավելի երկար էր գոյատևել բժիշկ ու ազգային գործիչ ակնեցի Մ. Սմբատ Գաբրիելյանի հրատարակած «Հայք» երկամսյա պարբերականը (1891-1898 թթ., Նյու Յորք): Տարբեր ժամանակահատվածներում ազգասեր ու նվիրյալ մի խումբ անհատ հայեր՝ ջանքերով ԱՄՆ-ում սկսել են լույս տեսնել բազմաթիվ այլ պարբերականներ ևս, որոնք, անկախ իրենց փոքրաթիվության ու կարճատևության, զգալի ներդրում են ունեցել ամերիկահայ մտավոր կյանքի զարգացման գործում, մասնավորապես գոյատևել են՝ դիմակայելով թե ֆինանսական և թե խմբագրական լուրջ դժվարություններ: Դրանք էին «Արմենիան» (1890-ական թվ., Բոստոն), «Հայոց աշխարհը» (1895 թ., Նյու Յորք), «Կայծակը» (1895-1896 թթ., Լինն), «Եփրատը» (1897 թ., Ուստր-Նյու Յորք) և այլն: Առաջնեկ այս թերթերից մի քանիսը, տպագրական միջոցների ու հնարավորությունների բացակայության պատճառով լույս են տեսել նաև խմորատիպ, ձեռագիր վիճակում: Հետագայում, տեխնիկական բարվոք պայմանների ի հայտ գալով, ամերիկահայ մամուլն ընդունել է իր ժամանակի պարբերականներին հատուկ ձև ու համապատասխան բովանդակություն:³⁹ (Տե՛ս Աղյուսակ XXIX^{39ա}):

ԱՄՆ-ում հայ քաղաքական կուսակցությունների ի հայտ գալու հետ մեկտեղ ծնունդ են առել բազմաթիվ նոր պարբերականներ՝ կուսակցական պաշտոնաթերթեր, որոնք, ի հակադրություն առանձին անհատների կողմից հրատարակվածների, գտնվել են իրենց կուսակցությունների մշտական հովանավորության ներքո, ստացել ֆինանսական աջակցություն, ունեցել արհեստավարժ խմբագիրներ, ինչպես նաև երկրի ներսում ու դրսում գործող զգալի թվով թղթակիցներ, որոնց լավ կազմակերպված գործունեությամբ ու թերթի տպաքանակի տարածման համակարգով էլ պայմանավորվել է կուսակցական մամուլի հեղինակությունն ու ժողովրդականությունը, ապահովվել երկարակեցությունը:

Ամերիկահայ կուսակցական մամուլի առաջնեկներն էին Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցության պաշտոնաթերթ «Չայն հայրենեացը» (հիմնադիր՝ Գ.Չիքյան, 1899-1907 թթ., Նյու Յորք, Ուստր, Բոստոն) և Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցության «Հայրենիքը» (հիմնադիր՝ Պ.Չարչաֆճյան, 1899-մինչև օրս, Նյու Յորք, Բոստոն): 1922 թվականից Բոստոնում սկսել է լույս տեսնել նաև «Հայրենիք» ամսագիրը (հիմնադիր՝ Ռ.Դարբինյան): Հնչակյան կուսակցության պառակտումով Հին հրնչակյան ամերիկահայ Սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան կուսակցության պաշտոնաթերթն է դարձել «Երիտասարդ Հայաստանը» (հիմնադիր՝ Ս.Սապահ-Գյուլյան, 1903 թվականից, Բոստոն, Նյու Յորք, Չիկագո, Փրովիդենս, նորից՝ Նյու Յորք), իսկ Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցությանը՝ «Հնչակը» (1890-ական թվականների սկիզբ, 1904 թ., 1907 թ., Ուորքեսթեր, Բոստոն): Վերջինս հանդիսացել է ԱՄՆ-ում լույս տեսնող հնչակյան առաջին պարբերաթերթը, որի համարների գերակշիռ մասը տպագրվել է Եվրոպայի տարբեր քաղաքներում: Սրանց հաջորդել են Սահմանադրական-դեմոկրատական կուսակցության «Ազգը» (հիմնադիր՝ Ս.Պարթևյան, 1907-1921 թթ., Բոստոն) և Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցության «Պահակը» (հիմնադիր՝ Հրաչ Երվանդ, 1911-1921 թթ., Փրովիդենս, Բոստոն), որոնք շուտով, Հայ դեմոկրատական-լիբերալ կուսակցության ի հայտ գալով, միավորվել են՝ ստեղծելով «Ազգ-Պահակը» (հիմնադիրներ՝ Ե.Մեսիայան, Ա.Նազար, 1921-1922 թթ., Բոստոն), ապա՝ «Պայքարը» (1923 թ. մինչև օրս, Բոստոն, Ուորքեսթաուն): Երկրի արևմտյան տարածաշրջանում ՀՀԿ կուսակցության ջանքերով լույս է տեսել «Ասպարեզ» (1908 թ. մինչև օրս, Ֆրեզնո, Լոս Անջելես), իսկ Հայ դեմոկրատական-լիբերալ, հետսգայում Ռամկավար-ազատական կուսակցության կողմից՝ «Նոր կեանք» (1914-1921 թթ., Ֆրեզնո), ապա՝ «Արօր» (1919-1921 թթ., Ֆրեզնո) պաշտոնաթերթերը, որոնք շուտով միավորվել են «Նոր կեանք-Արօր» (1921-1922 թթ., Ֆրեզնո), ապա՝ վերանվանվել «Նոր օր» (1922 թ. մինչև օրս, Ֆրեզնո, Լոս Անջելես) պարբերականների:

Ամերիկահայ կուսակցական մամուլի շարքում կային նաև բանվորական, կոմունիստական բազմաթիվ պարբերականներ ևս, որոնք հանդիսացել են ԱՄՆ-ի բանվորական կուսակցության հայկական հատվածի պաշտոնաթերթեր: Դրանց թվում էին «Գործաւորը» (1916-1921 թթ., 1921-1926 թթ., Դետրոյտ, Նյու Յորք), «Նոր հոսանքը» (1921 թ., Նյու Յորք), «Աշխատաւորը» (1921-1922 թթ., Նյու Յորք), «Բանւորը» (1922-1938 թթ., Նյու Յորք), «Գործաւորը» (1924 թ., Նյու Յորք), «Պրոլետարը» (1924-1929 թթ., Նյու Յորք), «Նոր աշխարհը» (1924-1930 թթ., Նյու Յորք): Ամերիկահայ

չեզոքների Ոչ կուսակցականների, միությունը հրատարակել է «Արշալոյս» (1920-1922 թթ., Նյու Յորք), Հայ ազատական միությունը՝ «Ազատ կարծիք» (1922 թ., Նյու Յորք) պարբերականները:

Պաշտոնաթերթերից բացի, ամերիկահայ ազգային կուսակցությունների կողմից լույս են տեսել ազգային, գրական, քաղաքական, բարոյագիտական բնույթի բազմաթիվ այլ պարբերականներ ևս: Այսպես Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցությունը տպագրել է «Արագած» (1911 թ., Նյու Յորք), Սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան կուսակցությունը՝ «Չայն» (1907-1908 թթ., Բրայտոն), «Սոփա» (1915 թ., Իսթ Ուորքեսթաուն), «Վերածնունդ» (1918-1920 թթ., Բոստոն, Նյու Յորք), «Արդարութեան ծայն» (1919-1920 թթ., Բոստոն), «Կռան» (1919-1920 թթ., Չիկագո, Բոստոն), «Սոցիալիստ Հայաստան» (1921 թ., Չիկագո, Նյու Յորք, Բոստոն), «Սաղայլ» (1921-1929 թթ., Նյու Յորք, Ուեսթ Ռոքսբերգ), Ռամկավար-ազատական կուսակցությունը՝ «Նոր կեանք-Սիսուան» (1920-1921 թթ., Ֆրեզնո) պարբերականները:

Միաժամանակ, ամերիկահայ կուսակցական պարբերականներն ազգային և այլ իրադարձությունների հորեյանական առիթներով հրատարակել են պարբերաբար կամ անենամյա լույս տեսնող բացառիկ համարներ:

Ամերիկահայ թերթերը, որոնք, ԱՄՆ-ից բացի, լեզալ և անլեզալ ճանապարհներով տարածվում էին Թուրքիայում, Ռուսաստանում, ինչպես նաև Եվրոպական ու հայաշատ այլ երկրներում, իրենց էջերում գլխավոր տեղ էին հատկացնում ազգային խնդիրներին, անդրադառնում օտար բռնակալների գերիշխանության տակ հեծող հայրենի հեռավոր ժողովրդի թշվառ վիճակին ու նրա ազատագրման ուղիներին՝ շատ հաճախ նույնիսկ տուրք տալով կուսակցական անհարկի վիճաբանությունների: Թերթերում տպագրվել են հայոց պատմությանը, գրականությանը, լեզվին ու մշակույթին առնչվող հոդվածներ, հայ և օտար գրականության նմուշներ, ամերիկահայ գաղթականների կյանքին ու կենցաղին, նոր երկրի պայմաններին նրանց ընտելացման ու հարազատ երկրին մշտապես սատարելու կոչ անող նյութեր և այլն: Ընդ որում, երկրի արևմտակողմի հայ կուսակցական մամուլը, ելնելով այդտեղ հայության աստիճանաբար հիմնավորվելու անառարկելի փաստից, ավելի հակված էր նրանց համար լուսաբանել ամերիկյան ապրելակերպին, լեզվին, կարգ ու կանոնին, հպատակությանն ու կյանքի բարձրին հարմարվելու հետ կապված հարցերը, մինչդեռ, արևելակողմի մամուլը մշտաբար էր պահում ամերիկահայության հայրենիք վերադառնալու փափագը ԱՄՆ-ը համարելով հայ պանդուխտների ժամանակավոր կայան:

Ամերիկահայերն ունեին նաև իրենց կրոնական մամուլը: Առաջինը Ամերիկյան ավետարանչական ընկերակցության և Ամերիկայում հայ ավետարանական եկեղեցու աջակցությամբ լույս տեսած «Կոչնակ» շաբաթաթերթն էր (1900-1919 թթ., Բոստոն, Նյու Յորք), որը հետագայում հրատարակվել է «Կոչնակ Հայաստանի» (1919-1920 թթ., Նյու Յորք), «Հայաստանի կոչնակ» (1920 թվականից, Նյու Յորք) անուններով: Ավելի ուշ համանման պարբերական է լույս տեսել նաև երկրի արևմտյան ափին «Բեմ» վերտառությամբ (1915-1917 թթ., Ֆրեզնո): Այդ հրատարակություններում ազգային ու գաղութահայ խնդիրները գերիշխող դիրք են գրավել կրոնականի նկատմամբ և լուսա-

բանվել են ամերիկյան ավետարանական գաղափարաբանության տեսակետից նպաստելով երկրի հայության արագ ամերիկացմանը: Միաժամանակ, ջանքեր չեն խնայվել հասարակությանն ու բարձրաստիճան շրջաններին հայ մշակույթն ու Հայկական հարցը ներկայացնելու խնդրում: Ամերիկահայ ավետարանական պարբերականներից էին նաև «Ար. Գիրք ուսանողացը» (1912-1920 թթ., Բրուքլին), «Հայ ավետարանական եկեղեցին» (1912-1921 թթ., Նյու Յորք), «Ժողովրդին բեմը» (1913-1915 թթ., Բրուքլին), «Ջանասերը» (1915-1921 թթ., 1922-1923 թթ., Ֆրեզնո, Նյու Յորք), «Աւետարանին փողը» (1919 թ., Դետրոյտ), «Եկեղեցիին թերթիկը» (1919 թ., Նյու Յորք), «Փրկութիւնը» (1920 թվականից, Ֆրեզնո), «Դիտարանը» (1921-1922 թթ., Բրուքլին), «Դիտարանը և քրիստոնեութեան մունետիկը» («Դիտարանը և Քրիստոսի ներկայութիւնը») (1921 թվականից, Բրայտըն, Նյու Յորք), «Ամերիկայի հայ ավետարանական միութիւնը» (1923 թվականից, Նյու Յորք), «Լրատուն» (1923-1944 թթ., Նյու Յորք), «Հայ ավետարանչական ընկերակցութիւնն Ամերիկայի» (1924-1926 թթ., Նյու Յորք), «Եռամսեայ լրատուն» (1924-1926 թթ., Նյու Յորք) և այլն:

Ամերիկահայ առաքելական եկեղեցու գաղափարներն արտահայտող պարբերականները, զերծ լինելով ավետարանական եկեղեցու ունեցած ամերիկյան հովանավորությունից, սկսել են լույս տեսնել համեմատաբար ավելի ուշ և գոյատևել առավել կարճ: ԱՄՆ-ի հայ առաքելական եկեղեցին հրատարակել է «Դղեակ Լուսաւորչի» (1909-1910 թթ., Բորջիո Քաթինո), «Ամսաթերթիկ» (1912 թվականից, Նյու Յորք), «Եկեղեցի Հայաստանեայց» (1916-1921 թթ., Նյու Յորք), «Լուսաւորիչ» (1916-1920 թթ., Դետրոյտ), «Էջմիածին» (1918-1919 թթ., Ֆրեզնո), «Շողակաթ» (1919-1923 թթ., Նյու Յորք), «Ծիածան» (1924 թ., 1924-1927 թթ., Սան Ֆրանցիսկո, Դետրոյտ) և այլ պարբերականները:

Ամերիկահայ նորանոր ընկերությունների, միությունների, կազմակերպությունների ի հայտ գալով՝ երկրում սկզբնավորվել են նաև դրանց համապատասխան բազմաթիվ ու բազմաբնույթ պաշտոնաթերթ-պարբերականներ, որոնցից յուրաքանչյուրն իր էական ներդրումն է ունեցել ամերիկահայ կյանքի այս կամ այն ոլորտի զարգացման, ինչպես նաև հայրենի երկրի հետ կապն ամուր պահելու գործում: Այսպես Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը հրատարակել է «Միութիւն» (1912 թվականից, Նյու Յորք), «Յուշարար» (1914-1916 թթ., 1922 թվականից, Բոստոն, Նյու Յորք), «Յուշարար-Միութիւն» (1912 թվականից, Սեդըլ Բրուք) պարբերականները: Ամերիկահայ հայրենակցական միություններից շատերը նույնպես ստեղծել են իրենց ուրույն պաշտոնաթերթերը: Դրանցից էին ԱՄՆ-ի Տիգրանակերտցիների միության կողմից հիմնված «Տիգրիս» (1917-1935 թթ., Նյու Յորք), «Նոր Տիգրանակերտ» (1917-1940 թթ., Նյու Յորք), Սեբաստիայի վերաշինաց միության «Ալիս» (1920-1935 թթ., Նյու Յորք), Չմշկածագի պատանեկան միության համանուն «Պատանեկան միութիւն» (1923 թ., Լոուրենս) և այլ պարբերականները: Հայ և ամերիկացի մտավորականների համատեղ ջանքերի շնորհիվ լույս են տեսել «Արարատ» (1891-1892 թթ., 1902 թ., Նյու Յորք), «Ամերիգա» (1916 թ., Չրոքեն), Ամերիկայի հայ հրատարակչական ընկերության կողմից՝ «Արաքս» (1905-1906 թթ., 1907 թ., Բոստոն, Նյու Յորք), Հայ ճարտարագետների միության կողմից՝ «Հայ ճարտարապետների միութեան տեղեկագիր»

(1920-1921 թթ., Նյու Յորք), «Տեղեկագիր» (1920 թ., Նյու Յորք), Հայ լեզունական միության կողմից՝ Արարայի հերոսական ճակատամարտի հինգերորդ տարելիցի առթիվ՝ «Արարա» (1923 թ., Բոստոն) և բազմաթիվ այլ պարբերականները:

Գաղութահայ, ազգային, գրական, գիտական, իմաստասիրական, հասարակական, քաղաքական կյանքին առնչվող բազմաբնույթ հարցեր էին շոշափվում «Լոյս» (1901-1907 թթ., 1907-1908 թթ., Քեմբրիջ, Բոստոն), «Գրասեր» (1904 թ., Ռոքսբերի), «Արծիւ» (1905-1906 թթ., 1908 թ., Բոստոն), «Շանթ» (1910 թ., 1918 թ., Բոստոն), «Ամերիկա» (1911 թ., Բոստոն), «Ամերիկահայ տարեցոյց» (1912-1913 թթ., Բոստոն), «Պայքար» (1914 թ., Ֆիլադելֆիա), «Ազատ» (1918-1919 թթ., Նյու Յորք), «Տարոս» (1918-1919 թթ., Բոստոն), «Սիսուան» (1918-1920 թթ., Ֆրեզնո), «Փիւնիկ» (1918-1920 թթ., Բոստոն), «Կռունկ» (1919-1927 թթ., Ֆիլադելֆիա), «Փարոս» (1922 թ., Ֆիլադելֆիա), «Նաւասարդ» (1922 թ., Նյու Յորք), «Հորիզոն» (1923-1924 թթ., Ֆիլադելֆիա), «Ամերիկահայ հանրագիտակ» (1925-1927 թթ., Բոստոն) և այլ պարբերականներում:

Տնտեսական ու առևտրական ուղղվածություն ունեին «Յուշարար հայ այգեպաններու» (1921 թ., Ֆրեզնո), «Առևտուր» (1922-1925 թթ., Նյու Յորք) և այլ պարբերականները:

Առողջապահության ու բժշկության խնդիրներ էին քննարկվում «Բուժակ» (1917-1919 թթ., 1900-1968 թթ., Փրովիդենս-Բոստոն, Նյու Յորք), «Հայ սիրտ» (1923-1932 թթ., Ֆիլադելֆիա), «Հայ բժիշկ» (1924-1926 թթ., Բոստոն) և նման այլ պարբերականներում:

Ամերիկահայ երեխաների, երիտասարդության ու նրանց ուսումնական կյանքի հրատապ խնդիրներն էին արծարծվում «Ուսանող» (1909 թ.), «Նախընծայ» (1913 թ., Նյու Յորք), «Նոր սերունդին պատկերազարդ տարեցոյցը» (1916 թ., Բոստոն), «Արի արանց» (1916 թ., Բոստոն), «Խուրձեր» (1921-1923 թթ.) և այլ պարբերականներում:

ԱՄՆ-ի հայերի շրջանում լայն տարածում ուներ նաև ազգային երգիծական մամուլը: Ճանաչված պարբերականներից էին «Ձուռնան» (1910-1911 թթ., Բոստոն), «Դայլայիկը» (1910 թ., Բոստոն), «Ցախաւելը» (1915-1920 թթ., 1918-1920 թթ., Նյու Յորք, Բոստոն), «Չարլի Չափլինը» (1916 թ., Փրովիդենս), «Հայելին» (1918 թ., Թրոյ), «Ատենապետը» (1919 թ., Չիկագո), «Կեն-ն-Կոն» (1920 թ., Նյու Յորք), «Աւետիսը» (1921 թ., Ֆրեզնո), «Ծիծաղը» (1921 թ., Ֆրեզնո), «Փորձանքը» (1922-1923 թթ., Դետրոյտ), «Ձուարթապատումը» (1924 թ., Բոստոն) և այլն:

Ժամանակի ընթացքում Նոր երկրում հայերի քանակական աճի հետևանքով հայալեզու մամուլի կողքին ամերիկահայ առաջավոր մի խումբ մտավորականների ջանքերով սկսել են լույս տեսնել օտար, ինչպես նաև օտարացող հայ հասարակայնությանը հայ կյանքին, մշակույթին, գրականությանը, պատմությանը, քաղաքական վիճակին ու Հայոց հարցին ծանոթացնելու կոչված մի շարք անգլիալեզու պարբերականներ: Առաջին այդպիսի հրատարակություններից էր Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցության և անձամբ Արշակ Մահտեսյանի կողմից լույս ընծայված «Armenia»-ն (1904-1930 թթ., Բոստոն, Նյու Յորք), որին սիրահոժար աշխատակցել են նաև հայասեր շատ ամերիկացիներ (խմբ.՝ Ջուլիա Ուորդ Հոու): Թերթը դրական ընդունելություն և

լայն տարածում էր գտել ոչ միայն ամերիկյան, այլ նաև անգլիական բարձրաստիճան պաշտոնյաների ու համապատասխան մտավորական շրջաններում: Սակայն 1907 թ. Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցության պառակտումով այն դադարել է գոյություն ունենալ, ապա՝ նորից վերակենդանացել Ա.Մահտեսյանի ջանքերով, որին հաջողվել է հրատարակել նախորդի անավարտ թողած ծրագրերը կյանքի կոչելու պատրաստ մի նոր պարբերական «The New Armenia»-ն (1915-1929 թթ., Նյու Յորք): Սրան աշխատակցել են միջազգային հեղինակություն ունեցող այնպիսի անձինք, ինչպիսին էին Լորդ Բրայսը, Սորգանը, պրոֆ. Պ.Չարթին, Բ.Վայզին, Ջ.Ջերարդը, Յ.Սորգենթաուն, Կիպինզը, Դիքսոնը և այլոք:

Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցությունը ևս ԱՄՆ-ում ունեցել է իր անգլիալեզու մամուլը՝ հրատարակելով «Asbarez» (1908 թվականից, Գլենդեյլ), «Hairenik Monthly» (1922 թ., 1934 թվականից, Բոստոն) պաշտոնաթերթերը:

Ազգային, հասարակական, քաղաքական, գրական, մշակութային, համայնական ու այլ հարցեր են արծարծվել «Armenian News» (1903-1904 թթ., Չիգուեյ), «Armenian Observer» (1910 թ. մինչև օրս, Լոս Անջելես, Չոլիվուդ), «The Oriental World» (1913-1914 թթ., Նյու Յորք) պարբերականներում:

Ամերիկյան հասարակայնությանն ու ղեկավար շրջաններին Հայ դատի հետ առնչելուն, նրանցից բարոյական, քաղաքական ու նյութական աջակցություն ակնկալելուն էին ուղղված Հայ ազգային միության «The Armenian Herald» (1917-1919 թթ., Բոստոն) և Հայաստանի անկախության ամերիկյան կոմիտեի «Information Bureau» (1919-1920 թթ., Նյու Յորք) պարբերականները:

Կրոնական անգլիալեզու մամուլի շարքում աչքի էին ընկնում ամերիկահայ ավետարանական եկեղեցու հրատարակությունները: Առաջին այդպիսի պարբերականներից էր Նյու Յորքի Հայ ավետարանական եկեղեցու տեղեկագիրը «The Armenian Evangelical Church of N.Y. Bulletin»-ը (1912 թվականից, Նյու Յորք):

ԱՄՆ-ի Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության անգլիալեզու հրատարակություններից էին «Hoosharar»-ը (1914 թվականից, Սեդլ Բրուք), «Armenian General Benevolent Union Bulletin»-ը (1921 թվականից, Յունյըն Սիթի): Ամերիկահայ ուսանողական միությունը նույնպես ուներ իր անգլիալեզու պաշտոնաթերթը՝ «The Armenian Student»-ը (1919 թ., Նյու Յորք):

ԱՄՆ-ում հաստատված կիլիկեիայ թրքախոս հատվածը ևս ունեցել է իր պարբերական մամուլը: Այդտեղ նրանց համար հայերենով և հայատառ թուրքերենով լույս են տեսել «Կիլիկիա» (1916 թ., 1917-1919 թթ., Նյու Յորք), ինչպես նաև՝ միայն հայատառ թուրքերենով «Կիլիկիա Սալնամեսի» (1918 թ., Նյու Յորք), «Ռահմիւմա» (1919-1933 թթ., Նյու Յորք) բազմաբնույթ պարբերականները:

ԱՄՆ-ի խոշոր քաղաքներում հայ մամուլի ի հայտ գալով սկզբնավորվել են ամերիկահայ առաջին տպարանները, ուր, պարբերականներից բացի, հրատարակվել է նաև գաղութահայ բազմաբնույթ գրականություն: Այսպես, Ջերսի Սիթիում գործել են «Արեգակ», «Հ.Էկիմեան», Նյու Յորքում՝ «Հ.Էկիմեան», «Կոչնակ», «Արմենիա», «Երիտասարդ Հայաստան», «Արարատեան», «Մ.Ս.Գաբրիելեան», «Արաքս», «Էլմաս Սաթին», «Լրաբեր», «Հայրենիք», «Հայրենիք» լրագրի», Բոստոնում՝ «Հայրենիք»

լրագրի», «Չայն հայրենաց», ««Ազգ» լրագրի», «Ատլանտեան», «Կրան», ««Երիտասարդ Հայաստան» լրագրի», ««Պահակ» լրագրի», «Փրես», «Շիրակ», «Շանթ», «Թումանեան եղբայրներ», «Կիլիկիա», ««Պայքար» լրագրի», Ֆրեզնոյում՝ «Քաղաքացի», «Ասպարեզ», «Փրկութիւն», «Նոր օր», Փրովիդենսում՝ «Պահակ», Չիկագոյում՝ «Երիտասարդ Հայաստան», Կալիֆոռնիայում՝ «Ա.Տումանեան», Ֆիլադելֆիայում՝ «Միաձիմեան եղբայրներ», Դետրոյտում՝ «Շինարար», Ռոքսբերիում՝ «Փիլիպոսեան և Տիրանեան», Ռեյսիում՝ «Երիտասարդ Հայաստան» տպարանները և այլն:⁴²

Այսպիսով, ԱՄՆ-ում հայ մամուլի սկզբնավորումն ու ծավալումը, դրա հետ մեկտեղ նաև տպագրության զարգացումը շրջադարձային կարևոր նշանակություն են ունեցել գաղութի մտավոր կյանքի կազմակերպման ու առաջընթացի համար:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XXIX

ԱՄԵՐԻԿԱԴԱՅ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼ (1888-1924 թթ.)		
Անվանում	Հրատարակության տարեթիվ, վայր	Գաղափարական պատկանելություն, հիմնադիր-հրատարակիչ, խմբագիր
ԱԶԱՏ ԲՆՈՒՅԹԻ ՄԱՄՈՒԼ		
Արեգակ	1888 թ., Ջերսի Սիթի	Հ.Էկիմյան
Սուրհանդակ	1889-1890 թթ., Ջերսի Սիթի	***
Ազատութիւն	1890-1892 թթ., Նյու Յորք	***
Տիգրիս	1897-1899 թթ., Նյու Յորք	***
Քաղաքացի	1902-1909 թթ., Ֆրեզնո	***
Նոր կեանք	1912 թ., Ֆրեզնո	***
Արմենիա	1890-ական թվ., Բոստոն	Մ.Ս.Գաբրիելյան

Հայք	1891-1898 թթ., Նյու Յորք	
Հայոց աշխարհ	1895 թ., Նյու Յորք	
Կայծակ	1895-1896 թթ., Լինն	
Եփրատ	1897 թ., Ուստր-Նյու Յորք	Ս.Շաղալյան
ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԲՆՈՒՅԹԻ ՊԱՇՏՈՆԱԹԵՐԹԵՐ		
Հնչակ	1890-ական թվ. սկիզբ, 1904 թ., 1907 թ., Ուորքեսթեր, Բոստոն	Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցություն
Չայն հայրենեաց	1899-1907 թթ., Նյու Յորք, Ուստր, Բոստոն	*** Գ.Չիթչյան
Պահակ	1911-1921 թթ., Փրովիդենս, Բոստոն	*** Հ.Երվանդ
Հայրենիք	1899 թ. մինչև օրս, Նյու Յորք, Բոստոն	Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուս., Պ.Չարչաֆճյան
Ասպարեզ	1908 թ. մինչև օրս, Ֆրեզնո, Լոս Անջելես	***
Հայրենիք ամսագիր	1922 թվականից, Բոստոն	*** Ռ.Դարբինյան
Երիտասարդ Հայաստան	1903 թվականից, Բոստոն, Նյու Յորք, Չիկագո, Փրովիդենս, Նյու Յորք	Սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան կուս., Ս.Սապահ-Գյուլյան
Ազգ	1907-1921 թթ., Բոստոն	Սահմանադրական- դեմոկրատական կուս., Ս.Պարթևյան
Նոր կեանք	1914-1921 թթ., Ֆրեզնո	Հայ դեմոկրատական- լիբերալ կուս.

Արօր	1919-1921 թթ., Ֆրեզնո	***
Ազգ-Պահակ	1921-1922 թթ., Բոստոն	*** Ե.Սեսիայան, Ա.Նազար
Նոր կեանք-Արօր	1921-1922 թթ., Ֆրեզնո	Ռամկավար-Ազատական կուս.
Նոր օր	1922 թ. մինչև օրս, Ֆրեզնո, Լոս Անջելես	***
Պայքար	1923 թ. մինչև օրս, Բոստոն, Ուորքերթաուն	***
Գործաւոր	1916-1921 թթ., 1921-1926 թթ., Դետրոյտ, Նյու Յորք	ԱՄՆ-ի բանվորական կուս. հայկական հատված
Նոր հոսանք	1921 թ., Նյու Յորք	***
Աշխատաւոր	1921-1922 թթ., Նյու Յորք	***
Բանւոր	1922-1938 թթ., Նյու Յորք	***
Գործաւոր	1924 թ., Նյու Յորք	***
Պրոլետար	1924-1929 թթ., Նյու Յորք	***
Նոր աշխարհ	1924-1930 թթ., Նյու Յորք	***
Արշալոյս	1920-1922 թթ., Նյու Յորք	Ամերիկահայ չեզոքների (ոչ կուսակցականներ) միություն
Ազատ կարծիք	1922 թ., Նյու Յորք	Հայ ազատական միություն
ԱԶԳԱՅԻՆ, ԳՐԱԿԱՆ, ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ԲԱՐՈՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԲՆՈՒՅԹԻ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ		
Չայն	1907-1908 թթ., Բրայտլըն	Սոցիալ-դեմոկրատական կուս.

Սովիա	1915 թ., Իսթ Ուոթերթաուն	***
Վերածնունդի	1918-1920 թթ., Բոստոն, Նյու Յորք	***
Արդարութեան ձայն	1919-1920 թթ., Բոստոն	***
Կռան	1919-1920 թթ., Չիկագո, Բոստոն	***
Սոցիալիստ Հայաստան	1921 թ., Չիկագո, Նյու Յորք, Բոստոն	***
Սադայել	1921-1929 թթ., Նյու Յորք, Ուեսթ Հորթքեն	***
Արագած	1911 թ., Նյու Յորք	Վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցություն
Նոր կեանք-Սիսուան	1920-1921 թթ., Ֆրեզնո	Ռամկավար-Ազատական կուսակցություն
ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԲՆՈՒՅԹԻ ՀՐԱՏԱՐԱՎԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ		
Կոչնակ	1900-1919 թթ., Բոստոն, Նյու Յորք	Ամերիկահայ ավետա- րանական եկեղեցի, պատվ. Սանդիկյան, Հ.Ալլեն
Սբ. Գիրք ուսանողաց	1912-1920 թթ., Բրուքլին	***
Հայ աւետարանական եկեղեցի	1912-1921 թթ., Նյու Յորք	***
Ժողովրդին բեմը	1913-1915 թթ., Բրուքլին	***
Բեմ	1915-1917 թթ., Ֆրեզնո	***
Ջանասեր	1915-1921 թթ., 1922-1923 թթ., Ֆրեզնո, Նյու Յորք	***

Աւետարանին փողը	1919 թ., Դետրոյտ	***
Եկեղեցիին թերթիկը	1919 թ., Նյու Յորք	***
Կոչնակ Հայաստանի	1919-1920 թթ., Նյու Յորք	***
Հայաստանի կոչնակ	1920 թվականից, Նյու Յորք	***
Փրկութիւն	1920 թվականից, Ֆրեզնո	***
Դիտարան	1921-1922 թթ., Բրուքլին	***
Դիտարանը և քրիստոնեութեան մունետիկը	1921 թվականից, Բրայտըն, Նյու Յորք	***
Ամերիկայի հայ աւետարանական միութիւն	1923 թվականից, Նյու Յորք	***
Լրատու	1923-1944 թթ., Նյու Յորք	***
Եռամսեայ լրատու	1924-1926 թթ., Նյու Յորք	***
Հայ աւետարանչական ընկերակցութիւն Ամերիկայի	1924-1926 թթ., Նյու Յորք	***
Դղեակ Լուսաւորչի	1909-1910 թթ., Բորջիո Քաթին	Ամերիկահայ առաքելական եկեղեցի
Ամսաթերթիկ	1912 թվականից, Նյու Յորք	***
Լուսաւորիչ	1916-1920 թթ., Դետրոյտ	***
Եկեղեցի Հայաստանեայց	1916-1921 թթ., Նյու Յորք	***
Էջմիածին	1918-1919 թթ., Ֆրեզնո	***

Շողակաթ	1919-1923 թ., Նյու Յորք	***
Ծիածան	1924 թ., 1924-1927 թթ., Սան Ֆրանցիսկո, Դետրոյտ	***
ՄԻՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ		
Արարատ	1891-1892 թթ., 1902 թ., Նյու Յորք	Հայ-ամերիկյան մտավորականների միություն
Ամերիգա	1916 թ., Հորոքեն	***
Արաքս	1905-1906 թթ., 1907 թ., Բոստոն, Նյու Յորք	Ամերիկայի հայ հրատարակչական ընկերություն
Միութիւն	1912 թվականից, Նյու Յորք	Հայկական բարեգործական ընդհանուր միություն
Յուշարար-Միութիւն	1912 թվականից, Սեդլ Բուք	***
Յուշարար	1914-1916 թթ., 1922 թվականից, Բոստոն, Նյու Յորք	***
Տիգրիս	1917-1935 թթ., Նյու Յորք	Տիգրանակերտցիների միություն
Նոր Տիգրանակերտ	1917-1940 թթ., Նյու Յորք	***
Տեղեկագիր	1920 թ., Նյու Յորք	***
Հայ ճարտարապետների միութեան տեղեկագիր	1920-1921 թթ., Նյու Յորք	Հայ ճարտարագետների միություն
Ալիս	1920-1935 թ., Նյու Յորք	Սեբաստիայի վերաշինաց միություն

Արարա	1923 թ., Բոստոն	Հայ լեզնոնական միություն
Պատանեկան միութիւն	1923 թ., Լոուրենս	Չմշկածագի պատանեկան միություն
ՏԱՐԱԲՆՈՒՅԹ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ		
Լոյս	1901-1907 թթ., 1907-1908 թթ., Քենթրիջ, Բոստոն	գաղութահայ, ազգային, գրական, գիտական, իմաստասիրական, հասարակական, քաղաքական
Գրասէր	1904 թ., Ռոքսբերի	***
Արծիւ	1905-1906 թթ., 1908 թ., Բոստոն	***
Շանթ	1910 թ., 1918 թ., Բոստոն	***
Ամերիկա	1911 թ., Բոստոն	***
Ամերիկահայ տարեցոյց	1912-1913 թթ., Բոստոն	***
Պայքար	1914 թ., Ֆիլադելֆիա	***
Ազատ	1918-1919 թթ., Նյու Յորք	***
Տաւրոս	1918-1919 թթ., Բոստոն	***
Սիսուան	1918-1920 թթ., Ֆրեզնո	***
Փիւնիկ	1918-1920 թթ., Բոստոն	***
Կռունկ	1919-1927 թթ., Ֆիլադելֆիա	***
Նաւասարդ	1922 թ., Նյու Յորք	***

Փարոս	1922 թ., Ֆիլադելֆիա	***
Հորիզոն	1923-1924 թթ., Ֆիլադելֆիա	***
Ամերիկահայ հանրագիտակ	1925-1927 թթ., Բոստոն	***
Ուսանող	1909 թ.,	մանկական, երիտասարդական, ուսումնական
Նախընծայ	1913 թ., Նյու Յորք	***
Արի արանց	1916 թ., Բոստոն	***
Նոր սերունդին պատկերազարդ տարեցույցը	1916 թ., Բոստոն	***
Խուրձեր	1921-1923 թթ.,	***
Դայլայլիկ	1910 թ., Բոստոն	երգիծական
Զուտնա	1910-1911 թթ., Բոստոն	***
Ցախաւել	1915-1920 թթ., 1918-1920 թթ., Նյու Յորք, Բոստոն	***
Զարլի Զափլին	1916 թ., Փրովիդենս	***
Հայելի	1918 թ., Թրոյ	***
Ատենապետ	1919 թ., Չիկագո	***
Կեն-ո-Կո	1920 թ., Նյու Յորք	***
Աւետիս	1921 թ., Ֆրեզնո	***
Ծիծաղ	1921 թ., Ֆրեզնո	***
Փորձանք	1922-1923 թթ., Դետրոյտ	***

Զուարթապատուն	1924 թ., Բոստոն	***
Բուժակ	1917-1919 թթ., 1900-1968 թթ., Փրովիդենս, Բոստոն, Նյու Յորք	առողջապահական, բժշկական
Հայ սիրտ	1923-1932 թթ., Ֆիլադելֆիա	***
Հայ բժիշկ	1924-1926 թթ., Բոստոն	***
Յուշարար հայ այգեպաններու	1921 թ., Ֆրեզնո	տնտեսական, առևտրական
Առետուր	1922-1925 թթ., Նյու Յորք	***
ԱՆԳԼԻԱԼԵԶՈՒ ՀՐԴՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ		
Armenian News	1903-1904 թթ., Չիգուել	ազգային, հասարակական, քաղաքական, գրական, մշակութային, համայնքային
Armenian Observer	1910 թ. մինչև օրս, Լոս Անջելես, Հոլիվուդ	***
The Oriental World	1913-1914 թթ., Նյու Յորք	***
Armenia	1904-1930 թթ., Բոստոն, Նյու Յորք	Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցություն, Ա.Մահտեսյան
The New Armenia	1915-1929 թթ., Նյու Յորք	***
Asbarez	1908 թվականից, Գլենդեյլ	Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուս.
Hairenik Monthly	1922 թ., 1934 թվականից, Բոստոն	***
The Armenian Evangelical Church of N.Y. Bulletin	1912 թ., Նյու Յորք	Հայ ավետարանական եկեղեցի

Hoosharar	1914 թվականից, Սեդըլ Բուլք	Հայկական բարեգործական ընդհանուր միություն
Armenian General Benevolent Union Bulletin	1921 թվականից, Յուլյան Սիթի	***
The Armenian Herald	1917-1919 թթ., Բոստոն	Հայ ազգային միություն, Մ.Սվազլը
The Armenian Student	1919 թ., Նյու Յորք	Ամերիկահայ ուսանողական միություն
Information Bureau	1919-1920 թթ., Նյու Յորք	Հայաստանի անկախության ամերիկյան կոմիտե
ՀԱՅԱՏԱՌ ԹՈՒՐԵՐԵՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ		
Կիլիկիա	1916 թ., 1917-1919 թթ., Նյու Յորք	
Կիլիկիա Սալնամեսի	1918 թ., Նյու Յորք	
Բահնիմա	1919-1933 թթ., Նյու Յորք	

գ. ԿՐԹԱԿԱՆ-ՄԱՍՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Ամերիկահայության կյանքում կարևոր տեղ էր զբաղեցնում նաև կրթության հարցը, այնպես որ նյութական միջոցներից սուղ ընտանիքներն անգամ հոգում էին, որ իրենց երեխաները ստանային զոնե նախնական կրթություն: Պատահական չէ, որ օտարները հայերին բնութագրում էին որպես «Արևելքի մտավոր սերուցք», «Արևելքի անգլոսաքսոններ», «Արևելքի ֆրանսիացիներ» և նման այլ արտահայտություններով:

Թեև հայերն ԱՄՆ էին եկել համեմատաբար ցածր մակարդակ ունեցող երկրներից (օսմանյան թուրքիայի բնակչության 70%-ը և ցարական Ռուսաստանի 80%-ը անկարող էր կարողալ կամ գրել մայրենի լեզվով), այդուհանդերձ, նրանց 83%-ը գրագետ էր կարող էր կարողալ և գրել առնվազն մեկ լեզվով:⁴¹ Այս առավելության շնորհիվ էլ Նոր Երկիր գաղթած տարբեր ազգերի շարքում հայերի անգրագիտության տոկոսն անհամեմատ ցածր է եղել: Այսպես 1899-1910 թթ. ԱՄՆ մուտք գործած հայերից ընդամենը 23,9%-ն էր անկարող կարողալ կամ գրել իր մայրենի լեզվով: (Տե՛ս Աղյուսակ XXX ^{41ա}):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XXX

1899-1910 թթ. ԱՄՆ ՄՈՒՏՔ ԳՈՐԾԱԾ ՏԱՐԲԵՐ ԱԶԳԻ ԳԱՐԹԱԿԱՆՆԵՐԻ ԱՆԳՐԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԸ (%-ով)	
պորտուգալացի	68,2
իտալացի (հարավային)	53,9
սիրիացի	53,3
բուլղարացի	41,7
ռուս	38,4
լեհ	35,4
հույն	26,4
հրեա	26,0
հայ	23,9

Իսկ ԱՄՆ ժամանած ուսյալ հայերն ընդհանուր առմամբ իրենց կրթական մակարդակով, լեզուների իմացությամբ, գիտության ու արվեստի բնագավառներում ունեցած ձեռքբերումներով զգալիորեն գերազանցել են համանման այլ ազգերի ներկայացուցիչներին, որոշ դեպքերում անգամ ամերիկացիներին (բացառություն էին կազմում սկանդինավյան երկրներից, Մեծ Բրիտանիայից և բրիտանական գաղութներից ժամանածները):⁴² (Տե՛ս Աղյուսակ XXXI ^{42ա}):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XXXI

1917 թ. ԱՄՆ-ի ՀԻՆ ԵՎ ՆՈՐ ԳԱՐԹԱԿԱՆՆԵՐԻ ԿԱՐԴԱԼՈՒ ԿԱՐՈՂՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԸ (%-ով)			
Հին գաղթականներ		Նոր գաղթականներ	
շոտլանդացի	99,5	հայ	92,1
անգլիացի	98,8	հույն	80,5
գերմանացի	98,0	ռուս	74,5
դանիացի	97,6	սիրիացի	63,6
իռլանդացի	95,8	պորտուգալացի	47,5

Դարասկզբին ԱՄՆ-ի Գաղթականական հանձնախմբի կողմից երկրի արդյունաբերական և գյուղատնտեսական տարբեր արտադրություններում ներգրավված բազմազգ գաղթականների շրջանում անցկացված հետազոտությունները պարզել են, որ բանվորության ու գյուղացիության շարքերում ևս բարձր է եղել հայերի գրագիտության տոկոսը: Այսպես՝ արդյունաբերության տարբեր բնագավառներում զբաղված և ավելի քան երկու տասնյակ ազգեր ներառող 500.329 աշխատավորների կազմում կարողալ կարող էր հայերի 92,1%-ը, իսկ կարդալ և գրել 90,5%-ը:⁴³ (Տե՛ս Աղյուսակ XXXII ^{43ա}):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XXXII

1917 թ. ԱՄՆ-ում ՏԱՐԲԵՐ ԱԶԳԻ ԳԱՂԹԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՎՈՐՆԵՐԻ ԳՐԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԸ (%-ով)		
Ազգություն	Կարդալ	Կարդալ և գրել
հայ	92,1	90,5
հույն	80,5	79,5
բուլղարացի	78,1	76,8
սիրիացի	63,6	62,0

Կալիֆոռնիայի նահանգի գյուղատնտեսության ասպարեզում կարդալ և գրել կարող էր հայերի 94,7%-ը:⁴⁴ (Տե՛ս Աղյուսակ XXXIII ^{44ա}):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XXXIII

1917 թ. ՄԱՅՐԵՆԻ ԼԵԶՎՈՎ ԿԱՐԴԱԼ ԵՎ ԳՐԵԼ ԿԱՐՈՂ ԱՄՆ-Ի ՏԱՐԲԵՐ ԱԶԳԻ ԱԳԱՐԱԿԱԳՐԾՆԵՐԻ ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԸ (%-ով)	
իտալացի (հյուսիսային)	95,0
հայ	94,7
հույն	91,9
գերմանացի	87,0
չինացի	84,6
իտալացի (հարավային)	66,3
մեքսիկացի	50,5
հնդիկ (արևելյան)	44,9
պորտուգալացի	41,4

Անհամեմատ բարձր էր նաև հայ կանանց գրագիտության մակարդակը: Այն կազմում էր 84,9%, մինչդեռ գերմանացիների մոտ՝ 75,3%, ճապոնացիների մոտ՝ 73,1%:⁴⁵

ԱՄՆ-ի հայ աշխատավորների շրջանում բարձր էր նաև անգլերենի իմացության մակարդակը: Օրինակ Կալիֆոռնիայի գյուղատնտեսության բնագավառի հայերի մոտ այն կազմում էր 64,9%, իսկ կոշիկի արտադրության մեջ ներգրավվածների մոտ՝ 82,9%:⁴⁶ (Տե՛ս Աղյուսակներ XXXIV ^{46ա}, XXXV ^{47բ}):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XXXIV

1917 թ. ԿԱԼԻՖՈՐՆԻԱՅԻ ՆԱՅԱՆԳՈՒՄ ՏԱՐԲԵՐ ԱԶԳԻ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԻ ԱՆԳԼԵՐԵՆ ԽՈՍԵԼՈՒ ԿԱՐՈՂՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԸ (%-ով)	
հայ	64,9
հույն	59,5
գերմանացի	43,5
իտալացի (հարավային)	40,0
իտալացի (հյուսիսային)	22,6
մեքսիկացի	21,7

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XXXV

1917 թ. ԱՄՆ-Ի ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՔԱՂԱՔՆԵՐՈՒՄ ԿՈՇԻԿԻ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ԱՇԽԱՏՈՂ ՏԱՐԲԵՐ ԱԶԳԻ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԻ ԱՆԳԼԵՐԵՆ ԽՈՍԵԼՈՒ ԿԱՐՈՂՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԸ (%-ով)	
հայ	82,9
հույն	65,5
լեհ	50,6

Ընդհանուր առմամբ, ամերիկահայերի շրջանում հայերենի իմացության մակարդակը կազմել է ավելի քան 90%, անգլերենինը՝ շուրջ 60%:⁴⁷

Նոր երկրում հայերի գերակշիռ մասն ուներ երկլեզվյա խոսակցական մակարդակ, ինչը կապված էր տեղի օտար (հանրային և գիշերային), ինչպես նաև հայկական դպրոցներում, ապա նաև ամերիկյան բարձրագույն կրթարաններում (կոլեջներ և համալսարաններ) նրանց ուսանելու փաստի հետ:

Հանրային դպրոցներ հաճախում էին մինչև 14 տարեկան երեխաները: Ամերի-

կյան Գաղթականական հանձնախմբի կողմից 1908-1909 թթ. երկրի 37 քաղաքների հանրային դպրոցներում անցկացված ուսումնասիրությունների համաձայն (ցավոք, հայաշատ Ու.Յորքքեն և Ֆրեզնո քաղաքները չեն ներառված), դրանցում սովորում էին 1.031 հայ երեխաներ:⁴⁶ (Տես Աղյուսակ XXXVI ^{46ա}):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XXXVI

1908-1909 թթ. ԱՄՆ-ի 37 ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԴՊՐՈՑՆԵՐՈՒՄ ՈՒՍԱՆՈՒԾ 1.031 ՀԱՅ ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐԻ ՏԵՂԱԲԱՇՇԱՌԻՄԸ	
Ուորքեսթեր	197
Նյու Յորք	190
Փրովիդենս	153
Բոստոն	133
Ֆիլադելֆիա	74
Լինն	63
Նյու Բրիքլն	38
Լոս Անջելես	37
Լոուել	29
Չելսի	28
Յեյվորիլ	20
Չիկագո	15
Յոնքերս	12
Նյու Արք	9
Սենթ Լուիս	9
Դետրոյտ	4
Նյու Բեդֆորդ	3
Սան Ֆրանցիսկո	3
Քլիվլենդ	3
Մանչեսթեր	2
Միլուոքի	2
Ցինցինատի	2

Փիթսբուրգ	2
Ֆոլ Բիվեր	2
Սքրենթըն	1

Սրանց զգալի մասն ուսանում էր մանկապարտեզից մինչև 8-րդ դասարանը ներառող տարրական դասարաններում, հատկապես 1-3 դասարաններում: Օրինակ Նյու Յորքում տարրական դասարան էր հաճախում գաղթական հայ երեխաների 83%-ը, իսկ Ուորքեսթերում 78%-ը: Միաժամանակ, եթե իտալացի, պորտուգալացի, գերմանացի ռուս և այլազգի դպրոցականները, աշխատել սկսելու և այլ հանգամանքներից ելնելով շատ հաճախ իրենց թույլ էին տալիս վաղ հասակից հեռանալ դպրոցից, ապա հայերի մոտ ընդունված էր առավելագույնս օգտվել դպրոցի ընձեռած հնարավորություններից: Այդ են վկայում նաև հետևյալ փաստերը. 1917 թ. տվյալներով միայն Ֆրեզնոյի հանրային դպրոցների վերջին բարձր դասարաններում ուսանողների 50%-ը հայեր էին, կամ 1923 թ. Լոս Անջելեսի հանրային դպրոցներում սովորում էին շուրջ 350 հայեր:⁴⁶

Թեև հայ երեխաների շրջանում ևս բացառված չէին աշխատելու պատճառով դպրոցը թողնելու փաստերը, այդուհանդերձ, դրանք քիչ էին: Փոխարենը, առկա էին դեպքեր, երբ ԱՄՆ ժամանած և նոր լեզվին անտեղյակ բազմաթիվ հայ երիտասարդներ, հաղթահարելով հոգեբանական խոչընդոտները, ստիպված էին լինում ուսանել իրենցից փոքր տարիքի երեխաների հետ: Անգլերենին անտեղյակ գաղթական հայ երեխաների համար կային նաև ոչ աստիճանակարգված «չոզենավային դասարաններ», ինչպես նաև կիրակնօրյա դպրոցներ: Օրինակ դեռևս 1890-ական թվականներին Մոլտոն քաղաքի մկրտական եկեղեցում ամերիկացի բողոքական Քորին ընտանիքի ջանքերով բացվել էր կիրակնօրյա դպրոց՝ նորեկ հայերին երկրի լեզվին, բարբերին ու սովորույթներին ծանոթացնելու և ընտելացնելու նպատակով:⁴⁶

Հանրային դպրոցներից բացի ԱՄՆ-ում գործել են նաև գիշերային դպրոցներ, որոնք հետևանք էին անցյալ դարի 80-ական թվականներից աշխարհի տարբեր վայրերից դեպի Նոր Երկիր սկիզբ առած գաղթականության մեծ հոսքի, երբ անգլերենին տիրապետելն ու ամերիկյան պատմության վերաբերյալ նախնական գիտելիքների իմացությունը հրատապ անհրաժեշտություն էր դարձել: Այդ կապակցությամբ մի շարք նահանգներում նույնիսկ ընդունվել էին համապատասխան որոշումներ: Այսպես՝ 1886 թ. Մասսաչուսեթսի նահանգի իշխանությունների ընդունած որոշման համաձայն, 10.000-ից ավելի բնակիչ ունեցող քաղաքների այլազգի նորեկ գաղթական փոքրամասնությունները պարտավոր էին հաճախել գիշերային դպրոցներ՝ անգլերեն գրել և կարդալ սովորելու նպատակով: 1913 թ. Բեյ նահանգում ազգային փոքրամասնության 16-21 տարեկան ներկայացուցիչը, ամերիկյան 4-րդ դասարանի կրթական մակարդակ (այսինքն՝ անգլերեն խոսել, գրել, կարդալ) չունենալու դեպքում, անկախ զբաղմունքից, սեռից և ընտանեկան վիճակից պետք է հաճախեր գիշերային դպրոց: Տեղական համայնքի իրավասության ներքո գտնվող գիշերային դպրոցները հաճախ վերահսկվում

էին հանրային դպրոցների կողմից և տեղավորված էին այդ նույն դպրոցներում:⁵¹ Անգլերենին անտեղյակ և օրվա ընթացքում գործավորությամբ զբաղվող գաղթականների համար գիշերային դպրոցներն ասես պարզ և լինեին, քանի որ դրանց շնորհիվ նրանք ձեռք էին բերում գործարանը թողնելու և հեռանկարային աշխատանք ընտրելու հնարավորություն: Գերբեռնված ու աղմկոտ դասարաններով գիշերային դպրոցները գործում էին ամեն երեկո: Այստեղ օրական 75 սենթով դասավանդում էին համեմատաբար ցածր որակավորում ունեցող կամ սկսնակ ուսուցիչներ, որոնց մեջ կային նաև հայեր: Օրինակ Ուորքեսթերի գիշերային դպրոցը միայն 1900 թ. ուներ երկու հայ ուսուցիչ, իսկ 1911 թ. այստեղ սովորում էր հայ բնակչության 20%-ը:⁵² Նոր երկրի հասարակական կյանքի մեջ ներառվելու, ինչպես նաև սեփական իմացական մակարդակն ընդլայնելու ձգտումը գիշերային դպրոցներ էր մղում անգամ պատկառելի տարիք ունեցող և հանգըստի կոչված բազմաթիվ հայերի:

Ժամանակի ընթացքում ԱՄՆ-ի հայաշատ տարբեր քաղաքներում, գլխավորապես գաղթական հայերի երկրորդ սերնդի ներկայացուցիչների համար, հանրային ու գիշերային դպրոցների կողքին ստեղծվել են նաև մի շարք հայկական դպրոցներ ու ճեմարաններ: 1880-ական թվականների վերջին էվերեկցի Բարսեղ Վարդուկյանի կողմից Նյու Յորքում հիմնվել է ԱՄՆ-ի հայկական առաջին դպրոցը՝ Վարդուկյան վարժարանը:⁵³ Մինչև Առաջին աշխարհամարտի սկիզբը հայ առաքելական և հայ ավետարանական եկեղեցիների ջանքերով հայկական դպրոցներ են բացվել ԱՄՆ-ի հայաշատ գրեթե բոլոր վայրերում: Դրանք եկեղեցու թեմական դպրոցներ չէին, այլ գործում էին տարբեր հարանվանությունների պատկանող հայ երեխաների համար: 1890-ական թվականների կեսերին Ուստրում Մ. վրդ. Տերունյանի կողմից իր հովվության ընթացքում հիմնվել էր ազգային կրթարան, որը գոյատևել էր ընդամենը երկու ամիս: 1899 թ. հայ ավետարանական քարոզիչ տիգրանակերտցի Պետրոս Թորոսյանի ջանքերով Ու.Յորքում բացվել էր տեղի հայկական առաջին դպրոցը, ուր առանց հարանվանական կամ ազգային խտրության հաճախում էին 5-16 տարեկան աշակերտներ հետևյալ դասակարգմամբ.

Կրոնական ուղղություն	Տղա	Աղջիկ
Առաքելական	30	21
Ավետարանական	13	9
Կաթոլիկե	2	
Ասորի	2	1

Հիշյալ դպրոցը գործել է յուրաքանչյուր երկուշաբթի, երեքշաբթի, հինգշաբթի և ուրբա օրերին, հանրային դպրոցներում դասընթացների ավարտից հետո:⁵⁴

Հետագայում հայկական դպրոցներ են հիմնվել երկրի հայաշատ այլ վայրերում (1905 թ. Նյու Յորք, 1908-1911 թ. Ֆրեզնո, 1912 թ. Եդեն, 1914 թ. Նյու Յորք և այլուր):⁵⁵

1910 թ. փետրվարին Ու.Յորքքենի Սբ.Խաչ եկեղեցում գումարված ամերիկահայ առաքելական եկեղեցու երեսփոխանական ժողովի ատենագրության մեջ առկա տվյալներից պարզ է դառնում, որ, ընդհանուր առմամբ, ժամանակի հայաշատ խոշոր քաղաքներից ընդամենը հինգում կային հայկական դպրոցներ:⁵⁶ (Տե՛ս Աղյուսակ XXXVII ^{56a}):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XXXVII

1910 թ. ԱՄՆ-ում գործող ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑՆԵՐԸ			
Քաղաք	Դպրոցների քանակ	Երկսեռ աշակերտների քանակ	Հոգաբարձություն
Ֆրեզնո	1	106	Ֆրեզնոյի հայկական համայնք
Ու.Յորքքեն	1	60	Ու.Յորքքենի Տիկնանց կրթասիրաց միություն
Նյու Յորք	1	50	Նյու Յորքի Հայկական միություն
Ֆաուլեր	1	40	Ֆաուլերի հայկական համայնք
Եդեն	1	20	Եդենի հայկական համայնք

Հայկական դպրոցները մշտապես գտնվել են հոգևորականների, ուսուցիչների, համայնքի անդամների և հատկապես՝ ազգային դպրոցների հիմնասյունը հանդիսացող տիկնանց ամենօրյա հսկողության ու հոգածության ներքո: Կարիքավորները սովորում էին ծրի:⁵⁷

Հայկական դպրոցներում դասընթացները կազմակերպվում էին ամեն օր՝ կեսօրից հետո ուշ ժամերին՝ հանրային դպրոցներում դասընթացների ավարտից հետո կամ կիրակի առավոտյան: Այստեղ, մայրենի լեզվին արդեն ընտանեկան միջավայրից ծանոթ երեխաներին ուսուցանում էին հայոց լեզու (գրել, կարդալ), հայոց և ընդհանուր պատմություն, կրոն, աշխարհագրություն, մաթեմատիկա և այլ առարկաներ: Դասագրքերը մեծ մասամբ հայթայթվում էին դրսից: Դասարաններն աղքատիկ էին, գերբեռնված ու փոքր: Ուսումնական տարեվերջին, շնորհալի երեխաների մասնակցությամբ, կազմակերպվում էին հանդեսներ ու այլ միջոցառումներ, հանձնվում՝ առաջադիմությունը խրախուսող պարգևներ:

Ամերիկահայ համայնքում գործող ճեմարաններից առավել հայտնի էր 1917 թ. Նյու Յորքի Մահանգի Ուեսթ-Սենթ Լեյք վայրում հիմնված Հայկազյան ճեմարանը: Այն ուներ միջին և բարձր դասարաններ, ուր ԱՄՆ-ում ուսանած առաջնակարգ հայ մասնագետներն ամերիկյան կոլեջներին համազոր ակադեմիական դասընթացներ էին իրականացնում գիտական երկրագործության և գյուղատնտեսության տարբեր ճյուղերի վերաբերյալ խնդիր ունենալով ամերիկահայ երիտասարդությանը նա-

ԱՄՆ-ում կրթական ու մշակութային կյանքի զարգացման համար առկա հիմնականում բարենպաստ բարոյափոփոխական մթնոլորտը մեծապես նպաստել է ազգային տարբեր խմբերի, այդ թվում նաև հետզհետե աճող ամերիկահայերի հոգևոր կյանքի անբաժանելի մաս կազմող մշակույթի՝ գրականության, թատրոնի, երաժշտության, նկարչության, քանդակագործության և արվեստի այլ բնագավառների ինքնադրսևորմանն ու առաջընթացին բացահայտելով հիշյալ ասպարեզներում կարող ու շնորհալի ուժերի:

Ամերիկահայ գրական կյանքը սկսել է ձևավորվել գլխավորապես դարասկզբին՝ շնորհիվ հայրենի տարբեր բնակավայրերից ժամանած կամ ԱՄՆ-ում հասակ առած սակավաթիվ անհատների ջանքերի: ԱՄՆ-ում երկար ժամանակ հայ մամուլը հանդիսացել է գաղութի գրական բազմաբնույթ ստեղծագործությունների հրատարակման հիմնական ու գլխավոր ասպարեզ: Մասնավորապես, իրենց էջերն այդ նպատակին էին տրամադրում ինչպես կուսակցական, այնպես էլ զուտ գրական ուղղվածություն ունեցող պարբերականները: Հիշատակման են արժանի ՀՅԴ պաշտոնաթերթեր «Հայրենիք» օրաթերթն ու համանուն ամսագիրը, որոնք «եղան անփոխարինելի բեմ հայ գրականության ստեղծման, պահպանման, տարածման եւ քաջալերումին»:⁶⁶

Գրական բնույթի ամերիկահայ առաջին լուրջ պարբերականը «Փիւնիկ» ամսագիրն էր, որի խմբագիրը «հարուստ իմացութեան տէր, գրադատական կարողութիւններով օժտուած երիտասարդ» Նշան Տեստեկյուլն էր: Հետագայում նրան փոխարինել են գրական դեմքեր՝ բնաստեղծ Շահան Նաթալին, Սահակ Չքյանը, Ե.Մելեքյանը, Փ.Մինասյանը:⁶⁷ Ամերիկահայ գրականության պատմությունը համակողմանի ուսումնասիրած Արմեն Տոնոյանը, անդրադառնալով գրական առաջին այս պարբերականին, իրավացիորեն նշում է, որ ««Փիւնիկ» անսահման ոգևորութեամբ եւ վարակիչ հաւատքով կու գայ հայ գրականութիւն, պատմութիւն եւ մշակոյթ տարածելու, իր շուրջ համախմբելով շնորհալի տարրեր եւ հիմը կը դնէ ամերիկահայ իրաւ գրականութեան»:⁶⁸ «Փիւնիկի» էջերում իրենց գրական մկրտությունն են ստացել ապագա փայլուն դեմքեր Համաստեղը (Համբարձում Գելենյան), Վահե Հայկը, Ջարեհ Որբունին, Երվանդ Մեսիայանը, Կարապետ Սիտալը, Երվանդ Սահակյանը և այլոք:

Ամերիկահայ գրական առաջին ստեղծագործությունների թվին էին պատկանում Հայկակ Էկինյանի «Վահան Հայկանուշ» վեպը (1899 թ.), «Ընկեր Պանդուխտին» չափածո ստեղծագործությունը (1890 թ.), Մովսես Պաղտասարյանի «Հաճի Պապա» վեպը (1904 թ.), Նազարեթ Մանկունու «Հացի համար» պատմվածքների շարքը (1914 թ.) և այլն: Միաժամանակ, ամերիկահայ առաջին մամուլի հիմնադիր Դ.Էկինյանը հեղինակ էր երկու տասնյակից ավելի բնաստեղծությունների, որոնցից պահպանվել են միայն 13-ը՝ «Հպարտ աղջիկ», «Առաջարկ», «Իմ կտակը» և այլ ստեղծագործություններ:⁶⁹

Դարասկզբին Արմենակ Շիշմանյանի և Թովմաս Ջավգավաթյանի ջանքերով սկիզբ է դրվել նաև ամերիկահայ առաջին թարգմանական գրականությունը: Հայկական, ինչպես նաև ամերիկյան մի շարք թերթերում («Ազատութիւն», «Թրիբուն», «Թայմ», «Փրես» և այլն) հրատարակած իր ծաղրանկարներով հայտնի Ա.Շիշմանյանը նաև

շուրջ երկու տասնյակ թարգմանությունների հեղինակ էր, որոնց զգալի մասը գրված էր 1894-1896 թթ. հայկական ջարդերի անմիջական ազդեցության տակ: Դրանց թվում էին «Ողբ Մայր Հայաստանի», «Ահեղի ողջակէզը», «Արիւնոտ Կովկասը», «Ակամայ բարերարը», «Վարդանանց պատերազմը» և թատերական այլ գործեր, որոնք բեմադրվել էին Նյու Ջերսիի Հայ որբախնամ ընկերությունում և Ու.Հոբոքենի Հայ մարզական կաճառում:⁷⁰

Ամերիկահայ գրական կյանքը մեծապես հարստացել է նաև հայտնի բժիշկ, խմբագիր, հրապարակախոս Մ.Ս.Գաբրիելյանի, բանաստեղծ ու արձակագիր Ջարուհի Գալենքերյանի, ազգային գործիչներ Սուրեն Պարթևյանի, Մուշեղ Եպս. Սերոբյանի, ինչպես նաև որոշ ժամանակ ԱՄՆ-ում անցկացրած Սիամանթոյի բազմաբովանդակ և ընդգրկուն ստեղծագործություններով:

«Ամերիկահայ գրականութիւն» սովորածավալ աշխատանքի հեղինակ Ա.Տոնոյանը մանրամասն ներկայացնելով և համակողմանի վերլուծելով ԱՄՆ-ի հայ գաղութի գրականության պատմությունը, այն ստորաբաժանել է ըստ ժամանակաշրջանների՝ առաջին փուլը ներառելով մինչև անկյունադարձային թվական հանդիսացած 1924 թ., այսինքն, երբ Համաստեղը հրատարակել էր «իր սքանչելի գաւառաբոյր եւ գրականօրէն այնքան արժեքաւոր պատմածք-պատկերներու հատորը՝ «Գիւղը»»: ⁷¹ Այս շրջանը նախապատրաստական փուլ էր, քանի որ նոր էր ձևավորվում ամերիկահայ գրական կյանքը՝ նպաստելով գաղութի ներսում ազգային մշակույթի ընդհանուր զարթոնքին: Արդեն կային գրական շատ դեմքեր իրենց բազմաժանր, գլխավորապես հայերեն ստեղծագործություններով, որոնք, սակայն չունեին անհրաժեշտ գրական-գեղարվեստական մակարդակ: Այս փուլում, հիմնականում ԱՄՆ-ում ուսանող հայ երիտասարդության ջանքերով իրականացվել են օտար հեղինակների, տարբեր ստեղծագործությունների թարգմանություններ, կատարվել են ամերիկյան, համաշխարհային, ինչպես նաև հայ դասական գրականության և իմաստասիրության գիտական, իմացական ու գեղարվեստական գործերի ուսումնասիրություններ՝ պատշաճ նախասկիզբ հանդիսանալով հետագա տարիների ամերիկահայ բեղուն գրականության վերընթացի համար:

Ե. ԴԵՐԱՍՆԱԿԱՆ ԱՐՎԵՍԸ
(թատրոն, շարժանկար)

Ամերիկահայ մշակութային կյանքը նշանավորվել է նաև թատերական արվեստի սկզբնավորումով: Առաջին թատերախմբերը կազմավորվել են գլխավորապես սիրողներից, քանի որ դեպի Նոր Երկիր վաղ շրջանի հայ գաղթականության շարքերում գրեթե բացակայում էին արհեստավարժ դերասանները: ԱՄՆ-ում հայերեն առաջին ներկայացումը բեմադրվել էր 1890 թ. Ուորքեսթերի Գրենդ Արմի Հոլում՝ ի նպաստ տեղի Հայ երիտասարդաց ընկերության: Հետագա տարիներին հայերի աճող հոսքը խթանել է 1905 թ. երկրի հայաշատ գրեթե բոլոր վայրերում ազգային թատերախմբերի ստեղծմանը և նորերի ի հա տ գալուն: Մեծ համբավ ունեին Բոստոնի Դուդլի Սթրիթ Օփերա Հաուզի և Նյու Յորքի Կարնեգի Լիգեյի հայկական խմբերը:⁷²

1906 թ. Ուխտակոնստանդուպոլիսի նահանգի Ռեյսի քաղաքում «Ժիրայր» դերասանական խմբի կողմից բեմադրվել է հայերեն առաջին ներկայացումը «Արաբոն»:⁷³ Մեկ տարի անց՝ 1907 թ., հանձնին Գ.Ֆրենկլանի, Վ.Սանվելյանի և այլոց Փրովիդենսում ձևավորվել է կուսակցական համանուն դերասանախումբը (բեմադրել է «Դալիթ Բեկ», «Սամուել», «Անմահ ժիրայր», «Անիի աւերումը» և այլ գործեր):⁷⁴ Հետագայում «Հայրենիք» օրաթերթի օգնական-խմբագիր Սեդրակ Թոքմաչյանի ջանքերով ԱՄՆ-ում կազմակերպվել է ՀՀԴ «Ազամեան» դերասանական խումբը, 1908 թ. Փրովիդենսում ՀՀԴ «Ազատամարտ» թատերախումբը (մինչև 1925 թ. բեմադրել է 85 դրամա և 115 կատակերգություն),⁷⁵ 1909 թ. մի խումբ տիգրանակերտցի հնչակյանների ջանքերով «Փարամազ» դերասանական խումբը (ներկայացրել է «Ձեթուն», «Կարկառուն կամարներ», «Թալաթի անկումը», «Հերոսուհին» հեղափոխական դրամաները և այլ գործեր):⁷⁶ 1910-ական թվականների սկզբին պաղնեցի Եղիա Խիյմեթյանը, համախմբելով բեմական արվեստի սիրահար մի խումբ երիտասարդների, սիրողական խմբեր է հիմնել նախ Նյու Յորքում, ապա նաև այլ վայրերում:⁷⁷

Կալիֆոռնիայի նահանգում և, մասնավորապես, Ֆրեզնոյում կազմավորված հայ սիրողական թատերախմբերից «ամենէն յարատև, մնայուն և բեմի ըմբռնումներու տեսակետէն բարեխիղճը» հանդիսացել է «Դուրեան» դերասանական խումբը, որի կարող ու հմուտ ուժերին մշտապես առաջնորդել է «թատրոնը թատրոնի համար» սկզբունքը: Խումբը հաջողությամբ հանդես է եկել «Արշալոյս», «Սանդուխտ» ներկայացումներով, մինչև որ 1913 թ. համալրվել է ՀՀԴ նոր անդամներով և այդուհետև կոչվել ՀՀԴ «Դուրեան» թատերախումբ (բեմադրել է «Պատուի համար», «Կործանումներ», «Գորրադո», «Ռուզան», «Արցունքի հովիտը» և նմանատիպ այլ գործեր, մինչև 1925 թ. ընդհանուր առմամբ 25-ից ավելի ներկայացումներ):⁷⁸

Ամերիկահայ հնչակյանների ջանքերով ԱՄՆ-ում ստեղծվել են մի շարք այլ դերասանախմբեր ևս: Դրանցից էր, օրինակ, Սփրինգֆիլդում կազմված «Աւարայր» թատերախումբը:⁷⁹

1916 թ. Կալիֆոռնիայի Ֆաուլեր քաղաքում չեզոք հայացքներ ունեցող երիտասարդների ջանքերով ստեղծվել է իր հաջող գործունեությունն էր ծավալել «Շանթ» դերասանախումբը,⁸⁰ նույն թվականին կազմավորվել էր նաև Նյու Յորքի Հայ դրամատիկ խումբը (մինչև 1925 թ. բեմադրել է 24 ներկայացումներ),⁸¹ 1917 թ. Հարթֆորդում «Փարոս» թատերախումբը (մինչև 1925 թ. հանդես է եկել 18 ներկայացումներով), 1921 թ. Բոստոնի Հայ դրամատիկ խումբը (մինչև 1925 թ. բեմադրել է երկու տասնյակ ներկայացումներ), 1922 թ. Չիկագոյում ՀՀԴ «Շանթ» թատերախումբը (մինչև 1925 թ. ներկայացրել է 9 գործեր) և այլն:⁸²

Ընդհանուր առմամբ, բացի 1913 թ. ԱՄՆ-ում շրջագայություններով հանդես եկած Արևելյան թատրոնի, մնացած բոլոր խմբերը սիրողական հիմունքներով ստեղծված դերասանական խմբեր էին, որոնց անդամները, ոչ միայն ըստ արժանվույն չէին գնահատվում, այլև «յաճախ ցուրտ ընդունելութիւն կամ ժլատ գնահատութիւն միայն կը գտնէին»:⁸³ Բնադրատներն ակնարկում էին բեմադրիչների պահպանողական ու սահմանափակ մտնեցումները, ներկայացումներում արևելյան նահապետական նախապաշարուններով կաշկանդված հայ կնոջ խաղը և բազմաթիվ այլ համագամանք-

ներ: Ամերիկահայ թատերական արվեստի մակարդակով մտահոգված հայ մեծանուն գրող ու դրամատուրգ Ալ.Շիրվանզադեն, 1920 թ. լինելով ԱՄՆ-ի հայաշատ տարբեր վայրերում և իր ուշադրությանն արժանացնելով գաղութի դերասանական խմբերից շատ շատերը, գտնում էր, որ տեղի հայ դրաման աղքատ է ու ցածր որակի:⁸⁴

Այդուհանդերձ, ԱՄՆ-ի հայերը մեծագույն ուրախությամբ էին հաճախում սիրողական թատերախմբերի կազմակերպած ներկայացումներին, որոնք հայրենի շունչ էին ներարկում օտար ավերում հարազատ լեզվին ու մշակույթին կարոտ իրենց հոգիներին: Հայ գաղթականների թատրոններում տիրող ոգևորիչ մթնոլորտին անդրադարձել էր անգամ օտար, մասնավորապես, Ֆրեզնոյի մամուլը՝ գրելով. «Փոքրիկ թատրոնը լցված էր մինչև դռները, տղամարդկանցից, կանանցից ու երեխաներից բաղկացած հանդիսատեսները մեծ մասամբ հայեր էին, որոնք անհագորեն լսում էին բեմից եկող հարազատ լեզվով հնչած խոսքերը»:⁸⁵

Ամերիկահայության շրջանում առանձնապես լայն ընդունելություն էին գտնում Րաֆֆու հայրենասիրական ստեղծագործությունների բեմականացումները՝ «Սամուելը», «Խենթը», Պ.Դուրյանի «Անիի կործանումը», Ջավեն Պայքարի «Թուրք խաղացողները» և այլ հեղինակների բազմաթիվ գործեր: Ազգային թատերական կյանքից հեռու չէր նաև ԱՄՆ գաղթած հայերի թրջախոս հատվածը կիլիկիացիները, որոնք համար նույնպես կազմակերպվում էին համապատասխան ներկայացումներ:⁸⁶

Սիրողական թատերախմբերով սկզբնավորված ամերիկահայ թատերական կյանքին նոր լիցք ու կենդանի շունչ են հաղորդել ԱՄՆ ժամանած հայ արիեստավար թատերաստագետներ տիկնայք Մելիքյանն ու Վերժինե Մամուլյանը, տեր և տիկին Հովհաննես և Արաքս Ջարիֆյանները, Սեդրակ և Մարիամ Սուրբայանները, Անդրանիկ և Ազնիվ ամուսինները, Հովհաննես Աբելյանը, Ա.Արմենյանը, Մ.Սամվելյանը, Ի.Ալիխանյանը, Եղիշե Հարութը, Սեդրակ Վարդյանը և ուրիշներ:⁸⁷ Հիշյալ շնորհալի դերասանները, որոնք գերազանցապես թատերական ավանդույթներ ունեցող միջավայրում մասնագիտացած կովկասահայ արվեստագետներ էին, սեփական խմբեր ստեղծելու և նրանց հետ հանդես գալու հետ մեկտեղ, սիրով ներգրավվում էին նաև ոչ արիեստավար թատերասանախմբերում իրենց հմուտ արվեստով և ուսանելի ու գերազանց խաղով հիացնելով բոլորին, միաժամանակ, մի նոր մակարդակի բարձրացնելով ամերիկահայ թատրոնը:

ԱՄՆ-ի հայ գաղութն իր «իրական, կեանքոտ թատրոնին սկզբնաւորութիւնը» պարտական է կովկասահայ դերասանապետ Հովհաննես Ջարիֆյանին, որը «թերևս անգիտակցաբար, բայց ձեռնհասօրէն 1921 թ. սկզբներին եկաւ ամերիկահայ թատրոնն ապրեցնել, ուժեղացնել և իր կոչումին, իր դերին բարձր աստիճանին հասցնել»:⁸⁸ Հովհ.Ջարիֆյանը Նյու Յորքում հիմնած թատերախմբերով «իր տաղանդին փայլը պտտցուցած է Ամերիկայի մէկ ժայռէն միւսը» ներկայացնելով «Օթելլո», «Համլետ», «Ավրիել Ակոստա», «Չար ոգի», «Հին աստուածներ» և այլ գործեր ամենուրեք արժանալով համայնքի հայության ջերմ ընդունելությամբ, հիացումընքին ու բարձր գնահատանքին (ընդհանուր առմամբ, Հովհ.Ջարիֆյանը խաղացել էր 500 տարբեր ներկայացումներում): Նրան աշակցել են հայտնի դերասաններ տիկնայք Ջարիֆյանը,

Շահենը, Արշալյանը, օրիորդ Ս. Գալստյանը, Տիգրան Խոյանը, Արտավազը, Մ. Նուրյանը, Խյմեթյանը, Յերմոնը, Էլվան և այլոք:⁸⁸

Ամերիկահայ թատրոնը շեն է մնացել նաև Սեդրակ և Մարիամ Սուրաբյան ամուսինների շնորհիվ, որոնք, 1923 թ. ԱՄՆ ժամանելով, իրենց հիմնած թատերախմբով երկրի հայաշատ տարբեր վայրերում բեմադրել են բազմաթիվ կատակերգություններ, զվարթ օպերաներ («Արշին Մալ Ալան», «Ապուշը», «Չարտաշի թագուհին» և այլն):⁸⁹

Ամերիկահայ թատրոնը մեծապես հարստացել է 1923 թ. եվրոպայից ԱՄՆ մեկնած Յովհաննես Աբելյանի արվեստով: Նա հանդես է եկել «Օթելլո», «Ճարպիկ փեսացուն», «Պատուի համար», «Արքա Լիր», «Դաւաճանութիւն» և այլ ներկայացումներում:⁹⁰

Այսպիսով, հիմնականում դարասկզբին ձևավորված և գերազանցապես սիրողներից բաղկացած ամերիկահայ մեծ ու փոքր թատերախմբերը զգալի ավանդ են ներդրել զաղուբի թատերական արվեստի ձևավորման ու զարգացման գործում՝ հիմքեր նախապատրաստելով հետագայում մասնավորապես Առաջին աշխարհամարտից հետո, արհեստավարժ դերասանների, ինչպես նաև մնայուն ու բազմազան խաղացանկերով կազմակերպված թատերախմբերի ի հայտ գալուն: Միաժամանակ, Նոր երկրի հայաշատ տարբեր վայրերում շրջագայություններով հանդես եկած ամերիկահայ առաջին թատերախմբերը, նախապատրաստական ժամանակաշրջանին հատուկ իրենց բացթողումներով ու թերություններով հանդերձ, մայրենի լեզվով ներկայացումներ ու առավելապես հայ հեղինակների ստեղծագործություններ ներկայացնելով, մեծապես նպաստել են օտարության մեջ խարխափող և ուժացման վտանգին դիմակայող հայության ստվար զանգվածների մշակութային ու ազգային նկարագրի պահպանմանը, ինչպես նաև իրենց համեստ մասնակցությունն են ունեցել զաղուբի և հայրենի երկրի հոգևոր կապի ամրապնդմանը:

XX դ. առաջին տասնամյակից սկսած ԱՄՆ-ում ի հայտ են եկել նաև շարժանկարի առաջին սակավաթիվ հայ դերասանները, որոնք իրենց ավանդն են ներդրել հյուրընկալ երկրի կինոարվեստի զարգացման գործում:

Ամերիկյան կինոյում նկարահանված առաջին հայը Ալլա Նազիմովան էր, որը, 1906 թ. ժամանելով ԱՄՆ, սկզբում խաղացել էր թատրոնում, ապա՝ «Մերկացուն» ֆիլմով սկսել էր իր տևական գործունեությունը Յոլիվուդում:⁹¹

1920 թ. աշխարհի կինոէկրաններին աղմկալից հաջողությամբ ցուցադրվել էր 1915 թ. հայոց Մեծ եղեռնի սահմոկեցուցիչ տեսարանները փաստող «Պոլոս աճուրդ» («Պոլոս աճուրդի ճանապարհ») ֆիլմը, որի սցենարի հեղինակն ու գլխավոր դերակատարն էր Զարդերից ու կոտորածներից հրաշքով փրկված Օրորա Մարտիկյանը:

1920-ական թվականներին և հետագայում ԱՄՆ-ի թատերական կյանքում մեծ համբավ ուներ Մոսկվայից Նյու Յորք ժամանած «Չղջիկ» թատրոն-կարբեն, որի լուծարումով Յովիվուդ են մուտք գործել նրա չորս անդամները՝ «Թամարների քառյակը»՝ Թամարա Դեյկարխանովան, Թամարա Շայնը (Շահինյան), Թամարա Գեվան (Գևորգյան), Թամարա Թունանովան (Թունանյան): Ամերիկյան կինոյի ասպարեզին

նվիրված դերասաններից էին նաև Ակիմ Թամիրովը (Յովակիմ Թամիրյանց), Քայ (Բյուզանդ) Թունայանը և այլոք:⁹²

Ամերիկյան շարժանկարի զարգացման գործում անգնահատելի էր կինոյի և թատրոնի ռեժիսոր Ռուբեն Մամուլյանի դերը, որը նաև XX դ. համաշխարհային խոշորագույն ռեժիսոր-նորարարներից էր:⁹³

գ. ԵՐԳԱՐՎԵՍԸ

(երգիչներ, նվագիչներ, երգահաններ, երգչախմբեր)

Ամերիկահայ մշակութային կյանքում գրականության, թատերական արվեստի կողքին իր ուրույն տեղն ունենր նաև երգարվեստը: Սիրողական մակարդակով այն իր վաղ դրսևորումն էր ունեցել դեռևս 1860-ական թվականներին հանձինս Միքայել Թովհանեսյանի, որի երգած ինքնատիպ մեղեդայնությամբ թուրքերեն երգերը ամերիկացիների կողմից նոտագրվել են ջութակի և դաշնամուրի համար:⁹⁴

Յետագայում արդեն սկսել են հանդես գալ արհեստավարժ երաժիշտներ, երգահաններ ու երգիչներ, որոնք մեծ ընդունելություն, լայն ճանաչում ու գնահատանք են ստացել ոչ միայն ազգային, այլ նաև ամերիկյան համապատասխան շրջանների կողմից: Այսպես, 1880-ական թվականների երկրորդ կեսին ԱՄՆ-ում «Հայ Սոխակ» անվանումով մեծ համբավ ուներ եվրոպական ու ամերիկյան երաժշտական հայտնի հաստատություններում ուսանած երգչուհի Ալեքսիա Պասյանը, 1900-ական թվականներին դեռևս մանուկ հասակից համերգներով, ապա ամերիկյան երաժշտական ներկայացումներում հանդես եկած դերասան-երգչուհի Ֆլորա Չաբելը (Իզաբել Մանկասարյան), եկեղեցական երգչուհի Ազսեն Չոփուրյանը և ուրիշներ:⁹⁵

Ամերիկյան օպերային և հայ երաժշտության ասպարեզում 1910-ական թվականների սկզբին ճանաչված ու սիրված երգիչ-երգչուհիներից էին Փաուլ Անանյանը (բաս), Ֆիլիպ Բեննյանը (բարիտոն), Արմեն (Արմանդ) Թոքատյանը (տենոր), Ալիծ Քյուրքչյանը (լիրիկական սոպրանո), Թորգոմ Պեզազյանը (բարիտոն), ավելի ուշ՝ տիկին Չաբել Արամը (Փանոսյան) (սոպրանո), Բագրատունին, ժողովրդական երգիչ Արմենակ Շահմուրադյանը (տենոր), երգչուհիներ Մաննիկ Պերպերյանը, Մաշա Սուրաբյանը, Մարի Պարսիկյանը, Մարի Պաշյան-Պետիկյանը (դրամատիկ սոպրանո), Սիրանուշ Տեր-Սարգսյանը (լիրիկոդրամատիկ սոպրանո), Ռոզ Չուլալյանը (դրամատիկ մեցցո սոպրանո), Թագուհի Ավագյանը (կոնտրալտո), Չարուհի Էլմասյան-Վարդյանը, Նվարդ Շադոյան-Չիվելեզյանը (լիրիկական սոպրանո), Սիրուն Մանկիյանը, Ազսեն Տոնյանը, Չեփյուռ Թաթարյանը, Տ.Սարգիսյանը, Հայկանուշ Տեր-Մարկոսյանը, Բարակյանը, Արաքսի Հակոբյանը և ուրիշներ:⁹⁶

Հատկապես 1920-ական թվականների սկզբին ԱՄՆ-ում զգալիորեն աճել էր նաև հայ երաժիշտ նվագիչների թիվը: Առավել հայտնի դաշնակահարներից էին Լևոն Տեր-Օհանյանը, Աստղիկ Գալուզճյանը, Սարգիս Քուշնարյանը, Սարգիս Թեոնյանը, Լևոն Վարդանյանը, Գիսակ Վրույրը, Արփինե Ինայեթյանը, ջութակահարներ՝ Սիրարփի

Գոնտայանը, Մինաս Զաղացյանյանը, տավղահար Դելեն Մեհրաբյանը, թառահարներ Դայկ Դովհաննիսյանը, Ժորժ Շահ-Պարոնյանը և ուրիշներ:⁹⁷

Ամերիկահայ երգարվեստի առաջընթացի գործում իրենց անփոխարինելի ներդրումն են ունեցել նաև տաղանդավոր երաժշտագետ-երգահանները, որոնք, հակառակ իրենց սակավ թվի, հիմնել են ինչպես եկեղեցու ներսում, այնպես էլ նրանից դուրս գործող մի շարք երաժշտախմբեր: Դրանք կոչված էին օտար միջավայրում կենդանի պահել, տարածել ու զարգացնել ոչ միայն ազգային աշխարհիկ, այլ նաև հոգևոր երաժշտությունը: Այս առումով մեծ համբավ ունեին երգահան, հայ հին ու նոր երաժշտության գիտակ Գրիգոր Փրոֆֆ-Գալֆայանը, Սյունին, Դարություն Մեհրաբյանը, Ռուբեն Տիգրանյանը և ուրիշներ:⁹⁸

Ժամանակի ընթացքում երկրի հայաշատ գրեթե բոլոր վայրերում հիմնվել են նաև ազգային երգչախմբեր: Միրված էր Ֆրեզնոյի Դայկական երգչախմբային միությունը, Ռեյսին քաղաքի հայ երգչախումբը և այլն:⁹⁹

Մի շարք շնորհալի հայերի, գլխավորապես արևելահայերի, ջանքերով ԱՄՆ-ում ստեղծվել ու զարգացում էր ապրել նաև գաղութահայ պարարվեստը, որի սիրված ներկայացուցիչներից էին Արմենուհի Օհանյանը, Անիցա Ռզվանյանը, Մարի Սուրաբյանը և ուրիշներ:¹⁰⁰

Է. ԿԵՐՊՈՐԱՐՎԵՍԸ

(լուսանկարչություն, նկարչություն, քանդակագործություն)

Ամերիկահայերն իրենց տաղանդն ու հմտությունը դրսևորել են լուսանկարչության, ինչպես նաև նկարչության ու քանդակագործության բնագավառներում: Ամերիկյան լուսանկարչությունը մեծապես հարստացել է շնորհիվ հայազգի Մկրտիչ Կարոյի (Կարոյան), որն արդեն դարասկզբին լայն ճանաչում ուներ երկրում ոչ միայն իր նկարահանման ինքնատիպ արվեստի, այլ նաև գունավոր լուսանկարահանման եղանակը հայտնագործած լինելու համար:¹⁰¹ Շնորհալի արվեստագետ էր սադաֆից և փղոսկրից մանրագարդեր (մոզաիկա) պատրաստող Սեդրակ Գըլճյանը:¹⁰²

ԱՄՆ-ում ճանաչված հայ նկարիչներից էին ամերիկյան և եվրոպական բազմաթիվ մրցանակների արժանացած Սարգիս Երկանյանը, Մանվել Ազատիկյանը, ծովանկարիչ Գ.Գալուստը, Միհրան Մերայանը, բազմակողմանի կարողություններով օժտված հնագետ, գեղանկարիչ, որմնանկարիչ, մանրանկարիչ, գծանկարիչ ու քանդակագործ Արշակ Ֆեթվաճյանը (առավել հայտնի գործերից էին «Թրքական սուրհանդակը Անատոլիայի մեջ», «Մանուկ Դայաստան» և այլն), արևելյան հարուստ գույներով յուղանկարիչ Դովսեփ Փուլճանը («Ճառագայթներ», «Նուբիական արքայադուստրը», «Երագներ», «Նիմֆերի պարը» և այլն), Փանոս Թերլեմեզյանը («Կոմիտաս Վարդապետ» և այլն), Սարգիս Խաչատուրյանը, Դովհաննես Ալիասյանը, Արշիլ Գորկին (Ոստանիկ Մանուկ Ադոյան) և ուրիշներ:

Ամերիկահայ քանդակագործության ասպարեզում ամենից համբավավոր դեմքը Դայկ Բատիկյանն էր («Դին պատմություն», «Մոխիրներից հարություն առնող Սան Ֆրանցիսկոն», ամերիկյան պետական ու քաղաքական գործիչների Աբրահամ

Լինկոլնի, Մակկինլի, Փերշինգի կիսանդրիները և այլ գործեր): Դիշյալ բնագավառում հայտնի էին նաև Դենրի Լայնը, Դակոբ Գյուրջյանը, Մարտիրոս Մելիքյանը և այլք:¹⁰³

Այսպիսով, հասարակական-տնտեսական, պատմաքաղաքական, ինչպես նաև մշակութային հանգամանքների բերումով ԱՄՆ անցած հայությունը Նոր Երկիր էր փոխադրել նաև իր հոգևոր կարողությունները՝ կյանքի նոր պայմաններում ու նոր միջավայրում նորովի զարգացնելով և առավել ինքնատիպ մակարդակի հասցնելով դրանք: ԱՄՆ-ում հայության թվի ստվարացման հետ մեկտեղ սկսած անցյալ դարավերջից և հատկապես ներկա դարազլխից հանդես են եկել մշակույթի և արվեստի տարբեր ծյունների՝ գրականության, թատրոնի, շարժանկարի, երաժշտության, նկարչության, քանդակագործության, լուսանկարչության և այլնի, հմուտ ու արհեստավարժ, սկսնակ ու սիրող ներկայացուցիչներ, որոնք իրենց ստեղծած հոգևոր մշակույթի արժեքներով հուսալի հիմք հանդիսացան գաղութահայ մշակույթի ազգային նկարագրի պահպանման, հետագա զարգացման ու հարատևման համար, միաժամանակ՝ հայ արվեստը ներկայացնելով օտար հանրությանն ու արժանանալով նրա բարձր գնահատանքին:

Ընդհանրացնելով ներկա ուսումնասիրության արդյունքները՝ կարելի է հանգել հետևյալ եզրակացությունների.

1. Հայերն Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ են մեկնել անձնական, կրթական, տնտեսական, քաղաքական, մշակութային, կրոնական և այլ հանգամանքներից ելնելով:

2. Առաջին սակավաթիվ անհատ հայերը Հյուսիսային Ամերիկա են ոտք դրել դեռևս XVII սկզբին՝ անձնական դրդապատճառներով:

3. Թուրքական կայսրությունում ամերիկյան բողոքական քարոզիչների ծավալած կրթալուսավորական գործունեությամբ 1834 թվականից սկսվել է հայերի նպատակային հոսքը դեպի ԱՄՆ: Սկզբում այն կրթական ու տնտեսական նախապայմաններից դրդված պանդուխտ (գլխավորապես՝ ամուրի երիտասարդներ) հայերի (ուսանող, առևտրական, արհեստավոր, հողամշակ, գործավոր) ժամանակավոր բնույթ կրող տեղաշարժ էր, որը օսմանյան Թուրքիայում հայության նկատմամբ գործադրված պարբերական ջարդերի և Մեծ եղեռնի (1894-1896 թթ., 1909 թ., 1915 թ., 1920-1922 թթ.) հետևանքով վեր է ածվել զանգվածային գաղթի՝ ընդգրկելով տնտեսական, քաղաքական, մշակութային ու կրոնական ապահով կյանքի հեռանկարներից զրկված և հասարակական ու սեռատարիքային բոլոր շերտերը ներառող հայրենի բնօրրանի ողջ տարածքի տասնյակ հազարավոր հայերի:

4. Ժամանակի ընթացքում ԱՄՆ մեկնած հայերը տարծվել են լայնածավալ երկրով մեկ և բնակություն հաստատել գրեթե բոլոր նահանգներում (առավելապես՝ արևելյան ու հյուսիսային տարածք, Կալիֆոռնիա)՝ նախապատվություն տալով հայկական համախմբումներ ունեցող շրջաններին:

5. Նոր երկրում հայության թվի սովորացումով և այդտեղ նրանց աստիճանաբար հաստատումով կազմավորվել են օտարության մեջ ազգապահպան կարևոր դեր ու նշանակություն ունեցող գործունեներ՝ եկեղեցին, դպրոցը, պարբերական մամուլը՝ վերջնականապես ձևավորելով Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հայ գաղութը:

6. Նոր պայմաններում հայերը, օգտվելով ընձեռված լայն ու բազմակողմանի հնարավորություններից, ներգրավվել են տարբեր բնույթի զբաղմունքներում, իրենց

Ֆիզիկական, մտավոր ու հոգևոր կարողություններն ամբողջովին ծառայեցնելով նախընտրած ասպարեզներին և իրենց նպաստը բերելով նոր երկրի առաջընթացին:

7. Ամերիկահայերն իրենց երկարամյա քրտնաջան աշխատանքի, ինչպես նաև չափավոր ու համեստ ապրելակերպի շնորհիվ հասել են զգալի հաջողությունների, բավականաչափ կարողության տեր դարձել՝ էապես բարելավելով իրենց տնտեսական ու կենցաղային պայմանները, աստիճանաբար ընտելանալով նոր կյանքի պայմաններին ու բարքերին, կենցաղին ու սովորույթներին:

8. Նոր երկրում հայ պանդուխտների և գաղթական բեկորների ազգային համախմբման ու կազմակերպման, ամերիկյան համայնակույթ միջավայրում հայկականության ոգին ու գիտակցությունը, կերտվածքն ու նկարագիրը, լեզուն ու սովորույթները մշտաբար պահելու, ինչպես նաև հայրենի բնօրրանի և ժողովրդի հետ կապն ավելի գործունե ու հարատև դարձնելու նպատակով ստեղծվել ու ազգանպաստ մեծ գործունեություն են ծավալել բազմաթիվ ու բազմաբնույթ միություններ, կազմակերպություններ, կուսակցություններ, ընկերություններ և ակումբներ:

9. Հայ ժողովրդի համար ճակատագրական դարձած Առաջին աշխարհամարտի ու դրան հաջորդող տարիներին ամերիկահայությունը, համախմբելով իր ներգաղութային ողջ մտավոր, նյութական, հասարակական, կուսակցական և այլ կարողությունները, դիվանագիտական, քաղաքական, ռազմական, մարդկային և հնարավոր բոլոր միջոցներով սատարել է հայրենի երկրի ու ժողովրդի պաշտպանության, ազատագրության ու վերականգնման նվիրական գործին:

10. Առաջին աշխարհամարտի հետևանքով օսմանյան Թուրքիայում և ցարական Ռուսաստանում ստեղծված քաղաքական անկայուն ու ճգնաժամային իրավիճակը, ինչպես նաև դաշնակից տերությունների նկատմամբ հայերի ունեցած հավատի կորուստը ի չիք են դարձրել ԱՄՆ գաղթած, սակայն հայրենիք վերադառնալու հույսը դեռևս իրենց հոգու խորքում անթեղած բազմահազար հայերի երազանքը՝ նրանց վերջնականապես ամրացնելով որդեգրած նոր երկրին:

ԹՈՒՐՔԻՈ ՅԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՐԱՆԻ ԴԻՎԱՆԻ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԸ
ԱՄՆ-Ի ՅԱՅ ԳԱՂԹԱՎԱՆՆԵՐԻ ԴՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

(XIX դ. վերջ - XX դ. սկիզբ)

Թուրքիայի հայաբնակ շրջաններից և Արևմտահայաստանից անձնական, կըրթական, տնտեսական, քաղաքական, մշակութային, կրոնական և այլ հանգամանքների բերումով ժամանակի ընթացքում ԱՄՆ մեկնած հայ գաղթականները մշտապես պահպանել են կապը հարազատ Պոլսո շայոց պատրիարքության հետ՝ այն համարելով իրենց հոգևոր, բարոյական ու գործնական մնայուն պատվար:

Այդ մասին են վկայում Թուրքիո շայոց պատրիարքարանի դիվանում (հիմնադրված 1461 թ.) մինչև օրս պահպանվող բացառիկ արժեք ու հետաքրքրություն ներկայացնող փաստաթղթերը, որոնց ինձ բախտ է վիճակվել ծանոթանալ 1997 թ. Թուրքիա կատարած անձնական ուղևորության ընթացքում՝ շնորհիվ պատմագիտական արժեքների քաջ գիտակ, Սուրբ գրական հնագիտության թեկնածու, Թուրքիո շայոց ներկայիս Պատրիարք Ամենապատիվ Տ. Մեսրոպ Արքեպիսկոպոս Մուրաֆյանի բարյացակամ աջակցության:

«Ամերիկա» ընդհանուր խորագիրը կրող ֆոնդում ամփոփված գործերը ներառում են երկարատև մի ժամանակաշրջան՝ սկսած 1880-ական թվականներից մինչև մեր օրերը: Փաստաթղթերն արխիվային գործերում դասակարգված են ժամանակագրական կարգով, հետևաբար հնարավոր է հստակ պատկերացում ստանալ պատմական այս կամ այն ժամանակահատվածի մասին: Այսպես, եթե 1880-ական թվականներից սկսվող գործերը տվյալ ժամանակաշրջանի վերաբերյալ բավականին սովոր նյութեր են պարունակում, ապա Առաջին աշխարհամարտի, ինչպես նաև Նախորդող տարիների գործերում նկատելի է փաստական նյութերի գալի նոսրացում, իսկ հաջորդող տարիներին՝ ընդհանրապես անհետացում: Հետպատերազմյան շրջանի գործերում կրկին նկատվում է փաստաթղթերի որոշ ստվարացում, բայց արդեն ոչ նախկին չափով:

Հարկ է նշել, որ Թուրքիո շայոց պատրիարքարանի դիվանի գործերը, երկրում առկա պատմաքաղաքական ստիպողական հանգամանքների բերումով պարբերաբար

գտվել են, ինչպես նաև արտածվել Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ և այլուր: Այդ է պատճառը, որ ներկայումս մեզ հասած արխիվային նյութերը ընդհանուր առմամբ չեզոք բնույթի են՝ զերծ որևէ քաղաքական, կուսակցական, ազգայնական ու անցյալի պատմական երանգավորումներից: Այդուհանդերձ, պատմական իրադարձությունների բովով անցած, հրաշքով փրկված ու մեզ հասած այդ փաստաթղթերն իրենց ինքնատիպությամբ ու պատմագիտական կարևորությամբ սկզբնաղբյուրային բացառիկ արժեք են ներկայացնում:

Փաստագրական այդ նյութերն ընդգրկում են ինչպես մինչև 1898 թ. (պաշտոնապես 1902 թ. Ամերիկահայոց առաջնորդությունն անցել է Սբ. Էջմիածնի կաթողիկոսության հովանու ներքո) Պոլսո շայոց պատրիարքության վիճակ հանդիսացած Ամերիկահայ թեմի, այնպես էլ հետագայում՝ նորաստեղծ Ամերիկահայոց առաջնորդարանի, գաղութահայ տարբեր կազմակերպությունների ղեկավարների ու անհատների կողմից Թուրքիո շայոց պատրիարքներին, ինչպես նաև ԱՄՆ-ի հայաշատ վայրերից Ամերիկայի հայոց առաջնորդներին ուղղված և հանգամանքների բերումով Պոլսում հայտնված բազմաթիվ նամակներ, խնդրագրեր, փաստաթղթեր: Հիշյալ սկզբնաղբյուրներում լուսաբանվում են՝ ԱՄՆ-ի հայ գաղթականության դրությունը, սոցիալ-տնտեսական վիճակը, հայրենի բնակավայրեր վերադառնալու ցանկությունը, ամերիկահայ երիտասարդության ու ծագումից զերծ պահելու նպատակով Պոլսից հայ որբուհիներ ուղարկելու նպատակահարմարությունը, հայ որբերի որդեգրմանը, որբահավաքին ու որբախնամին, ամերիկահայ եկեղեցիների կարիքներին, պատշաճ և կարող հոգևորականներ ունենալու անհրաժեշտությանը, գաղութահայ հարանվանական եկեղեցիներին առնչվող հարցերը, եկեղեցական ու քաղաքական պաշտոնական հարաբերությունները, ամերիկահայ տարբեր կազմակերպությունների գործունեությունը, նրանց ազգանպաստ ու հայրենանպաստ ձեռնարկները, անձնական ու ընտանեկան խնդրանքները, Մեծ եղեռնից վերապրած իրենց հարազատներին փնտրելու, նրանց նյութական նպաստ ուղարկելու հետ կապված հարցերը, ինչպես նաև՝ առանձին դժգոհություններ, բողոքներ և այլն:

Այս բազմապիսի ու բազմաբնույթ փաստաթղթերը պատմական ու տրամաբանական շղթայի մեջ ներկայացնելու նպատակով կարելի է խմբավորել հետևյալ կերպ՝ գաղթականական, հայապահպան-որբանպաստ, եկեղեցական, անձնական, հասարակական, քաղաքական:

Գաղթականական բնույթի փաստաթղթերը ներկայացնում են օսմանյան Թուրքիայում հայերի տարեցտարի աճող արտահոսքը երկրից, որն անհատական պանդըխտությունից վեր էր ածվել հայրենի բնօրրանի ողջ տարածքը ներառող մեծ չափերի հասնող զանգվածային գաղթի, նոր երկրում գաղթականների թշվառ վիճակը, աշխատանքային ծանր պայմանները, բարոյական ու ազգային արժեքների կորուստը, զանգվածային բնույթ կրող ընտանիքներով գաղթականությունը կանխելու խնդրանք, ինչպես հայրենիքում անպաշտպան մնացած կարոտյալ հարազատներին, այնպես էլ հայրենի երկրի տարբեր հաստատություններին առաքված նյութական օգնությունները, հետ վերադառնալու արգելքները մեղմելու և անցագրեր ձեռք բերելու համար թուրքական կառավարությունից թույլտվություն ստանալու վերաբերյալ Պոլսո շայոց

պատրիարքներին ուղղված անձնական խնդրանքներ,* դարասկզբին ԱՄՆ-ում տիրող տնտեսական ճգնաժամի անբարենպաստ ազդեցության հետևանքով դեպի Նոր երկիր հայ գաղթականությունը կանխելու խնդրանքներ, ընդհուպ մինչև 1914 թ. պատերազմը դեպի Թուրքիա հետդարձի և հայրենի երկրի վերականգնմանը սատարելու պատրաստակամություն և այլն:

Եկեղեցական բնույթի փաստաթղթերը ներկայացնում են ԱՄՆ-ում «Կաճառ Հայկական» (1888 թ., Ուստր) և հոգևոր-եկեղեցական այլ կազմակերպությունների, Ամերիկահայոց առաջնորդարանի, առանձին հոգևորականների և անհատների կողմից Պոլսո Հայոց պատրիարքությանն ուղղված բացառիկ վկայություններ, ամերիկահայ առաքելական եկեղեցու կարիքները հոգալու, համայնքի հոգեբանությունը հասկացող կրթված, հայասեր, առաքելագործ արևմտահայ, մասնավորապես, պոլսահայ ու անգլիախոս հոգևորականներ ուղարկելու վերաբերյալ խնդրագիր-նամակներ, հայրենի երկրում և Պոլսո Հայոց պատրիարքությունում տեղի ունեցող իրադարձություններին ամերիկահայության արձագանքներ և այլն:

Հայապահպան-որբանպաստ բնույթի փաստաթղթերը ներկայացնում են ամերիկահայ անհատների, ազգայինների և, հատկապես, հոգևոր դասի ներկայացուցիչների մտահոգությունն ու ձեռնարկած հայապահպան միջոցառումները՝ սպառնացող օտար ամուսնություններից, ձուլման ու այլասերման վտանգից համայնքի երիտասարդությանը զերծ պահելու ուղղությամբ, ամերիկահայ երիտասարդության ուժացումը կանխելու նպատակով ԱՄՆ հայ որբուհիներ ուղարկելու խնդրանքը, որը միաժամանակ որբանպաստ փրկարար առաքելություն պիտի դառնար թուրքական կոտորածների հետևանքով անտերության մատնված հայ որբերի համար, այդ նպատակով ԱՄՆ-ում ստեղծված Հայուհյաց որբայնամ ընկերության գործունեությունը՝ նյութական առաքումները Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին և այլն, հետպատերազմյան Թուրքիայում իրենց ազգականների ու որբերի ճակատագրով մտահոգ ԱՄՆ-ի հայերի դիմումները ընդհուպ մինչև ամերիկացի պաշտոնյաներին, ինչպես նաև պատվախնդիր ու ազգային արժանապատվություն ունեցող գաղթական հայ երիտասարդների ու նրանց ծնողների անձնական դիմումները Պոլսո Հայոց պատրիարքներին՝ կարգադրելու հայ օրիորդների հետ իրենց զավակների ամուսնության խնդիրը՝ «յօգուտ հայ ազգութեան», «որք մը խնդացնելու» և ոչ հարազատ միջավայրում գոնե հայաշունչ ընտանիքներ կազմելու նպատակով, ինչպես ուսյալ ու կրթված, այնպես էլ 1915 թ. Մեծ եղեռնի հետևանքով հարկադրաբար փախստական դարձած և Թուրքիայի հայաբնակ տարբեր շրջաններից Պոլսում ապաստանած հայուհիների հետ, որոնց ծնողներն իրենց զավակների փրկության համար պատրաստակամ էին նույնիսկ բաժանվել նրանցից:

Թեպետ ամուսնանալ ցանկացող ամերիկահայ երիտասարդները հոգում էին

* Մինչև 1896 թ. օսմանյան կայսրությունից գաղթել հնարավոր էր բացառապես սուլթանի թույլտվությամբ. իսկ 1896 թ. հոկտեմբերից՝ թուրքական հպատակությունից հրաժարվելու, երկրի հետ խաղաղ հարաբերություններ պահպանելու և այլևս երբեք չվերադառնալու երաշխավորագրի ստորագրումից ու Հայոց պատրիարքի կողմից այն հաստատվելուց հետո միայն (Տե՛ս R.Mirak, նշվ. աշխ., 1983, էջ 61):

հայուհիների երթևեկի ծախսերը, Պոլսո պատրիարքություն ուղարկած անձնական խնդրագիր-նամակներին կցում էին նաև իրենց լուսանկարները, առողջական վիճակի մասին բժշկի եզրակացությունը, ծանոթների կողմից իրենց բնութագրող երաշխավորությունը, այդուհանդերձ, շատ հաճախ նման պայմաններում կնքված ամուսնություններն անհաջող էին լինում՝ տեղի տալով ամուսնալուծությունների:

Այդ առիթով Պոլսո Հայոց պատրիարք Ամենապատիվ Տ. Զավեն արք. Տերեղիայանը (1913-1922 թթ.) պաշտոնագիր նամակ է հղել ԱՄՆ-ի հայոց առաջնորդություն՝ վերջինիցս խնդրելով ավելորդ թյուրիմացություններից զերծ մնալու նպատակով ստանձնել հայրենի երկրից հարսնացու փնտրող ամերիկահայ երիտասարդների պատրիարքությանն ուղղված դիմումների, անձի ինքնությունն ու առողջական վիճակը հավաստող համապատասխան փաստաթղթերի պաշտոնական վկայականով հաստատման գործը: Ամերիկահայոց Առաջնորդական տեղապահ Տ. Բաբկեն եպս. Կյուլեսերյանի (1920-1921 թթ.) Պաշտոնական հայտարարությամբ վավերացվել են հիշյալ հարցի վերաբերյալ առաջնորդարանի մշակած պայմանները (Ինքնության և Առողջական վկայականներ, համապատասխան դիմումի ձև և այլն):

Վերոհիշյալից բացի, Թուրքիո Հայոց պատրիարքարանի դիվանի «Ամերիկա» ֆոնդում պահպանվում են անձնական, հասարակական, ինչպես նաև հատուկենտ քաղաքական բնույթի փաստաթղթեր:

Անձնական բնույթի նյութերն ընդգրկում են տարբեր տարիքի ու զբաղմունքի տեր (ուսանող, հոգևորական, աշխատավոր և այլն) անհատների խնդրագրեր, դիմումներ, գանգատներ ու գոհացուցիչ նամակներ ուղղված Պոլսո Հայոց պատրիարքներին՝ հայրենի երկրում թողած իրենց հայրենակիցներին որոնելու, նյութական նպաստ առաքելու, բարոյապես սատարելու, ընտանեկան խնդիրները կարգավորելու, հետդարձի հնարավորության և այլնի մասին զանազան փաստաթղթեր:

Հասարակական բնույթի փաստաթղթերը ներառում են ամերիկահայ տարբեր կազմակերպությունների (հայրենակցական, որբանպաստ, բարեսիրական, ուսումնակրթական, մշակութային, կրոնաեկեղեցական, տիկնանց և այլն) ստեղծման ու գործունեության, հայրենի երկրում տեղի ունեցող սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական իրադարձությունների մասին նրանց արձագանքների, ամերիկահայ գաղութի ու նրա առանձին համայնքների թվաքանակի, ազգային կյանքի, բազմաբնույթ անցուդարձերի և այլնի մասին տեղեկություններ:

Քաղաքական բնույթի սակավաթիվ նյութերը ներառում են ամերիկացի պաշտոնատար անձանց հեռագրեր, առանձին քաղաքական գործիչների նամակներ և այլն:

Թուրքիո Հայոց պատրիարքարանի դիվանում պահվող հիշյալ փաստաթղթերը, առաջին անգամ հրատարակվելով և գիտական շրջանառության մեջ դրվելով, իրենց ինքնատիպությամբ ու պատմաճանաչողական մեծ արժեքով կարևոր ներդրում են հանդիսանում ԱՄՆ-ի հայ գաղութի տվյալ ժամանակահատվածի ներհամայնքային կյանքի տարբեր ասպարեզների լուսաբանման և համակողմանի ուսումնասիրման ուղղությամբ՝ պատիվ բերելով պատմաքաղաքական տարբեր փորձությունների բովով անցած և առ այսօր կանգուն մնացած Պոլսո Հայոց պատրիարքությանն ու հայ համայնքին:

Ստորև ներկայացնում ենք ԱՄՆ-ի հայ գաղթականների դրույթյան վերաբերյալ Թուրքիոյ Հայոց պատրիարքարանի դիվանում պահպանվող որոշ փաստաթղթեր ամբողջությամբ և անփոփոխ տեսքով:

Ֆոնդ Ամերիկա, գործ 1888-1920 թթ., արձևգր. 18001, թիվ 1477, թուղթ 1-3:

Ամենապատիւ Սրբազան Պատրիարք Յայր,¹

Նախագահ և Գերապատիւ Յայր,

անդամք ազգային կեդրոնական վարչութեան կրօնական ժողովոյ,

Սրբազնասուրբ տիարք

Միացեալ Նահանգաց Ուսթըր քաղաքի լուսաւորչեայ թոռունք, «Կաճառ Յայկական Ուսթըրի լուսաւորչական հայոց»: Սոյն նորակազմ Ընկերութեան մայր դիւանի միջոցաւ և այսու պաշտօնական գրութեամբ, որդիական յարգանօք, կը դիմէ առ Ձերդ բարձրաշնորհ սրբազնութեանց յայտարարել թէ.

- ա) Քաղաքիս հայք երկար ժամանակէ ի վեր կրօնական պաշտամունքէ և հոգևոր մխիթարութենէ զուրկ կը զգան այլևս հոգևոր հովուի մը անհրաժեշտ կարողութիւն ու պէտքը, որուն գոհացումն արդիւնաւորելու փափաքանօք կը դիմին առ կեդրոնն ազգային իշխանութեանց:
- բ) Կաթողիկէ և Առաքելական Սուրբ եկեղեցւոյ հաւատարիմ հայոցս թիւն աստ աւելի քան 300 է:
- գ) Տեղոյս հայոց հոգևոր պաշտօնեի նիւթական պիտոյից օժանդակելու համար, տարեկան 100 անգղիական ոսկւոյ չափ գումար մը ճարել կարելի է քաղաքիս մէջ գտնուող ազգայիններէ:
- դ) Ըստ բաղձանաց տեղոյս ժողովրդեան ազգային հոգևոր պաշտօններուն անգղիագէտ կամ գոնէ գաղիագէտ վարդապետ մը լինելու է և ոչ թէ քահանայ, որպէսզի կարող ըլլայ մեզ առաջնորդել, և ծանօթացնել մեր ազգութիւնն և կրօնքն տեղական ժողովրդեան, որք առաջ սխալ գաղափար առած են Ուսթըրաբնակ հայոց նկատմամբ:
- ե) Սրբակրօն հովիւ մը քաղաքիս մէջ կարող է պատուաւոր կերպով ապրիլ շաբաթական մէկ անգղիական ոսկի ծախսելով ուտեստի և բնակութեան համար:
- զ) Միացեալ Նահանգաց այլ և այլ կողմերն, ինչպէս Նիւ Եորք, Ճիրզիսիթի, Պոսթոն և Ֆիլատելֆիա քաղաքներու մէջ գտնուող բազմաթիւ հայոց ժա-

¹ Նկատի ունի Տ. Խորեն արք. Աշըգյան պատրիարքին (1888-1894 թթ.):

մանակ առ ժամանակ այցելութիւններ ընելով, հոգեւորապէս մխիթարելով կարելի է կ'ընէր գումար մը ձեռք բերուի ի նպաստ հոգեւոր հովուի:

է) Սոյն քաղաքներու մէջ ապրող մեր եղբարց թիւն չորս հարիւրի չափ լինել կը կարծուի:

ը) Ի վերջոյ, երբ առայժմ անգործադրուելի դատուի հոգեւոր հովիւ մը կարգել Միացեալ Նահանգաց մէջ բնակող մեզ հայոցս համար, առարկելով թէ, այդպիսի հոգեւոր հովուի մը թօշակը անբաւական է ըստ արժանոյն վարձատրութեան: Ուստի խորին ակնածութեամբ պիտի խնդրենք, Ամենապատիւ Սրբազան Պատրիարք Յայր և Գերապատիւ անդամք ազգային կեդրոնական վարչութեան, որ գթաք այս աղքատիկ հայ ազգայնացս վերայ և մեր փոքրիկ գումարն բաւական համարելով, մեր թերին լրացնելու ձեռնտուութիւնը չի զլանաք:

Ուստի որդիական յարգանօք կը խնդրենք ի Ձեզն Ամենապատիւ Սրբազան Նախագահ և առաքելաշնորհ հարք Քրիստոսավայել ժողովոյդ, փութալ կարգադրութիւն յայնմ, ի մխիթարութիւն Ձեր անխնամ զաւակաց և ի փառս սրբոյ եկեղեցւոյս և ազգիս:

Ի դիմաց «Կաճառ Յայկական Ուսթըրի լուսաւորչական հայոց» ընդհանուր ժողովոյ:

Ատենապետ
Միքայէլ Յ. Թօփիանելեան

Ատենադպիր
Յակոբ Կոստանեան

8 Յունուար, 1889
Ուսթըր քաղաք ի նահանգն
Մասսաչուսեթսի և ի փողոցն
Բոուլվին թիւ 54

Ֆոնդ Ամերիկա, գործ 1888-1920 թթ., արձևգր. 18110, թիվ 1500, թուղթ 1-3:

Ամենապատիւ Սրբազան Պատրիարք Յայր¹

Յրամանագիրն Ձերդ Սրբազնութեան 13 դեկտեմբեր թուակիր անցեալ 1888 տարւոյ և 147 համարաւ ընկալուք և ընթերցուք «Կաճառ Յայկական Ուսթըրի լու-

¹ Նկատի ունի Տ. Խորեն արք. Աշըգյան պատրիարքին (1888-1894 թթ.):

սաւորչական հայոց» անուն ընկերութեան ընդհանուր ժողովոյն, որոյ ընկերք և անդամք, ի ներկայութեամբ խառն բազմութեան, ոտնկայս և գլխաբաց՝ հլու ջէրմեռանդութեամբ ունկն դրին անդ նշանակեալ բարձրագոյն հրաւերի՝ պատկառելի ժողովոյն կրօնական, ժողովոյն ազգային կեդրոնական վարչութեան, յորմէ յետէ հետեւեալ որոշման յանգեցաւ ժողովն, հրահանգելով դիւանս ծանուցանել Ձերդ բարձրաշնորհ սրբութեան ի տեղեկութիւն:

Նկատելով թէ, ազգային կեդրոնական վարչութեան կրօնական ժողովոյ խնդրած տեղեկութիւնք, ընկերութեանս կողմանէ տեղեկագրուած է ի կեդրոն, ի մասին եկեղեցականի մը անհրաժեշտ կարելորութեան և նորին նիւթական պիտոյից համար, ըստ մեր կարողութեան, օժանդակելու համար ևս նշանակելով. այսու գրութեամբ կուգամք աւելցնել միայն թէ, ամբողջ Միացեալ Նահանգաց՝ երկու երեք մղոն տարածութեան մէջ արդարև երկու հազարի մօտ ազգայինք գտնուիլն հաւանականութենէ զուրկ չէ, այլ մեր փափաքն է, և կարելի է յաջողութիւն միայն Ատլանտեանի եզերաց վերայ կամ մօտերն, ինչպէս են քաղաքս՝ Նիւ Եորք, Պօսթոն, Ճերզիսիթի ևն, որոց իրարմէ եղած հեռաւորութիւնն միայն մէկ երկու հարիւր մղոնի չափ լինելով, եկեղեցական հովիւն շատ դիւրութեամբ կարող է այցելել սոյն տեղերն և մխիթարել ազգայիններն, որոց թիւն հազարի չափ լինել կը կարծուի և որոնք՝ թող ներուի մեզ ըսել թէ, ի պատիւ իւրեանց, առատապէս վճարելու յօժարութիւն և կամք ունին: Ուստի Ընկերութեանս Դիւանն խոնարհաբար կեզրակացնէ թէ, գործունեայ և հայրենասէր եկեղեցական մը հրաշքներ գործել կարող է այս երկրին մէջ, թէ իւր նիւթական և թէ ազգային շահերն ապահովելու մասին, և առանց մեծ դժուարութեան, զի արդէն իսկ գիտենք այս անգամ փորձերով թէ, քաղաքս գտնուող բողոքական եղբայրներէ ոմանք ևս յօժարակամ ստորագրած են կաթողիկէ և առաքելական եկեղեցւոյ Սրբակրօն պաշտօնէի տարեկան թօշակի ցուցակն, իբրև հայ և քրիստոնեայ: Ներուի մեզ այս անգամ ևս յայտնել թէ, որոշեալ եկեղեցականն անզղիագէտ կամ գոնէ գաղիագէտ լինելու է ըստ փափաքանաց ժողովրդեան, որպէսզի դժգոհութեան տեղի չտրուի:

Ամնիջական կարգադրութեան մը յուսալով, Ամենապատիւ Սրբազան Պատրիարք Յայր,

ամենայն ակնածութեամբ կը համբուրեմք Սուրբ Աջն Ձեր
և մնամք հնազանդ որդիք Ձեր և վշտակիր ազգիս

Ատենապետ
Կ.Յ.Թօփիանելեան

Ատենադպիր
Յ.Կոստանեան

22 Յունուար, 1889
Ուորքեսթեր, Մասս.

Ֆոնդ Ամերիկա, գործ 1880-1899 թթ., արձնագր. 122, թիվ -, թուղթ 2:

Ուորքեսթեր, 29 Սեպտ., 1897

Ամենապատիւ Տ. Մաղաքիա Ս. Արքեպ. Օրմանեան¹
Պատրիարք Յայոց Թուրքիոյ 'ի Կ.Պոլիս

... Որք աղջիկներու համար Ձեր Սրբազնութիւնը շատ դժուարութիւններ կը տեսնէ (նախկին նամակիս յիշեալ պայմանով). սակայն պէտքը յոյժ զգալի է. երիտասարդներ սկսան օտար աղջիկներ փնտռել. հետզհետէ մեծ խումբերով ասորի ընտանիքներ կուգան և աղջիկներ կը բերեն իրենց հետ հայերուն տալու համար. ասոնք շատ վտանգաւոր են: Այժմ խորհեցայ ուրիշ պայման մը. պիտի ջանամ, ընկերակցութիւն մը կազմելով, հայթայթել որք աղջիկներու ճանապարհածախսն ալ: Միայն պիտի հարցնէի Ձեր Ամենապատիւութիւնէն, թէ Պատրիարքարանը յանձնառու պիտի լինի՞ գտնալ քիչ շատ հասուն, խելահաս և դպրոց տեսած որք աղջիկներ (զի Ամերիկայի երիտասարդները մի քիչ խստապահանջ ալ են) և հետզհետէ՝ երկ-երկու, երեք-երեք դրկել՝ ճանապարհածախսերը հետզհետէ մեզմէ ստանալով:

Մնամ Աղօթարար
Մաշտոց Վարդապետ,
Ընդհանուր Հովութիւն Յայոց Ամերիկայի

Ֆոնդ Ամերիկա, գործ 1880-1899 թթ., արձնագր. 1207, թիվ 2, թուղթ 1-2:

17 Փետրուար, 1898

Ամենապատիւ Ս. Պատրիարք Յայր,²
Բարձրաշնորհ նախագահ Պատկ. Քաղաքական ժողովոյ
Ազգ. Կեդր. Վարչութեան 'ի Կ.Պոլիս,
Ամենապատիւ Սրբազան Յայր և Վսեմափայլ ժողովականք

Նախորդ թիւ 224 պաշտօնագրով մը (7 / 13 Յունվ.) բացատրած եմ, թէ այստեղի հայ ժողովուրդը ի՞նչ անել կացութեան մէջ է, մի կողմէն գարնան կը պատրաստուին խարբերդէն հարիւրաւոր ընտանիքներ գաղթելու ... այլևս պանդխտութիւնը գաղթականութեան փոխուեր է: Ահա ամենէն մեծագոյն գործը որ ազգային ամենամեծ կարևորութիւն ունի.- դարձան.- երկիրը կը պարպեն, հոս թշուառներով կը լեցնեն, անլեզու, անարուեստ խեղճ գիւղացիներ կու գան կը դիզուին իրարու վրայ,- հոս

¹ Տ. Մաղաքիա արք. Օրմանյան պատրիարք (1896-1908 թթ.):

² Նկատի ունի Տ. Մաղաքիա արք. Օրմանյան պատրիարքին (1896-1908 թթ.):

գործերը բոլորովին ընկած են, տեղացիներն իսկ հազարաւոր թուերով անգործ են.- հապա ընտանիք բերելը.- քանի՞նք չ'տեսած են խորին թշուառութեան մէջ. փափուկ կիները, 12-13 տարեկան աղջիկները կը ստիպուին չարաչար աշխատիլ գործարաններու, ապականեալ մթնոլորտին մէջ ... ցամաք հաց մը ճարելու համար: Ոչ, այդ չէ, որ պիտի գրեմ, զայդ գիտէք արդէն դուք, նախորդ պաշտօնագրովս լաւ շեշտած եմ այդ պարագայն խնդրելով, որ ամէն միջոց ձեռք առնուի արգիլելու համար ընտանիք գաղթականութիւնը:

Իմ խնդիրս աւելի ուրիշ պարագայի մը վրայ է, որ և առաջինին համար լաւ դարման մ'է. խնդիր մը, որուն ակնարկութիւնն ևս ըրած եմ նախորդ պաշտօնագրիս մէջ:

Եթէ չ'ենք ուզեր, որ այստեղի պանդուխտները իրենց ընտանիքները բերեն երկրէն պարտաւոր ենք յորդորել և դիւրութիւն տալ, որ իրենք դառնան Հայրենիք, իրենց ընտանեաց ծոցը.- այդ դարձին դժուարութիւնները դուք ինձմէ քաջ գիտէք ... սակայն, այս անգամ անկարելի է փախչիլ դժուարութիւններէ: Նախորդ նամակաւս ըսած էի և խնդրած էի, որ դիւրութիւններ գտնաք, այլ այս անգամ խնդիրը տարբեր երևոյթ մ'ունի, այժմ ստիպուած պիտի լինեք դիւրութիւն գտնել: ... Գարնան հարիւրաւոր անձեր պատրաստուած են Հայրենիք վերադառնալ Ամերիկայէն, զայդ ստուգեցի և կուգամ իմաց տալ Պատկ. Ժողովոյդ: Ատենոք տասնեակ տարիներէ 'ի վեր Ամերիկայի մէջ գործարաններու գարշահոտ անկիւններում փտտող թշուառներ են. մինչև ցարդ իրենց արիւն քրտինքէն մի քանի տուլար կ'աւելցնէին և իրենց ընտանեաց կը ղրկէին: Այժմ այդպիսի կեանքէ մը բոլորովին ծանծրացած և զզուած որոշած են ամէն դժուարութեանց տոկալով, նեղուելով, գաղտնիօրէն անպատճառ վերադառնալ, հոս իրենց ոյժը, կեանքը, բարոյականը յամբօրէն կը ջլատուի, նախամեծար կը սեպեն իրենց ընտանեաց գրկին մէջ լինել և անոնց հետ նոյն իսկ իրենց հանգուցեալ դժբախտ եղբարց վիճակին ենթարկուիլ: Ամերիկայի օսմանեան հիւպատոսները անցագիր չեն տար, Տաճկաստանի նաւահանգիստներում նեղութիւն և բանտարկութիւններ, ատոնց ճարը նայինք, և եթէ քննութիւն մը կայ ընելիք, թող հոս հիւպատոսները ընեն և յետոյ անցագիր տան որպէս զի ճամբան չենդուրին: Եթէ այդպիսի դիւրութիւններ ձեռք բերելու յաջողինք, վստահ եղէք, Պատկ. Ժողովականք, որ Ամերիկայէն հազարաւոր հայեր ետ պիտի դառնան: Եամբաներու և անցագրի դժուարութիւնը անոնցմէ մեծ մասը լքած և յուսահատուցած է:

Կը յուսամ, թէ արդէն որոշ կրցի հասկցնել խնդիրը: Ամերիկայի ընտանեկարօտ հայերը անձկանօք կը սպասեն Ձեր կարգադրութեանց:

Կ'աղերսեմ, Ամենապատիւ Ս. Պատրիարք Հայր, Քաղաքական Պատկ. Ժողովոյ ամենէն առաջին և կարևոր օրակարգներէն մին ընէք այս խնդիրը և մեզ միամտուցէք:

Ընդունեցէք նուաստիս և ժողովրդեանս խոնարհ յարգանքները

որով մնամ սպասող
Մաշտոց Վարդապետ,

Հոգևոր Հովիւ Ս. Փրկիչ Եկեղեցւոյ Հայոց Ամերիկայի

Փետր. 17 / 1 Մարտ 1898
Ուստըր
(պաշտօնականք թիւ 276)

Ֆոնդ Ամերիկա, գործ 1880-1899 թթ., արձնգր. 184, թիվ 32, բուրդ 1-2:

22 / 3 Յունուար, 1899, Ուստըր

Ամենապատիւ Ս. Ս. Մաղաքիա Ս. Արքեպ. Օրմանեան¹
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ 'ի Կ.Պոլիս

Ամերիկայի Փորթլենտ քաղաքը բնակող Սերաստացի Յովսէփ Փիլիկեան անուն ազգայնոյն հաղորդեցի այն տեղեկութիւնները՝ զոր Ձեր Սրբազնութեան 3965 համարաւ և 1898 ըոյ. 26 ամսաթիւ պաշտօնագիրը կը հաղորդէր ինձ 'ի մասին յիշեալի Կ.Պոլսոյ մէջ ունեցած պահանջից կարգադրութեան խնդրոյն:

Տաճկաստանի հայաբնակ գաւառաց բնակիչներէն վերջին տարիները Ամերիկա պանդխտող ազգայիններէն ոմանք, դիմելով առ իս կը յայտնեն, թէ Ամերիկա գալու համար, երբ դիմելով իրենց տեղական կառավարութեանը անցագիր պահանջած են, տեղական կառավարութիւնը առաջարկած է իրենց թողուլ Օսմանեան հպատակութիւնը և խոստում տալ այլևս չվերադառնալու իրենց բնակավայրերը, որպէսզի թոյլատրուի իրենց գալ Ամերիկա: Յիշեալ ազգայինք ալ 'ի նկատի ունենալով ժամանակի պատահարաց սարսափը, յանձն առին ընդունել և ստորագրել տեղական կառավարութեանց առաջարկը: Այժմ այդ ազգայինները փափաք ունենալով վերադառնալ իրենց հայրենիքը, կը խնդրեն տեղեկանալ Կ.Պոլսոյ Ազգային Պատրիարքարանէն, թէ արդեօք կարելի է վերստին թոյլտուութիւն տալ իրենց, իբրև օսմանեան հպատակ, դառնալ իրենց հայրենիքը և ապրիլ իրենց նախկին զբաղումներով, թէ ոչ. կը խնդրեմ տեղեկութիւն տալ ինձ այս մասին այդպիսեաց հարցմանց պատասխանելու համար:

Եթէ կարելի է, կը խնդրեմ հրամայէք որոց անկ է՝ Ս. Եկեղեցւոյս համար գնել Մայր Մաշտոց մը ու ղրկել. 'ի հասանելն՝ պատրաստ եմք արժէքը վճարել:

Մնամ Աղօթարար
Յովսէփ Եպիսկոպոս Ամերիկայի²

¹ Ս. Մաղաքիա արք. Օրմանեան պատրիարք (1896-1908 թթ.):

² Նկատի ունի Ամերիկահայոց առաջնորդ Ս. Հովսէփ Եպ. Սարաճյանին (1898-1906 թթ.):

Իսք Փռովիտենս, 12 Յունվար, 1905

Գերապատիւ Տ. Արսէն Վրդ. Վեհունի¹
Առաջ. Տեղ. Ամերիկայի Հայոց յ'Ուստըր

Ս. Հայր,

Երկար տարիներու տաժանելի ու մաշեցնող շրջան մըն է, որ կը բոլորենք, պանդխտութեան այս երկնքին տակ, զուրկ ծնողական և ընտանեկան գուրգուրանքներէ ու հետևաբար զանոնք ևս զրկած ըլլալով մեր որդիական ու ամուսնական սերէն:

Աւելորդ կը համարենք ըսել, թէ այդ երկար տարիներու անջատում եղած է հակառակ մեր կամքին ու ամեն անգամ, երբ մտադրած ենք դառնալ դէպի հայրենի տուն, անմիջապէս ՚ի նկատի առած ենք Օսմ. կառավարութեան արգելքներ առհասարակ բոլոր գաղթական հայերու վերադարձի նկատմամբ, ու այդ խորհրդով, իբր երկու չարեաց փոքրագոյն, ստիպուած ենք եղեր քիչ մը ևս սպասել, ու նամանաւանդ կը մխիթարուէինք, խորհելով որ հոն ունինք ծնողք ու եղբայրներ, որոնք կը հոգային մեր հայրենական օճախին, ու անոնց հովանւոյն տակ քիչ ինչ կը մխիթարուէին մեր դժբախտ երիտասարդ ընտանիքներ ու մատաղ զաւակները: Սակայն դժբախտաբար թուէ քանի մը ամիս առաջ երկրէն հասած նամակները եկան զուժելու մեզ մեր ծնողաց և եղբոր մահեր ՚ի խոր խոցելով մեր սրտերը, նամանաւանդ սա տխուր մտածումով, որ այսօր խումբ մը տակաւին մանուկ որբեր ու որբուհիներ, ինչպէս նաև մեր թշուառ ընտանիքներ, կը մնան անտէր ու անտիրական, ձգուած բոլորովին բախտին: Այս տխուր ու սառնազդեցիկ իրականութիւնները կը ստիպեն զմեզ անշուշտ հայրենիք վերադառնալ, ՚ի մխիթարութիւն այդ թշուառ որբերուն ու ՚ի պաշտպանութիւն մեր հայրենի տան կալուածներուն, որ մանաւանդ արդիւնք է մեր չարչարանքներու և հոգնատանջ աշխատութեան: Սակայն կրկին նկատի ունենալով Օսմ. կառավարութեան արգելքները, այսու երկտողիս կու գանք թախանձանօք Ձեզ դիմելու իբրև Ամերիկայի Հայոց Առաջնորդական տեղապահի, որ հաճիք Պատրիարքարանի միջոցաւ շնորհ ձեռք բերել զմեզ ապահով մեր հայրենիք դրկելու համար:

Որով անհուն գոհ և երախտապարտ պիտի կացուցանէք թէ զմեզ և թէ հոն գտնուած այդ անտէր որբերը, հանդէպ Ձերդ անփոխարինելի բարեպաշտութեան:

Համբուրելով Ձերդ Սրբութեան հայրական Սուրբ Աջը

Սնամբ խոնարհ ծառայք Ձերդ Սրբութեան
Եղբարք Յակոբ և Պաղտասար Հ. Հախիկեան
(Մշոյ յԱռինջվանք գիւղացի)

¹ Նկատի ունի Ամերիկահայոց առաջնորդ Տ. Հովսէփ եպս. Սարաճյանի օրոք (1898-1906 թթ.) որպէս առաջնորդական տեղապահ ծառայած Տ. Արսէն վրդ. Վեհունուն:

Ֆրեզնո, Կալիֆ., Փետր. 1, 1905

Ամենապատիւ Տ. Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս Օրմանեան¹
Պատրիարք Հայոց ՚ի Կ.Պոլիս

Սրբազան Հայր,

Շատ անգամ մտադրած եմ տեղւոյս ազգայնոց վիճակին ու կացութեան մասին տեղեկագրել Ձեր Սրբազնութեան և Ձեր բարձր ուշադրութեան հրաւիրել անոնց վրայ, բայց գիտնալով Ձեր բազմադէմի հոգսերն, պէսպէս մտածումներն ու ցաւերն, յուսած եմ դիտաւորութենէս նոր մտահոգութիւն մ'ալ չաւելցնելու Ձեր արդէն ունեցածներուն վրայ:

Այժմ սակայն այնպիսի ողբալի կացութեան մը մէջ կը գտնուիմք, որ ստիպուած եմ այդ նկատառումներն ՚ի բաց թողուլ և Ձեր Սրբազնութեան լուրջ հոգածութիւնն հրաւիրել տեղւոյս Ազգայնաց վրայ:

Թերևս ՚ի լոյս գիտէք թէ այժմ հայերու մեծ գաղթականութիւն մը հաստատուած է տեղս ու արագապէս կը ստուարանայ անոնց թիւը: Մեր փափաքանաց հակառակ տակաւին չկարողացանք ճշգրիտ վիճակագրութիւն մը պատրաստել, բայց մօտաւորապէս 3000ի կը հասնի այդ թիւն, որոց կեսէն աւելին բողոքական հայեր են և մնացածը՝ լուսաւորչական, հաւանական հաշուով 1000-1200 անձինք, բայց ցաւալի է ըսել թէ մեր այս թիւը երթալով պակասած է ու կը պակսի այս 2-3 տարուան շրջանին մէջ, այնպէս որ այժմ իրապէս 200 անձինք հազիւ կը ճանչցուին իբր լուսաւորչական շնորհիւ մեր անկարող ու ապիկար հովիւներուն: Բաւական տարիներ իբր լուսաւորչական հայերն աննշան թիւ մը կը կազմէին, Ահարոն Վ. Սահրոեանի հովանաւորութեանը ենթարկուած էինք որոյ մտաւոր ու ֆիզիքական կարողութիւնն ըստ ամենայնի Ձեզ ծանօթ ըլլալով աւելորդ կը համարեմ բան մի ըսել, բայց երբ հետզհետէ բազմացաւ մեր թիւն, անհրաժեշտ հարկը տեսնուեցաւ կարող հովուի մը: Իբր 3 տարի առաջ հովուութեան կոչեցինք Վենետիկի վանքէն ելած և լուսաւորչական եկեղեցւոյ գիրկը դարձած Սահակ Վ. Հազարէթեանը. Վենետիկի վանքին մէջ ուսում և կրթութիւն ստացած անձնաւորութեան մը վրայ մեծ էր մեր համարումն, բայց, աւա՜ղ, տեսանք թէ խաբուած ենք եղեր ու անգամ մի ևս հաստատուեցաւ սա ճշմարտութիւնն թէ ամէն փայլուն բան ոսկի կամ ադամանդ չէ և վերջ ՚ի վերջոյ սա եզրակացութեանն եկանք թէ Վենետիկի վանքը իւր վրայէն արագ մը սրբելու համար դուրս նետած է զայն ու փորձանք մը աւելցուցած մեր ժողովրդեան գլխուն: Գիտնալով թէ՛ սոյն վարդապետը կատարելապէս ճանչցուած է Ձեր Սրբազնութեան կողմանէ, աւելորդ կը համարեմ նորա մանրամասն նկարագիրն ներկայացունել, բաւական է ըսել թէ իւր վարքովն, ընթացքովն, գաղափարներովն ու սկզբունքներովը՝ եթէ երբէք սկզբունք մի ունի, ու ծայրայեղ թեթևաբարոյութեամբն բացարձակապէս անյարմար է, ոչ միայն այստեղի այլ՝ ո՛ր և է տեղւոյ մը հովուութեան պաշտօնը վարելու: Ու եթէ այսչափ ատեն զինքը

¹ Տ. Մաղաքիա արք. Օրմանյան պատրիարք (1896-1908 թթ.):

պահեցինք, պատճառն այն էր որ ստիպուած էինք, ու եթէ ճամբէինք պիտի պարտաւորէինք գոցել եկեղեցին, քանի որ ուրիշ մը կարող չեղանք գտնալու: Այլևս համբերութիւննիս սպառեցաւ և մեզմէ շատեր մինչև իսկ կը խորհին թէ լաւագոյն է գոցել եկեղեցին, քան այսպիսի մեկը պահել, թող որ ինքնին՝ այդ վիճակին հասնելու վրայ է արդէն:

Արդ ներկայիս կու գամ աղաչել Ձեր Սրբազնութենէն, որ կարող ու այս ժողովուրդին և տեղոյս յարմար հովիւ մը ներկայացունէ մեզ: Իրաւ է թէ՛ այս երկիրը իբրև արտասահման, Ս. Էջմիածնի Գերիշխանութեան կենթարկուի, բայց գիտնալով այս դժուարին կացութիւնը որոյ մէջ կը գտնուի Ս. Կաթողիկոսը, չենք կարծեր թէ հարկ եղած ուշադրութիւնը պիտի կարող ըլլայ դարձունել մեր վրայ եթէ երբէք Նորին Սրբազնութեան դիմենք, սակայն ատկէ աւելի գերազանց պատճառ մը կայ, որ Ձեր Սրբազնութեան դիմել կը պարտավորիմք: Գիտէք արդէն, թէ տեղոյս գաղթականութիւնը կազմուած է՝ առանց բացառութեան, Տաճկաստանէն եկող հայերէ, հետևապէս Ռուսաստանէն դրկուելիք հովիւ մը բնաւ չը պիտի կարենայ գոհացունել այս ժողովուրդը, մի միայն Տաճկաստանի մէջ մեծցած անձնաւորութիւն մը պիտի կարենայ գոհացունել զմեզ ու ապրիլ մեզ հետ: Կարծեն աւելորդ է այս մասին երկարաբանել, Ձեր Սրբազնութիւնն մեզմէ շատ աւելի աղէկ կը խելամտի ու կ'ըմբռնէ այդ բանաւոր պատճառաբանութիւնը իւր բոլոր պարագաներովն:

Սրբազան Յայր, գիտէք թէ այս գաղթականութիւնը եկած է Տաճկաստանի գաւազան քաղաքներէ ու գաւառներէ, այնպէս որ շատ կը տարբերին իրարմէ սովորութեամբ, զարգացման աստիճանով և մտածման կամ դատելու եղանակովն, հետևապէս այնպիսի անձնաւորութիւն մը պէտք է, որ ոչ միայն զարգացած, այլ նաև նկարագրի ու կորովի տէր ըլլայ և մանաւանդ գաւառային բարքերուն ու կեանքին ծանօթ: Այս տեղի համար էական պահանջ մ'է լաւ խօսելու կամ վարուելու ձիրքը, մեր Ս. եկեղեցւոյ պարզ և ուղիղ սկզբունքներն կամ դաւանութիւններն քարոզած պահուն գիտնայ նաև տեղական հանգամանքներուն կամ պահանջներուն համաձայն շինիչ և բարոյացուցիչ յորդորներ ու խրատներ տալ ժողովուրդին, փոխանակ անտեղի ու քանդիչ մոլեռանդութեան որ մանաւանդ այս երկրին մէջ կործանարար է մեզ համար, լուսամիտ և ճշմարիտ սկզբունքներով մեր սիրտը վառ պահել դեպ ՚ի մեր Ս. եկեղեցին և մերձեցնել մեզ այն ազգայինները, որ հեռանալու և օտարանալու ճամբուն մէջ մտած են: Մեր նոր սերունդը իսպառ կորսուելու վտանգին մէջ ըլլալով, կարող ըլլայ գէթ Մայրենի լեզուի նախնական ուսումը տալ ու լեզուն կենդանի պահել: Ինձ կը թուի, թէ դժուար չպիտի ըլլայ այդպիսի մեկը դրկել տեղս, եթէ միանգամ հասկցուի ու զգացուի այն կարևորութիւնն որուն արժանի է տեղոյս գաղթականութիւնը: Եթէ ինչ ինչ նկատումներ չարգելէին զիս, մի առ մի պիտի թուէմք այն առաւելութիւններն ու բազմադիմի օգուտներն, որ կրնայ յառաջ բերուիլ այս երկրին մէջ հաստատուող մեծ գաղթականութենէ մը, եթէ կարող հովիւ մը առաջնորդուելու բախտը ունենայ:

Քաջ գիտենք թէ Տաճկաստանի մէջ իսկ շատ մը կարելոր տեղեր կը կարօտին կարող հովիւներու, բայց անուրանալի է թէ անոնք գէթ կորսուելու վտանգին մէջ չեն և հոգեւոր պէտքերն մատակարարելու կարող քահանաներ միայն բաւական պիտի ըլլան զանոնք եկեղեցւոյ ծոցը պահելու և տոհմային սէրը պահպանելու իրենց մէջ, մինչդեռ այս տեղեր հոգեւոր մատակարարութեան գոհացումը չէ գլխաւոր պահանջն, այլ

այնպիսի պէտքեր, զորս կրնայ գոհացունել միայն լուսամիտ, հմուտ և ժրաջան եկեղեցական մը, ինչպէս է օրինակի համար Արաբկիրի առաջնորդ Սուշեղ Վարդապետն:

Չմոռնա՛մ աւելցնելու թէ՛ քանի մը անգամ դիմում ըրինք Ամերիկայի առաջնորդ Գեր. Սարաճեան Եպիսկոպոսին, բայց միշտ այն պատասխանը ստացանք թէ՛ ուրիշ մեկը չկայ որ ճամբէ: Բաւական ատէն է որ յիշեալն բացակայ է իւր պաշտօնատեղիէն, ուստի շատերու խորհուրդովն լաւագոյն դատուեցաւ, որ անպաշտօն կերպով Ձեր Սրբազնութեան դիմում ընեն ու երբ գոհացուցիչ պատասխան մը ստանամք, յայնժամ հարկ եղած պաշտօնական ձեռնարկներուն կը դիմենք ըստ Ձեր խորհրդոյն: Եիշտ այս պահուն կը յիշեցունեն ինձ թէ Աճեմեան անուն (որոյ բուն անունը չենք գիտեր) վարդապետ մը, Արմաշու դպրեվանքէն ելած, վերջին ատեններս եկած է Ամերիկա, արդեօք կարելի՞ է նորա մասին լիուլի տեղեկութիւններ շնորհել մեզ:

Պիտի խնդրեն նաև որ բարեհաճիք մեզ տեղեկացունել թէ՛ Սահակ Վ. Նազարթեանը իրօք դարձա՞ծ է Մայրենի եկեղեցին, այս մասին բաւական տարակուսելի գրոյցներ կը շրջին: Նաև եթէ կարելի է նորա անցելոյն վրայօք մեզ լուսաբանէք, ուրիշ աղբիւրներէ կարգ մը տեղեկութիւններ հասած են թէև, բայց լաւագոյնը կը համարենք Ձեր Սրբազնութենէն լսել և ճշմարտութեան վերահաս ըլլալ:

Մենք բոլոր պարագաներով քաջառողջ ենք ու կը մատուցանենք մեր յարգալից յամբոյրներն Ձեր Ս. Աջոյն:

Մնամ խորին յարգանօք Ձերդ
Յ.Մ.Նշկեան

Յոնդ Ամերիկա, գործ 1902-1905 թթ., արձնգր. 2664, թիվ 95, թուղթ 1-2:
Փռովիտնս, 16 Ապրիլ, 1905

Գերապատիւ Տէր Յովսէփ Արքեպիսկոպոս Սարաճեան¹
Բարեխնամ Առաջնորդ Յայոց Ամերիկայի յՈւստըր

Սրբազան Յայր,
Երկրէն մեր ընտանիքներու կողմէն Ձեր հասցեին մեզի եկած նամակը, զոր տեղոյս հոգաբարձութեան միջոցաւ դրկած էիք, ստացանք: Այդ մասին հաճեցեք ընդունիլ մեր խորին շնորհակալութիւնը:

Այդ նամակը, որ այնքան սրտաճմլիկ կերպով կուգայ պարզել վիճակը մեր դժբախտ ընտանիքներուն և այն արդար բողոքը, որ այնքան աղտոտօրէն կը նետեն

¹ Ամերիկահայոց առաջնորդ Տ. Յովսէփ Եպս. Սարաճեան (1898-1906 թթ.):

մեր երեսին՝ իբր ուխտադրուած ամուսիններու, ոտքէ մինչեւ գլուխ կը ցնցէ մեր էութիւնը, և սակայն արդարեւ իրաւունք ունին բողոքելու: Սակայն խնդիր է, թէ մենք որո՞ւ բողոքենք, մենք, որ գրեթէ մեր բոլոր վաստակը անընդհատ դրկած ենք իրենց, որպէսզի դոյզն ինչ գոնէ նիւթապէս ամոքենք այդ թշուառներ, մենք որ զուրկ ընտանեկան և ծնողական գուրգուրանքներէ, հոս օտարութեան այս երկինքին տակ կը հալինք ու կը մաշինք, մենք, որ գիտակ մեր ընտանեկան Սրբազան ուխտին, որուն՝ հակառակ մեր կամքին, կարծես թէ դժժած ենք, բոլոր սրտով կը փափաքինք օր առաջ երթալ մեր հայրենի երկիր: Հոն, սակայն, ինչպէս Չեր Բարձր Սրբազնութիւն գիտէ, ճամբաները գոցած են մեզ թրքահայերուս համար՝ առանց բացառութեան: Մենք տասնապատիկ աւելի կը բողոքենք, յ'անուն արդարութեան, յ'անուն այդ անտէր և թշուառ կիներուն, որ Չերդ Սրբազնութիւն շնորհքն ընէ, իբր Առաջնորդ Ամերիկայի Հայոց, ընելու ինչ որ պէտք է զմեզ մեր երկիր դրկելու: Որով անհուն երախտապարտ պիտի թողուք թէ զմեզ և թէ մեր դժբախտ ընտանիքները հանդէպ Չեր անգին բարեպաշտութեան:

Մատչելով ՚ի համբոյր Չեր Սրբազնութեան Ս. Աջը
Մնամ խոնարի ծառայք Չեր Սրբազնութեան
Յակոբ և Պաղտասար Հախիկեան

Ֆոնդ Ամերիկա, գործ 1907 թ., արձնգր. 3633, թիվ -, թուղթ 1-3:

1907, Յունիս 18, Շիքակօ

Ամենայն Հայոց Պատրիարք¹

Սրբազան Հայր,

Ահաւասիկ կու գամ առ Չերին Վեհափառութեանը արտայայտել մի քանի տառեր իմ տկար գրչովս:

Ինչպէս քաջ գիտէք մեր Հայոց վիճակը, որն քանի մը դարերէ ի վեր խեղճ և ստրուկ կեանք կը վարէր, և այս վերջերս ալ աւելի սարսափելի տանջանքներ տեղացին

¹ Նկատի ունի Տ. Մաղաքիա արք. Օրմանյան պատրիարքին (1896-1908 թթ.):

մեր վրայ, և բաւական հայերս խեղճութեան ենթակայ ըլլալով սկսեցին օտար երկիրներ գաղթել և թափառական կեանք կը վայելէն:

Սիրելի հովիվդ Հայաստանեայց Ուղղափառ Սուրբ Եկեղեցւոյ, խ. (իմա խոնարի - Բ.Ա.) ծառանիդ ևս միևնոյն հարուածով վիրաւորուած սկսեցի միևնոյն թափառիկ կեանքը վայելել մեր հայրենիքի լուսաւորչական Սուրբ և Ուղղափառ Եկեղեցիէն զուրկ մնացած ըլլալով:

Ուստի Սրբազան Հայր և Սուրբ Եկեղեցւոյ հովիւ, խ. ծառանիդ (26) տարեկան հասակին հասած և օտար երկիրներ մնացած ըլլալով և մնջեցեալ ծնողքս ալ Պոլիս թողնելով, միայնակ կեանքէս ձանձրացած ըլլալով, կ'ուզեմ իմ ներքին գաղափարս արտայայտել Չեր Վեհափառութեան առաջ, և յուսամ նկատի պիտի առնէք, այսինքն նպատակս է իմ հայրենիքի հայ օրիորդի մը հետ ամուսնանալը՝ փոխանակ օտար ազգինը, ինչու որ՝ չեմ ուզեր ազգութեանս արիւնը ապականել: (Հայ որբանոցէն ուսեալ):

Ուստի Սրբազան Հայր և Եկեղեցւոյ քաջ հովիւ, խոնարիաբար կու գամ առ Չեզ, որուն պարտականութիւնը Չեզ վրայ թողնելով, յուսամ ՚ի գործ դնել պիտի ջանաք վերոյիշեալը:

Իմ անունս է Յովակիմ Միրաքեան, ծնած եմ Պոլիս, Իպրահիմ Փաշա Մահլէսի:

Մնամ Վեհափառութեանը նամակիդ սպասող
ծառանիդ Յովակիմ Միրաքեան

3.9. Հաճեցէք իմացնել մեզ, թէ ի՞նչ տեսակով կրնանք կարգադրել օրիորդի խնդիրը. այսինքն՝ դրամի մասին, թէ՛ որչափ: Թիքետ, թէ՛ դրամ:

Հասցես հետեւեալն է.

Jack Mirakian
132 So. Halstad St.,
Chicago, Ill.
U.S.A.

Պատրիարք Հայր,

Հետևեալ ստորագրող արք և կանայք կը վաւերացունենք պրոն. Յովակիմ Միրաքեանի ազնիւ ընթացքը, որուն թէ բարոյականին և թէ գործնականի մէջ ունեցած լաւ վարքը տեսնուած ըլլալով, կստորագրենք հետևեալքս.

Խաչատուր Ս. Սամուէլեան
Տիկին Նազլու Սամուէլեան
Տօքո. Ս. Չօպանեան
Տօքո. Հ.Կ.Յովաննեսեան

Փրովիտենս, 1910 թ., Յուլիս 2

Ամենապատիւ Տ. Եղիշէ Արքեպիսկոպոս Դուրեան՝
Պատրիարք Հայոց ՚ի Կ.Պոլիս

Սրբազան Հայր,

Քաղաքս որ երեք հազարէ աւելի հայ գաղթականութիւն մ'ունի և որուն գրեթէ չորս հարիւրն ընտանեօք, քանի տարիներէ ՚ի վեր է այս մեծ գաղթականութիւնը առ ՚ի չ'գոյէ եկեղեցականէ զրկուած կը մնայ կրօնական անմեծ մխիթարութենէ, տարուան ընթացքին մէջ հազիւ մի անգամ կարող կ'ըլլայ հայ եկեղեցական մը ձեռք բերել եկեղեցական արարողութիւն կատարել տալու համար. մնջեցեալներ կը թաղուեն առանց եկեղեցականի, Պսակի խորհուրդներ կը կատարուին օտար եկեղեցականներու ձեռամբ, երեխաներ կը պահուեն երկար ատեն առանց մկրտութեան, մինչև որ եկեղեցական մը ձեռք բերուի, ու կը պատահի շատ անգամ ալ որ կը մեռնին առանց մկրտութեան:

Սրբազան Հայր, քաղաքս չէ միայն որ կրօնական այս տխուր ու ողբալի վիճակն ունի, այլ ամբողջ Փրովիտենսի թեմը, որ կը պարունակէ իր մէջն աւելի քան եօթն հազար հայ գաղթական, կեսէն աւելի ընտանեօք. մի այսպիսի ազգակուլ երկրի մէջ, այսքան ստուար հայ գաղութ մ' երբ ընդ երկար ձգուի կրօնապէս լքեալ վիճակի մէջ, զուրկ եկեղեցական արարողութենէ, բաւական է որ անոնք սակաւ ալ օրական պիտի ստանան: Մենք հոս շատ անգամ աշխատած ենք մեր մնայուն եկեղեցականն ունենալ, բայց չենք կրցած ձեռք բերել, քանիցս դիմում ըրած ենք առաջն փոխանորդ Գաֆթանեան Հոր և խնդրած իրմէն մի անգամ հոս այցելել միասին միջոց մը խորհելու այս կարևոր ու բազմահայ թեմը փրկելու: Ներկայ կորստաբեր վիճակին, սակայն՝ նա չէ հաճած կարճ այցելութիւն մը իսկ տալ, առարկելով թէ «թեմէս չեմ կրնար հեռանալ»:

Ուստի կը խնդրենք Ձեզմէ վարդապետ մը տրամադրելի ընել թեմիս մնայուն հովուութեան պաշտօնին. վարդապետ մ' որ ժողովուրդ կառավարելու բաւական փորձութիւն ունենալէ զատ ուսեալ ու բաւականաչափ ալ բեմբասաց ըլլայ:

Մնամ խորին յարգանօք Ձերդ

Ա.Տերայենց

Ատենապետ Հայ Առաքելական Եկեղեցւոյ Հոգաբարձութեան

¹ Տ. Եղիշէ արք. Դուրյան պատրիարք (1909-1910 թթ.):

Ամենապատիւ Տեր Տեր Յովհաննէս Սրբազան Արքեպիսկոպոս Արշարունի¹
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ.

Կ.Պոլիս

Ամենապատիւ Սրբազան Հայր,

Ամերիկայի մէջ, սեփական եկեղեցի ունեցող վայրերէ զատ քաղաքներ, կամ եպիսկոպոսներու եկեղեցիներու և կամ վարձուած մասնաւոր սրահներու մէջ պաշտամունք կը կատարէն և պատարագ կը մատուցանեն:

Նիւ Եօրք ալ այս վերջիններէն մէկն է. սրահ մը վարձուած է, ուր կիրակի օրեր պաշտամունք և պատարագ կը մատուցանենք, հասարակ օրեր, կէս օրէ վերջ (ը-ե) ժամը 3-5 1/2 հայ երկսեռ մանկտացն հայ. ընթերցում, պատմութիւն և կրօնի դասեր կը տրուին:

Սեղաննիս շարժական է, որ վերջերս շինել տուինք, շատ մը պակասներու մէջ, աջքը զարնող պակասն է Ս. Աստուածածնայ և մէկ մըն ալ խաչի օծուած պատկերներին:

Ամերիկահայը շատ դրամ կու տայ կրթասիրացներու, ուսումնասիրացներու, որբասիրացներու ևն ևն, բայց, կը տարակուսիմ, որ եկեղեցական պատկերի համար դրամ տայ. միւս կողմէ սակայն, Պոլսոյ շատ մը եկեղեցիներուն մէջ մէկէ աւելի Ս. Աստուածածնայ և խաչի օծուած պատկերներ կենալն կասկածէ վեր ըլլալուն: Այսչափ մը մխիթարութեան մեզ պարզեւելու ակնկալութեամբ, սոյն դաշնագրացս կը մատուցանեն Ձեր Բարձր Սրբազնութեան, խնդրելով, որ Ծաղկազարդէն առաջ սոյն երկու պատկերներն մեզ հասցնելու համար հարկ եղողներու հարկ եղած խիստ հրաման տալ բարեհաճիք:

Մատչիմ ՚ի համբոյր Աջոյն Ձեր Բարձր Սրբազնութեան,
եմ և մնամ ամենախոնարհ և երախտապարտ սրտի,
Մատթէոս քինյ. Մանիկեան
Հովիւ Հոգեւոր Նիւ Եօրքի

10 Մարտ, 1913

Նիւ Եօրք

¹ Տ. Հովհաննէս արք. Արշարունի պատրիարք (1911-1913 թթ.):

Բարձրաշնորհ Սրբազան Պատրիարք Յայր¹

Առջի օրուան «Ժամանակ»ի մէջ նամակ մը կար, որ կը նկարագրէր Ամերիկա գացող ազգայնոց խեղճութիւնն յօրինակ և 'ի զգուշութիւն այլոց:

Այս գրութիւնը յիշեցուց ինձ, թէ ասկէ առաջ յանձնաժողով մը կազմուեցաւ խորհելու և գործադրելու համար արտագաղթի հոսանքին առաջը առնելու միջոցները: Չեմ գիտեր, թէ այդ յանձնաժողովը իրօք կազմուեցաւ, և եթէ կազմուի իսկ, պիտի կարենա՞յ օգտակարապէս իր նպատակը իրագործել: Որովհետև յայտնի է, թէ յորդորներն ու քարոզները միայն բաւական չեն ետ կեցնելու անոնք, որ յաջողութեան յոյսերով և օրինակներով, - ըլլան նոյն իսկ ցանցառ - քաջալերեալ որոշած են իրենց համար «Աւետեաց երկիրը» երթալ, և ցորչափ բնագաւառներուն վիճակը նիւթական և ընկերական ներկայ պայմաններուն մէջ կը մնայ, և աւելորդ է ըսել, թէ ինչ որ ալ ըլլայ, դեռ երկար ժամանակներ թերևս պիտի շարունակէ մնալ, պէտք չունինք ինքզինքնիս խաբել, այս վիճակը պիտի տևէ: Եվ եթէ կառավարութիւնը չուզէ արգելիչ գործնական միջոցներ ձեռք առնել, չեմ կարծեր, որ բարոյական միջոցներ բաւական ազդեցիկ կարենան ըլլալ կասեցնելու համար այդ հոսանքը:

Ըստ իս, միայն մէկ միջոց կայ, զոր քարոզներուն և յորդորներուն հետ միանգամայն Չեր Սրբազնութիւնը կրնայ լռիկ մնջիկ 'ի կետ առնել անշուշտ աւելի օգտակարապէս, քան հազար յանձնաժողովներ և կուսակցութիւններ:

Յայտնի է, որ գաղթողներուն մէջ անհամեմատ շատ փոքր թիւ մ'է, որ երթալէն յետոյ կը յաջողի և գոհ կը մնայ իր գաղթելէն: Մնացեալ անհուն մեծամասնութիւնը դէռ կէս ճամբուն չի հասած կամ հոն երթալէն առաւել կամ նուազ ժամանակամիջոցէ մը յետոյ կամ նիւթական, կամ փիզիքական ու առողջական, և կամ նոյն իսկ բարոյական և ընկերական պատճառներով արդէն իսկ զղջացած է տեղէն ելլելուն և կուզէ վերադառնալ, բայց նախ մեծ մասամբ նիւթական միջոցները կը պակսին իրեն վերադարձի երկար ճամբորդութեան ձեռնարկելու համար: Յետոյ՝ չի համարձակիր կամ կամչնայ ձեռնունայն դառնալու իր հայրենիքը: Ասկէ զատ բարեկամներ կամ ընկերներ կը բռնեն զինք և կստիպեն մնալ, կամ թէ անգամ մը հոն ինկած, կը յուսայ և կը յուսայ բարուքում մը ձեռք բերել և կը մնայ մինչև որ օր մ'ալ յաւիտեանական կերպով թողուանդ իր մնացորդները:

Արդ, եթէ գտնուի մէկը կամ մարմին մը, որ հսկէ այդ գաղթողներուն վրայ, որ հետամուտ ըլլայ անոնց, որք չեն կրցած յաջողիլ և աւելի կամ նուազ անօգուտ տեղը կը մնան օտարութեան մէջ, կամ թէ յաջողած ըլլալով հանդերձ կը փափաքին այլևս վերադառնալ, և սակայն սա կամ նա նկատառումներով կը վարանին, և քաջալերէ և 'ի վիճակի դնէ զանոնք իրենց երկիրը դառնալու, ճշմարտապէս մարդասիրական և ազօգուտ գործ մը կատարած պիտի ըլլայ, որովհետև, ինքզինքնիս չի խաբենք, Նոր աշխարհ գացող հայերը ընդ միշտ կորսուած են Ազգին համար: Եթէ գացողները կրցան վերադառնալ, լաւ, եթէ ոչ, նոյն իսկ առաջին սերունդը անգամ օտարացած է հայութե-

¹ Նկատի ունի Տ. Զավեն արք. Տեր-Եղիայան պատրիարքին (1913-1922 թթ.):

նէն, ուր մնաց երկրորդ և երրորդ սերունդները, և տղայամտութիւն պիտի ըլլար յուսալ, որ մէկ քանի ինչ ըլլալ կամ ինչ ընելնին իրենք ալ չի գիտցող զարգացեալ (?) կամ ոչ, եկեղեցականներ պիտի կարենան օտարացման առաջը առնել, եթէ նոյն իսկ իրենք առաջնորդ չըլլան ատոր՝ եկեղեցին բարեկարգելու իրենց, չեմ գիտեր ինչպէս որակեմ, ջանքերով և գործունեութեամբ (?): Բարեբախտութիւն մ'է սակայն, որ այդպիսի մարմին մը գոյութիւն ունի, որ է Եգիպտոսի Բարեգործականը, որ, եթէ չեմ սխալիր, արդէն Նոր աշխարհի ամէն կողմը իր մասնաճիւղերն ու ներկայացուցիչներն ունի և որ կրնայ իր ունեցած՝ ազգին համար ճշմարտապէս նախախնամական դերը այս մասին 'ի կետ առնել, վերադարձնելով այսպիսիները հետզհետէ իրենց հայրենիքը կամ գէթ Տաճկաստանի հայաբնակ վայրերը, ուր մանաւանդ հիմա բաւական գործ կայ աշխատաւոր բազուկներու կարօտ, և ուր գրեթէ ընդհանրապէս օրավարձերը քիչ շատ գոհացուցիչ են և մէկ կողմէ ալ պիտի ըլլան: Ուստի, եթէ Չեր Բ. Սրբազնութիւնը համամիտ է այս մասին, թող դիմէ ուղղակի Բարեգործականի կեդրոնին և ջանայ ընդունիլ և գործադրել տալ այս առաջարկը՝ նոր ապացոյց մ'աւ ընծայելով այսու իր լուրջ և գործնական ոգւոյն և ուղղութեան, որոյ, առաջին օրէն իսկ, հեռուէն խոնարհաբար գնահատող մ'է:

Համբուրիւ Ս. Աջոյն Չեր Բ. Սրբազնութեան
Ն.Ծ.

21 Յունուար, 1914

Յունուար 22, 1914, Նիւ Եորք

Ամենապատիւ Զաւեն Արքեպիսկոպոս Եղիաեան,¹
Պատրիարք Ամենայն Յայոց Կ.Պոլիս

Սրբազան Յայր,

Չեր Սրբազնութեան կու գանք յայտնել մեր խորին խնդակցութիւնները եւ շնորհաւորութիւնները ազգիս Պատրիարքութեան այդ նուիրական պաշտօնին գլուխը անցնելնուդ առթիւ եւ կը մաղթենք, որ բարձրեալն Աստուած Չեզի պարգեւէ վերին իմաստութիւն եւ զօրութիւն, որպէսզի կարող ըլլաք ազգին նաւը ապահով տեղերը ղեկավարել, մանաւանդ այս ամենափափուկ ժամանակներուն մէջ:

Կ'ուզենք այս առթիւ Չեր Սրբազնութեան ուշադրութիւնը հրաւիրել մօտերս Ամերիկա գաղթող հայերու աննախանձելի վիճակին:

Վերջին քանի մը ամիսներուն մէջ Ամերիկա տնտեսական տագնապալից

¹ Տ. Զավեն արք. Տեր-Եղիայան պատրիարք (1913-1922 թթ.):

ազգերուն և լքուն հոգիներուն, իբր Աւետարանի պաշտօնեայ և Քրիստոսի Առաքեալ, իսկ հայր և պաշտպան բիրաւոր որբոց, այրիաց և զրկելոց՝ իբր պաշտօնեայ և գործարդիր պետը Ազգին:

Կուզեմ հաւաստել, Սրբազան Հայր Չեզ, թէ մեր գաղութին բոլոր հարազատ հայ Քրիստոնեայ Ձաւակաց աղօթքը սրտաբուխ և խորին յարգանք ու համակրութիւնն համբուն, Չեզի համար և Չեզի հետ է, ինչպէս որ էր Չեր աքսորանաց և վտանգից ամբողջ շրջանին մէջ: Տէր Յիսուս Քրիստոս Աստուած ինքն առաջնորդէ, կարողացուցէ և յաջողէ զՉեզ յամենայն գործս ի բարիս:

Կը խնդրինք, որ ընդունիք Ամերիկահայ Առաջնորդական վիճակիս անունով մեր յայտնած այս շնորհաւորութիւններն, առ Աստուած ուղղուած մաղթանքներու անկեղծ հաւաստիքը և հայրական և պատրիարքական Չեր պատգամներով յուսադրէք, քաջալերէք, հաստատէք մեր վիճակին ու գաղութին «թեմական հովիւներն», «Հովուական» և «Առաջնորդական թեմերու Հոգաբարձութիւններն», Երեսփոխանական ժողովոյ կազմն, որ իր տարեկան ժողովն պիտի ունենայ Սեպտ.ի վերջին կիրակի օրը և համայն հայ ժողովուրդն Ամերիկայի գաղութին, որ կարօտ են Չեր Օրհնութեանց և Սիրոյն, նամանաւանդ զի Ամենայն Հայոց Վեհ. Հայրապետին հետ թղթակցութիւնը աւելի քան տարի մը բացարձակապէս անկարելի դարձած են:

Մատչելով ի համբոյր Ս. Աջոյն ու Խաչին Ամեն. Սրբազնութեանդ,
Մնամ խորին յարգանօք,
Առաջն. Տեղապահ Հայոց Ամերիկայի
Շահէ Ծ. Վարդ. Գասպարեան¹

Ֆոնդ Ամերիկա, գործ 1920 թ., արձնգր. -, թիվ 3337, թուղթ 1-2:

Կ.Պոլիս, 14 Սեպտմ., 1920

Գերաշնորհ Տ. Բաբգէն Ս. Եպսկ. Կիլիկեան²
Առաջնորդական Տեղապահ Ամերիկահայոց յ'Ուսթըր

Զինադադարէն յետոյ, երբ ճամբաները բացուեցան, Ամերիկայէն հետզհետ

¹ Ամերիկահայոց Առաջնորդական տեղապահ Տ. Շահէ Ծ. Վրդ. Գասպարեան (1917-1920 թթ.):
² Ամերիկահայոց առաջնորդական տեղապահ Տ. Բաբկէն Եպս. Կյուլեսերեան (1920-1921 թթ.):

Պոլիս գալ սկսան հայ երիտասարդներ հարսնացու աղջիկներ փնտռելու, ինչպէս նաև եղան շատեր, որոնք իրենց ծանօթներու միջոցաւ աղջիկներ ուզեցին ամուսնութեան համար, և որովհետև հոս միջակ ու աղքատ դասակարգի աղջիկներու համար շատ դժուար է ամուսնութիւն կնքել, մանաւանդ որ վերջին պատերազմին անոնք ալ աւելի նեղութիւններու ու փորձանքի ենթարկուած էին, ուստի անոնց ծնողները շատ դիւրաւ սկսան հաւանիլ իրենց աղջիկներուն համար Ամերիկայէ եկած այս առաջարկներուն: Թէպէտև Ամերիկայի մեր երիտասարդներուն այս ձեռնարկը իր երկրին օգուտը ունէր, որովհետև մեկ կողմէն անոնք հայ աղջիկներուն հետ ամուսնանալով հայ ընտանիքներ կազմելու ազգասիրական զգացումներով տոգորուած են, և միւս կողմէ մեր ոչ բարեկեցիկ հայ ընտանիքի աղջիկներն ու որբուհիները իրենց համար մէկ-մէկ կենակից ունենալու բախտը պիտի վայելէին, բայց այս կարգի ամուսնութիւններն ալ իրենց անպատեհութիւններն ունեցան ու պիտի ունենան, եթէ դարձանը չխորհուի: Որովհետև կը պատահի, որ երիտասարդին կողմէ իր վիճակի մասին ներկայացուած և կամ անոր մասին դուրսէն առնուած տեղեկութիւնները իրականութեան չեն համակրիր զինքը հրաւիրող փեսացուին, և կամ յանձնարարութեամբ զրկուած աղջիկը չը համակրիր զինքը հրաւիրող փեսացուին, և փոխադարձաբար, և ահա կը սկսի դժբախտութիւնը երկու կողմին համար ալ իր բոլոր դառնութիւններովը, մանաւանդ օտար ու անծանօթ այդ հեռաւոր երկրին մէջ:

Արդ՝ բոլոր այս անպատեհութիւններուն առջև առնելու և խաբկանքներու տեղի չթողլու համար պիտի խնդրենք Չեր Ս. Եղբայրութենէն, որ բարեհաճի, թէ մեր անունով և թէ իր անունով, Ամերիկայի բոլոր հայ թերթերու մէջ յայտարարել թէ յետ այսօրիկ Ամերիկա բնակող մեր հայ երիտասարդներն ամուսնանալու համար անձամբ կամ իր ծանօթներու միջոցաւ դիմում ընողները պէտք է ի ձեռն ունենան Առաջնորդարանէ առած վկայական մը ներկայացող անձին լուսանկարով մէկտեղ, որ հաստատէ անոր ինքնութիւնը, տարիքը, ծննդավայրը, այժմեան բնակավայրը, բնական վիճակը (ամուրի, թէ այրի), արհեստը և նիւթական կարողութիւնը, ինչպէս նաև նոյն վկայականին կցուած ըլլայ անոր առողջական վիճակը պատկերացնող բժշկական տեղեկագիրը (Ռաբոր)՝ հաստատուած Առաջնորդարանիդ կողմէ: Առանց այս վկայականներուն Պատրիարքարանս չպիտի թոյլատրէ Ամերիկայէն առաջարկուած ո ու է ամուսնութեան:

Վստահ ըլլալով, որ Չեր Գերապատութիւնը, նկատի առնելով մեր այս առաջարկին կարևորութիւնը, պիտի բարեհաճի անմիջապէս հետևանք տալ անոր ու մեզի ալ տեղեկութիւն հաղորդել:

Մնամ ողջունի Սիրոյ Աղօթակից
Պատրիարք Հայոց
Չաւեն Արքեպսկ.¹

¹ Տ. Չաւեն արք. Տէր Եղիայան պատրիարք (1913-1922 թթ.):

Առաջնորդարան Հայոց Ուստըր

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

ի պատասխան Կ.Պոլսի Հայոց Պատրիարք Ամեն. Ձաւէն Սըրբազանի
թիւ 3337 եւ 14 Սեպտեմբեր, 1920 թուակիր պաշտօնագրի

... Որովհետեւ պատահած է, որ կամ երիտասարդներ սեռային ախտերով վարակեալ գտնուած են, եւ կամ իրենց մասին տրուած տեղեկութիւններ եւ եղած յանձնարարութիւններ չեն համապատասխանած իրականութեան, եւ խեղճ աղջիկներ միայն Ամերիկա հասնելէ ետքը դէմ ու դիմաց եկած են սոսկալի իրականութեան հետ: Վասնզի եթէ փեսացուն յանձնարարուած է իբրեւ երիտասարդ կամ իբրեւ բարեկեցիկ կամ լաւ գործի տէր, կարող ընտանիք պահելու, եւայլն, իրականութեան մէջ հաստատուած է, որ երիտասարդ ըսուածը տարիքը առած, խեղանդամ, անխիղճ մարդուն մէկն է, իսկ բարեկեցիկ կամ լաւ գործի տէր ըսուածը՝ անգործ մէկը, անկարող տուն տեղ պահելու, եւայլն, եւայլն, եւ այսպիսիներ հեռուներէն յանդգնած են Ամերիկայի անունով հրապուրել Հայոց պատուազգաց աղջիկները եւ Ամերիկա բերել տալով զանոնք պատճառ եղած են անոնց դժբախտութեան:

Որպէս զի այսպիսի սխալներ չչարունակուին եւ դժբախտութիւններ չպատահին այլեւս, երկուստեք ամուսնացողներու շահուն եւ օգտին համար, Կ.Պոլսէն հարս առնել կամ բերել ուզողներ պէտք է որ իրենց ձեռքը ունենան երկու տեսակ վկայական, մէկը ստուգելու եւ հաստատելու համար փեսացուներուն ինքնութիւնը, իսկ միւսը՝ յայտնելու համար փեսացուներուն առողջական վիճակը:

Ինքնութեան վկայականը պիտի տրուի Առաջնորդարանիս կողմէն:

Անոնք որ ինքնութեան վկայական կ'ուզեն առնել Առաջնորդարանէս, պէտք է որ անձամբ ներկայանան իրենց տեղւոյն Հոգաբարձութեանց, անշուշտ ուր որ Հոգաբարձութիւններ կան -, եւ կամ ուղղակի Առաջնորդարանիս, եւ լեցնեն խնդրագիր մը (էփիթէշըն) եւ տան իրենց լուսանկարէն երկու օրինակ, որ պէտք է հանուած ըլլայ ճիշդ այդ օրերուն:

Իսկ Առողջական վկայականը պէտք է առնուած ըլլայ դարձեալ ճիշդ նոյն օրերուն, ծանօթ, վկայեալ եւ խղճամիտ բժիշկէ մը: Թէ՛ Հոգաբարձութիւններէն եւ թէ՛ բժիշկներէն տրուած վկայականներ պէտք է վաւերացուին Առաջնորդարանիս կողմէն:

Անոնք որ առանց այս վկայականներու կը դիմեն Կ.Պոլիս հարս առնելու կամ բերելու համար, այդպիսի դիմումներ պիտի մերժուին Ազգային Պատրիարքարանի կողմէ:

Այս կարգադրութիւնները կը յայտնենք յանուն Կ.Պոլսի Պատրիարք Ամեն. Ձաւէն Սըրբազանի եւ Ամերիկայի Հայոց Առաջնորդութեան, եւ կը յանձնարարենք մեր եկեղեցիներու Հոգաբարձութեանց եւ Հոգեւոր Հովուաց, ինչպէս նաեւ բոլոր անոնց, որ կը հետաքրքրուին այդ խնդրով, որպէսզի նախանձախնդիր ըլլան պահպանելու այս կարգադրութիւնները:

1920, Հոկտ. 25

Ֆոնդ Ամերիկա, գործ 1921 թ., արձնգր. 194, թիվ -, թուղթ 1-2:

Էլիզ Այլընտ, 23 / 12, 1920

Ազնուաշուք Տէր,²

Ներկայս կը խնդրեմ Ձեռնէ ծառայութիւն մը. Ձեզի կը դիմեմ, որովհետեւ չեմ ճանչնար ոչ մէկը:

Հրամանքնիդ բնիկ կեսարացի Վերժին Գալէնտերեան տարագրութենէն ազատուած եմ. ծնողքներս և ազգականներս զոի տալէն և շատ տառապանք քաշելէն վերջը միմակ նշանածս գտայ, որ կը գտնուի Միլվօք քաղաքին մէջ: Իրեն քով կերթայի, բայց շոգեմաւէն ինձ էլիզ Այլընտ փոխադրեցին. չեմ ձգեր, որ երթամ: Իրեն հեռագրեցին, թէ աս ինչ անունով աղջիկ մ'եկած է ձեր հասցեին, կը ճանչնա՞ք զինքը և ձեր ի՞նչը կ'ըլլայ ըսելով: Քանի օրերէ իվեր պատասխան չեկաւ, և ես իրեն քանի քանի նամակներ գրեցի՝ անոց ալ ոչ մի պատասխան: Կը խնդրեմ Ձեռնէ, հետևեալն է իրեն հասցէն. գրեցէք, հարցուցէք՝ հասցէն փոխած է կամ հիւանդ է, ինչ է, ինչ չէ, ինձ իմացունէք:

Տէր, եթէ միջոցով մը կրնաք զիս ազատել՝ ազատեցէք կ'աղաչեմ, որովհետեւ կ'ըսեն, թէ պիտի վերադարձնենք քեզ: Եթէ ետ դրկեն՝ վիճակս շատ քէշ պիտի ըլլայ: Ես աւելի կը նախընտրեմ հոս Ձեր շուքին տակ աշխատիլ, քան թէ ետ երթալ, կ'աղաչեմ ինձ այս բանտէն ազատեցէք, ալ հոգիս ելաւ:

Երախտապարտ պիտի ընեք զիս, եթէ կարելի եղածին չափ շուտ պատասխանէք:

¹ Նկատի ունի Ամերիկահայոց առաջնորդական տեղապահ Տ. Բաբկէն Եպս. Կյուլեսերյանին (1920-1921 թթ.):

² Նկատի ունի Ամերիկահայոց առաջնորդական տեղապահ Տ. Բաբկէն Եպս. Կյուլեսերյանին (1920-1921 թթ.):

Mr. Armen Meghrouni
542 E. Water St.,
Milwaukee, Wis.
U.S.A.

3.4. Չի մոռնամ ըսելու, զիս վերադարձնելու ըլլան՝ ինքզինքս ծովը կը նետեմ, բայց 18 տարեկան թարմ հասակին մէջ չեմ ուզեր ալ ինքզինքս փչացնել, կեանքը անոյշ է: Ուրեմն, հոս կան քանի մը օտար երիտասարդներ, որ ձեռքս կը խնդրէն, ստիպուած եմ խօսք տալու, քանզի աշխարհի մէջ չունիմ ոչ մէկը:

Աւաղ, ազգս չուրանալու համար այնչափ տառապանքներ քաշեցի ու թուրքերուն քովէն փախայ, եկայ հոս ազատ քաղաքին մէջ ազգս պիտի ուրանամ, չէ՛, չէ՛, չեմ կրնար: Խնդրեմ, կ'աղաչեմ, ազատեցէ՛ք զիս, և ես պատրաստ եմ աշխատելու ինչ տեսակ գործ ալ, մինակ թէ ազգս չուրանամ:

Ֆոնդ Ամերիկա, գործ 1921 թ., արձնգր. 2449, թիվ -, թուղթ 1-2:

Օգոստոս 5, 1921
Ակրան, Օհայո, Ա.Մ.Ն.

Նորին Սրբազնութեան Տ. Ջալէն Պատրիարք¹
Հայոց Ի՚Կոստանտնուպոլիս

Սրբազան Հայր,

Հինգ տարիէ ի վեր հայրենիքէս հեռու այս օտար հորիզոնի տակ տքնելով ջանացի քանի մը սէնթ շահիլ և վերադառնալ ծննդավայրս, բայց դժբախտաբար մեր հայրենիքի վատթար վիճակը առայժմս չի թոյլատրեր այդ մտադրութիւնս ի կատար հանելու: Ուստի վերջնականապէս մտադրուեցայ այս երկրին մէջ ամուսնանալ և սպասել մինչև երկրի վիճակը բարուք ընթացք ստանայ:

Նկատի ունենալով, որ հոս հայ ազգի օրիորդներ շատ քիչ կան և եղածներն

¹ Տ. Ջալէն արք. Տեր-Եղիայան պատրիարք (1913-1922 թթ.):

ալ իմ բնակութեան տեղէն շատ հեռու եմ: Նկատելով, որ օտարի հետ ամուսնանալը դեմ է իմ զգացումներուս և հակառակ մեր նահապետական սովորութիւններուն: Եւ վերջապէս նկատելով, որ պատերազմի հետևանքով բազմաթիւ հայ կանայք և օրիորդներ փախստական լեցուած են ի Պոլիս.- յարմար դատեցի դիմել Ձեր Սրբազնութեան և խնդրել Ձեր աջակցութիւնը այս խնդրուն մէջ: Կը փափաքիմ հայ օրիորդ մը այդ տեղէն Ձեր միջոցաւ ինձի դրկուի որպէս կնութեան: Գիտեմ, ամուսնութեան շատ անյարմար ձև մըն է այս, բայց, պարագաներու դժնդակ դասաւորումներու հետևանքով, վերոյիշեալ ձեւը յարմարագոյնը գտայ:

Սրբազան Հայր, ներփակ կը գտնէք իմ լուսանկարը, տարիքն է 27, ամուսնացած չեմ, Ամերիկայի մէջ գործաւորութեամբ կը զբաղիմ և ընտանիք մը այս երկրին մէջ համեստ պահելու չափ կարողութիւն ունիմ: Կրթութիւնս թէ և տարրական, բայց ինքնաշխատութեամբ միշտ սովորելու հետամուտ եմ եղած և եմ: Առողջութեանս մասին բժշկական վկայագիրը Ձեզ կը դրկուի ուրիշ ծրարով մը:

Այսչափ տեղեկութիւն Ձեզ հաղորդելով իմ մասին կը խնդրեի, որ յարմար օրիորդի մը հաւանութիւնը առնէիք և իր նկարը յարակից ծանօթութիւններով ինձի դրկէիք, որպէս զի իր գալու մասին պատրաստութիւններու վրայ կարգադրութիւններ ընենք: Մտադրութիւնս է տոմսակը և ծախքերը Պատրիարքարանին միջոցաւ ընել, որը ամենէն ապահով և օրինաւորն է:

Այսչափ: Խնդրելով Ձեր Սրբազնութեան հայրական օրհնութիւնները, անհամբեր կը սպասեմ Ձեր պատասխանին:

Ձեր որդի Աբրահամ Վարդանեան

Իմ հասցէն. Abraham Vartanian
285 Berry Ave.,
Akran, Ohio
U.S.A.

ՕՂՆՈԹՎԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

1. Լեո, *Երկերի ժողովածու*, հ. 4, Երևան, 1984, էջ 72:
2. Ալպոյանեան Ա., *Պատմութիւն հայ գաղթականութեան. Հայերու ցրումը աշխարհի զանազան մասերը (Սկիզբէն մինչեւ ժԱ դար Քրիստոսի)*, հ. Ա, Գահիրէ, 1941, էջ 97-98:
3. Միքայելյան Վ., *Դրիմի հայկական գաղութի պատմություն*, Երևան, 1964, էջ 5:
4. Malcom, V.M. *The Armenians in America*. Boston, Chicago, 1919. Mirak, R. *Torn Between Two Lands. Armenians in America, 1890 to World War I*. Cambridge, 1983. Mirak, R. *Armenians* (S. Thernstrom, ed. *Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups*. Cambridge, London, 1981). Tashjian, J.H. *The Armenians of the United States and Canada*. Boston, 1947. Minasian, Ed. *The Armenian Immigrant Tide. From the Great War to the Great Depression*. Mirak, R. *Outside the Homeland. Writing the History of the Armenian Diaspora (Recent Studies in Modern Armenian History)*. Cambridge, 1972). Wertsman, V. *The Armenians in America. 1618-1976. A Chronology & Fact Book*. New York, 1978. Antreassian, J. *The Armenians in America: A Personal Veiwpoint* (R. Hovannisian, ed. *The Armenian Image in History and Literature*. Malibu, 1981). Barsumian, N. *Stowaway to Heaven*. Ohio, 1961. Avakian, A.S. *The Armenians in America*. Minneapolis, 1977. Atamian, S. *The Armenian Community*. New York, 1955. Boghosian, H.B. *Highlights of Armenian History and Its Civilization*. USA, 1957. Lang, D.M. *The Armenians. A People in Exile*. London, 1981. Chandras, K.V. *Arab, Armenian, Syrian, Lebanese, East Indian, Pakistani and Bangla Deshi Americans: A Study Guide and Source Book*. San Francisco, 1977. Danilov, D.P. *Immigration to the USA*. Canada, 1983.
5. Գալօեան Ս., *Շիրակի հայերի գաղթը դէպի Ամերիկա*, Լոս Անջելէս, 1950: Մարտիրոսեան Լ., *Ամերիկահայութիւնը երէկ եւ այսօր*, Պէյրութ, 1973: Ակն-եանց, *Հայերն Ամերիկայում*, Աթէնք, 1893: Մուշեղ Եպիսկոպոս, *Ամերիկահայ տարեցոյցը*, Ա. Բ տարի, Պոստոն, 1912, 1913: Թեոդիկ, *Ամենուն տարեցոյցը*, Կ.Պօլիս, Վիեննա, Վենետիկ, 1915, 1921, 1922, 1925, 1926: *Ամերիկահայ հանրագիտակ տարեգիրք*, կազմ. Յ.Խաչմանեան, Պոսթըն, 1925, 1926: *Արշալոյս պատկերագարող տարեգիրք*, պատրաստեց Ա.Մելիքեան, Գ տարի, Ֆրեզնո, 1922: *Ասպարէզ: Ժողովածու տասնամեակի առթիւ (1908-1918)*, Ֆրեզնո, 1918: *Ասպարէզ: Յիսնամեակ. 1908-1958*, Ֆրեզնո, ա.թ.: *Քառասնամեակ (1903-1943) Երիտասարդ Հայաստան-ի*, Նիւ Եօրք, 1944:
6. Աբրահամյան Ա.Գ., *Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության*, հ. Բ, Երևան, 1967: Հակոբյան Գ., *Հայերի գաղթը ԱՄՆ*, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», քիվ 12, Երևան, 1986: Հակոբյան Գ., *Հայերի տեղաբաշխումն ԱՄՆ-ում (19-րդ դարի վերջ-20-րդ*

դարի սկիզբ), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», քիվ 7, Երևան, 1987: Մանկունի Ն.Լ., *Ամերիկահայ գաղութի պատմությունից*, «Պատմա-բանասիրական հանդես», քիվ 1, Երևան, 1962:

ՉԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

1. Adams, J.T. *The Epic of America*. Boston, 1932, p. 27. Gavian, R.W., Hamm, W.A. *The American Story*. Boston, 1945, p. 4. Tashjian, J.H. *The Armenians of the United States and Canada*. Boston, 1947, pp. 1-2. Adamic, L. *A Nation of Nations*. New York, London, 1945, p. 287. *The National Experience. A History of the United States*. New York, 1963, p. 14.
2. Tashjian, J.H., նշվ. աշխ., էջ 2:
3. Adamic, L., նշվ. աշխ., էջ 287:
4. Նույն տեղում: Lang, D.M. *The Armenians. A People in Exile*. London, 1981, pp. 120-121.
5. Adamic, L., նշվ. աշխ., էջ 288:
6. *The National Experience*, էջ 15: Tashjian, J.H., նշվ. աշխ., էջ 3:
7. Lang, D.M., նշվ. աշխ., էջ 121:
8. Tashjian, J.H., նշվ. աշխ., էջ 2:
9. Մուշեղ Եպիսկոպոս, *Ամերիկահայ տարեցոյցը*, Ա տարի, Պոստոն, 1912, էջ 15:
10. *The National Experience*, էջ 13-14:
11. Adams, J.T., նշվ. աշխ., էջ 28:
12. Tashjian, J.H., նշվ. աշխ., էջ 3:
13. Նույն տեղում, էջ 4: Մանկունի Ն.Լ., *Ամերիկահայ գաղութի պատմությունից*, «Պատմա-բանասիրական հանդես», քիվ 1, Երևան, 1962, էջ 95:
14. Kelly, M.G. *The Beginning of the American People and Nation*. Boston, 1937, p. 206. Malcom, V.M. *The Armenians in America*. Boston, Chicago, 1919, p. 52.
15. Մանկունի Ն.Լ., նշվ. աշխ., 1962, էջ 95:
16. Tashjian, J.H., նշվ. աշխ., էջ 4-5:
17. Նույն տեղում, էջ 5:
18. Malcom, V.M., նշվ. աշխ., էջ 54-55:
19. *The National Experience*, էջ 18:
20. Malcom, V.M., նշվ. աշխ., էջ 55: Tashjian, J.H., նշվ. աշխ., էջ 6:
21. Նույն տեղում, էջ 55: Նույն տեղում, էջ 6:
22. *Արշալոյս պատկերագարող տարեգիրք*, պատրաստեց Ա.Մելիքեան, Գ տարի, Ֆրեզնո, 1922, էջ 45:
23. Մանկունի Ն.Լ., նշվ. աշխ., 1962, էջ 95:
24. Malcom, V.M., նշվ. աշխ., էջ 56: Tashjian, J.H., նշվ. աշխ., էջ 7:
25. Մանկունի Ն.Լ., նշվ. աշխ., 1962, էջ 95:
26. Mirak, R. *Torn Between Two Lands. Armenians in America, 1890 to World War I*. Cambridge, 1983, p. 36.
27. Malcom, V.M., նշվ. աշխ., էջ 55-56: Tashjian, J.H., նշվ. աշխ., էջ 6-7:
28. Մանկունի Ն.Լ., նշվ. աշխ., 1962, էջ 95:
29. Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., էջ 15: Buxton, N., Buxton, Rev. H. *Travel and Politics in Armenia*. London, 1914, p. 219.

30. Malcom, V.M., նշվ. աշխ., էջ 56-57:
31. Tashjian, J.H., նշվ. աշխ., էջ 7-9: Wertsman, V. *The Armenians in America. 1618-1976. A Chronology & Fact Book*. New York, 1978, p. 1.
32. Tashjian, J.H., նշվ. աշխ., էջ 9-10: Wertsman, V., նշվ. աշխ., էջ 1:
33. Tashjian, J.H., նշվ. աշխ., էջ 10-12: Wertsman, V., նշվ. աշխ., էջ 1:
34. Երկրամասն Մ.Գ., *Խարբերող եւ իր գաւաակները*, Ֆրեզնո, 1955, էջ 103: Sarafian, K.A. *History of Education in Armenia*. La Verne, 1930, p. 164.
35. Երկրամասն Մ.Գ., նշվ. աշխ., 1955, էջ 103:
36. Նույն տեղում:
37. Sarafian, K.A., նշվ. աշխ., էջ 164: Greene, Rev. J.K. *Leavening the Levant*. Boston, New York, Chicago, 1916, pp. 67,69,70. Arpee, L. *A Century of Armenian Protestantism. 1846-1946*. New York, 1946, pp. 6-7,10.
38. *Ճակատագրական դէպքեր հայ պատմութեան մէջ*, ա.տ., ա.թ., էջ 83:
39. *Ամերիկյան դեսպան Դենրի Մորգենթաուի հուշերը և հայկական եղեռնի գաղտնիքները*, Երևան, 1990, էջ 55:
40. Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Ա տարի, 1912, էջ 16-18: Tashjian, J.H., նշվ. աշխ., էջ 13-14:
41. Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Ա տարի, 1912, էջ 22:
42. Նույն տեղում, էջ 23:
43. Malcom, V.M., նշվ. աշխ., էջ 57: Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Ա տարի, 1912, էջ 23:
44. Arpee, L. *A History of Armenian Christianity from the Beginning to Our Own Time*. New York, 1946, p. 266.
45. Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Ա տարի, 1912, էջ 23-24:
46. Նույն տեղում, էջ 24, 31-43:
47. *Նուագր Դ. Դեւոնդեայ Մ. Ալիշանեան Մխիթարեան Վարդապետի. Մաղթունի, հ. Բ, Վեներտիկ, 1857, էջ 39:*
48. Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Ա տարի, 1912, էջ 26:
49. Նույն տեղում, էջ 30:
50. Նույն տեղում, էջ 27:
51. Նույն տեղում, էջ 26,28:
52. Tashjian, J.H., նշվ. աշխ., էջ 12,15,55: Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Ա տարի, 1912, էջ 26:
53. Malcom, V.M., նշվ. աշխ., էջ 59:
54. Tashjian, J.H., նշվ. աշխ., էջ 15:
55. Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Ա տարի, 1912, էջ 33: Buxton, N., Buxton, Rev. H., նշվ. աշխ., էջ 220:
56. Աճեան Ա. Քինյ., *Վիճակացոյց եւ պատմութիւն առաջնորդական թեմին Դայոց Ամերիկայի. 1948*, Նիւ Եորք, 1949, էջ 17: Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 36,40,41: Buxton, N., Buxton, Rev. H., նշվ. աշխ., էջ 220:
57. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 40,41:
58. «Կոչնակ», 4.2.1905; 6.10.1906; 27.3., 21.8.1909; 24.9.1910:
59. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 40: Մարտիրոսեան Լ., *Ամերիկահայութիւնը երէկ եւ այսօր*, Պէյրուս, 1973, էջ 8:
60. Դայկ Վ., *Խարբերող եւ անոր ոսկեղէն դաշտը*, Նիւ Եորք, 1959, էջ 985:
61. Նույն տեղում:
62. Մարտիրոսեան Լ., նշվ. աշխ., էջ 10,12:

63. Նույն տեղում:
64. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 41:
65. Նույն տեղում, էջ 42:
66. Նույն տեղում:
67. Նույն տեղում, էջ 37:
68. Նույն տեղում, էջ 151:
69. Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Ա տարի, 1912, էջ 211:
70. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 13:
71. *Ասպարէզ: Յիսնամեակ. 1908-1958*, Ֆրեզնո, ա.թ., էջ 393:
72. Մանկունի Ն.Լ., նշվ. աշխ., 1962, էջ 95: Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 288: Malcom, V.M., նշվ. աշխ., էջ 66:
73. Զագմագմեան Յ.Յ., *Ընդարծակ պատմութիւն հայոց սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը*, Պոսթըն, 1917, էջ 665: Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 44,290:
74. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 46: Մանկունի Ն.Լ., նշվ. աշխ., 1962, էջ 104:
75. Երկրամասն Մ.Գ., *Պատմութիւն ամերիկահայ քաղաքական կուսակցութեանց, (1890-1925)*, Ֆրեզնո, 1930, էջ 1:
76. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 46:
77. Malcom, V.M., նշվ. աշխ., էջ 77:
78. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 45:
79. Զագմագմեան Յ.Յ., նշվ. աշխ., էջ 666: Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 46:
80. *Ասպարէզ: Յիսնամեակ*, էջ 393:
81. Malcom, V.M., նշվ. աշխ., էջ 64,76:
82. Նույն տեղում, էջ 61,64:
83. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 289:
84. Malcom, V.M., նշվ. աշխ., էջ 66:
85. Նույն տեղում, էջ 65: Antreassian, J. *The Armenians in America: A Personal Viewpoint* (R.Hovannisian, ed. *The Armenian Image in History and Literature*. Malibu, 1981, p. 255).
86. Մանկունի Ն.Լ., *Ամերիկահայ մարդահամարը (Թեոդիկ, Ամենուն տարեցոյցը, 20-րդ տարի, Վեներտիկ, 1926, էջ 585):*
87. Նույն տեղում:
88. Malcom, V.M., նշվ. աշխ., էջ 76:
89. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 47:
90. Նույն տեղում:
91. Նույն տեղում:
92. Նույն տեղում, էջ 49:
93. Gates, C.F. *Not to Me Only*. Princeton, 1940, p. 137.
94. Malcom, V.M., նշվ. աշխ., էջ 77:
95. Նույն տեղում, էջ 78:
96. *Outlook*, 25.2.1920.
97. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 49:
98. Նույն տեղում, էջ 49-50,55:
99. «Ասպարէզ», 27.6., 4.7.1913:
100. «Ասպարէզ», 20.6.1913:
101. Գալտեան Ս., *Շիրակի հայերի գաղթը դէպի Ամերիկա*, Լոս Անջելես, 1950, էջ 65,70:

102. «Ասպարտզ», 27.6.1913: Գալտեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 76,77:
103. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 58: Գալտեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 101:
104. Գալտեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 78:
105. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 60: Գալտեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 79:
106. Գալտեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 80:
107. «Ասպարտզ», 27.6.1913: Mirak, R. *Armenians* (S. Thernstrom, ed. *Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups*. Cambridge, London, 1981, p. 139).
108. Minasian, Ed. *The Armenian Immigrant Tide. From the Great War to the Great Depression (Recent Studies in Modern Armenian History)*. Cambridge, 1972, p. 111).
109. Մանկունի Ն.Լ., նշվ. աշխ., 1926, էջ 586:
110. «Հայրենիք», 23.10.1908; 10.6.1913; 8.1.1914:
111. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 61:
112. Նույն տեղում, էջ 62:
113. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1981, էջ 140:
114. *The Armenians in Massachusetts*. Boston, 1937, p. 32. Malcom, V.M., նշվ. աշխ., էջ 79:
115. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 53:
116. Նույն տեղում, էջ 55:
117. Նույն տեղում:
118. Malcom, V.M., նշվ. աշխ., էջ 65:
119. Նույն տեղում: Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 72:
120. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 72:
121. Malcom, V.M., նշվ. աշխ., էջ 65: Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 72: Mirak, R., նշվ. աշխ., 1981, էջ 139:
122. Հակոբյան Գ., *Հայերի գաղթը ԱՄՆ, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների»,* թիվ 12, Երևան, 1986, էջ 42:
123. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 55:
124. Նույն տեղում, էջ 56:
125. «Ասպարտզ», 6.2.1914:
126. «Կոչնակ», 30.8.1913:
127. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 49:
128. Malcom, V.M., նշվ. աշխ., էջ 65: Mirak, R. *Outside the Homeland. Writing the History of the Armenian Diaspora (Recent Studies in Modern Armenian History)*. Cambridge, 1972, p. 120).
129. *Արշալոյս պատկերազարդ տարեգիրք*, Գ տարի, 1922, էջ 47:
130. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1972, էջ 120:
131. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 52:
132. Նույն տեղում, էջ 66:
133. Նույն տեղում, էջ 60:
134. Նույն տեղում:
135. Մարտիրոսեան Լ., նշվ. աշխ., էջ 18:
136. «Հայրենիք», 13.10.1906:
137. «Հայրենիք», 21.2.1903:
138. «Հայրենիք», 25.7.1905; 24.11.1906: «Ազգ», 22.9.1909; 9.2.1910; 11.9.1912: «Չայն հայրենեաց», 22.2.1905:
139. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 63,64:

140. Մարտիրոսեան Լ., նշվ. աշխ., էջ 19:
141. Նույն տեղում, էջ 20:
142. Պոյաճեան Տ.Յ., *Հայկական Լեզունը. Պատմական յուշագրություն*, Ուօրթաուն, 1965, էջ 46:
143. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 64:
144. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1981, էջ 491:
145. Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Ա տարի, 1912, էջ 155,156:
146. Մանճիկեան Բ., *Տոնական օրերու եւ այլազան միւթերու պատմականը*, Լոս Անճեթոս, 1986, էջ 91:
147. *The Armenians in Massachusetts*, p. 32.
148. Malcom, V.M., նշվ. աշխ., էջ 65: Մանկունի Ն.Լ., նշվ. աշխ., 1926, էջ 585: Bakalian, A. *Armenian-Americans: From Being to Feeling Armenian*. New Brunswick, London, 1993, pp. 9-10.
149. Barsumian, N. *Stowaway to Heaven*. Ohio, 1961, p. 178. *Ասպարտզ: ժողովածու տասնամեակի առթիւ (1908-1918)*, Ֆրեզնո, 1918, էջ 120-121:
150. Malcom, V.M., նշվ. աշխ., էջ 67:
151. Նույն տեղում, էջ 68:
152. Նույն տեղում, էջ 69:
153. Նույն տեղում, էջ 70:
154. Նույն տեղում, էջ 69-70:
155. Մանկունի Ն.Լ., նշվ. աշխ., 1926, էջ 585:
156. Նույն տեղում, էջ 585: Minasian, Ed., նշվ. աշխ., էջ 111:
157. Minasian, Ed., նշվ. աշխ., էջ 112:
158. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1981, էջ 139:
159. Minasian, Ed., նշվ. աշխ., էջ 112:
160. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ XVIII:
161. Danilov, D.P. *Immigrating to the USA*. Canada, 1983, p. XVIII.
162. Yeretzian, A.S. *A History of Armenian Immigration to America with Special Reference to Conditions in Los Angeles*. A Thesis. California, 1923, p. 18.
163. Նույն տեղում:
164. Minasian, Ed., նշվ. աշխ., էջ 107-108:
165. Նույն տեղում:
166. Danilov, D.P., նշվ. աշխ., էջ XVIII:
167. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1981, էջ 493: Danilov, D.P., նշվ. աշխ., էջ XVIII:
168. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1981, էջ 493:
169. Մանկունի Ն.Լ., նշվ. աշխ., 1926, էջ 585:
170. Նույն տեղում:
171. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1981, էջ 139:
172. Tashjian, J.H., նշվ. աշխ., էջ 20:
173. Minasian, Ed., նշվ. աշխ., էջ 113:
174. Մանկունի Ն.Լ., նշվ. աշխ., 1926, էջ 585:
175. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1981, էջ 1036:
176. Մանկունի Ն.Լ., նշվ. աշխ., 1926, էջ 583,586,587:
- 176ա. Հակոբյան Գ., նշվ. աշխ., 1986, էջ 41:
- 176բ. Նույն տեղում: Malcom, V.M., նշվ. աշխ., էջ 67: Մանկունի Ն.Լ., նշվ. աշխ., 1926, էջ 586:

177. Minasian, Ed., նշվ. աշխ., էջ 110:
178. Նույն տեղում, էջ 111:
179. Նույն տեղում, էջ 110:
180. Նույն տեղում, էջ 111:
181. Նույն տեղում:
182. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1981, էջ 478: Wertsman, V., նշվ. աշխ., էջ 57:
183. Minasian, Ed., նշվ. աշխ., էջ 110:
184. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 75:
185. Minasian, Ed., նշվ. աշխ., էջ 110:
- 185ա. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 74:
186. Նույն տեղում, էջ 75:
187. Նույն տեղում:
188. Նույն տեղում, էջ 74:
189. Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, հ. I, Երևան, 1974, էջ 310:
190. *The Armenians in Massachusetts*, p. 33.
191. Մանկունի Ե.Լ., նշվ. աշխ., 1926, էջ 589:
- 191ա. Նույն տեղում:
192. Նույն տեղում:
193. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 290:
- 193ա. Malcom, V.M., նշվ. աշխ., էջ 64-65: Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 291-292: Մանկունի Ե.Լ., նշվ. աշխ., 1926, էջ 585: *The Armenians in Massachusetts*, p. 33. *Historical Statistics of the United States. Colonial Times to 1957*, Washington, 1960, pp. 58-59.
- 193բ. Նույն տեղում:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

1. Հակոբյան Գ., *Հայերի տեղաբաշխումն ԱՄՆ-ում (19-րդ դարի վերջ-20-րդ դարի սկիզբ)*, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», թիվ 7, Երևան, 1987, էջ 15-16:
- 1ա. Նույն տեղում: Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 293:
- 1բ. Malcom, V.M., նշվ. աշխ., էջ 71: Մանկունի Ե.Լ., նշվ. աշխ., 1926, էջ 583:
2. Մանկունի Ե.Լ., նշվ. աշխ., 1926, էջ 583:
- 2ա. Malcom, V.M., նշվ. աշխ., էջ 72:
3. Yeretzian, A.S., նշվ. աշխ., էջ 20:
4. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 77:
5. Wertsman, V., նշվ. աշխ., էջ 53:
6. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 77:
7. Նույն տեղում, էջ 79:
8. Նույն տեղում, էջ 78: Mirak, R., նշվ. աշխ., 1981, էջ 141:
9. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 79:
10. Մուշեղ Եպիսկոպոս, *Ամերիկահայ տարեցոյցը*, Բ տարի, Պոստոն, 1913, էջ 40,41:
11. Մանկունի Ե.Լ., նշվ. աշխ., 1926, էջ 102:
12. Գիզմեճեան Մ.Գ., նշվ. աշխ., 1930, էջ 3: Հայկ Վ., նշվ. աշխ., էջ 986:
13. Մարտիրոսեան Լ., նշվ. աշխ., էջ 21:

14. *Ասպարէզ: Յիսնամեակ*, էջ 393:
15. *Ոսկեմատեան Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան, Արժաբեայ Յոբելեան. 1906-1931*, հ. Ա, Բարիզ, 1935, էջ 311 (այսուհետև՝ Ոսկեմատեան ՀԲԸՄ):
16. Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Բ տարի, 1913, էջ 40,41:
17. Գիզմեճեան Մ.Գ., նշվ. աշխ., 1930, էջ 4: Մանկունի Ե.Լ., նշվ. աշխ., 1926, էջ 102:
18. *Ասպարէզ: Յիսնամեակ*, էջ 393:
19. Գիզմեճեան Մ.Գ., նշվ. աշխ., 1955, էջ 199:
20. Նույն տեղում:
21. Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Բ տարի, 1913, էջ 44:
22. Նույն տեղում, էջ 45:
23. Նույն տեղում, էջ 76,77:
24. Tashjian, J.H., նշվ. աշխ., էջ 27,28: Yeretzian, A.S., նշվ. աշխ., էջ 21: Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 79,80,81: Պարսամեան Ա., *Յուշարձան Ջերմուկի*, Պոսթըն, 1969, էջ 110: *The Armenians in Massachusetts*, p. 36.
25. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 79: Malcom, V.M., նշվ. աշխ., էջ 84:
26. Malcom, V.M., նշվ. աշխ., էջ 84: Tashjian, J.H., նշվ. աշխ., էջ 27: Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 79:
27. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 79:
28. Նույն տեղում, էջ 80:
29. Նույն տեղում, էջ 79:
30. Minasian, Ed., նշվ. աշխ., էջ 110:
31. Malcom, V.M., նշվ. աշխ., էջ 82:
32. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1981, էջ 141: Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 86:
33. «Կոչնակ», 19.10.1907; 16.12.1911: Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 82:
34. Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Ա տարի, 1912, էջ 194:
35. Գիզմեճեան Մ.Գ., նշվ. աշխ., 1930, էջ 2:
36. «Հայրենիք», 29.8.1908: «Ազգ», 23.2.1910:
37. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1981, էջ 141: Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 88:
38. Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Ա տարի, 1912, էջ 194:
39. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 86:
40. Մանկունի Ե.Լ., նշվ. աշխ., 1926, էջ 101: Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 85,86:
41. Malcom, V.M., նշվ. աշխ., էջ 86: Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 85:
- 41ա. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 85:
- 41բ. Malcom, V.M., նշվ. աշխ., էջ 86-87:
42. Նույն տեղում: Wertsman, V., նշվ. աշխ., էջ 57: Minasian, Ed., նշվ. աշխ., էջ 110:
43. Մարտիրոսեան Լ., նշվ. աշխ., էջ 23:
44. «Հայրենիք», 17.6.1899; 20.10.1902; 22.7., 28.9.1913:
45. Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Ա տարի, 1912, էջ 193:
46. Ակն-եանց, *Հայերն Ամերիկայում*, Աբեյք, 1893, էջ 7,9,10:
47. Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Բ տարի, 1913, էջ 98:
48. Նույն տեղում, էջ 75:
49. Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Ա տարի, 1912, էջ 195:
50. Ակն-եանց, նշվ. աշխ., էջ 5:
51. «Հայրենիք», 3.8., 10.8.1907; 17.8., 14.9., 2.11., 16.11.1909:

52. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 90:
53. «Հայրենիք», 19.5.1906; 21.2., 7.3.1903:
54. Մարտիրոսեան Լ., նշվ. աշխ., էջ 21:
55. Ճիզմեճեան Մ.Գ., նշվ. աշխ., 1930, էջ 4:
56. Մարտիրոսեան Լ., նշվ. աշխ., էջ 22:
57. Նույն տեղում:
58. «Երկրի ծայնը», թիվ 2, 1908:
59. Ակն-եանց, նշվ. աշխ., էջ 11:
60. Նույն տեղում, էջ 24:
61. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 87: Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Բ տարի, 1913, էջ 98:
62. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 87:
63. Նույն տեղում, էջ 44: Հայկ Վ., նշվ. աշխ., էջ 986:
64. «Կոչնակ», 11.1., 25.4., 23.5.1908; 24.7.1909: «Ազգ», 4.12.1912: «Հայրենիք», 28.3.1908; 16.9.1913; 16.2., 21.25.7., 10.26.9., 3.24.10.1914:
65. «Եփրատ», 17.2.1898: «Հայրենիք», 14.2.1914:
66. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 91: «Կոչնակ», 16.3.1912: «Հայրենիք», 6.13.20.2., 5.12.19.3., 17.9.1912:
67. Հնչակեան տարեգիրք (Ամերիկայի շրջանի), Բ տարի, Փրավիտենս, 1932, էջ 15: Ճիզմեճեան Մ.Գ., նշվ. աշխ., 1930, էջ 3: Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Բ տարի, 1913, էջ 76:
68. Տրդատեան Տ., Յաղթը եւ յաղթեցիները, Պոսթըն, 1959, էջ 118:
69. Մանկունի Ն.Լ., նշվ. աշխ., 1962, էջ 101:
70. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 131: «Կոչնակ», 1.10.1910:
71. Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Ա տարի, 1912, էջ 194-195, 200:
72. Գալսեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 82:
73. Մարտիրոսեան Լ., նշվ. աշխ., էջ 23:
74. Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Ա տարի, 1912, էջ 200:
75. Ակն-եանց, նշվ. աշխ., էջ 4:
76. Նույն տեղում, էջ 3:
77. Malcom, V.M., նշվ. աշխ., էջ 81-82:
78. Նույն տեղում, էջ 93:
79. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 95:
80. «Հայրենիք», 7.5.1912:
81. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 95:
82. Նույն տեղում, էջ 93-94:
83. Նույն տեղում, էջ 94, 98:
84. Նույն տեղում, էջ 98:
85. «Ազգ», 15.9.1908: «Կոչնակ», 15.7.1911:
86. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 98:
87. Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Ա տարի, 1912, էջ 212:
88. Հայկ Վ., նշվ. աշխ., էջ 1008-1009:
89. Malcom, V.M., նշվ. աշխ., էջ 82:
90. Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Ա տարի, 1912, էջ 212:
91. Աբրահամյան Ա.Գ., Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, Խ. Բ, Երևան, 1967, էջ 352:

92. Սրմբրեան Հ., Թրքահայոց հին վաճառականությունն եւ վաճառականը, 1740-1890, Կ. Պոլիս, 1908, էջ 131: Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 106:
93. Papazian, K.S. *Merchants from Ararat*. New York, 1979, p. 48.
94. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 106, 107:
95. Նույն տեղում, էջ 109:
96. Նույն տեղում, էջ 106:
97. Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միությունը Քալիֆորնիոյ մէջ, Ֆրեզնո, 1923, էջ 88:
98. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 107: Malcom, V.M., նշվ. աշխ., էջ 94: Yeretizian, A.S., նշվ. աշխ., էջ 21:
99. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 108-109:
100. Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Ա տարի, 1912, էջ 160:
101. Աբրահամյան Ա.Գ., նշվ. աշխ., էջ 356:
102. Wertsman, V., նշվ. աշխ., էջ 54:
103. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1981, էջ 141: Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 113:
104. Henry, Sh.E. *Cultural Persistence and Socio Economic Mobility: A Comparative Study of Assimilation Among Armenians and Japanese in Los Angeles*. San Francisco, 1978, p. 36.
105. Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Ա տարի, 1912, էջ 222:
106. Նույն տեղում:
107. Ասպարէզ: Ժողովածու տասնամեակի առթիւ, էջ 315: Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Ա տարի, 1912, էջ 223:
108. Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Ա տարի, 1912, էջ 224:
109. Mahakian, Ch. *History of Armenians in California*. A Thesis. California, 1935, p. 36.
110. Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Ա տարի, 1912, էջ 229, 231:
111. Նույն տեղում:
112. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 117, 120:
113. Mahakian, Ch., նշվ. աշխ., էջ 20: Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Ա տարի, 1912, էջ 225-226: Արշալոյս պատկերազարդ տարեգիրք, Գ տարի, 1922, էջ 57:
114. Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Ա տարի, 1912, էջ 224: Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 119: Yeretizian, A.S., նշվ. աշխ., էջ 34:
115. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 114: Mirak, R., նշվ. աշխ., 1981, էջ 142:
116. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 119: Malcom, V.M., նշվ. աշխ., էջ 92:
117. Mahakian, Ch., նշվ. աշխ., էջ 22:
118. Նույն տեղում, էջ 23: Wallis, W.D. *Fresno Armenians (to 1919)*. Lawrence, 1965, p. 41.
119. Malcom, V.M., նշվ. աշխ., էջ 92:
120. Mahakian, Ch., նշվ. աշխ., էջ 24, 25:
121. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 119-120: Yeretizian, A.S., նշվ. աշխ., էջ 34:
122. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 119-120:
123. Mahakian, Ch., նշվ. աշխ., էջ 24, 37: Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 121: Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Ա տարի, 1912, էջ 223:
124. «Ասպարէզ», 2.9.1910; 24.11.1911: «Կոչնակ», 2.7.1910:
125. Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Ա տարի, 1912, էջ 61: Mahakian, Ch., նշվ. աշխ., էջ 20:
126. Mahakian, Ch., նշվ. աշխ., էջ 30-31:
127. Yeretizian, A.S., նշվ. աշխ., էջ 62, 65:
128. Նույն տեղում, էջ 69:

129. Նույն տեղում, էջ 63:
130. Mahakian, Ch., նշվ. աշխ., էջ 40:
131. Նույն տեղում:
132. Yeretjian, A.S., նշվ. աշխ., էջ 65-66:
133. Նույն տեղում, էջ 68:
134. Նույն տեղում, էջ 69:
135. Նույն տեղում, էջ 69,70:
136. Wertsman, V., նշվ. աշխ., էջ 57: Malcom, V.M., նշվ. աշխ., էջ 81-82,96-97:
137. Malcom, V.M., նշվ. աշխ., էջ 97: Tashjian, J.H., նշվ. աշխ., էջ 33:
138. *The Armenians in Massachusetts*, pp. 38-39,39-40.
139. Malcom, V.M., նշվ. աշխ., էջ 81-82:
- 139ա. Նույն տեղում:
140. Նույն տեղում, էջ 132:
- 140ա. Նույն տեղում:
141. Yeretjian, A.S., նշվ. աշխ., էջ 60:
142. Minasian, Ed., նշվ. աշխ., էջ 110:
143. *Արշալոյս պատկերազարդ տարեգիրք*, Գ տարի, 1922, էջ 56:
144. Ճիզմենեան Մ.Գ., նշվ. աշխ., 1955, էջ 321:
145. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 132,133:
146. Malcom, V.M., նշվ. աշխ., էջ 128,129:
- 146ա. Նույն տեղում, էջ 129:
147. Նույն տեղում, էջ 129,130:
- 147ա. Նույն տեղում, էջ 130:
- 147բ. Նույն տեղում:
148. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 137,138:
149. Malcom, V.M., նշվ. աշխ., էջ 131-132:
150. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 137-138:
151. Նույն տեղում, էջ 136:
152. «Հայրենիք», 3.5.1902; 1.12.1906: «Չայն հայրենեաց», 8.6.1904:
153. «Ասպարտզ», 1.1.1909:
154. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 135:
155. Yeretjian, A.S., նշվ. աշխ., էջ 60:
156. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 152:
157. Նույն տեղում, էջ 150:
158. Mahakian, Ch., նշվ. աշխ., էջ 61:
159. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1981, էջ 143:
160. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 154-155:
161. Yeretjian, A.S., նշվ. աշխ., էջ 44:
162. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 155,156-157:
163. Գաբրիելեան Մ.Ս., *Հայ ցեղը. Ազգային ատենախօսութիւններ*, Նիւ Եօրք, 1911, էջ 80:
164. Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Ա տարի, 1912, էջ 243:
165. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 161:
166. Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Ա տարի, 1912, էջ 219:
167. Malcom, V.M., նշվ. աշխ., էջ 125:

- 167ա. Նույն տեղում, էջ 125-126:
168. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 152:
169. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1981, էջ 143:
170. *Արշալոյս պատկերազարդ տարեգիրք*, Գ տարի, 1922, էջ 47-48:
171. *Հայ քաղաքացիական փորձադատը Միացեալ Նահանգաց Շրջանային Ղատարանին մէջ* (Պաշտօնական ատենագրութիւն), ա.տ., 1925, էջ 99:
172. Մանկունի Ն.Լ., նշվ. աշխ., 1926, էջ 588:
- 172ա. Նույն տեղում:
173. Նույն տեղում:
174. Նույն տեղում, էջ 589:
175. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 159:
176. Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Ա տարի, 1912, էջ 217:
177. Մարտիրոսեան Լ., նշվ. աշխ., էջ 24:
178. Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Ա տարի, 1912, էջ 218:
179. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 165-166:
180. Mahakian, Ch., նշվ. աշխ., էջ 61,66:
181. Նույն տեղում, էջ 62:
182. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 169:
183. Նույն տեղում, էջ 172: Yeretjian, A.S., նշվ. աշխ., էջ 62: Mahakian, Ch., նշվ. աշխ., էջ 62:
184. Mahakian, Ch., նշվ. աշխ., էջ 61-62:
185. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 163:
186. Chandras, K.V. *Arab, Armenian, Syrian, Lebanese, East Indian, Pakistani and Bangla Deshi Americans: A Study Guide and Source Book*. San Francisco, 1977, p. 37.

ՉԼՈՒՏ ԵՐՐՈՐԴ

1. Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Ա տարի, 1912, էջ 168:
2. Նույն տեղում, էջ 169-170,174:
3. Նույն տեղում, էջ 170:
4. Նույն տեղում, էջ 174-175:
5. Նույն տեղում, էջ 170:
6. Նույն տեղում, էջ 170-171,175,176:
7. Մկունդ Տ., *Ամիտայի արձագանքներ*, Ուիլիսթըն, 1950, էջ 340,364:
8. Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Բ տարի, 1913, էջ 51,52: Ճիզմենեան Մ.Գ., նշվ. աշխ., 1955, էջ 210:
9. Մկունդ Տ., *Հայ կղերն Ամերիկայի մէջ*, ԱՄՆ, 1945, էջ 66,116:
10. Նույն տեղում, էջ 67:
11. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 175:
12. Մկունդ Տ., նշվ. աշխ., 1950, էջ 371:
13. Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Ա տարի, 1912, էջ 215:
14. Mahakian, Ch., նշվ. աշխ., էջ 73: Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 280:
15. Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Ա տարի, 1912, էջ 180:
16. Նույն տեղում, էջ 181:

17. Թեոդիկ, *Ամենուն տարեցոյցը*, ԺԵ տարի, Կ.Պոլիս, 1921, էջ 218:
18. Սկունդ Տ., *նշվ. աշխ.*, 1950, էջ 516:
19. Մուշեղ Եպիսկոպոս, *նշվ. աշխ.*, Ա տարի, 1912, էջ 182:
20. Թեոդիկ, *նշվ. աշխ.*, 1921, էջ 218:
21. Մուշեղ Եպիսկոպոս, *նշվ. աշխ.*, Ա տարի, 1912, էջ 182:
22. *Ամերիկահայ հանրագիտակ տարեգիրք*, կազմ. Յ.Խաչմանեան, Պոսթըն, 1925, էջ 470: Malcom, V.M., *նշվ. աշխ.*, էջ 115:
23. Malcom, V.M., *նշվ. աշխ.*, էջ 115-116: Yeretzian, A.S., *նշվ. աշխ.*, էջ 23: *Հայաստանի Հանրապետության Պատմության պետական կենտրոնական արխիվ* (այսուհետև՝ ՀՀ ՊՊԿԱ), ֆ. 57, ց. 2, գ. 1889, ք. 1:
24. Malcom, V.M., *նշվ. աշխ.*, էջ 114-115: Մուշեղ Եպիսկոպոս, *նշվ. աշխ.*, Ա տարի, 1912, էջ 183:
25. Մուշեղ Եպիսկոպոս, *նշվ. աշխ.*, Ա տարի, 1912, էջ 183:
26. Malcom, V.M., *նշվ. աշխ.*, էջ 114: Մուշեղ Եպիսկոպոս, *նշվ. աշխ.*, Ա տարի, 1912, էջ 171:
27. Մուշեղ Եպիսկոպոս, *նշվ. աշխ.*, Ա տարի, 1912, էջ 184:
28. Boghosian, H.B. *Highlights of Armenian History and Its Civilization*. USA, 1957, p. 187.
29. Մուշեղ Եպիսկոպոս, *նշվ. աշխ.*, Ա տարի, 1912, էջ 171:
30. Գիզմեճեան Մ.Գ., *նշվ. աշխ.*, 1955, էջ 254-255:
31. Հայկ Վ., *նշվ. աշխ.*, էջ 1014: *Ամերիկահայ հանրագիտակ տարեգիրք*, 1925, էջ 490,491,494,495,496:
32. Mirak, R., *նշվ. աշխ.*, 1983, էջ 174:
33. Գիզմեճեան Մ.Գ., *նշվ. աշխ.*, 1930, էջ 1:
34. Մելիստինեցի Գ., *Նախճիրներ (1915-1918)*, Պոստոն, 1929, էջ 216:
35. Մարտիրոսեան Լ., *նշվ. աշխ.*, էջ 27:
36. Գիզմեճեան Մ.Գ., *նշվ. աշխ.*, 1930, էջ Թ:
37. Նույն տեղում:
38. Գիզմեճեան Մ.Գ., *նշվ. աշխ.*, 1955, էջ 224,226: Հայկ Վ., *նշվ. աշխ.*, էջ 990:
39. Mirak, R., *նշվ. աշխ.*, 1983, էջ 207,329: Հայկ Վ., *նշվ. աշխ.*, էջ 991:
40. Գիզմեճեան Մ.Գ., *նշվ. աշխ.*, 1955, էջ 224,226,227: Հայկ Վ., *նշվ. աշխ.*, էջ 991,992:
41. *Սեր գաղափարն ու գործը. Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան Միութեան երեսնամեակին առիթով*, Ֆրեզնոյ, 1952, էջ 22:
42. Գիզմեճեան Մ.Գ., *նշվ. աշխ.*, 1955, էջ 224:
43. Հայկ Վ., *նշվ. աշխ.*, էջ 992:
44. Գիզմեճեան Մ.Գ., *նշվ. աշխ.*, 1930, էջ 66,87:
45. Նույն տեղում, էջ 120-121:
46. Թեոդիկ, *նշվ. աշխ.*, 1921, էջ 218: Ղարիբջանյան Մ.Գ., *ԱՄՆ-ի կոմունիստական կուսակցության հայկական ֆեդերացիայի գործունեությունը 1919-1924 թթ.*, «Բանբեր Հայաստանի Արխիվների», թիվ 2, Երևան, 1977, էջ 51:
47. Գ.Յ.Գ. *վաթսունամեակ (1890-1950)*, կազմեց Ս.Վրացեան, Պոսթըն, 1950, էջ Է:
48. Գիզմեճեան Մ.Գ., *նշվ. աշխ.*, 1930, էջ 103:
49. Գ.Յ.Գ. *վաթսունամեակ*, էջ Ը:
50. Atamian, S. *The Armenian Community*. New York, 1955, p. 356.
51. Գ.Յ.Գ. *վաթսունամեակ*, *նշվ. աշխ.*, էջ Է-Ը: *Յուշապատում Գ.Յ. Դաշնակցութեան. 1890-1950*, Բոստոն, 1950, էջ 429,431,449,534,536,551-554:
52. Մալխաս, *Ապրումներ*, հ. Ա, Պոսթըն, 1931, էջ 18-19:

53. Գիզմեճեան Մ.Գ., *նշվ. աշխ.*, 1955, էջ 227,230: Atamian, S., *նշվ. աշխ.*, էջ 159:
54. Գիզմեճեան Մ.Գ., *նշվ. աշխ.*, 1955, էջ 168-171:
55. «Ազգ», 30.1.1909:
56. Tashjian, J.H., *նշվ. աշխ.*, էջ 39: Գիզմեճեան Մ.Գ., *նշվ. աշխ.*, 1930, էջ 489-491:
57. Անդրեասեան Ա., *Պատմութիւն Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան Ամերիկայի Արեւմտեան շրջանակի*, Լոս Անճելես, 1981, էջ 10,11:
58. Mirak, R., *նշվ. աշխ.*, 1983, էջ 242,243:
59. Նույն տեղում, էջ 241:
60. Նույն տեղում, էջ 241,242:
61. Թեոդիկ, *նշվ. աշխ.*, 1921, էջ 218:
62. Mirak, R., *նշվ. աշխ.*, 1983, էջ 253:
63. «Հայրենիք *ամսագիր*», հունվար, 1924:
64. Mirak, R., *նշվ. աշխ.*, 1983, էջ 253:
65. Գիզմեճեան Մ.Գ., *նշվ. աշխ.*, 1955, էջ 224:
66. «Հայրենիք», 19.5., 19.10.1901:
67. ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 563, ք. 1:
68. Ղարիբջանյան Մ.Գ., *նշվ. աշխ.*, էջ 46,47:
69. Մարտունի Ա. (Մյասնիկյան Ա.), *Կուսակցությունները գաղութահայության մեջ*, Թիֆլիս, 1924, էջ 126:
70. Ծրագիր *Ամերիկայի Սօցիալիստ Հայ Կազմակերպութեան*, Պոսթըն, 1907, էջ 13,15: Ղարիբջանյան Մ.Գ., *նշվ. աշխ.*, էջ 49:
71. Ղարիբջանյան Մ.Գ., *նշվ. աշխ.*, էջ 50,51,57,58:
72. ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 408, ց. 1, գ. 140, ք. 1:
73. *Ոսկեմատեան ՀԲԸՄ*, էջ 57: *Armenian General Benevolent Union. Historic Outline. 1906-1946*. New York, 1948, p. 55 (այսուհետև՝ AGBU):
74. *Ամերիկահայ հանրագիտակ տարեգիրք*, 1925, էջ 466:
75. *Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւն. - Իր անցեալը, իր ներկան, իր ապագան*, Փարիզ, 1929, էջ 3:
76. Mirak, R., *նշվ. աշխ.*, 1983, էջ 177: AGBU, *նշվ. աշխ.*, էջ 55:
77. Mirak, R., *նշվ. աշխ.*, 1981, էջ 144: Mirak, R., *նշվ. աշխ.*, 1983, էջ 177: *Ոսկեմատեան ՀԲԸՄ*, էջ 272: Yeretzian, A.S., *նշվ. աշխ.*, էջ 22:
78. *Ոսկեմատեան ՀԲԸՄ*, էջ 271-272: Անդրեասեան Ա., *Համազգային առաքելութիւն. 1906-1981*, ԱՄՆ, 1981, էջ 45:
79. AGBU, էջ 71:
80. *Ամերիկահայ հանրագիտակ տարեգիրք*, 1925, էջ 464,466:
81. AGBU, էջ 60,61: Անդրեասեան Ա., *նշվ. աշխ.*, ԱՄՆ, 1981, էջ 22: *Ամերիկահայ հանրագիտակ տարեգիրք*, 1925, էջ 466-467:
82. Անդրեասեան Ա., *նշվ. աշխ.*, ԱՄՆ, 1981, էջ 53: *Ամերիկահայ հանրագիտակ տարեգիրք*, 1925, էջ 466-467:
83. Wertsman, V., *նշվ. աշխ.*, էջ 9:
84. *Ալպոմ Հայ Կ. Խաչի. իր քառասնամեակին առթիւ. 1910-1930*, Պոստոն, 1930, էջ 7: Mirak R., *նշվ. աշխ.*, 1983, էջ 178,179:
85. *Ալպոմ Հայ Կ. Խաչի*, էջ 7:
86. Mirak, R., *նշվ. աշխ.*, 1983, էջ 179: *Ալպոմ Հայ Կ. Խաչի*, էջ 7:

87. Ալպոն Չայ Կ. *Խաչի*, էջ 8:
88. Ամերիկահայ հանրագիտակ տարեգիրք, 1925, էջ 467: Բախտիկեան Ն. Աբեղայ, *Յուշամատենան Գ.Ա.Մ.-ի. 1918-1958*, Պեյրուք, 1958, էջ 119:
89. Ամերիկահայ հանրագիտակ տարեգիրք, 1925, էջ 467:
90. Նույն տեղում, էջ 468:
91. Boghosian, H.B., նշվ. աշխ., էջ 187: Մարտիրոսեան Լ., նշվ. աշխ., էջ 65:
92. Boghosian H.B., նշվ. աշխ., էջ 187:
93. Թեոդիկ, նշվ. աշխ., 1921, էջ 217:
94. Yeretian, A.S., նշվ. աշխ., էջ 23:
95. Նույն տեղում, էջ 27:
96. Թեոդիկ, նշվ. աշխ., 1921, էջ 218:
97. Գիզմենեան Մ.Գ., նշվ. աշխ., 1930, էջ 198,199:
98. *Համերաշխական բանակցութիւններ (1914-1915)*, Պոսթոն, 1916, էջ 5:
99. *Տեղեկագիր Չայ Ազգային Միութեան Ամերիկայի. 1917-1921 թթ.*, Պոստոն, 1922, էջ 8:
100. Գիզմենեան Մ.Գ., նշվ. աշխ., 1930, էջ 200,201,202:
101. Թեոդիկ, *Ամենուն տարեցոյցը, ԺՁ տարի, Կ.Պոլիս*, 1922, էջ 282: Լազեան Գ., *Հայաստան եւ Չայ Դատը (վաւերագրեր)*, Գահիրէ, 1946, էջ 202:
102. *Տեղեկագիր Չայ Ազգային Միութեան Ամերիկայի*, էջ 9,10: Հայկ Վ., նշվ. աշխ., էջ 994: *The Armenians in Massachusetts*, p. 52. Թեոդիկ, նշվ. աշխ., 1922, էջ 283:
103. *Տեղեկագիր Չայ Ազգային Միութեան Ամերիկայի*, էջ 9,10: Գիզմենեան Մ.Գ., նշվ. աշխ., 1930, էջ 202:
104. *Տեղեկագիր Չայ Ազգային Միութեան Ամերիկայի*, էջ 9,10:
105. Նույն տեղում, էջ 10,11:
106. Կիրակոսյան Զ., *Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայութիւնը (1914-1916 թթ.)*, Երևան, 1965, էջ 187: Լազեան Գ., *Հայաստանը եւ Չայ Դատը ըստ դաշնագրերու*, Գահիրէ, 1942, էջ 81:
107. Լազեան Գ., նշվ. աշխ., 1946, էջ 186: Լազեան Գ., նշվ. աշխ., 1942, էջ 81:
108. *Համառօտ տեղեկագիր Գ. Կ. Ազգային Բիւրօի գործունէութեան. 1915-1917 թթ.*, Թիֆլիս, ա.թ., էջ 5,6:
109. Նույն տեղում, էջ 7: Լազեան Գ., նշվ. աշխ., 1946, էջ 188:
110. *Համառօտ տեղեկագիր Գ. Կ. Ազգային Բիւրօի գործունէութեան*, էջ 7,8,9,10:
111. Հայկ Վ., նշվ. աշխ., էջ 994: Թեոդիկ, նշվ. աշխ., 1922, էջ 284:
112. Գիզմենեան Մ.Գ., նշվ. աշխ., 1930, էջ 345: Պոյաճեան Տ.Յ., նշվ. աշխ., էջ 8,9,10,13:
113. Սահակյան Ռ.Գ., *Թուրք-ֆրանսիական հարաբերութիւնները և Կիլիկիան. 1919-1921 թթ.*, Երևան, 1970, էջ 115,116:
114. Գիզմենեան Մ.Գ., նշվ. աշխ., 1930, էջ 344:
115. Նույն տեղում: *Յուշամատենան Մեծ Եղեռնի. 1915-1965*, Պեյրուք, 1965, էջ 895: Հայկ Վ., նշվ. աշխ., էջ 994:
116. *Տեղեկագիր Չայ Ազգային Միութեան Ամերիկայի*, էջ 11,12:
117. *Սահմանադրութիւն եւ կանոնագրութիւն Չայ Ազգային Միութեան Ամերիկայի*, Պոսթոն, 1917, էջ 2,19,20: Թեոդիկ, նշվ. աշխ., 1922, էջ 286:
118. Գիզմենեան Մ.Գ., նշվ. աշխ., 1930, էջ 353:
119. Նույն տեղում, էջ 352: *Սահմանադրութիւն եւ կանոնագրութիւն Չայ Ազգային Միութեան Ամերիկայի*, էջ 1,2:

120. *Յուշամատենան Մեծ Եղեռնի*, էջ 891:
121. *Տեղեկագիր Չայ Ազգային Միութեան Ամերիկայի*, էջ 27:
122. *Յուշամատենան Մուսա Լերան*, խմբ. Մ.Գուշազեան, Պ.Մատուռեան, Պեյրուք, 1970, էջ 426: *The Armenians in Massachusetts*, p. 54.
123. Պոյաճեան Տ.Յ., նշվ. աշխ., էջ 86:
124. *Յուշամատենան Մուսա Լերան*, նշվ. աշխ., էջ 428: Պարթեւեան Ս., *Արարա. Հայկական Լեզունը*, Աղեքսանդրիա, 1919, էջ 88,102:
125. *Յուշամատենան Մեծ Եղեռնի*, էջ 896:
126. *Տեղեկագիր Չայ Ազգային Միութեան Ամերիկայի*, էջ 28:
127. Գիզմենեան Մ.Գ., նշվ. աշխ., 1930, էջ 360,366-367,368:
128. Նույն տեղում, էջ 370,371,372,377-378: *Տեղեկագիր Չայ Ազգային Միութեան Ամերիկայի*, էջ 30,31:
129. Գիզմենեան Մ.Գ., նշվ. աշխ., 1930, էջ 372:
130. Նույն տեղում, էջ 372,373:
131. Նույն տեղում, էջ 374,375:
132. Նույն տեղում, էջ 376: Hovannisian, R.G. *The Republic of Armenia*. Vol. I (1918-1919). Berkeley, Los Angeles, London, 1974, pp. 261-265,292-294. Hovannisian, R.G. *The Republic of Armenia*. Vol. II (1919-1920). Berkeley, 1982, pp. 387-390. Hovannisian, R.G. *Armenia on the Road to Independence 1918*. Berkeley, Los Angeles, 1967, pp. 251-254.
133. Գիզմենեան Մ.Գ., նշվ. աշխ., 1930, էջ 376: *Տեղեկագիր Չայ Ազգային Միութեան Ամերիկայի*, էջ 39:
134. Գիզմենեան Մ.Գ., նշվ. աշխ., 1930, էջ 376:
135. Նույն տեղում:
136. Նույն տեղում, էջ 417-419:
137. ԳԳ ՊՊԿԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 222, ք. 8ա-8բ:

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ

1. Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Ա տարի, 1912, էջ 95:
2. Մկունդ Տ., նշվ. աշխ., 1945, էջ 5:
3. Yeretian, A.S., նշվ. աշխ., էջ 28:
4. Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Ա տարի, 1912, էջ 106: Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Բ տարի, 1913, էջ 50:
5. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 182: Աշեան Ա. Քհնյ., նշվ. աշխ., էջ 18: Մկունդ Տ., նշվ. աշխ., 1945, էջ 6:
6. Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Բ տարի, 1913, էջ 50:
7. Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Ա տարի, 1912, էջ 106:
8. Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Բ տարի, 1913, էջ 50:
9. Նույն տեղում, էջ 59:
10. Աշեան Ա. Քհնյ., նշվ. աշխ., էջ 279: Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 183:
11. Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Բ տարի, 1913, էջ 62: Հայկ Վ., նշվ. աշխ., էջ 989: Ashjian, Archbishop M. *The Armenian Church in America*. New York, 1995, p. 16.
12. Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Բ տարի, 1913, էջ 67,70:

13. Նույն տեղում, էջ 71: Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Ա տարի, 1912, էջ 108: Աշճեան Ա. Քհնյ., նշվ. աշխ., էջ 282:
14. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 183: ճիզմեճեան Մ.Գ., նշվ. աշխ., 1955, էջ 215:
15. Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Բ տարի, 1913, էջ 81: Megerdichian, R. *The Armenian Churches in North America: Apostolic, Protestant and Catholic. A Geographical and Historical Survey* (Society for Armenian Studies. Occasional Papers. No. 2). Cambridge, 1983, pp. 5-7.
16. Megerdichian, R., նշվ. աշխ., էջ 1: Avakian, A.S. *The Armenians in America*. Minneapolis, 1977, p. 44. Աշճեան Ա. Քհնյ., նշվ. աշխ., էջ 33:
17. *Խրիմեան Հայրիկ (Մահուան 50-րդ տարելիցին առթիւ)*, կազմեց Ա.Լ.Փոլատեան, Նիւ Եորք, 1957, էջ 52,53:
18. Սահմանադրութիւն Հոգեւոր կառավարութեան Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ Առաջնորդական վիճակին Ամերիկայի, Վենետիկ, 1903, էջ 23: Հովիւ Եղեմի, *Եղեմական յուշարձան եւ էջմիածնական յուշեր. Չոն Եղեմի հիմնարկութեան եւ Եղեմի հովիւի ուսուցչութեան յիսնամեակներուն*, Ֆրեզնո, 1950, էջ 52:
19. Օրմանեան Մաղաքիա Արք., *Ազգապատում. Հայ Ուղղափառ Եկեղեցւոյ անցքերը սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը յարակից ազգային պարագաներով պատմութեամբ*, Մասն Երրորդ (1808 տարիէն մինչև 1909), Երուսաղէմ, 1927, սյուն. 5103: Ashjian, Archbishop M., նշվ. աշխ., էջ 18-19:
20. Megerdichian, R., նշվ. աշխ., էջ 5-7,11,13,18: Աշճեան Ա. Քհնյ., նշվ. աշխ., էջ 135-136, 205,246-247: *The Armenian Church. A Brief Outline for Her History and Historical Sees*. New York, 1973, p. 30. *Հայ տարեգիրք Տիբորոյի եւ շրջակայից. 1930-1931*. Առաջին տարի, ա.տ., ա.թ., էջ 174: *Ամերիկահայ հանրագիտակ տարեգիրք*, 1925, էջ 452: Mahakian, Ch., նշվ. աշխ., էջ 46: Հովիւ Եղեմի, նշվ. աշխ., էջ 48-49,50: Ch.H.Zakian, ed. *The Torch was Passed. The Centennial History of the Armenian Church of America*. New York, 1998, pp. 263,270,273-276,279-281,283,286,288-289,293-294,296,298-299,304-305:
- 20ա. Նույն տեղում:
21. Աշճեան Ա. Քհնյ., նշվ. աշխ., էջ 282,288:
22. Mirak, R. *On New Soil. The Armenian Orthodox and Armenian Protestant Churches in the New World to 1915* (R.M.Miller, T.D.Marzik, ed. *Immigrants and Religion in Urban America*. Philadelphia, 1977, pp. 149,159).
23. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 194:
24. Նույն տեղում, էջ 190,191:
25. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1977, էջ 144: Malcom, V.M., նշվ. աշխ., էջ 103: «Կոչնակ», 3.8.1912:
26. Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Ա տարի, 1912, էջ 95-96: Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Բ տարի, 1913, էջ 376: Քասունի Վեր. Ե.Ս., *Լուսաշաւիղ. Պատմութիւն Հայ Աւետարանական շարժման (1846-1946)*, Պէյրոս, 1947, էջ 332,333:
27. Քասունի Վեր. Ե.Ս., նշվ. աշխ., էջ 332: Tootikian, V.H. *The Armenian Evangelical Church*. Detroit, 1982, p. 65. Ashjian, Archbishop M., նշվ. աշխ., էջ 16:
28. Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Բ տարի, 1913, էջ 381:
29. Megerdichian, R., նշվ. աշխ., էջ 20-21: Ատանալեան Վեր. Կ.Պ., *Յուշարձան Հայ Աւետարանականաց եւ Աւետարանական Եկեղեցւոյ*, Ֆրեզնո, 1952, էջ 433,435,448,456,457: Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Ա տարի, 1912, էջ 104: *Ամերիկահայ հանրագիտակ տարեգիրք*, 1925, էջ 187,189,191: *Ամերիկահայ հանրագիտակ տարեգիրք*, 1926, էջ 197,199:

- Wallis, W.D., նշվ. աշխ., էջ 63: *Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւնը Քալիֆորնիոյ մէջ*, էջ 35,88: *Ասպարէզ: Ժողովածու տասնամեակի առթիւ*, էջ 310: Անդրեասեան Ա., նշվ. աշխ., Լոս Անճելըս, 1981, էջ 23: Հովիւ Եղեմի, նշվ. աշխ., էջ 62-63:
30. Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Ա տարի, 1912, էջ 98:
31. Նույն տեղում, էջ 99: Yeretzian, A.S., նշվ. աշխ., էջ 29: Malcom, V.M., նշվ. աշխ., էջ 100:
- 31ա. Տե՛ս Նույն բաժնի 29-րդ ծանոթագրութիւնը:
- 31բ. Նույն տեղում:
- 31գ. Նույն տեղում: Yeretzian, A.S., նշվ. աշխ., էջ 34:
32. Wertsman, V., նշվ. աշխ., էջ 4-5: Boghosian, H.B., նշվ. աշխ., էջ 183:
33. *The Armenians in Massachusetts*, p. 70. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1981, էջ 148: Megerdichian, R., նշվ. աշխ., էջ 23:
- 33ա. Megerdichian, R., նշվ. աշխ., էջ 23:
34. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 195: Yeretzian, A.S., նշվ. աշխ., էջ 28: Malcom, V.M., նշվ. աշխ., էջ 99:
35. Malcom, V.M., նշվ. աշխ., էջ 100: Wertsman, V., նշվ. աշխ., էջ 54,57:
36. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 248:
37. Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Ա տարի, 1912, էջ 268: Wynar, L.R., Wynar, A. *Encyclopedic Directory of Ethnic Newspapers and Periodicals in the United States*. Littleton, 1976, p. 16.
38. Այսուհետև նշվող պարբերական մամուլի վերաբերյալ տվյալները, ի շարս հիշատակվող այլ գրականության, վերցված են նաև հետևյալ ժողովածուներից. Բաբլոյան Մ.Ա., *Հայ պարբերական մամուլը. Մատենագիտական համահավաք ցանկ (1794-1980)*, Երևան, 1986: Լեւոնեանց Գ., *Հայոց պարբերական մամուլը. Պատմական տեսութիւն սկզբից մինչեւ մեր օրերը (1794-1894)*, Ալեքսանդրապոլ, 1895: Լևոնյան Գ., *Հայ պարբերական մամուլը. Լիակատար ցուցակ հայ լրագրության սկզբից մինչև մեր օրերը (1794-1934)*, Յերեվան, 1934: Կարապետյան Հ.Ռ., *Լիակատար ցուցակ հայերէն լրագիրներու որոնք կը գտնուին Մխիթարեան Մատենադարանին մէջ ի Վիեննա, 1794-1921, Վիեննա, 1924: Կիրակոսյան Ա., Հայ պարբերական մամուլի մատենագիտություն (1794-1967). Համահավաք ցանկ*, Երևան, 1970: Պետրոսյան Հ., *Հայ պարբերական մամուլի բիրլիոգրաֆիա (1794-1900)*, հ. II, Երևան, 1956: Նույնի, *Հայ պարբերական մամուլի բիրլիոգրաֆիա (1900-1956)*, հ. II, Երևան, 1957: Պոտուրեան Հ.Ս., *Հայ մամուլը տասնեւիինգ տարուան մէջ. 1894-1909 թթ.*, Վենետիկ, 1909:
39. Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Ա տարի, 1912, էջ 145: Malcom, V.M., նշվ. աշխ., էջ 124:
- 39ա. Տե՛ս Նույն բաժնի 38-րդ ծանոթագրութիւնը:
40. Կիրակոսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 617,618: Բաբլոյան Մ.Ա., նշվ. աշխ., էջ 410: Թեոդիկ, *Տիպ ու տառ*, Կ.Պոլիս, 1913, էջ 186-188:
41. Mahakian, Ch., նշվ. աշխ., էջ 68,79:
- 41ա. Malcom, V.M., նշվ. աշխ., էջ 104:
42. Նույն տեղում: Yeretzian, A.S., նշվ. աշխ., էջ 45: Wallis, W.D., նշվ. աշխ., էջ 54:
- 42ա. Malcom, V.M., նշվ. աշխ., էջ 106:
43. Նույն տեղում, էջ 105:
- 43ա. Նույն տեղում:
44. Նույն տեղում, էջ 105-106:
- 44ա. Նույն տեղում:

45. Malcom, V.M., ԳԶՎ. աշխ., էջ 104-105, 106:
 46. Նույն տեղում, էջ 107:
 46ա. Նույն տեղում:
 46բ. Նույն տեղում:
 47. Wertsman, V., ԳԶՎ. աշխ., էջ 54: Yeretzian, A.S., ԳԶՎ. աշխ., էջ 45:
 48. Mirak, R., ԳԶՎ. աշխ., 1983, էջ 271: Malcom, V.M., ԳԶՎ. աշխ., էջ 107:
 48ա. Malcom, V.M., ԳԶՎ. աշխ., էջ 106-107:
 49. Mirak, R., ԳԶՎ. աշխ., 1983, էջ 272: Yeretzian, A.S., ԳԶՎ. աշխ., էջ 51:
 50. Նույն տեղում:
 51. Mirak, R., ԳԶՎ. աշխ., 1983, էջ 273:
 52. «Կոչնակ», 16.3.1901; 15.11.1911: «Հայրենիք», 18.9.1913; 14.10.1899: Mirak, R., ԳԶՎ. աշխ., 1983, էջ 274, 275:
 53. Հովի Եղեմի, ԳԶՎ. աշխ., էջ 8:
 54. Նույն տեղում, էջ 13:
 55. Ուղեցոյց Նիւ Եօրքի եւ շրջակայքի հայ գաղութներու, Կ.Ս., 1930, էջ 4: Յուշամատեն. Ֆրեզնոյի նորահաստատ Սր. Պօղոս Մայր Եկեղեցին եւ Հայաստանեայց Առաքել. Սր. Եկեղեցին Գալիֆորնիոյ հայ գաղութին մէջ, Ֆրեզնո, 1953, էջ 25: Գալֆաեան Կ. Աւագ Քինյ., Եղեմը, Կ.Ս., 1947, էջ 18: Yeretzian, A.S., ԳԶՎ. աշխ., էջ 51: Mahakian, Ch., ԳԶՎ. աշխ., էջ 69:
 56. Աբրահամյան Ա.Գ., ԳԶՎ. աշխ., էջ 375:
 56ա. Նույն տեղում:
 57. Mahakian, Ch., ԳԶՎ. աշխ., էջ 69, 70:
 58. The Armenian Review. Vol. 7(3), 1954: «Հայրենիք», 3.7.1899: «Ձայն հայրենեաց», 25.10.1905: Կանոնագիր եւ գրացուցակ Ուեսթ Հոպքոբընի Հայկական Գրադարանի Միութեան (հիմնվ. 1905 թ.), Ու.Հոբքոբեն, 1916, էջ 1-2: Yeretzian, A.S., ԳԶՎ. աշխ., էջ 50:
 59. Malcom, V.M., ԳԶՎ. աշխ., էջ 110-111:
 60. Սարաֆեան Գ.Ա., Փունջ մը խմբագրական ու հրատարակագրական էջերու, Կ. Ք., Կ.Ս., Կ.Ք., էջ 219: Yeretzian, A.S., ԳԶՎ. աշխ., էջ 25:
 60ա. Malcom, V.M., ԳԶՎ. աշխ., էջ 108:
 61. «Կոչնակ», 8.11.1913; 16.7.1910: Malcom, V.M., ԳԶՎ. աշխ., էջ 109:
 62. Malcom, V.M., ԳԶՎ. աշխ., էջ 109:
 63. Մուշեղ Եպիսկոպոս, ԳԶՎ. աշխ., Ա տարի, 1912, էջ 101: Sarafian, K.A., ԳԶՎ. աշխ., էջ 192:
 64. «Կոչնակ», 12.7.1913: «Հայրենիք», 23.30.10.1913; 19.1.1901; 14.2.1903: «Ձայն հայրենեաց», 24.10.1903: Ամերիկահայ ուսանող. Տեղեկագիր Ամերիկահայ Ուսանողական Միութեան. Մայիս, 1914, Նիւ Եօրք, 1914, էջ 4:
 65. Malcom, V.M., ԳԶՎ. աշխ., էջ 110: Yeretzian, A.S., ԳԶՎ. աշխ., էջ 24-25:
 66. «Նաւասարդ ամսագիր», թիվ 94, մայիս, 1990, էջ 29:
 67. Նույն տեղում, էջ 30: Ասպարէզ: Ժողովածու տասնամեակի առթիւ, էջ 212:
 68. «Նաւասարդ ամսագիր», էջ 30:
 69. Մկունջ Տ., ԳԶՎ. աշխ., էջ 344:
 70. Նույն տեղում, էջ 344, 373, 375: ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 425, ց. 1, գ. 128, թ. 42:
 71. «Նաւասարդ ամսագիր», էջ 30:
 72. «Հայրենիք», 9.10.1913: «Եփրատ», 19.3.1898: «Ազգ», 9.1.1909: Mirak, R., ԳԶՎ. աշխ., 1983, էջ 169:

73. Մատաղճեան Թ., Յուշամատեն թոմարգայի, Պէյրուք, 1959, էջ 229:
 74. Հնչակեան տարեգիրք, Բ տարի, 1932, էջ 270:
 75. Ղազար-Չարըզ, Յուշամատեն Բարձր Հայքի. Կարինապատում, Պէյրուք, 1957, էջ 760: Ամերիկահայ հանրագիտակ տարեգիրք, 1925, էջ 459:
 76. Քառասնամեակ (1903-1943) Երիտասարդ Հայաստան-ի, Նիւ Եօրք, 1944, էջ 277, 280, 282, 283:
 77. Պատմութիւն Պաղնատան, Պոսթըն, 1966, էջ 243, 245-246:
 78. Ասպարէզ: Ժողովածու տասնամեակի առթիւ, էջ 167: Ամերիկահայ հանրագիտակ տարեգիրք, 1925, էջ 457:
 79. Հնչակեան տարեգիրք (Ամերիկայի շրջանի), Ա տարի, Փրավիտնս, 1931, էջ 272:
 80. Ասպարէզ: Ժողովածու տասնամեակի առթիւ, էջ 317:
 81. Ամերիկահայ հանրագիտակ տարեգիրք, 1925, էջ 459:
 82. Նույն տեղում, էջ 461:
 83. Թեոդիկ, ԳԶՎ. աշխ., 1926, էջ 435:
 84. «Հայրենիք ամսագիր», դեկտեմբեր, 1923:
 85. Mirak, R., ԳԶՎ. աշխ., 1983, էջ 170:
 86. «Ազգ», 1.2., 7.11.1908: «Հայրենիք», 28.4.1900:
 87. Գալթեան Ս., ԳԶՎ. աշխ., էջ 103:
 88. Թեոդիկ, ԳԶՎ. աշխ., 1926, էջ 435, 436: The Armenians in Massachusetts, p. 112.
 89. Թեոդիկ, ԳԶՎ. աշխ., 1926, էջ 437:
 90. Նույն տեղում:
 91. Բախչինյան Ա., Ծագումով հայ են, Երևան, 1993, էջ 212:
 92. Նույն տեղում, էջ 81, 109, 128, 129, 225:
 93. Նույն տեղում, էջ 179-180:
 94. Մուշեղ Եպիսկոպոս, ԳԶՎ. աշխ., Ա տարի, 1912, էջ 30:
 95. Նույն տեղում, էջ 63, 247-248: Մուշեղ Եպիսկոպոս, ԳԶՎ. աշխ., Բ տարի, 1913, էջ 159:
 96. Mirak, R., ԳԶՎ. աշխ., 1983, էջ 103: Wertsman, V., ԳԶՎ. աշխ., էջ 6: Ամերիկահայ հանրագիտակ տարեգիրք, 1926, էջ 136, 334-335, 337, 338, 472: Թեոդիկ, Ամենուն տարեցոյցը, ԺԹ տարի, Վիեննա, 1925, էջ 185, 188, 189: Թեոդիկ, ԳԶՎ. աշխ., 1926, էջ 472, 475, 476, 484: Mahakian, Ch., ԳԶՎ. աշխ., էջ 78:
 97. Թեոդիկ, ԳԶՎ. աշխ., 1926, էջ 473, 474: Ամերիկահայ հանրագիտակ տարեգիրք, 1926, էջ 305: Ալպոյաճեան Ա., Պատմութիւն Մալաթիոյ հայոց, Պէյրուք, 1961, էջ 1472: Գալթեան Ս., ԳԶՎ. աշխ., էջ 104:
 98. Թեոդիկ, ԳԶՎ. աշխ., 1926, էջ 470:
 99. Mirak, R., ԳԶՎ. աշխ., 1983, էջ 170:
 100. Թեոդիկ, ԳԶՎ. աշխ., 1926, էջ 438:
 101. Մուշեղ Եպիսկոպոս, ԳԶՎ. աշխ., Բ տարի, 1913, էջ 385, 386, 389, 391:
 102. Ամերիկահայ հանրագիտակ տարեգիրք, 1925, էջ 325, 327:
 103. Նույն տեղում, էջ 69, 321-324: Թեոդիկ, ԳԶՎ. աշխ., 1926, էջ 506, 507, 522, 724: Մուշեղ Եպիսկոպոս, ԳԶՎ. աշխ., Ա տարի, 1912, էջ 74, 248-251: Արշակ Ֆեփաճեան. Ակարիչ բանասէր, Նիւ Եօրք, Կ.Ք., էջ 11-12: Թեոդիկ, ԳԶՎ. աշխ., 1925, էջ 191, 192: Mooradian, K. The Many Worlds of Arshile Gorky. Chicago, 1980, pp. 1, 3-5. Թեոդիկ, Ամենուն տարեցոյցը, թիւ 9, Կ.Պոլիս, 1915, էջ 283: Mahakian, Ch., ԳԶՎ. աշխ., էջ 76, 81:

45. Malcom, V.M., նշվ. աշխ., էջ 104-105, 106:
 46. Լույս տեղում, էջ 107:
 46ա. Լույս տեղում:
 46բ. Լույս տեղում:
 47. Wertsman, V., նշվ. աշխ., էջ 54: Yeretzian, A.S., նշվ. աշխ., էջ 45:
 48. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 271: Malcom, V.M., նշվ. աշխ., էջ 107:
 48ա. Malcom, V.M., նշվ. աշխ., էջ 106-107:
 49. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 272: Yeretzian, A.S., նշվ. աշխ., էջ 51:
 50. Լույս տեղում:
 51. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 273:
 52. «Կոչնակ», 16.3.1901; 15.11.1911: «Հայրենիք», 18.9.1913; 14.10.1899: Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 274,275:
 53. Հովի եղեմի, նշվ. աշխ., էջ 8:
 54. Լույս տեղում, էջ 13:
 55. Ուղեցոյց Նիւ Եօրքի եւ շրջակայքի հայ գաղութներու, աստ., 1930, էջ 4: Յուշամատենան. Ֆրեզնոյի նորահաստատ Ար. Պողոս Մայր Եկեղեցին եւ Հայաստանեայց Առաքել. Ար. Եկեղեցին Գալիֆորնիոյ հայ գաղութին մէջ, Ֆրեզնո, 1953, էջ 25: Գալֆաեան Կ. Աւագ Քինյ., Եղեմը, աստ., 1947, էջ 18: Yeretzian, A.S., նշվ. աշխ., էջ 51: Mahakian, Ch., նշվ. աշխ., էջ 69:
 56. Աբրահամյան Ա.Գ., նշվ. աշխ., էջ 375:
 56ա. Լույս տեղում:
 57. Mahakian, Ch., նշվ. աշխ., էջ 69,70:
 58. The Armenian Review. Vol. 7(3), 1954: «Հայրենիք», 3.7.1899: «Ձայն հայրենեաց», 25.10.1905: Կանոնագիր եւ գրացուցակ Ուէտը Հօպոքընի Հայկական Գրադարանի Միութեան (հիմնվ. 1905 թ.), Ու.Հոբոքեն, 1916, էջ 1-2: Yeretzian, A.S., նշվ. աշխ., էջ 50:
 59. Malcom, V.M., նշվ. աշխ., էջ 110-111:
 60. Սարաֆեան Գ.Ա., Փունջ մը խմբագրական ու հրատարակագրական էջերու, հ. Բ, աստ., աս.թ., էջ 219: Yeretzian, A.S., նշվ. աշխ., էջ 25:
 60ա. Malcom, V.M., նշվ. աշխ., էջ 108:
 61. «Կոչնակ», 8.11.1913; 16.7.1910: Malcom, V.M., նշվ. աշխ., էջ 109:
 62. Malcom, V.M., նշվ. աշխ., էջ 109:
 63. Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Ա տարի, 1912, էջ 101: Sarafian, K.A., նշվ. աշխ., էջ 192:
 64. «Կոչնակ», 12.7.1913: «Հայրենիք», 23.30.10.1913; 19.1.1901; 14.2.1903: «Ձայն հայրենեաց», 24.10.1903: Ամերիկահայ ուսանող. Տեղեկագիր Ամերիկահայ Ուսանողական Միութեան. Մայիս, 1914, Նիւ Եօրք, 1914, էջ 4:
 65. Malcom, V.M., նշվ. աշխ., էջ 110: Yeretzian, A.S., նշվ. աշխ., էջ 24-25:
 66. «Նաւասարդ ամսագիր», թիվ 94, մայիս, 1990, էջ 29:
 67. Լույս տեղում, էջ 30: Ասպարէզ: Ժողովածու տասնամեակի առթիւ, էջ 212:
 68. «Նաւասարդ ամսագիր», էջ 30:
 69. Մկունդ Տ., նշվ. աշխ., էջ 344:
 70. Լույս տեղում, էջ 344,373,375: ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 425, ց. 1, գ. 128, ք. 42:
 71. «Նաւասարդ ամսագիր», էջ 30:
 72. «Հայրենիք», 9.10.1913: «Եփրատ», 19.3.1898: «Ազգ», 9.1.1909: Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 169:

73. Մատաղճեան Թ., Յուշամատենան Թոմարգայի, Պէյրուս, 1959, էջ 229:
 74. Հնչակեան տարեգիրք, Բ տարի, 1932, էջ 270:
 75. Ղազար-Չարբզ, Յուշամատենան Բարձր Հայքի. Կարինապատում, Պէյրուս, 1957, էջ 760: Ամերիկահայ հանրագիտակ տարեգիրք, 1925, էջ 459:
 76. Քառասնամեակ (1903-1943) Երիտասարդ Հայաստան-ի, Նիւ Եօրք, 1944, էջ 277,280,282,283:
 77. Պատմութիւն Պաղնատան, Պոսթըն, 1966, էջ 243,245-246:
 78. Ասպարէզ: Ժողովածու տասնամեակի առթիւ, էջ 167: Ամերիկահայ հանրագիտակ տարեգիրք, 1925, էջ 457:
 79. Հնչակեան տարեգիրք (Ամերիկայի շրջանի), Ա տարի, Փրավիտենս, 1931, էջ 272:
 80. Ասպարէզ: Ժողովածու տասնամեակի առթիւ, էջ 317:
 81. Ամերիկահայ հանրագիտակ տարեգիրք, 1925, էջ 459:
 82. Լույս տեղում, էջ 461:
 83. Թեոդիկ, նշվ. աշխ., 1926, էջ 435:
 84. «Հայրենիք ամսագիր», դեկտեմբեր, 1923:
 85. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 170:
 86. «Ազգ», 1.2., 7.11.1908: «Հայրենիք», 28.4.1900:
 87. Գալտեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 103:
 88. Թեոդիկ, նշվ. աշխ., 1926, էջ 435,436: The Armenians in Massachusetts, p. 112.
 89. Թեոդիկ, նշվ. աշխ., 1926, էջ 437:
 90. Լույս տեղում:
 91. Բախչինյան Ա., Ծագումով հայ են, Երևան, 1993, էջ 212:
 92. Լույս տեղում, էջ 81,109,128,129,225:
 93. Լույս տեղում, էջ 179-180:
 94. Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Ա տարի, 1912, էջ 30:
 95. Լույս տեղում, էջ 63,247-248: Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Բ տարի, 1913, էջ 159:
 96. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 103: Wertsman, V., նշվ. աշխ., էջ 6: Ամերիկահայ հանրագիտակ տարեգիրք, 1926, էջ 136,334-335,337,338,472: Թեոդիկ, Ամենուն տարեցոյցը, ԺԹ տարի, Վիեննա, 1925, էջ 185,188,189: Թեոդիկ, նշվ. աշխ., 1926, էջ 472,475,476,484: Mahakian, Ch., նշվ. աշխ., էջ 78:
 97. Թեոդիկ, նշվ. աշխ., 1926, էջ 473,474: Ամերիկահայ հանրագիտակ տարեգիրք, 1926, էջ 305: Ալպոյանեան Ա., Պատմութիւն Մալաթիոյ հայոց, Պէյրուս, 1961, էջ 1472: Գալտեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 104:
 98. Թեոդիկ, նշվ. աշխ., 1926, էջ 470:
 99. Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 170:
 100. Թեոդիկ, նշվ. աշխ., 1926, էջ 438:
 101. Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Բ տարի, 1913, էջ 385,386,389,391:
 102. Ամերիկահայ հանրագիտակ տարեգիրք, 1925, էջ 325,327:
 103. Լույս տեղում, էջ 69,321-324: Թեոդիկ, նշվ. աշխ., 1926, էջ 506,507,522,724: Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., Ա տարի, 1912, էջ 74,248-251: Արշակ Ֆեթվաճեան. նկարիչ բանասէր, Նիւ Եօրք, աս.թ., էջ 11-12: Թեոդիկ, նշվ. աշխ., 1925, էջ 191,192: Mooradian, K. The Many Worlds of Arshile Gorky. Chicago, 1980, pp. 1,3-5. Թեոդիկ, Ամենուն տարեցոյցը, թիւ 9, Կ.Պոլիս, 1915, էջ 283: Mahakian, Ch., նշվ. աշխ., էջ 76,81:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

ա. ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ՖՈՆԴԵՐ

Հայաստանի Հանրապետության Պատմության Պետական Կենտրոնական Արխիվ (ՀՀ ՊՊԿԱ)

Ամենայն հայոց կաթողիկոսի դիվան.	Ֆոնդ 57, ցուցակ 1, գործ 563, ցուցակ 2, գործ 1889, ցուցակ 5, գործ 222:
Ն.Փիլիկյան ֆոնդ.	Ֆոնդ 408, ցուցակ 1, գործ 140:
Մ.Պոտուրյան ֆոնդ.	Ֆոնդ 425, ցուցակ 1, գործ 128:

Թուրքիո Հայոց Պատրիարքարանի Դիվան.

Ֆոնդ Ամերիկա, գործ 1880-1899 թթ.,	արձնագր. 122, թիվ - , թուղթ 2, արձնագր. 184, թիվ 32, թուղթ 1-2, արձնագր. 1207, թիվ 2, թուղթ 1-2:
գործ 1888-1920 թթ.,	արձնագր. 5435, թիվ 616, թուղթ 1-5, արձնագր. 18001, թիվ 1477, թուղթ 1-3, արձնագր. 18110, թիվ 1500, թուղթ 1-3:
գործ 1902-1905 թթ.,	արձնագր. 653, թիվ 37, թուղթ 1-3, արձնագր. 778, թիվ 982, թուղթ 1-5, արձնագր. 2664, թիվ 95, թուղթ 1-2:
գործ 1907 թ.,	արձնագր. 3633, թիվ - , թուղթ 1-3:
գործ 1910 թ.,	արձնագր. 5134, թիվ - , թուղթ 1-2:
գործ 1913 թ.,	արձնագր. 1163, թիվ - , թուղթ 1-2:
գործ 1914 թ.,	արձնագր. 624, թիվ - , թուղթ 1-2, արձնագր. 653, թիվ - , թուղթ 1-3:
գործ 1920 թ.,	արձնագր. - , թիվ 3337, թուղթ 1-2:
գործ 1921 թ.,	արձնագր. 194, թիվ - , թուղթ 1-2, արձնագր. 1670, թիվ - , թուղթ 1, արձնագր. 2449, թիվ - , թուղթ 1-2:

բ. ՀՐԱՏԱՐԱԿԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Աբրահամյան Ա.Գ., Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթականների պատմության, Խ. Բ., Երևան, 1967:
- Ալպոմ Հայ Կ. Խաչի, Իր քառասնամյակին առթիւ. 1910-1930, Պոստոն, 1930:
- Ալպոյաճեան Ա., Պատմութիւն հայ գաղթականութեան. Հայերու ցրումը աշխարհի գանազան մասերը (Սկիզբէն մինչեւ ժԱ դար Քրիստոսի), Խ. Ա, Գահիրէ, 1941:
- Ալպոյաճեան Ա., Պատմութիւն Մալաթիոյ հայոց, Պէյրուք, 1961:
- Ակն-եանց, Հայերն Ամերիկայում, Արեւք, 1893:
- Ամերիկյան դեսպան Հենրի Մորգենթաուի հուշերը և հայկական եղեռնի գաղտնիքները, Երևան, 1990:
- Անդրեասեան Ա., Համազգային առաքելութիւն. 1906-1981, ԱՄՆ, 1981:
- Անդրեասեան Ա., Պատմութիւն Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան Ամերիկայի Արեւմտեան շրջանակի, Լոս Անճելէս, 1981:
- Աշճեան Ա. Բենյ., Վիճակացոյց եւ պատմութիւն առաջնորդական թեմին Հայոց Ամերիկայի. 1948, Նիւ Եորք, 1949:
- Ասպարէզ: Ժողովածու տասնամեակի առթիւ (1908-1918), Ֆրեզնո, 1918:
- Ասպարէզ: Յիսնամեակ. 1908-1958, Ֆրեզնո, ա.թ.:
- Ատանալեան Վեր. Կ.Պ., Յուշարձան Հայ Աւետարանականաց եւ Աւետարանական Եկեղեցւոյ, Ֆրեզնո, 1952:
- Արշակ Ֆէթվաճեան. Եկարիչ բանասէր, Նիւ Եորք, ա.թ.:
- Բաբլոյան Մ.Ա., Հայ պարբերական մամուլը. Մատենագիտական համահավաք ցանկ (1794-1980), Երևան, 1986:
- Բախչինյան Ա., Ծագումով հայ եմ, Երևան, 1993:
- Բախտիկեան Ն. Աբեղայ, Յուշամատեան Հ.Մ.Ը.Մ.-ի. 1918-1958, Պէյրուք, 1958:
- Գաբրիէլեան Մ.Ս., Հայ ցեղը. Ազգային ատենախօսութիւններ, Նիւ Եորք, 1911:
- Գալօեան Ս., Շիրակի հայերի գաղթը դէպի Ամերիկա, Լոս Անճելէս, 1950:
- Գալֆաեան Կ. Աւագ Բենյ., Եղեմը, ա.տ., 1947:
- Թեոդիկ, Տիպ ու տառ, Կ.Պօլիս, 1913:
- Լազեան Գ., Հայաստանը եւ Հայ Դատը ըստ դաշնագրերու, Գահիրէ, 1942:
- Լազեան Գ., Հայաստան եւ Հայ Դատը (վաւերագրեր), Գահիրէ, 1946:
- Լեո, Երկերի ժողովածու, Խ. 4, Երևան, 1984:
- Լեւոնեանց Գ., Հայոց պարբերական մամուլը. Պատմական տեսութիւն սկզբից մինչեւ մեր օրերը (1794-1894), Ալեքսանդրապոլ, 1895:
- Լևոնյան Գ., Հայ պարբերական մամուլը. Լիակատար ցուցակ հայ լրագրութեան սկզբից մինչև մեր օրերը (1794-1934), Յերեվան, 1934:
- Խրիմեան Հայրիկ (Մահուան 50-րդ տարելիցին առթիւ), կազմեց Ա.Լ.Փոլատեան, Նիւ Եորք, 1957:
- Ծրագիր Ամերիկայի Սօցիալիստ Հայ Կազմակերպութեան, Պոսքըն, 1907:
- Կանոնագիր եւ գրացուցակ Ուէտը Դօպոքընի Հայկական Գրադարանի Միութեան (հիմնվ. 1905 թ.), Ու. Դոքսթըն, 1916:
- Կարապետեան Հ.Ռ., Լիակատար ցուցակ հայերէն լրագիրներու որոնք կը գտնուին Միխթարեան Մատենադարանին մէջ ի Վիեննա, 1794-1921, Վիեննա, 1924:
- Կիրակոսյան Ա., Հայ պարբերական մամուլի մատենագիտություն (1794-1967). Համահավաք ցանկ, Երևան, 1970:

Կիրակոսյան Ջ., *Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը (1914-1916 թթ.)*, Երևան, 1965:

Համառոտ տեղեկագիր Դ. Կ. Ազգային Բիւրօի գործունեութեան. 1915-1917 թթ., Թիֆլիս, ա.թ.: Համերաշխական բանակցութիւններ (1914-1915), Պօսթօն, 1916:

Հայ Աւետարանական եկեղեցին. Պատմական ակնարկ (1846-1986 թթ.), Բէյրութ, 1986:

Հայ քաղաքացիական փորձադատը Միացեալ Նահանգաց Շրջանային Դատարանին մէջ (Պաշտօնական ատենագրութիւն), ա.տ., 1925:

Հայկ Կ., *Խարբերդ եւ անոր ոսկեղէն դաշտը*, Նիւ Եորք, 1959:

Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւնը Քալիֆորնիոյ մէջ, Ֆրեզնո, 1923:

Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւն. - Իր անցեալը, իր ներկան, իր ապագան, Փարիզ, 1929:

Հ.Յ.Դ. վաթսուներեակ (1890-1950), կազմեց Վրացեան Ա., Պոսթըն, 1950:

Հովիւ Եղեմի, *Եղեմական յուշարձան եւ Էջմիածնական յուշեր. Չոն Եղեմի հիմնարկութեան եւ Եղեմի հովիւի ուսուցչութեան յիսնամեակներուն*, Ֆրեզնո, 1950:

Ղազար-Չարըզ, *Յուշամատեան Բարձր Հայքի. Կարհնապատում*, Պէյրութ, 1957:

Ճակատագրական դէպքեր հայ պատմութեան մէջ, ա.տ., ա.թ.:

Եիզնէնեան Մ.Գ., *Խարբերդ եւ իր զաւակները*, Ֆրեզնո, 1955:

Եիզնէնեան Մ.Գ., *Պատմութիւն ամերիկահայ քաղաքական կուսակցութեանց (1890-1925)*, Ֆրեզնո, 1930:

Մալխաս, *Ապրումներ*, հ. Ա, Պոսթըն, 1931:

Մանգիկեան Բ., *Տօնական օրերու եւ այլազան նիւթերու պատմականը*, Լոս Անճելոս, 1986:

Մատաղճեան Թ., *Յուշամատեան Թոմարգայի*, Պէյրութ, 1959:

Մարտիրոսեան Լ., *Ամերիկահայութիւնը երէկ եւ այսօր*, Պէյրութ, 1973:

Մարտունի Ա. (Մյասնիկյան Ա.), *Կուսակցութիւնները գաղութահայության մէջ*, Թիֆլիս, 1924:

Մելիտինեցի Գ., *Նախնիներ (1915-1918)*, Պոստոն, 1929:

Մեր գաղափարն ու գործը. Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան Միութեան երեսնամեակին առիթով, Ֆրեզնոյ, 1952:

Միքայելյան Վ., *Ղրիմի հայկական գաղութի պատմություն*, Երևան, 1964:

Մկունդ Տ., *Ամիտայի արձագանքներ*, Ուիհոքըն, 1950:

Մկունդ Տ., *Հայ կղերն Ամերիկայի մէջ*, ԱՄՆ, 1945:

Մրմըրեան Դ., *Թրքահայոց հին վաճառականութիւնն եւ վաճառականը, 1740-1890*, Կ.Պոլիս, 1908:

Յուշամատեան Մեծ Եղեմի. 1915-1965, Պէյրութ, 1965:

Յուշամատեան Մուսա Լերան, խմբ. Մ.Գուշագճեան, Պ.Մատուռեան, Պէյրութ, 1970:

Յուշամատեան. Ֆրեզնոյի նորահաստատ Սբ. Պօղոս Սայր եկեղեցին եւ Հայաստանեայց Առաքել. Սբ. եկեղեցին Գալիֆորնիոյ հայ գաղութին մէջ, Ֆրեզնո, 1953:

Յուշապատում Հ.Յ.Ղաշնակցութեան. 1890-1950, Բոստոն, 1950:

Նուազը Դ. Դեռնդեայ Մ.Ալիշանեան Միթարեան Վարդապետի. Մաղթունի, հ. Բ, Վենետիկ, 1857:

Ոսկեմատեան Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան, Արժաբեայ Յորելեան. 1906-1931, հ. Ա, Բարիզ, 1935:

Չագնագճեան Յ.Յ., *Ընդարձակ պատմութիւն հայոց սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը*, Պօսթըն, 1917:

Պատմութիւն Պաղմատան, Պոսթըն, 1966:

Պարթեւեան Ա., *Արարա. Հայկական Լեզունը*, Ալեքսանդրիա, 1919:

Պարսամեան Ա., *Յուշարձան Ջերմուկի*, Պոսթըն, 1969:

Պետրոսյան Դ., *Հայ պարբերական մամուլի բիբլիոգրաֆիա (1794-1900)*, հ. I, Երևան, 1956:

Պետրոսյան Դ., *Հայ պարբերական մամուլի բիբլիոգրաֆիա (1900-1956)*, հ. II, Երևան, 1957:

Պոտուրեան Դ.Ս., *Հայ մամուլը տասնեւհինգ տարուան մէջ. 1894-1909 թթ.*, Վենետիկ, 1909:

Պօյաճեան Տ.Յ., *Հայկական Լեզունը. Պատմական յուշագրութիւն*, Ուօթթաւուն, 1965:

Սահակյան Ռ.Գ., *Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները և Կիլիկիան. 1919-1921 թթ.*, Երևան, 1970:

Սահմանադրութիւն եւ կանոնագրութիւն Հայ Ազգային Միութեան Ամերիկայի, Պօսթօն, 1917:

Սահմանադրութիւն Հոգեւոր կառավարութեան Հայաստանեայց Ս. եկեղեցւոյ Առաջնորդական վիճակին Ամերիկայի, Վենետիկ, 1903:

Սարաֆեան Գ.Ա., *Փունջ մը խմբագրական ու հրապարակագրական էջերու*, հ. Բ, ա.տ., ա.թ.: *Տեղեկագիր Հայ Ազգային Միութեան Ամերիկայի. 1917-1921 թթ.*, Պոստոն, 1922:

Տրդատեան Տ., *Յաղք եւ յաղթեցիները*, Պոսթըն, 1959:

Ուղեցոյց Նիւ Եորքի եւ շրջակայքի հայ գաղութներու, ա.տ., 1930:

Քատանամեակ (1903-1943) Երիտասարդ Հայաստան-ի, Նիւ Եորք, 1944:

Քատունի Վեր. Ե.Ա., *Լուսաշաւիղ. Պատմութիւն Հայ Աւետարանական շարժման (1846-1946)*, Պէյրութ, 1947:

Օրմանեան Մաղաքիա Արք., *Ազգապատում. Հայ Ուղղափառ եկեղեցւոյ անցքերը սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը յարակից ազգային պարագաներով պատմութեամբ*, Մասն Երրորդ (1808 տարին մինչեւ 1909), Երուսաղէմ, 1927:

Adamic, L. *A Nation of Nations*. New York, London, 1945.

Adams, J.T. *The Epic of America*. Boston, 1932.

The Armenian Church. A Brief Outline of Her History and Historical Sees. New York, 1973. *Armenian General Benevolent Union. Historic Outline. 1906-1946*. New York, 1948.

The Armenians in Massachusetts. Boston, 1937.

Arpee, L. *A Century of Armenian Protestantism. 1846-1946*. New York, 1946.

Arpee, L. *A History of Armenian Christianity from the Beginning to Our Own Time*. New York, 1946.

Ashjian, Archbishop M. *The Armenian Church in America*. New York, 1995.

Atamian, S. *The Armenian Community*. New York, 1955.

Avakian, A.S. *The Armenians in America*. Minneapolis, 1977.

Bakalian, A. *Armenian-Americans: From Being to Feeling Armenian*. New Brunswick, London, 1993.

Barsumian, N. *Stowaway to Heaven*. Ohio, 1961.

Boghossian, H.B. *Highlights of Armenian History and Its Civilization*. USA, 1957.

Buxton, N., Buxton, Rev. H. *Travel and Politics in Armenia*. London, 1914.

Chandras, K.V. *Arab, Armenian, Syrian, Lebanese, East Indian, Pakistani and Bangla Deshi Americans: A Study Guide and Source Book*. San Francisco, 1977.

Danilov, D.P. *Immigrating to the USA, Canada*, 1983.

Gates, C.F. *Not to Me Only*. Princeton, 1940.

Gavian, R.W., Hamm, W.A. *The American Story*. Boston, 1945.

Greene, Rev. J.K. *Leavening the Levant*. Boston, New York, Chicago, 1916.

Henry, Sh.E. *Cultural Persistence and Socio Economic Mobility: A Comparative Study of Assimilation Among Armenians and Japanese in Los Angeles*. San Francisco, 1978.

Historical Statistics of the United States. Colonial Times to 1957. Washington, 1960.

Hovannisian, R.G. *Armenia on the Road to Independence 1918*. Berkeley, Los Angeles, 1967.

- Hovannisian, R., ed. *The Armenian Image in History and Literature*. Malibu, 1981.
- Hovannisian, R.G. *The Republic of Armenia*. Vol. I (1918-1919). Berkeley, Los Angeles, London, 1974.
- Hovannisian, R.G. *The Republic of Armenia*. Vol. II (1919-1920). Berkeley, 1982.
- Kelty, M.G. *The Beginning of the American People and Nation*. Boston, 1937.
- Lang, D.M. *The Armenians. A People in Exile*. London, 1981.
- Mahakian, Ch. *History of Armenians in California*. A Thesis. California, 1935.
- Malcom, V.M. *The Armenians in America*. Boston, Chicago, 1919.
- Mirak, R. *On New Soil. The Armenian Orthodox and Armenian Protestant Churches in the New World to 1915* (R.M. Miller, T.D. Marzik, ed. *Immigrants and Religion in Urban America*. Philadelphia, 1977).
- Mirak, R. *Torn Between Two Lands. Armenians in America, 1890 to World War I*. Cambridge, 1983.
- Mooradian, K. *The Many Worlds of Arshile Gorky*. Chicago, 1980.
- The National Experience. A History of the United States*. New York, 1963.
- Papazian, K.S. *Merchants from Ararat*. New York, 1979.
- Recent Studies in Modern Armenian History*. Cambridge, 1972.
- Sarafian, K.A. *History of Education in Armenia*. La Verne, 1930.
- Tashjian, J.H. *The Armenians of the United States and Canada*. Boston, 1947.
- Tootikian, V.H. *The Armenian Evangelical Church*. Detroit, 1982.
- Wallis, W.D. *Fresno Armenians (to 1919)*. Lawrence, 1965.
- Wertsman, V. *The Armenians in America. 1618-1976. A Chronology & Fact Book*. New York, 1978.
- Wynar, L.R., Wynar, A. *Encyclopedic Directory of Ethnic Newspapers and Periodicals in the United States*. Littleton, 1976.
- Yeretzian, A.S. *A History of Armenian Immigration to America with Special Reference to Conditions in Los Angeles*. A Thesis. California, 1923.
- Zakian, Ch.H., ed. *The Torch was Passed. The Centennial History of the Armenian Church of America*. New York, 1998.

գ. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- Ամերիկահայ հանրագիտակ տարեգիրք*, կազմ. Յ. Խաչմանեան, Պոսթըն, 1925:
- Ամերիկահայ հանրագիտակ տարեգիրք*, կազմ. Յ. Խաչմանեան, Պոսթըն, 1926:
- Ամերիկահայ ուսանող. Տեղեկագիր Ամերիկահայ Ուսանողական Միութեան. Մայիս, 1914, Նիւ Եորք, 1914:*
- Արշալոյս պատկերազարդ տարեգիրք, պատրաստեց Ա. Մելիքեան, Գ տարի, Ֆրեզնո, 1922:*
- Թեոդիկ, *Ամենուն տարեցոյցը*, թիւ 9, Կ. Պօլիս, 1915:
- Թեոդիկ, *Ամենուն տարեցոյցը*, ԺԵ տարի, Կ. Պօլիս, 1921:
- Թեոդիկ, *Ամենուն տարեցոյցը*, ԺԶ տարի, Կ. Պօլիս, 1922:
- Թեոդիկ, *Ամենուն տարեցոյցը*, ԺԺ տարի, Վիեննա, 1925:
- Թեոդիկ, *Ամենուն տարեցոյցը*, 20-րդ տարի, Վենետիկ, 1926:
- Հակոբյան Գ., *Հայերի գաղթը ԱՄՆ. «Լրաբեր հասարակական գիտությունների»*, թիվ 12, Երևան, 1986:

- Հակոբյան Գ., *Հայերի տեղաբաշխումն ԱՄՆ-ում (19-րդ դարի վերջ-20-րդ դարի սկիզբ)*, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», թիվ 7, Երևան, 1987:
- Հայ տարեգիրք Տիբորոյթի եւ շրջակայից. 1930-1931. Առաջին տարի, ա.տ., ա.թ.:*
- Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, հ. I, Երևան, 1974:*
- Հնչակեան տարեգիրք (Ամերիկայի շրջանի), Ա տարի, Փրավիտնես, 1931:*
- Հնչակեան տարեգիրք (Ամերիկայի շրջանի), Բ տարի, Փրավիտնես, 1932:*
- Ղարիբջանյան Ա.Գ., ԱՄՆ-ի կոմունիստական կուսակցության հայկական ֆեդերացիայի գործունեությունը 1919-1924 թթ., «Բանբեր Հայաստանի Արխիվների»*, թիվ 2, Երևան, 1977:
- Մանկունի Ն.Լ., Ամերիկահայ գաղութի պատմությունից, «Պատմա-բանասիրական հանդես», թիվ 1, Երևան, 1962:*
- Մուշեղ Եպիսկոպոս, Ամերիկահայ տարեցոյցը, Ա տարի, Պոստոն, 1912:*
- Մուշեղ Եպիսկոպոս, Ամերիկահայ տարեցոյցը, Բ տարի, Պոստոն, 1913:*
- «Նաւասարդ ամսագիր»*, թիւ 94, Կլենտլլ, 1990:
- The Armenian Review*. Vol. 7(3). Boston, 1954.
- Megerdichian, R. *The Armenian Churches in North America: Apostolic, Protestant and Catholic. A Geographical and Historical Survey (Society for Armenian Studies. Occasional Papers. No. 2)*. Cambridge, 1983.
- Mirak, R. *Armenians* (S. Thernstrom, ed. *Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups*). Cambridge, London, 1981.
- «Ազգ»*, Պոստոն, 1908-1910:
- «Ասպարտգ»*, Ֆրեզնո, 1909-1911, 1913-1914:
- «Երկրի ծայնը»*, Թիֆլիս, 1908:
- «Եփրատ»*, Ուորքեսթեր, 1898:
- «Կոչնակ»*, Պոստոն, Նիւ Եորք, 1901, 1905-1913:
- «Հայրենիք»*, Նիւ Եորք, Պոստոն, 1899-1903, 1905-1909, 1912-1914:
- «Հայրենիք ամսագիր»*, Պոստոն, 1923-1924:
- «Զայն հայրենեաց»*, Պոստոն, 1903-1905:
- Outlook*, New York, 1920.

THE HISTORY OF THE ARMENIAN COMMUNITY OF THE UNITED STATES OF AMERICA (From the Beginning to 1924)

Knarik Avakian

A thorough study of the history of the origin and development of the largest and most organized Armenian community in the United States of America is timely and of primary importance as an important link in the whole chain of the studies of the history of the Armenian Diaspora and of the American ethnic groups.

Under various historical circumstances, the Armenians were compelled to leave their native land and to migrate to different countries of the world, including the USA, for individual, educational, economic, political, cultural, religious and other purposes.

Historically reliable documents reveal that even at the beginning of the 17th century a few Armenians were among the first European settlers in North America (in 1618, the first Armenian, John Martin, set foot in the newly-formed American colony of Virginia and became a tobacco-dealer). Any record concerning the exact number of the first Armenian settlers does not exist, but it is known that they were engaged in the different spheres of the economic and spiritual life of the New World.

The settlement of these few individuals in America at that given period was not connected with the subsequent massive emigration to the USA.

The main stream of Armenian emigrants to USA has started in the first half of the 19th century as a result of the illuminative activity developed by the American protestant missionaries in Ottoman Turkey. The American Board of Commissioners for Foreign Missions, the object of which was "to spread the Bible throughout the world," organized, with the help of the Armenian Mission in 1831 in Constantinople, evangelical sermons, precepts and inspiring talks about the New World, stimulating the national spiritual and conscious awakening and creating a western outlook among the Armenian youth, which groped in an atmosphere of suzerainty of patriarchal customs. The migration of the Armenian youth (especially from Constantinople) to American higher and first-rate educational institutions began in 1834.

In the second half of the 19th century, after the enthronement of Sultan Abdul

Hamid II in 1876 and the Russian-Turkish war of 1877-1878, the exodus of Armenian (Western Armenian) craftsmen and tradesmen from their native cradles acquired a new impetus due to persecutions and economic collapse in Ottoman Turkey. This migration was encouraged also by the revival of the economic, social and political life in the USA following the American Civil War (1861-1865), and already at the beginning of the 1870s, the number of Armenians in the USA had reached 70.

From the 1880s, when the American missionary activities (foundation of churches, schools, colleges and other cultural centers) developed and spread nearly in all the large centers of Ottoman Turkey, the emigration of the Armenians, mainly bachelors (95%), almost from all the provinces and particularly from Harpoot (40%) increased. Among them were peasants burdened under heavy taxes, expropriated workmen, people looking for employment, as well as a number of middle-class tradesmen. Rich Armenian merchants, who had already extended their commercial activities in the European markets, still abstained from migrating to the USA. Near the end of 1880s, the United States, where already 1.500 Armenians lived, had also become a political asylum and a field of free activities for the members of the Armenian revolutionary parties (Hnchakian, Dashnaktsakan).

Most of the Armenian immigrants, who had left their native land for educational, economic and partly for political reasons, regarded the United States as a temporary place for living, studies, employment and fortune. Their majority had no intention to settle there forever and wished to return back to their native cradles after acquiring some material fortune, which would improve the life conditions of their families. Finding favorable social-economic conditions and freedom in the New World, a certain number of Armenians settled gradually there and thereby reduced the number of people returning to the Homeland. Nevertheless, these settlers did not break contacts with their Motherland and they supported their family members materially and morally, promoting further emigration of Armenians.

As a result of continuous violence and massacres against the Armenians in Ottoman Turkey in the 1890s, the former individual departure of Armenians to the US turned into a mass emigration having political, cultural and religious reasons. It included also Armenians from almost all regions of the Empire (Harpoot, Sivas, Erzerum, Trabizon, Bitlis, Cilicia, etc.), who escaped the danger of physical extermination. Thus, if, in 1894, there were about 3.000 Armenians in the US, in 1900 their number had attained 15.000-20.000, even 25.000 according to certain data. These numbers are approximate, since the US Immigration Commission Office began to register the new immigrants according to their national origin starting only from 1899.

Beginning from 1904, the USA became a permanent place of residence also for Armenians (Eastern Armenians) leaving the Russian Empire for economic (the pioneers were the Moosheghians from the village of Gharaghala, region of Kars) and later for political reasons. They received encouraging information about the New World from the Dookhobors and the Molokans exiled to the Caucasus (mainly to the Shirak plain) by Czarist Russia in the 19th century following religious persecutions. The number of emigrants from Russia was not great compared to that from Ottoman Turkey due to milder national oppression

and to more satisfactory economic conditions prevailing in Czarist Russia. The extensive emigration of Armenians from Russia to the US started at the beginning of the century (from Alexandrapol, Igdir, Koghbi, Tiflis, Karabagh, Yerevan, etc.), decreased during the First World War, then it slightly increased again in 1917 as a result of the political chaotic situation in the Russian Empire. On the whole, more than 3.500 Armenians left Eastern Armenia for the US during the years 1899-1924.

With the proclamation of "democratic freedom" in 1908 by the Young Turks who came to power in the Ottoman Empire, the emigration of the Armenians to the US was reduced, but it did not stop. A year later, in 1909, the Adana massacres gave a new impetus to the emigration of Armenians horrified by the idea of physical annihilation; it involved not only Cilicia, but also almost all the regions of the Ottoman Empire. On the whole, 51.950 Armenians migrated to the US during the years 1899-1914, predominantly bachelors and those who temporarily left their families in the Homeland.

During the First World War, the emigration to the US continued despite the wartime prohibition policy imposed by the Ottoman government, and 3.620 Armenians left for the US during the years 1915-1919, for the most part those who were miraculously rescued from the Genocide or had lost their families, as well as orphans.

The rise of the Kemalist movement in Turkey, accompanied by the periodical massacres and deportations of Armenians and also the fall of the First Republic of Armenia (1918-1920) gave a new start to the emigration of Armenians, reaching the record number of 10.212 in 1921. These were Armenian survivors collected from the Turkish harems, from non-Christian families, from camps and orphanages by the help of Armenian and American relief organizations.

The new international political relations created after the First World War brought about also a change in the US Immigration policy, and the National Origins Quota was introduced in 1924, limiting to a great extent the immigration of Armenians. At that time more than 120.000 Armenians were living in the US.

Thus, the emigration of Armenians to the US, which, at the beginning, was of a temporary character and was impelled by educational and economic reasons, was subsequently transformed into a mass exodus following the periodical massacres, slaughter and Genocide organized in Ottoman Turkey against the Armenians (1894-1896, 1909, 1915, 1920-1922); this mass emigration involved tens of thousands of Armenians of both sexes, of various ages and social groups deprived of the prospects of a safe economic, political, cultural and religious life.

As time went by, the Armenian immigrants in the US spread throughout the whole country and settled in nearly all the states, especially in those regions where larger Armenian communities existed (New York, Massachusetts, Rhode Island, Illinois, California, Michigan, Pennsylvania, New Jersey, Connecticut, Wisconsin and other regions). There was, among the Armenians, a tendency to migrate within the US, especially from the eastern states to the western ones, which took place according to a certain pattern: at first, beginning from 1834, young bachelors and males who had left their families in their Homeland and hoped to return back there, settled in the educational (mainly New York city) and industrial (mainly Worcester city) areas. Subsequently, in particular from the 1880s, as a result of the increase in the number of immigrants in the US and the decrease

in job opportunities in the eastern states and the arrival of wives and children, the Armenians gradually moved to the north-eastern, northern, central, central-western and western (particularly to the agricultural state of California) regions of the US.

Taking advantage of the numerous and varied opportunities and freedom, the Armenian settlers in the US were engaged in different professions and occupations and devotedly contributed, with their mental and physical abilities, to the progress of the host country. Owing to their laborious character, moderate and modest mode of life, the Armenian-Americans achieved considerable success, gained a fair amount of property and essentially improved their economic situation and life conditions, gradually adapting themselves to the new life conditions and customs.

As the Armenians settled and increased in number in the New Land, their spiritual and cultural life developed and became gradually more organized; factors having an important role and significance for the preservation of the nation were created, such as the church (the first, the Armenian Evangelical and the Armenian Apostolic churches were established in Worcester in 1881 and 1891 respectively), the school (the first Armenian-American Vardookian school was established in New York in the late 1880s) and the periodical press (the first Armenian-American newspaper "Aregak" ("Sun") was published in Jersey City in 1888), forming definitively the Armenian community of the United States of America.

Compared with the other ethnic groups in the US, the level of literacy of the Armenian settlers was much higher, since they always had attached great importance to education; consequently the community became more and more viable thanks to the growing number of qualified scientists, professors and teachers.

The favorable social and moral atmosphere prevailing in the New World greatly fostered also the formation and development of the Armenian-American distinctive cultural life from the beginning of the 20th century and enhanced the self-manifestation of skillful and talented people in different fields of art (literature, performing arts, music, painting and photography).

With a view to reassembling and organizing the Armenian emigrants and exiles in the US, to preserving the Armenian spirit, consciousness, image, character, language and traditions in the American assimilating atmosphere, as well as to making the ties with the native cradle and people more effective and more durable, a great number of diverse unions, organizations, parties, societies and clubs were created in the US.

During the years of the First World War and the following years which were disastrous for the Armenian people, the Armenian community of the US, assembling its entire intercommunal intellectual, financial, public and political resources, has assisted the Motherland and its people by all the possible diplomatic, political, military and human means and has taken part in the enterprises aiming at the defense of the Armenian Action in Europe and in the USA.

The calamitous political situation created in Ottoman Turkey following the First World War and in Czarist Russia, as well as the loss of confidence in the Allied States destroyed in the soul of thousands of emigrants the sacred dream of returning to their Homeland and they definitively established in the New Land of their adoption.

ИСТОРИЯ АРМЯНСКОЙ КОЛОНИИ СОЕДИНЕННЫХ ШТАТОВ АМЕРИКИ (от начала до 1924 г.)

Киарик Авакян

Всестороннее изучение истории образования и развития самой большой и организованной армянской колонии Соединенных Штатов Америки более чем актуально и первостепенно как важное звено в исследовании истории Армянской Диаспоры и американских этнических групп.

В течение веков армяне под влиянием различных исторических обстоятельств вынуждены были покидать свои исконные земли и эмигрировать в различные страны мира, в том числе и в США, исходя из индивидуальных, образовательных, экономических, политических, культурных, религиозных и других причин.

Из исторических достоверных документов становится ясно, что еще с начала XVII в. в числе переселенцев из Европы в Северную Америку были и первые малочисленные армяне (в 1618 г. первый армянин, персидский подданный Джон Мартин, вступил на новоорганизованную американскую Колонию Вирджиния и стал табакоделом). О числе этих первых армян никаких записей не сохранилось, но ясно, что они были вовлечены в различные сферы экономической и духовной жизни Новой Земли.

Поток этих пионеров не определял целеустремленную эмиграцию армян из родных мест, который выявился в течение следующих годов. Главный приток армян в США начался с первой половины XIX в. вследствие просветительской деятельности американских протестантских миссионеров в османской Турции. Американский Всеобщемиссионерский Совет по Внешним Миссиям, цель которого была "распространить Евангелие по всему миру," с помощью Армянской Миссии (1831 г., Константинополь), причастил армян евангелистским молитвам и наставлениям, передавал новейшие знания и осуществлял вдохновительные беседы о Новой Земле, тем самым стимулируя духовному и сознательному пробуждению нации, блуждающей в условиях господства патриархальных нравов, а также создавая западный взгляд у армянской молодежи. В 1834 г. начался образовательный сдвиг армянской молодежи (особенно константинопольской) в американские высшие и прогрессивные учебные заведения.

Со второй половины XIX в., после воцеления на престол Абдул Гаида II в 1876 г. и русско-турецкой войны 1877-1878 гг., угнетение армян османской Турции

(западные армяне) усилилось, а экономическая жизнь сползла вниз, способствуя экономическому сдвигу армян со своих родных мест, включая также ремесленников и торговцев. Миграции способствовало также оживление экономической, социальной и политической жизни США особенно после Гражданской Войны (1861-1865 гг.) по объединению страны. Уже в начале 1878-ых в США было 70 армян.

С 1880-х, в результате распространения и углубления образовательно-просветительской деятельности (основание церквей, школ, колледжей и других культурных центров) практически в каждой населенной армянами местности османской империи возрос армянский сдвиг в США, в большинстве своем включая молодых холостяков (95%) практически с каждого региона страны, преимущественно с Харберта (40%). Продолжающийся сдвиг включал и обремененных под тяжестью податей налогов крестьян, экспроприированных рабочих, а также ряд рабочих среднего ранга. Богатые армянские купцы, которые уже распространили свою деятельность на европейских рынках, воздерживались от проникновения в США. Начиная с конца 1880-х годов, США, имевшие уже 1.500 армян, стали также местом политического убежища и свободным полем деятельности для представителей армянских революционных партий (гнчакская, дашнакская).

Для большинства вышеупомянутых армян, уезжавших по образовательным, экономическим и частично политическим мотивам, Америка была временным местом пребывания, учебы, работы и удачи. Большинство из них не имели намерений обосноваться в США; они желали возвратиться в свои родные края после приобретения определенных материальных благ, в целях улучшения материального положения своих семей. В то же время армяне, встретив благоприятные социально-экономические условия и свободы на Новой Земле, обосновывались там, уменьшая таким образом число возвращающихся. Тем не менее они не разрывали своих связей с Родиной: материально и морально поддерживали членов своих семей, тем самым способствуя новому сдвигу своих земляков.

В результате продолжающегося насилия, погромов и резни армян в османской Турции в 1890-х годах прежний индивидуальный сдвиг армян в США перерос в массовую эмиграцию по политическим, культурным и религиозным мотивам. Она включала армян практически с каждой части империи (Харберт, Свиз, Эрзерум, Трабзон, Битлис, Киликия и т.д.), не желавших стать жертвами физической расправы. Уже в 1894 г. в США находилось около 3.000, а в 1900 г. — 15.000-20.000 (по другим источникам 25.000) армян. Приведенные цифры приблизительны, так как только после 1899 г. Иммиграционная Комиссия США начала регистрировать новоприезжих иммигрантов по их национальному происхождению.

Начиная с 1904 года, США стали и перманентным местом проживания восточных армян, которые уезжали из Российской империи по экономическим (пионерами были Мушегяны с Карского села Каракала), позже и политическим причинам. Положительную информацию о Новой Земле они получали от духовоборов и молоканов, которые по религиозным мотивам были выселены на Кавказ (особенно в Ширакскую степь) царской Россией в XIX веке. В сравнении с западными армянами, восточно-армянская эмиграция не была большой в силу слабости национального угнетения и более или менее удовлетворительного экономического положения,

которое существовало в царской России. Восточно-армянская эмиграция (из Александрополя, Игдира, Когба, Тифлиса, Карабаха, Еревана и т.д.) в США, достигшая больших размеров в начале века, уменьшилась в годы Первой мировой войны, затем в 1917 г. она вновь несколько увеличилась вследствие нестабильной политической ситуации в Российской империи. В целом более чем 3.500 армян уехало из Восточной Армении в США в течение 1899-1924 гг.

С провозглашением в 1908 г. пришедших к власти в османской империи младотурками "демократических свобод" армянская эмиграция в США уменьшилась, но не прекратилась. Год спустя, в 1909 г., резня в Адане убавила эмиграцию на Новую Землю, включая не только киликийских армян, но и армян почти каждого региона османской империи. В течение 1899-1914 гг. в целом 51.950 армян эмигрировало в США, преимущественно холостяки и те, которые временно оставили свои семьи на Родине.

В течение Первой мировой войны эмиграция в США продолжалась, несмотря на запретную политику военного времени османского правительства. С 1915 по 1919 гг. 3.620 армян эмигрировало в США, которые в своем большинстве состояли из лиц, переживших Армянский Геноцид (1915 г.): то были люди, которые чудом были спасены, потеряли своих родных, раздробленные семьи, сироты.

Подъем кемалистского движения в Турции, сопровождаемый постоянными погромами и депортациями армян, а также падение Первой Армянской Республики (1918-1920 гг.) дали новый толчок армянской эмиграции, кульминацией которой стала эмиграция 10.212 человек в 1921 году. То были пережившие Геноцид армяне, которые с помощью армянских и американских благотворительных организаций были подобраны из турецких гаремов, нехристианских семей, лагерей и сиротских домов.

В связи с новыми международно-политическими отношениями, сложившимися после Первой мировой войны, иммиграционная политика США также изменилась. Закон 1924 г. о Квоте Национальных Происхождений стал граничащей чертой и для армянской эмиграции. В то время в США проживало более чем 120.000 армян.

Итак, армянский сдвиг в США, который вначале носил временный характер (по индивидуальным, образовательным и экономическим мотивам), превратился в массовую эмиграцию в результате периодических погромов, резни и Геноцида 1894-1896, 1909, 1915, 1920-1922 годов. Она (эмиграция) включала десятки тысяч армян разных поколений и социальных слоев со всех регионов страны.

Со временем армянские иммигранты Америки расселились по всей стране, поселившись почти в каждом штате и отдавая предпочтение районам с большим армянским скоплением (Нью-Йорк, Массачусетс, Род-Айленд, Иллинойс, Калифорния, Мичиган, Пенсильвания, Нью-Джерси, Коннектикут, Висконсин и т.д.). Армянам Америки была присуща постоянная миграция, особенно с восточных штатов на запад. В этом была своя закономерность: вначале, начиная с 1834 г., холостяки и молодые мужчины, оставшие свои семьи на родине с целью возвращения домой, в основном поселились в восточных учебных (Нью-Йорк) и индустриальных (Уоркестер) районах. В дальнейшем, особенно с 1880-х, вследствие исторических событий, приведших к росту числа армян в США, убавлению рабочих мест в восточных штатах, а также, исходя из необходимости воссоединения семей, прибытия жен и детей, — все это

способствовало постепенному расселению армян в Северо-Восточные, Северные, Центральные, Центрально-Западные и Западные (в основном сельскохозяйственная Калифорния) районы.

Армяне США, используя широкие и разносторонние возможности и свободу, вовлекались в разного рода профессии и занятия, свои умственные и физические способности всецело отдавая служению предпочтительным сферам, а также внося свой вклад в дело прогресса и процветания гостепреимной страны. Американские армяне достигли существенных успехов благодаря кропотливой работе, своим скромным трудом достигли значительных успехов, стали собственниками состояний, существенно улучшив свое экономическое и бытовое положение, постепенно адаптируясь к условиям и нравам, быту и обычаям новой жизни.

В связи с ростом числа армян и постепенным их обоснованием на Новой Земле, развивалась также американо-армянская церковно-культурная жизнь, были созданы предпосылки для национального самосохранения на чужбине: церковь (первые американо-армянская Евангельская (1881 г.) и Апостольская (1891 г.) церква были созданы в Вустере), школа (первая американо-армянская школа Вардукян была создана в Нью-Йорке в конце 1880-х годов), периодическая печать (первая американо-армянская газета "Арегак" ("Солнышко") была издана в Нью-Джерси, 1888 г.), которые в целом способствовали организации армянской колонии Соединенных Штатов Америки.

В сравнении с иными этническими группами США, уровень грамотности армян в целом был велик, так как обучение для них имело важнейшее значение. В результате — колония стала более жизнеспособной благодаря своим постепенно увеличивающимся передовым ученым, преподавателям и учителям.

Наличие благоприятной морально-психологической атмосферы на Новой Земле начиная с XX в. способствовало организации и развитию американо-армянской культурной жизни и различных сфер искусства (литература, актерство, музыка, изобразительное искусство, фотоискусство и т.д.), самовыражению умелых и талантливых лиц.

Для объединения и организации иммигрантов армянского происхождения, сохранения национального духа и менталитета, характера и имиджа, языка и традиций в новом американском обществе, а также для сохранения более дельной и прочной связи между родной землей и народом, были созданы множество разных союзов, организаций, партий, ассоциаций и клубов, осуществлявших полезную деятельность на благо колонии.

В ставшим роковым для армян годы Первой мировой войны (и после), американские армяне объединили весь свой умственный, финансовый, социальный, политический и прочий потенциал в целях оказания дипломатической, политической, военной, людской и прочей всевозможной помощи родной стране и народу. Они активно участвовали в акциях в защиту Армянского Вопроса в Европе и в США.

Политическая нестабильность и кризисная ситуация в османской Турции и в царской России после Первой мировой войны, а также потеря веры к союзным государствам, уничтожили заветную мечту многих эмигрантов о возвращении на Родину, окончательно обосновав их на Земле Обетованной.

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

Քնարիկ Ավագյանը ծնվել է 1968 թ. Երևանում, մտավորականների ընտանիքում:
 1985 թ. Ոսկե մեդալով ավարտել է Երևանի Եղիշե Չարենցի անվան անգլիական
 քերականության միջնակարգ դպրոցը:
 1985-1990 թթ. սովորել է Երևանի պետական համալսարանի Պատմության
 բաժնում՝ մասնագիտանալով Ընդհանուր պատմության ասպարեզում:
 1991-1994 թթ. ուսումնառությունը շարունակել է Հայաստանի Հանրապետության
 Գիտությունների Ազգային Ակադեմիայի ասպիրանտուրայում: Պատմության ինստիտուտի
 Հայ գաղթավայրերի պատմության բաժնում պատրաստել է դիսերտացիոն աշխատանք
 «Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հայ գաղութի պատմությունը (Սկզբնավորումից մինչև
 1924 թ.)» քննադատ, որը պաշտպանել է 1995 թ.՝ ստանալով պատմական գիտությունների
 թեկնածուի գիտական աստիճան:
 Հեղինակ է նաև գիտական մի շարք հոդվածների, որոնք լույս են տեսել Հայրենիքում
 և Սփյուռքում: Մասնակցել է հանրապետական և միջազգային գիտաժողովների:
 1995 թվականից աշխատում է ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտում, իսկ 1998
 թվականից՝ նաև Հայկական Հանրագիտարանի խմբագրությունում:
 Ներկայումս հեղինակն իր ուսումնասիրությունները շարունակում է ԱՄՆ-ի հայ
 գաղութի նորագույն շրջանի պատմության ուսումնասիրման ուղղությամբ:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	9
I. ՀԱՅԵՐԻ ՀՈՍՔԸ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԻԱՑՅԱԼ ՆԱԴԱՆԳՆԵՐ ԵՎ ԱՄԵՐԻԿԱԴԱՅ ԳԱՂՈՒԹԻ ԿԱԶՄԱԿՈՐՈՒՄԸ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	13
ա. Հայերը գաղութային ժամանակաշրջանի Ամերիկայում (XVII դ. սկիզբ – XVIII դ. առաջին կես) -	-	-	-	-	-	-	-	-	-	13
բ. Հայերի պանդխտությունը և գաղթը ԱՄՆ (1834 -1924 թթ.)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	17
II. ՀԱՅԵՐԻ ՏԵՂԱԲԱՇԽՈՒՄԸ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ԱՄՆ-ՈՒՄ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	47
ա. Հայերի տեղաբաշխումը	-	-	-	-	-	-	-	-	-	47
բ. Հայերի զբաղմունքները	-	-	-	-	-	-	-	-	-	52
գ. Ամերիկահայերի կենսամակարդակը	-	-	-	-	-	-	-	-	-	75
դ. Ամերիկահայ ընտանիքը. կենցաղն ու բարքերը	-	-	-	-	-	-	-	-	-	79
III. ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	89
ա. Ամերիկահայ միություններ, կազմակերպություններ, կուսակցություններ, ընկերություններ և ակումբներ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	89
բ. Ամերիկահայերի կապը բնօրրանի հետ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	111
IV. ԱՄԵՐԻԿԱԴԱՅ ՀՈԳԵՎՈՐ-ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԸ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	121
ա. Եկեղեցին	-	-	-	-	-	-	-	-	-	121
բ. Պարբերական մամուլն ու տպարանները	-	-	-	-	-	-	-	-	-	139
գ. Կրթական - մասնագիտական զարգացումը	-	-	-	-	-	-	-	-	-	154
դ. Գրականությունը	-	-	-	-	-	-	-	-	-	164
ե. Դերասանական արվեստը (բատրոն, շարժանկար)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	165
զ. Երգարվեստը (երգիչներ, նվագիչներ, երգահաններ, երգչախմբեր)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	169
է. Կերպարվեստը (լուսանկարչություն, նկարչություն, քանդակագործություն)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	170
ՎԵՐՋԱՐԱՆ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	172
ՀԱՎԵԼՎԱԾ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	174
Թուրքիոյ Հայոց պատրիարքարանի դիվանի փաստաթղթերը ԱՄՆ-ի հայ գաղթականության դրության մասին (XIX դ. վերջ – XX դ. սկիզբ) -	-	-	-	-	-	-	-	-	-	174
ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	202
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂՔՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	222
SUMMARY (ամփոփում անգլերեն)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	228
PEZİOME (ամփոփում ռուսերեն)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	232
ՀԵՂԻՆԱԿԻ ՄԱՍԻՆ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	236

CONTENTS

INTRODUCTION -	-	-	-	-	-	-	-	-	9
I. THE EXODUS OF ARMENIANS TO THE UNITED STATES OF AMERICA AND THE ORGANIZATION OF THE ARMENIAN-AMERICAN COMMUNITY -	-	-	-	-	-	-	-	-	13
a. Armenians in the Colonial Period of America (Beginning of the 17 th Century – First Half of the 18 th Century) -	-	-	-	-	-	-	-	-	13
b. The Emigration of Armenians to the United States of America (1834-1924) -	-	-	-	-	-	-	-	-	17
II. DISTRIBUTION AND SOCIAL-ECONOMIC CONDITION OF ARMENIANS IN THE UNITED STATES OF AMERICA -	-	-	-	-	-	-	-	-	47
a. Distribution of Armenians -	-	-	-	-	-	-	-	-	47
b. Occupation of Armenians -	-	-	-	-	-	-	-	-	52
c. Standard of Living of Armenian-Americans -	-	-	-	-	-	-	-	-	75
d. The Armenian-American Family: Mode of Life and Customs -	-	-	-	-	-	-	-	-	79
III. PUBLIC-POLITICAL RELATIONS -	-	-	-	-	-	-	-	-	89
a. The Armenian-American Unions, Organizations, Parties, Associations, and Clubs -	-	-	-	-	-	-	-	-	89
b. Ties of the Armenian-Americans with Their Native Cradle -	-	-	-	-	-	-	-	-	111
IV. THE ARMENIAN-AMERICAN SPIRITUAL-CULTURAL LIFE -	-	-	-	-	-	-	-	-	121
a. Church -	-	-	-	-	-	-	-	-	121
b. Periodicals and Printing-Houses -	-	-	-	-	-	-	-	-	139
c. Educational and Professional Development -	-	-	-	-	-	-	-	-	154
d. Literature -	-	-	-	-	-	-	-	-	164
e. Performing Arts (Theatre, Cinema) -	-	-	-	-	-	-	-	-	165
f. Music (Singers, Players, Composers, Choirs) -	-	-	-	-	-	-	-	-	169
g. Fine Arts (Photography, Painting, Sculpture) -	-	-	-	-	-	-	-	-	170
CONCLUSION -	-	-	-	-	-	-	-	-	172
APPENDIX -	-	-	-	-	-	-	-	-	174
The Archival Documents of the Armenian Patriarchate of Turkey About the Conditions of the Armenian Emigrants in the United States of America (End of the 19 th Century – Beginning of the 20 th Century) -	-	-	-	-	-	-	-	-	174
NOTES -	-	-	-	-	-	-	-	-	202
BIBLIOGRAPHY -	-	-	-	-	-	-	-	-	222
SUMMARY (English) -	-	-	-	-	-	-	-	-	228
SUMMARY (Russian) -	-	-	-	-	-	-	-	-	232
ABOUT THE AUTHOR -	-	-	-	-	-	-	-	-	236

СОДЕРЖАНИЕ

ВВЕДЕНИЕ -	-	-	-	-	-	-	-	-	9
I. ПРИТОК АРМЯН В СОЕДИНЕННЫЕ ШТАТЫ АМЕРИКИ И ОРГАНИЗАЦИЯ АМЕРИКАНО-АРМЯНСКОЙ КОЛОНИИ -	-	-	-	-	-	-	-	-	13
a. Армяне колониального периода Америки (начало XVII – первая половина XVIII вв.) -	-	-	-	-	-	-	-	-	13
б. Эмиграция армян в Соединенные Штаты Америки -	-	-	-	-	-	-	-	-	17
II. РАЗМЕЩЕНИЕ И СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ АРМЯН В США -	-	-	-	-	-	-	-	-	47
a. Размещение армян -	-	-	-	-	-	-	-	-	47
б. Занятия армян -	-	-	-	-	-	-	-	-	52
в. Жизненный уровень американских армян -	-	-	-	-	-	-	-	-	75
г. Американо-армянская семья: уклад жизни и нравы -	-	-	-	-	-	-	-	-	79
III. ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ -	-	-	-	-	-	-	-	-	89
a. Американо-армянские союзы, организации, партии, ассоциации и клубы -	-	-	-	-	-	-	-	-	89
б. Связь американских армян с колыбелью -	-	-	-	-	-	-	-	-	111
IV. АМЕРИКАНО-АРМЯНСКАЯ ДУХОВНО-КУЛЬТУРНАЯ ЖИЗНЬ -	-	-	-	-	-	-	-	-	121
a. Церковь -	-	-	-	-	-	-	-	-	121
б. Периодическая печать и типография -	-	-	-	-	-	-	-	-	139
в. Образовательно-профессиональное развитие -	-	-	-	-	-	-	-	-	154
г. Литература -	-	-	-	-	-	-	-	-	164
д. Драматургия (театр, кино) -	-	-	-	-	-	-	-	-	165
e. Музыка (певцы, исполнители, композиторы, хоры) -	-	-	-	-	-	-	-	-	169
ж. Изобразительное искусство (фотография, живопись, скульптура) -	-	-	-	-	-	-	-	-	170
ЗАКЛЮЧЕНИЕ -	-	-	-	-	-	-	-	-	172
ПРИЛОЖЕНИЕ -	-	-	-	-	-	-	-	-	174
Архивные документы Армянского Патриаршества Турции о положении армянских эмигрантов в США (конец XIX – начало XX вв.) -	-	-	-	-	-	-	-	-	174
ПРИМЕЧАНИЯ -	-	-	-	-	-	-	-	-	202
СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ -	-	-	-	-	-	-	-	-	222
SUMMARY -	-	-	-	-	-	-	-	-	228
РЕЗЮМЕ -	-	-	-	-	-	-	-	-	232
ОБ АВТОРЕ -	-	-	-	-	-	-	-	-	236

ՔՆԱՐԻԿ ՈՌԲԵՐՏԻ ԱՎԱԳՅԱՆ

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԻԱՅՅԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԻ
ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԻ ՊԱՏՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

/Գիրք Ա/

(Ակզբնավորումից մինչև 1924 թ.)

Համակարգչ. շարվածք

Ք. Ավագյան

Էջաղրում

Վ. Խաչատրյան

Չափսը՝ 70.90, տպաքանակ՝ 500 օրինակ, տպագրություն՝ օֆսեթ

ԲԳ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱՐՎՉՈՒԹՅՈՒՆ
«ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾ» ՀՐԱՏԱՐԱՐՎՉՈՒԹՅԱՆ ՏՊԱՐԱՆ